

XXXX1

BIBLIOTHECA INDICA ;

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 190.

तैत्तिरीय-ब्राह्मणं ।

कृष्णयजुर्वेदीयं ।

सायनाचार्यकृत-वेदार्थप्रकाशाख्य-भाष्यसहितं ।

कतिपयपण्डितानां साहाय्यमवलम्ब्य

श्रीराजेन्द्रलाल-मिश्रेण परिशोधितं ।

THE TAITTIRĪYA BRAHMANA

OF THE

BLACK YAJUR VEDA,

WITH THE

COMMENTARY OF SAYANĀCHĀRYA,

EDITED BY

RAJENDRALĀLA MITRA,

WITH THE ASSISTANCE OF SEVERAL LEARNED PANĪTAS.

FASCICULUS XIV.

CALCUTTA :

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1862.

SECTION II.

Dark Constellations.—The Yama Nakshatras.

1-2.—Invocatory and oblation Mantras, for offering an oblation to the 1st Yama Nakshatra, which is Anurádhá, ...	306
3-4.—Ditto the 2nd ditto, Jyesthá, ...	307
5-6.—Ditto the 3rd ditto, Múla, ...	308
7-8.—Ditto the 4th ditto, Púrváshádhá, ...	309
9-10.—Ditto the 5th ditto, Uttaráshádhá, ...	310
11-12.—Ditto the 6th ditto, Abhijit, ...	311
13-14.—Ditto the 7th ditto, S'ravaná, ...	311
15-16.—Ditto the 8th ditto, Dhanisthá, ...	312
17-18.—Ditto the 9th ditto, S'atasbishag, ...	313
19-20.—Ditto the 10th ditto, Púrva-bhádrapada, ...	314
21-22.—Ditto the 11th ditto, Uttara-bhádrapada, ...	315
23-24.—Ditto the 12th ditto, Revati, ...	316
25-26.—Ditto the 13th ditto, As'viní, ...	316
27-28.—Ditto the 14th ditto, Bharaní, ...	317
29-30.—Initial words of ditto, for Ámávásyá, ...	318

SECTION III.

*Invocatory and oblation Mantras for Sacrifices to the Moon
(Chándramasa ishṭi) &c. &c.*

1-2.—Initial words of the invocatory and oblation mantras for sacrifices to the moon (<i>Chándramasa ishṭi</i>), ...	318
3-4.—Invocatory and oblation mantras for the Ahorátra (day and night) sacrifice, ...	319
5-6.—Ditto for sacrifice to the god of dawn, Ushá, ...	319
7-8.—Ditto for offering boiled rice (<i>charu</i>) to the constellations (<i>Nakshatras</i>), ...	320
9-10.—Initial words of ditto for offering ditto to Súrya, ...	321
11-12.—Ditto ditto to Áditya, ...	321
13-14.—Ditto ditto to Vishnu, ...	221
15-16.—Ditto ditto to Agni, according to a different Sákha, ...	322
17-18.—Ditto ditto to Anumati, ditto, ...	322
19-20.—Ditto ditto for the final offering, Svishtakṛit in the aforesaid sacrifices, ...	322

SECTION IV.

Sacrifices to the Light Constellations.—Deva Nakshatras.

1-2-3.—Anecdote regarding the origin of the sacrifice to the first light constellation; its praise, and the mantras for its performance. The names of the seven constellations of Kirttiká are Ambá, Dulá, Nitatní, Bh-rayantí, Meghayantí, Varshayantí, and Chupuniká,	...	322
4-5-6.—Ditto ditto in regard to the second Nakshatra, its praise and the mantra for its performance,	...	323
7.—Anecdote in praise of the third Nakshatra and the mantra for the offering of oblations to it,	325
8.—Ditto ditto, 4th Nakshatra,	326
9.—Ditto ditto, 5th ditto,	326
10.—Ditto ditto, 6th ditto,	327
11.—Ditto ditto, 7th ditto,	327
12.—Ditto ditto, 8th ditto,	328
13.—Ditto ditto, 9th ditto,	328
14.—Ditto ditto, 10th ditto,	328
15.—Ditto ditto, 11th ditto,	329
16.—Ditto ditto, 12th ditto,	329
17.—Ditto ditto, 13th ditto,	330
18.—Ditto ditto, 14th ditto,	330
19.—Ditto ditto, 15th ditto to the regent of the Full Moon Paurṇamásí.	330

SECTION V.

Sacrifices to the Dark Constellations.—Yama Nakshetras.

1.—Anecdote in praise of the 1st dark constellation and the mantra for offering oblations to it,	331
2.—Ditto ditto, 2nd ditto ditto,	332
3.—Ditto ditto, 3rd ditto ditto,	332
4.—Ditto ditto, 4th ditto ditto,	332
5.—Ditto ditto, 5th ditto ditto,	333
6.—Ditto ditto, 6th ditto ditto,	333
7.—Ditto ditto, 7th ditto ditto,	334

<i>No. of Mantras.</i>		<i>Page</i>
8.—Ditto ditto, 8th ditto ditto,	334
9.—Ditto ditto, 9th ditto ditto,	335
10.—Ditto ditto, 10th ditto ditto,	335
11.—Ditto ditto, 11th ditto ditto,	336
12.—Ditto ditto, 12th ditto ditto,	336
13.—Ditto ditto, 13th ditto ditto,	336
14.—Ditto ditto, 14th ditto ditto,	337
15.—On offering oblations to the regent of <i>Āmāvāsya</i> and the mantras for ditto,	337

SECTION VI.

Sacrifices (ishṭi) to Chandramā &c.

1.—Anecdote in praise of sacrifice to the moon (<i>Chāndra- masa ishṭi</i>) for translation to its region, and becoming its rival, and the mantra for offering oblations to it, ..	338
2.—Ditto ditto to the regents of day and night (<i>Ahorātra</i>) to prevent the decay of life by time, and the mantra for offering oblations to them,	339
3.—Ditto ditto to <i>Ushā</i> (dawn) to be dear to equals and prosperous, and the mantra for offering oblations to it, ..	339
4.—Ditto ditto to the regents of the constellations (<i>Nakshatra devatā</i>) to be dear to equals, and the mantras for ditto,	340
5.—Ditto ditto to the sun for greatness among equals, ditto,	241
6.—Ditto sacrifice to the Aditis, to be renowned in this earth,	341
7.—Ditto to Vishnu,	342

CHAPTER SECOND.

DARS'A YA'GA OR SACRIFICES MEET ON THE WANE OF THE MOON.

SECTION I.

Separation of the calf from the cow.

1.—Anecdote in praise of a branch of the <i>Palās'a</i> tree, ..	25
2.—Separation of the calf by the branch,	ib.

<i>No. of Mantras.</i>		<i>Page</i>
3.—The Palás'a leaf, typified with the Gáyatri,..	..	25
4.—Merits of the Palás'a branch,	<i>ib.</i>
5.—Mantra for cutting the Palás'a branch,	26
6.—Praise of the mantra,	<i>ib.</i>
7.—Dedication of the calf to Váyu,..	..	<i>ib.</i>
8.—Object of the mantra explained in another way,	<i>ib.</i>
9.—Concluding part of the mantra,	<i>ib.</i>
10.—Object of the word <i>savitṛi</i> in the first part of the mantra for the dedication of the calf,	<i>ib.</i>
11.—Concluding part of the mantra,	29
12.—Object of the word <i>Devabhága</i> in the mantra beginning with the word <i>Apáyadhva</i> ,	<i>ib.</i>
13.—Second part of that mantra,	<i>ib.</i>
14.—Object of the third part of ditto,	<i>ib.</i>
15.—Ditto fourth ditto,	<i>ib.</i>
16.—Mantra for preserving the sacrificial cattle from Rudra, a wicked Deva,	<i>ib.</i>
17.—Praise of the mantra,	27
18.—Object of addressing the calf to remain with the Yajama- nána,	<i>ib.</i>
19.—Placing of the Palás'a branch near the altar,	<i>ib.</i>
20.—Advantage of placing it on a high place,	<i>ib.</i>

SECTION II.

Collection of the Kus'a Grass.

1.—The instrument for cutting the grass to be made of the rib of a horse or a cow,	27
2.—Object of it,	<i>ib.</i>
3.—Mantra to be read on the instrument,	<i>ib.</i>
4.—The warming of the instrument on the fire,	<i>ib.</i>
5.—Mantra for collecting the grass,	28
6.—An alternative reading in the second part of the mantra,	<i>ib.</i>
7.—Meaning of the word <i>purastát</i> in the third part,	<i>ib.</i>
8.—Effect of using that word,	<i>ib.</i>
19.—Meaning of the word "ásada" in the fourth part of ditto,	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
4.—Warming of the milk pails,	30
5.—Purification of the pails by placing a string of grass on them,	31
6.—Object of the mantra beginning with the word <i>S'atadhárasī</i> ,	<i>ib.</i>
7.—String to be threefold,	<i>ib.</i>
8.—Object of it,	<i>ib.</i>
9.—Placing of the aforesaid Pulás'a branch on the pails, ...	<i>ib.</i>
10.—Obviation of evil consequent on the dropping of the milk,	<i>ib.</i>
11.—Oblation with the droppings to Náka fire,	<i>ib.</i>
12.—Object of the word <i>svahí</i> in the above mantra, ...	<i>ib.</i>
13.—Putting of milk in the purified pails,	32
14.—Silence enjoined when commencing to milk,	<i>ib.</i>
15.—Mode of holding the pail when milking,	<i>ib.</i>
16.—Question to the milker after milking,	<i>ib.</i>
17.—Reply thereto,	<i>ib.</i>
18.—Object of the reply,	<i>ib.</i>
19.—Another object,	<i>ib.</i>
20.—A different mantra for the purpose,	<i>ib.</i>
21.—Three repetitions of the mantra enjoined, ..	<i>ib.</i>
22.—Cattle to be milked in silence,	<i>ib.</i>
23.—Wooden pail not to be used in milking,	<i>ib.</i>
24.—The above rule modified,	<i>ib.</i>
25.—Sudras not to milk cattle,	33
26.—Prohibition to apply only to milk required for the Agnihotra ceremony,	<i>ib.</i>
27.—Washing of the milking pail,	<i>ib.</i>
28.—Object of the allusion to gain of wealth, ..	<i>ib.</i>
29.—Object of substituting the word <i>soma</i> for <i>dadhi</i> in the mantra,	<i>ib.</i>
30.—Object of drinking the <i>soma</i> represented by the mixture of milk, curds, &c.	<i>ib.</i>
31.—Vessel for covering the milk pail,	<i>ib.</i>
32.—A little water to remain in the covering vessel, ...	<i>ib.</i>
33.—Explanation of the mantra for covering the pail, ...	<i>ib.</i>
34.—Vishnu to be addressed in preserving milk, ...	34
35.—Like the aforesaid Kus'a grass the milk is not to be placed on bare earth,	34

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
16.—The meaning of the mantra for placing fire on the pans,	44
17.—The mode of lifting the heated pans after reading a four-footed Rig verse on each of them, 	<i>ib.</i>

SECTION VIII.

Baking of the Rice Cake on the pans.

1.—Mantra for placing the rice meal on the baking pans explained, 	44
2-3.—The object of mixing a little cold water with the meal,	<i>ib.</i>
4.—The mixing of a sufficiency of hot water with the meal,	45
5.—The meaning of the mantra for kneading the dough, ...	<i>ib.</i>
6.—Object of the two mantras for touching the dough, ...	<i>ib.</i>
7.—Explanation of the mantra for making balls of the dough,	<i>ib.</i>
8.—Ditto placing the same on the pans, 	<i>ib.</i>
9.—Ditto ditto for flattening the balls on the pans, ...	<i>ib.</i>
10.—The object of flattening the surface of the cakes with the hand moistened with water, 	<i>ib.</i>
11.—Ditto of smoothing the surface of the flattened cakes, ...	<i>ib.</i>
12.—Ditto of turning a bundle of burning <i>kus'a</i> grass round the cakes, 	<i>ib.</i>
13.—The turning should be repeated three times, ...	46
14.—Explanation of the mantra for turning round the burning grass, 	<i>ib.</i>
15.—Explanation of certain words in the mantra for baking the cakes, 	<i>ib.</i>
16.—Explanation of the exhortation to the Agnidhra to prevent the cakes from being overdone 	46
17.—The cakes to be covered, 	<i>ib.</i>
18.—The thing (ash) with which they are to be covered, ...	<i>ib.</i>
19.—The ash to be removed by a brush of <i>dúrvá</i> grass, ...	<i>ib.</i>
20.—The merit of knowing the above, 	<i>ib.</i>
21.—Explanation of the mantra for removing the ashes, ...	47
22.—The relation between the cakes and the ashes explained, ..	<i>ib.</i>
23-24.—Anecdote about the <i>Ápya</i> Devas to whom offerings are to be made with the washings of the baking-pans, ...	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>		<i>Page</i>
3.—Meaning of the mantra for heating the butter on the Gárhapatya fire,	60
4.—Drawing of a line on the north of the fire to place the heated butter,	<i>ib.</i>
5.—Address to the butter, praying that it may suffice for all the oblations,	<i>ib.</i>
6.—Lifting (<i>utpavana</i>) of a little of the butter with two bits of <i>kúsa</i> grass, each a span long,	<i>ib.</i>
7.—The lifting to be repeated three times,	<i>ib.</i>
8.—Meaning of the three mantras for the lifting,	<i>ib.</i>
9.—The mantras to be of the Yajur Veda,	<i>ib.</i>
10.—Object of lifting three times,	<i>ib.</i>
11.—Lifting of a little water from the washing pot (<i>prok-shañi pítra</i>) with the aforesaid grass,	<i>ib.</i>
12.—The lifting to be accompanied with repetitions of both R̥g and Yajur mantras,	<i>ib.</i>
13.—Meaning of the mantra for taking <i>Sruva</i> and <i>Juhú</i> ,	62

SECTION V.

On looking at and taking the clarified Butter.

1.—Anecdote on the subject of looking at the butter,	62
2.—Sprinkling of the butter on other articles of offering,	<i>ib.</i>
3.—The butter to be looked at with half closed eyes,	<i>ib.</i>
4.—Taking of the butter in the <i>sruva</i> spoon,	<i>ib.</i>
5.—Butter to be taken into the <i>Juhú</i> four times for every oblation,	<i>ib.</i>
6.—The quantity so taken should be greater than what is taken in the <i>Upabhrít</i> , which vessel is filled with butter eight times before every oblation,	63
7.—The <i>Juhú</i> compared to the four feet and four teats, and the <i>Upabhrít</i> to the eight half-hoofs, of the cow,	<i>ib.</i>
8.—The taking of the butter likened to a part of the Prayāja ceremony,	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>		<i>Page</i>
24.—The mode of placing the vidhṛiti,	66
25.—Explanation of the mantra for placing the stone near the altar,	<i>ib.</i>
26.—Do. do. for placing the juhú, upabṛhit, &c., on the stone,	<i>ib.</i>
27.—Do. do. to be repeated while touching the juhú, &c., placed on the altar,	67

SECTION VII.

Offering of the first two sticks of wood (called Aghára) to the fire.

1.—Exhortation from the Adhvaryu to the Hotá,	67
2.—Twenty-one pieces of wood to be offered for overcoming enemies,	<i>ib.</i>
3.—Object of the twenty-one pieces of wood,	<i>ib.</i>
4.—Six pieces of wood to be offered to the six seasons,	<i>ib.</i>
5.—Fanning the fire with a kus'a broom,	68
6.—The fire to be fanned three times,	<i>ib.</i>
7.—Offering of the Aghára to be made with the s'ruva placed on the broom,	<i>ib.</i>
8.—Exhortation to Agnidhra to wipe the fire with the kus'a with which the fuel had been tied,	<i>ib.</i>
9.—Object of the word <i>tristri</i> in the above mantra, is to indicate that the sides of the altar are thrice to be wiped,..	<i>ib.</i>
10.—Each side of the altar to be wiped thrice,	<i>ib.</i>
11.—One of the Agháras is to be offered sitting, the other standing,	<i>ib.</i>
12.—The advantage of knowing the above,	69
13.—Explanation of the first mantra for offering the second Aghára,	<i>ib.</i>
14.—Mantras for taking up separately the juhú and the upabṛhit,	<i>ib.</i>
15.—Mantra to be repeated when proceeding to the north near the Ahavaníya fire to obviate the evil of treading the fire of the Yajña-purusha,	<i>ib.</i>
16.—Object of the mantra to be addressed to the place of ceremony,	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>		<i>Page</i>
9.—Praise of the ceremony of holding and looking at the Idá,	72
10.—Query as to whether after the eating of the Idá the <i>puro-dása</i> rice cake should be laid on <i>kus'a</i> grass,	..	<i>ib.</i>
11.—Anecdote on the subject,	<i>ib.</i>
12.—The rice cake placed on the <i>kus'a</i> grass is to be divided into four parts,	73
13.—Praise of placing the rice-cake as above,	<i>ib.</i>
14.—Do. in another way,	<i>ib.</i>
15.—Do. of dividing it into four parts,	<i>ib.</i>
16.—Assignment of the four portions to the officiating priests,		<i>ib.</i>
17.—The assignment should be made successively,	..	<i>ib.</i>
18.—The mode in which the first share is to be handed to the Agnidhra,	<i>ib.</i>
19.—Do. 2nd do. to the Brahmá,	74
20.—A second share to be given to the Brahmá from the <i>Prakránta Pátra</i> ,	<i>ib.</i>
21.—The mode in which the third share is to be given to the Hotá,	<i>ib.</i>
22.—Do. 4th do. to the Adhvaryu,	<i>ib.</i>
23.—Dakshiná to be given to the officiating priests,	..	<i>ib.</i>
24.—Exhortation to be addressed to the Agnidhra,	..	<i>ib.</i>
25-26.—Explanation of certain words in the exhortative mantras to be addressed to the Hotá,	<i>ib.</i>

SECTION IX.

Lifting of the Srug, &c.

1.—The placing of the <i>Juhú</i> and the <i>Upabhṛit</i> on the altar (Vedi,)	75
2.—The <i>Juhú</i> to be on the east, and the <i>Upabhṛit</i> on the west, of the altar,	<i>ib.</i>
3.—Explanation why the word <i>vájavatibhyám</i> in the mantra, is in the dual number,	<i>ib.</i>
4.—Do. of the mantra for touching the three sides of the altar with the <i>Juhú</i> ,	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
5.—Touching of the Juhú, Upabhr̥it and Dhruva with the bundle of <i>kus'a</i> grass called <i>prastara</i> ,	75
6-7.—Meaning of the mantra for touching the Juhú with the top of the grass bundle,	<i>ib.</i>
8.—Meaning of the mantra for touching the Upabhr̥it with the middle of the grass bundle,	<i>ib.</i>
9.—Do. the Dhruva with the root of the grass bundle,	<i>ib.</i>
10.—Meaning of the mantra for throwing into the <i>Āhavanīya</i> fire, the grass bundle and the branch with which the calf is kept away from the cow,	<i>ib.</i>
11.—Do. to be recited by the Adhvaryu when the grass bundle is thrown into the fire,	76
12.—Do. to be recited when touching the middle of the altar,	<i>ib.</i>
13 to 17.—Object of certain words in the mantra to be recited when striking the second side of the altar,	<i>ib.</i>
18.—Striking of the sides of the altar ordained,	<i>ib.</i>
19.—Oblation of the remnant of butter called <i>Samsrāva</i> to be offered with the Juhú,	<i>ib.</i>
20-21.—Explanation of the mantra for the above oblation,	77
22.—Do. of the mantra to be repeated when placing the Juhú and the Upabhr̥it before the cart,	<i>ib.</i>
23.—Offering of the chaff, called <i>Phalikaraṇa</i> ,	<i>ib.</i>
24.—Anecdote in praise of throwing the grass bundle before the wife of the Yajamāna,	<i>ib.</i>
25.—Direct praise of do. identifying the grass broom with the beard of Prajāpati,	78
26.—The tie of the bundle to be loosened and the grass to be spread on the space between the Gárhapatya and the <i>Āhavanīya</i> fires,	<i>ib.</i>
27.—The mantra with which the ceremony is to be concluded,	<i>ib.</i>

SECTION X.

Mantras relating to the wife of the Yajamāna.

1-3.—Explanation of the mantra for untying the knot in the hem of the clothes of the husband and wife,	79
--	----

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
4.—Do. of the mantra to be repeated over a water vessel (<i>pūrnāpātra</i>) which is to be brought in by the wife, ..	79
5-6.—Praise of the metre of that mantra,	<i>ib.</i>
7.—The wife to hold on the palm of her hand the thong with which the hem of her cloth had been tied to that of her husband as also a little water from the water vessel, ..	80
8.—The vessel to be placed thereon,	<i>ib.</i>
9.—The wife to wash her face with a little water from the vessel,	<i>ib.</i>

SECTION XI.

Throwing away of the Palās'a wood called Upavesha.

1.—Advantage of throwing away the wood,	80
2.—Advantage of knowing the ceremony of throwing, ..	<i>ib.</i>
3.—The throwing should be done while repeating a mantra, ..	<i>ib.</i>
4.—The wood to be so buried in a place where sweepings of the house are thrown, as not to be visible, ..	<i>ib.</i>
5.—Praise of the wood as an instrument of imprecation, ..	<i>ib.</i>
6.—The imprecation to be effected by repeating the name of the enemy while striking the fire with the wood, ..	81
7.—Three imprecatory Ṛig verses for carrying the wood away from the house,	<i>ib.</i>
8.—The effect of the imprecation enhanced by a laudatory verse,	<i>ib.</i>
9.—Mantra to be repeated when throwing the wood into a hole dug for the purpose,	<i>ib.</i>
10.—The enemy to be borne in mind when striking the fire, carrying away the wood, and digging a hole for it, ..	<i>ib.</i>

CHAPTER FOURTH.

ON HUMAN SACRIFICES.*

SECTION I.

To Devas who claim to be of the castes of Bráhmaṇa, Kshatriya, &c., men of the Bráhmaṇa, Kshatriya, and the like castes, are to be sacrificed,	346
--	-----

SECTION II.

To those who claim pre-eminence in singing, dancing, &c., men of the Sūta, Sálusha, and the like castes, ditto, ..	347.
--	------

SECTION III.

To those who are the presiding divinities of labour, magic, &c., men of the potter, ironsmith, and the like castes, ditto, ..	348
---	-----

SECTION IV.

To those who are the presiding divinities of (<i>abhimáni</i>) or delight in promiscuous intercourse (<i>sañghataka</i>), bastards and the like, ditto,	349
---	-----

SECTION V.

To those who preside over rivers, desert places, &c., men of the Kaivarta (fishermen) Nisháda (hunters) and the like castes, ditto,	350
---	-----

SECTION VI.

To those who delight in marring human exertion, &c., hunch-backs, dwarfs, and the like, ditto,	351
--	-----

SECTION VII.

To those who preside over robbery, &c., thieves, scandal-mongers, and the like, ditto,	352
--	-----

* Each section enumerates several different kinds of divinities and the human sacrifices most appropriate for them; the above Index gives only the first two items of each section.

<i>No. of Mantras.</i>		<i>Page</i>
------------------------	--	-------------

SECTION XVI.

To the presiding divinities of dice and of the Satya Yuga, &c., dice-players, those who frequent gambling halls, and the like, ditto,	360
---	-----

SECTION XVII.

To the presiding divinities of land, fire, &c., men who move on crutches, those of the Chaṇḍāla caste, and the like, ditto,	362
--	-----

SECTION XVIII.

To the presiding divinities of speech, wind, &c., fat men, men of good wind, and the like, ditto,	362
---	-----

SECTION XIX.

To the presiding divinities of ugliness, ambition, &c., tall men, short men, and the like, ditto,	363
--	-----

CHAPTER FIFTH.

ISHṬI SACRIFICES.

SECTION I.

Mantra to be recited by the Hotá.

1.—Mantra to be recited by the Hotá when proceeding from the east to the west between the Ahavaníya and the Uttara fires,	87
---	----

SECTION II.

Sámidhení Mantras.

1 to 11.—Mantras to be repeated by the Hotá after reciting the <i>Vyáhríti</i> , thrice repeating the <i>hiñ</i> , and once slowly muttering the same,	88
12.—Substitute for the 11th mantra in the case of sacrificers of the Vasishṭha Gotra,	89

SECTION III.

Nivid and Pravara Mantras.

1.—Pravara mantra to be recited by the Hotá,..	..	89
2-8.—Nivid mantras, ditto,	..	<i>ib.</i>
9.—Explanations of the Aváhana mantras given in the Sañhitá,..	<i>ib.</i>

SECTION IV.

Mantra for taking up the Sruk.

1.—Mantra as above (the term <i>Sruk</i> includes the <i>Juhú</i> and the <i>Upabhr̥it</i> vessels),	..	89
--	----	----

SECTION V.

Prayāja Mantras.

1 to 5.—Mantras as above,	..	90
---------------------------	----	----

SECTION VI.

Mantras for offering clarified butter, Ajya.

1.—Invocatory and oblativ mantras for the first offering to Agni,	90
2.—Ditto ditto to Soma,	91
3.—Ditto second ditto to Agni,	<i>ib.</i>
4.—Ditto ditto to Soma,	<i>ib.</i>

SECTION VII.

Mantras for offering the rice cake.

1.—Invocatory and oblativ mantra* for the first offering of the rice cake to Agni,	91
2.—Ditto ditto 2nd ditto ditto,	<i>ib.</i>
3.—Ditto ditto to Prajāpati,	<i>ib.</i>
4.—Ditto ditto to Agni and Soma,..	<i>ib.</i>
5.—Ditto ditto to Indra,	92
6.—Ditto ditto for the <i>sinn jya</i> offering to Indra,	<i>ib.</i>
7.—Ditto ditto for the offering of the rice cake to Mahendra,	<i>ib.</i>

* In the mantras of this section the invocatory and oblativ parts are included in one mantra, the first half being invocatory, and the second oblativ.

<i>No. of Mantras.</i>		<i>Page</i>
8.—Invocatory mantra for the offering of the <i>svishṭakṛit</i> or final oblation to Agni,		<i>ib.</i>
9.—Nigada mantra for ditto ditto,		<i>ib.</i>
10.—Invocatory and oblativ ditto ditto,		93

SECTION VIII.

Preliminary to the Yajamāna's eating the Idā or remnant of the offering.

1.—The Yajamāna is to repeat the upāṁsu mantra, and then call for the Idā in a loud voice,		93
--	--	----

SECTION IX.

Mantra for a supplementary offering—Anuyāja.

1.—Mantra to be repeated by the Agnidhra when the supplementary wood is to be put on the fire,		94
--	--	----

SECTION X.

Mantra (Suktavāka) to be repeated by the Hotā when the addhvaryu is about to throw the Darbha grass bundle into the fire.

1.—Mantra as above,		95
---------------------------	--	----

SECTION XI.

Mantra in honor of Sanju son of Bṛihaspati,—Sanjuvāka mantra.

1.—Mantra as above,		97
---------------------------	--	----

SECTION XII.

Mantras for the offering of oblations to the Wives of the Gods, &c.

1.—Initial words of the invocatory and oblativ mantras for offerings to Soma,		97
2.—Ditto ditto to Tvashtā,		<i>ib.</i>
3.—Invocatory mantra for offerings to the wives of the Gods,		<i>ib.</i>
4.—Oblativ ditto ditto,		<i>ib.</i>
5.—Invocatory ditto to Agni as the master of the house—Grihapati,		<i>ib.</i>
6.—Oblativ ditto ditto,		<i>ib.</i>

SECTION XIII.

Call for Idá for the wife of the Institutor of the sacrifice,

1.—Mantra as above,	97
---------------------	----	----	----	----

CHAPTER SIXTH.

PA'SHUKA HOTRA.

SECTION I.

Purification of the Sacrificial Post to which the victim at a sacrifice is to be bound.

1.—Mantra to be repeated when painting the sacrificial post,				367
2-6.—Five mantras to be repeated when setting up the post,				368
7.—Mantra for tying a rope on the post,		370
8-9.—Two mantras to be repeated immediately after that operation,	31
10.—Mantra for dressing the post,	372

SECTION II.

Exhortative (praisha) mantras in connexion with the Prayāja Sacrifice.

1.—Exhortation for offering an oblation to Samidhá the first prayāja divinity,	373
2.—Do. to Tanunapát, the 2nd do.	374
3.—Do. to Narásaṅsa, the 3rd do...	375
4.—Do. to Idá, the 4th do.	ib.
5.—Do. to Varhi, the 5th do.	376
6.—Do. to Durá, the 6th do.	ib.
7.—Do. to Ushá and Naktá, the 7th do.	377
8.—Do. to Daivyá and Hotá, the 8th do.	ib.
9.—Do. to Idá, Sarasvatí and Bháratí, the 9th do.	378
10.—Do. to Tvashṭá, the 10th do.	ib.
11.—Do. to Vanaspati, the 11th do.	379
12.—Do. to Sváhá, or Agni, the 12th do.	ib.

SECTION VII.

Invocation to Agni with reference to the droppings of the oblations.

Invocation to Agni to drink the droppings of the clarified butter,	399
2.—Ditto to Játavedá to do. from the offering of omentum,			<i>ib.</i>
3.—Ditto to Pávaka to ditto,	<i>ib.</i>
4.—Ditto to Santya, the munificent Agni, to ditto,		..	400
5.—Ditto to Agni the luminous, &c., to ditto,	<i>ib.</i>

SECTION VIII.

Puronuvákyá and Praisha mantras for the offering of omentum and rice cake.

1.—Invocatory mantra (puronuvákyá) for the offering of the Omentum of a goat to Indra and Agni,	401
2.—Exhortation (praisha) to human hotás to recite the obla- tive mantra (Yágyá),	<i>ib.</i>
3.—Invocatory mantra (puronuvákyá) for the offering of the rice cake,	402
4.—Exhortation (praisha) as above,	<i>ib.</i>
5.—Invocatory mantra (puronuvákyá) for the Svishtakṛita offering,	<i>ib.</i>
6.—Exhortation (praisha) as above,	403

SECTION IX.

Oblative, (Yágyá) mantras for the offering of omentum and rice cake.

1.—Oblative mantra (Yágyá) for the offering of the omen- tum,	403
2.—Ditto, ditto, rice cake,	<i>ib.</i>
3.—Ditto, Svt-ti dishṭakṛita,	404

SECTION X.

Eulogistic mantras, called Manotá, addressed to Agni.

1-13.—Thirteen mantras as above,	405-411
----------------------------------	----	----	---------

CHAPTER SEVENTH.

EXPIATIONS FOR DEFECTS IN THE PERFORMANCE OF CEREMONIES.

SECTION I.

Expiactions in connexion with the Dars'apáurnamása ceremony.

- 1.—Expiratory *homa* necessary in connexion with the Dars'a-páurnamása ceremony, when the same has to be performed while travelling, 428
- 2.—Expiation for the accidental burning out of the Anváhita fire, 430
- 3.—Ditto for the falling out of a piece of burning charcoal from the altar of the Ahita fire, .. 431
- 4.—Ditto for ditto from the place where the s'amyá instrument is kept, 432
- 5.—Ditto for the accidental drinking, by the calf, of the milk reserved in a cow for the performance of a ceremony,.. 433
- 6.—Ditto ditto ditto, if the accident should happen at the evening ceremony, 434
- 7.—Ditto ditto, if the accident should happen both at the morning and evening ceremonies, 435
- 8.—Ditto for the accidental incapacity of the wife of the performer of the sacrifice, to join in the ceremony, owing to her being in her season, 436

SECTION II.

Expiactions in connexion with the oblatory articles of the Agnihotra or fire sacrifice.

- 1.—Expiation for the boiling over of the milk; the milk in such case is to be thrown on an ant-hill, and fresh milk procured for sacrifice, 439
- 2.—Ditto for the falling of insects into the milk when boiling; the milk to be thrown away with a palás'a leaf in it, and fresh milk obtained for use, .. 440
- 3.—Ditto for rain drops falling into the milk, 441

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
6-8.—Three mantras to be muttered when the <i>Ahavanīya</i> fire is kindled,	453
9.—Mantra to be muttered while seated between the <i>Ahavanīya</i> and the <i>Gárhapatya</i> fires,	454
10-11.—Two ditto when establishing the <i>Gárhapatya</i> fire, ..	<i>ib.</i>
12.—One ditto ditto the <i>Dakṣiṇa</i> fire,	455
13.—Ditto addressed to <i>Sabhyágni</i> or the fire that exists where dice are cast,	<i>ib.</i>
14.—Ditto ditto to <i>Ávasathīya</i> fire when seated at the <i>Ábasatha</i> , the place where a successful gambler takes his meal,	456
15.—Ditto to be muttered after addressing the five fires as above,	<i>ib.</i>
16.—Ditto to be recited when the institutor of the sacrifice and his wife taste the remnant of the oblation before offering the <i>kus'a</i> oblation,	<i>ib.</i>
17-20.—Four mantras to be repeated when engaging in a <i>vrata</i> or vow,	457
21.—One ditto when bringing a <i>palás'a</i> branch to separate the calf from the cow,	<i>ib.</i>
22-23.—Two ditto for putting fuel on the fire,	458
24.—One ditto to be repeated when applying the scythe to the <i>kus'a</i> grass,	459
25.—Ditto ditto when cutting the same,	<i>ib.</i>
26.—Ditto ditto when tying it in bundles,	460
27.—Ditto ditto when spreading the grass for offering the funeral cake to the manes (<i>pinda pitri Yajña</i>), ..	<i>ib.</i>
28-29.—Two ditto to be repeated over the <i>palás'a</i> branch before cutting it into two small bits,	<i>ib.</i>
30.—Ditto for cutting the same into two pieces,	461
31.—Ditto when putting the same on a stone,	<i>ib.</i>
32.—Ditto when preparing a broom of <i>kusá</i> grass,	462
33.—Ditto to be repeated on the rope to be used in tying the calf at the time of milking,	<i>ib.</i>
34.—Address to the boiler when it is to be placed on hot charcoal,	463

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
35.—Mantra to be repeated when cutting a peg, a span long, from the lower portion of the palás'a branch with which calves are kept away from their dams, ...	ib.
36.—Ditto to be muttered by the Ritvig and the institutor of the sacrifice,	464
37.—Ditto to be repeated when sprinkling water on the sacri- ficial vessels,	ib.
38.—Ditto ditto when the cattle are returning from their pasture,	465
39.—Ditto ditto when tying the calves,	ib.
40.—Ditto ditto when bringing the calf to the cow,	ib.
41.—Ditto ditto before the cow is milked,	ib.
42.—Ditto ditto when milking,	466
43.—Question of the Adhvaryyu to the party who brings the milk,	ib.
44.—His reply,	ib.
45.—Adhvaryyu's address to the cow,	467
46.—Mantra to be repeated when touching the milk, after it has received the remains of an Agnihotra sacrifice, for converting it into curds,	ib.
47.—Ditto ditto when covering the wooden vessel containing the leavened milk,	ib.
48.—Ditto ditto when throwing a chip of palás'a wood into the leavened milk,	468
49.—Ditto regarding the placing of the palás'a twigs (M. 28. 32) and the grass bundle on the flour at some known place,	ib.
50.—Ditto to be muttered in the evening on the burning coal spread on the altar,	ib.

SECTION V.

Mantras to be recited by the Yajámána in the Ishṭi rites—Continued.

1.—Mantra to be muttered when lying down to sleep either near the Ahavaniya or the Gárhapatya fire, ...	470
2.—Ditto ditto when the rice cake is to be removed from the fire,	471

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
3.—Mantra to be muttered in sanctifying the aforesaid cake,	471
4.—Ditto ditto when pouring <i>ghi</i> on the aforesaid cake, ...	472
5.—Ditto ditto when placing the cake on a plate, ...	<i>ib.</i>
6.—Ditto ditto when placing the plate on a side, ...	<i>ib.</i>
7.—Ditto ditto when fanning the cake, ...	<i>ib.</i>
8.—Ditto ditto when sprinkling <i>ghi</i> on the morning milking pot, ...	473
9.—Ditto ditto when smearing the baking pan with ghi, ...	<i>ib.</i>
10.—Address to the chief Hotá and the Adhvaryu, ...	<i>ib.</i>
11.—Mantra to be recited when dividing the clarified butter into parts, ...	475
12.—Ditto ditto when pouring the <i>ghi</i> a second time on the cake (pratyavagháraṇa), ...	<i>ib.</i>
13.—Ditto ditto when a fragment is broken off from the piece of rice cake intended to be tasted, ...	476
14.—Ditto ditto when a fragment of the <i>idá</i> cake is broken,...	<i>ib.</i>
15.—Ditto ditto for the eating the <i>Idá</i> , by the Yajamána and the four R̥itvigs,...	477
16.—Ditto for touching the rice cake when placed on the <i>kús'a</i> grass, ...	<i>ib.</i>
17.—Ditto allotting the rice cake divided into four parts to the four quarters, ...	478
18.—Ditto for dipping the <i>kús'a</i> grass into the clarified butter, contained in the ladle, ...	479
19.—Ditto to be recited by the wife of the Yajamána while sitting to the right of the Gárhapatya fire, ...	<i>ib.</i>
20.—Ditto ditto when the Yajamána along with his wife offers an oblation, ...	480
21-24.—Four ditto, for offering a homa to the fire and wind of the human body (<i>Nárishṭa homa</i> ,) ...	<i>ib.</i>
25.—Mantra for the full moon ceremonial homa, ...	482
26.—Ditto new moon ditto, ...	483
27.—Ditto for spreading on the altar, the <i>kús'a</i> grass which has been used for the seat of the Hotá, ...	<i>ib.</i>

SECTION VI.

Mantras regarding the Ishṭi rites not given in the two preceding sections.

1.—Exhortation after milking a cow,	485
2.—Mantra for installing the Brahmá,	<i>ib.</i>
3.—Ditto to be recited by the Brahmá after installation,	<i>ib.</i>
4.—Ditto for the sanctification of the ashes held in the hands of the Agnidhra for removal,...	486
5.—Ditto to be addressed to the altar before clearing it out, .			487
6.—Ditto ditto to the altar when it is to be got ready,	<i>ib.</i>
7.—Ditto to be recited on the collected <i>kús'a</i> grass,	488
8.—Mantra to be repeated on the <i>kús'a</i> grass ready to be spread on the altar,	<i>ib.</i>
9.—Ditto ditto when spreading it,...	489
10.—Ditto ditto when forming the border of the altar with a part of the <i>kús'a</i> grass,	490
11.—Ditto ditto when putting crosswise the two stalks of grass called <i>vidhṛiti</i> ,	<i>ib.</i>
12.—Ditto ditto when the placing of the <i>kús'a</i> grass on the altar is completed,	491
13.—Ditto when placing the oblation spoon (<i>juhú</i>) on the afore- said grass,	<i>ib.</i>
14.—Ditto ditto the cup called <i>Upabhṛit</i> ,	492
15.—Ditto ditto the vessel called <i>Dhruvā</i> ,	<i>ib.</i>
16.—Mantra for placing the <i>sruva</i> spoon on the right of the <i>juhú</i> ,	493
17.—Sanctification of the <i>sruva</i> spoon before being placed in its proper place,	<i>ib.</i>
18.—Ditto of the clarified butter pots,	<i>ib.</i>
19.—Mantra for touching the rice cake for Agni,	494
20.—Ditto ditto boiled milk after it is deposited in its proper place,	<i>ib.</i>
21.—Ditto ditto curdled milk, ditto ditto,	495
22.—Ditto for placing the grass bundle to the front or to the north of the <i>Dhruvā</i> ,	496

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
23.—Mantra for touching the several oblatory articles as arranged,	496
24.—Sanctification of the rice cake as placed for Indra and Agni,	497
25.—Mantra for rubbing the fire with the rope with which fuel is tied,	ib.
26.—Especial address for the share of the Agnidhra, ...	498
27.—Mantra for rubbing the body after eating the Idá cake,...	ib.
28.—Address to the fire (Agni) after offering the oblatory wood of the Anuyája,	ib.
29.—Mantra for touching the fire a second time before offering the Anuyája oblatory wood,	500
30.—Ditto for sanctifying the grass with which the fire has been touched,	ib.
31.—Ditto to be muttered after the spread <i>kús'a</i> grass is thrown into the fire,	ib.
32.—Ditto to be repeated in the performance of the Sañyuváka,	501
33.—Ditto ditto when throwing away the washings of the rice, ...	ib.
34.—Ditto ditto when throwing into the fire the pounded rice which sticks on the sides of the mortar,	502
35-40.—Six mantras to be addressed to the sun,	ib.
41.—Address to the Áhavaníya fire to be repeated after throwing fuel with the mantra beginning with <i>Samiddha Agni</i> , &c.,	504
42.—Mantra to be repeated when throwing away the <i>Upavesha</i> stick (a stick 12 fingers long) for a malevolent purpose, ...	505

SECTION VII.

Mantras for obviating defects in the ceremonial for the initiation of a neophyte (Dhikshá) in connexion with the Soma sacrifices.

1.—Address to the deities connected with the initiatory rites, ...	506
2.—Ditto to the dress to be put on at the initiatory rites, ...	507
3.—Mantra to be repeated on the final oblation, ...	508

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
4.—Mantra to be repeated when touching the four sides and the centre of the hide of the black antelope (an important article in the initiatory rites),	508
5.—Ditto to be recited when seated on the hide,	509
6.—Ditto to be addressed to the neophyte by the Adhvaryu,	510
7.—The neophyte's address to the Ahavaniya fire,	511
8-9.—Mantras for the installation of the Ahavaniya fire by the Yajamana,	512
10.—Address to Somakrayani,	513
11.—Mantra to be repeated at the seventh step,	<i>ib.</i>
12.—Address to Tubrahmanya to be repeated by the Yajamana,	514
12.—Ditto to the altar for measuring it,	<i>ib.</i>
14.—Exhortation to the makers of the altar,	515
15.—Mantra for sanctifying the altar,	<i>ib.</i>
16.—Ditto for throwing away a brick-bat from the altar,	516
17.—Address to the sacrificial animal,	<i>ib.</i>

SECTION VIII.

Mantras for obviating accidents in regard to Sacrificial animals.

1.—Mantra to be repeated in offering the oblation for obviating the evil effect of a sacrificial animal crying at the time of sacrifice,	517
2.—A second mantra for the same,	518
3.—Mantra for offering an oblation to obviate the evil effects of the sacrificial animal sitting down at the time of sacrifice,	<i>ib.</i>
4.—Address to the animal so situated,	<i>ib.</i>
5.—Three mantras to be repeated, should the sacrificial animal shiver, tremble, or run away or die at the time of sacrifice,	519
6.—A common mantra for all the evils named above,	<i>ib.</i>
7.—Mantra for obviating the evil consequent on the death of the sacrificial animal before the sacrifice,	<i>ib.</i>

*No. of Mantras.**Page*

- 8.—Mantra for offering an oblation should the Soma that remains behind after the oblations with the graha and the chamasa vessels come in contact with such Soma as has not yet been used in oblation, 520
- 9.—Mantra for drinking the Soma, *ib.*

SECTION IX.

Mantras relating to yeast or ferment, &c.

- 1.—Mantra to be repeated on the yeast for the Upānsugraha, 522
- 2.—Mantra for purifying the pounding stone, *ib.*
- 3.—Address to Pratiprasthātā to apply to the pounding stone at the midday sacrifice, 523
- 4.—Mantra for heating the ladle full of clarified butter and curds on the Āgnidhriya fire, *ib.*
- 5.—Ditto for offering an oblation with the above, ... 524
- 6.—Ditto for eating the same, *ib.*
- 7.—Two mantras to be repeated when touching the navel, ... 525
- 8-11.—Four mantras for sanctifying the vessel called *soḍaśhī*, *ib.*
- 12.—Mantra for offering an oblation with the *soḍaśhī* vessel, 527
- 13.—Ditto for eating the remnant of the above oblation, ... *ib.*
- 14.—Ditto to be repeated in offering an oblation when one is frightened either in an exposed place or in going out, ... *ib.*
- 15.—Ditto ditto when going to bathe after the performance of a rite, 528
- 16-17.—The two last mantras for the offering of barley meal on return from the bath aforesaid, *ib.*
- 18.—Mantra for the Yajamāna when sitting near the altar, facing either the east or the north after performing a ceremony, 529
- 19-20.—Two mantras to be repeated by the Adhvaryyu when standing on a bundle of kus'a grass or on a fruit, ... 530

SECTION X.

Expiatory Mantras.

1.—Expiatory mantra for an accidental fall of the butter jar,	531
2.—Ditto for the fall of the omentum (vapá), or the butter when being offered,	532
3.—Ditto for placing the spilled oblation on the oblation spoon,	233
4.—Ditto with reference to the direction of the <i>Sútrakára</i> , <i>Yadyena mártvijyát</i> , &c.	<i>ib.</i>
5.—Ditto ditto when a baking pan is dropped, &c., ...	<i>ib.</i>
6.—Ditto for sanctifying the above by the institutor of the sacrifice,	534
7.—Ditto ditto for offering the expiatory oblation with refer- ence to the 5th mantra,	535
8.—Mantra to be repeated when danger of disturbance is eminent: the whole of the oblatory articles should be placed in the <i>droṇakalas'a</i> , and offered at once, ...	<i>ib.</i>
9-11.—Three mantras for expiatory oblation necessary when one accidentally recites the <i>stotra</i> without first tasting the contents of the oblation spoon,	536
12.—Mantra to be repeated, should a washed spoon come in con- tact with an unwashed one,	537
13.—Ditto to be repeated, should any body eat the remnant of a ceremonial offering which has come in contact with rain water,	<i>ib.</i>
14.—Ditto to be repeated when drinking the sanctified soma liquor on which rain drops have accidentally fallen, ...	538

SECTION XI.

*Expiatory mantras for irregularities in connexion with the new and
full moon sacrifices.*

1-28.—Expiatory mantras for the performance of the <i>Dars'a</i> and <i>Paurṇamāsa</i> ceremonies,	539
--	-----

SECTION XII.

Mantras to be repeated by the Yajamāna in sanctifying twenty-one bundles of kus'a grass.

- 1-20.—Mantras to be repeated as above, ... 545

SECTION XIII.

Mantras for sprinkling curds or milk mixed with honey on the frying pan at the concluding ceremony—Avabhṛitha.

- 1-13.—Mantras for the above, ... 551-557

SECTION XIV.

Sprinkling, &c., at the Avabhṛitha.

- 1-3.—Mantras to be repeated by the Yajamāna, when sprinkling a handful of water on his own head after the avabhṛitha bath, ... 557
- 4-6.—Mantras for offering a homa by a R̥itvij who, after establishing a sacrificial (āhavanīya) fire at one place, enacts his part at another, ... 559
- 7.—Mantra for eating the remainder of the sacrificial butter, 560
- 8-10.—Mantras for offering oblations on the Dakṣiṇa fire, ... *ib.*
- 11-13.—Mantras for pouring curds on kus'a grass spread on the east of the aforesaid fire, ... *ib.*
- 14.—Mantra to be repeated standing after the above operation, *ib.*
- 15.—Mantra to be used in offering the homa to the Gārhapatyā fire on the twelfth day, ... *ib.*
- 16.—Ditto ditto to the Dakṣiṇa fire, ... 561
- 17.—Ditto ditto to the Ahavanīya fire, ... *ib.*

EIGHTH BOOK.

ON THE OPERATIONS OF THE FIRST DAY OF THE ASVAMEDHA SACRIFICE.

SECTION I.

Preparations for the Asvamedha—the duties of the Yajamāna.

1.—Ordination that the Saṅgrahanī sacrifice should be performed on the full moon of Chaitra,	563
2.—The rope for tying the horse should be of either <i>kus'a</i> or <i>munja</i> grass, 12 or 13 cubits (aratni) long, each cubit being equal to 24 fingers' breadth,*	563
3.—The Nakshatra most appropriate for the beginning of the asvamedha (<i>chitrā</i>),	564
4.—The place fit for the sacrifice—a sacred spot where the gods may be worshipped,	<i>ib.</i>
5.—The mode of bringing the R̥itivijas,	<i>ib.</i>
6.—Shaving, ablution, and new dress necessary,... ..	565

SECTION II.

The Sacred Rice.

1.—Four kinds of water necessary for the cooking, pluvial, puteal, lacustrine, and fluviate,	566
2.—The four quarters from which the waters are to be collected,	<i>ib.</i>
3.—The rice to be cooked with the above waters,	567
4.—The quantity of rice to be cooked—four <i>sarāva</i> or platters,	<i>ib.</i>
5.—Gold to be placed above and below the cooked rice; clarified butter to be liberally poured thereupon. The four officiating priests to eat the same; the gold to be presented to them as <i>dakṣhiṇī</i> , or honorarium,	<i>ib.</i>
6.—The <i>munja</i> or <i>kusa</i> rope with which the horse has to be tied should be steeped in the clarified butter which will remain after the priest have eaten the rice,	568

* The aratni measures from the point of the elbow to the tip of the little finger.

<i>No. of Mantras.</i>		<i>Page</i>
2.—Ditto from the south, facing the north,	587
3.—Ditto from the west, facing the east,	<i>ib.</i>
4.—Ditto from the north, facing the south,	588
5.—Ditto under the horse,	<i>ib.</i>
6.—Ditto above ditto,	<i>ib.</i>
7.—The object of the first half of the mantra, for subsequent sprinkling,	<i>ib.</i>
8.—Ditto latter half of ditto,	<i>ib.</i>
9.—Sprinkling of the horse praised by questions and answers,		589

SECTION VIII.

Oblations (Homas) with reference to the conduct and colour of the horse.

1.—Oblation (<i>homa</i>) with reference to the conduct (<i>charita</i>) of the horse,	590
2.—The object of the <i>homa</i> mantra explained,	<i>ib.</i>
3.—Discussion on the necessity of the <i>homa</i> ,	590
4.—The place and time of the above oblation,	591
5.—A difference of opinion on the subject,	592
6.—Farther ditto ditto,	<i>ib.</i>
7.—Oblation (<i>homa</i>) with reference to the colour (iron grey), of the horse especially noticed,	593
8.—An additional <i>homa</i> ordained,	<i>ib.</i>

SECTION IX.

Repeating the several epithets of the Horse over his ears, &c., and consecrating him.

1.—The objects of the first two epithets,	594
2.—Ditto of the third and fourth ditto,	<i>ib.</i>
3.—Ditto of the fifth ditto,	595
4.—The advantages of repeating the epithets,	<i>ib.</i>
5.—The object of the sixth, seventh, eighth and ninth epithets,	<i>ib.</i>
6.—Ditto of the tenth ditto,	<i>ib.</i>
7.—Ditto of the eleventh ditto,	596

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
(probably <i>Masuri—erum hirsutum</i>) and the grains of <i>priangu—Panicum italicum</i> ,	613
4.—The offering is to be formed by mixing the aforesaid ten articles,	614

SECTION XV.

Particulars regarding the aforesaid Homa.

1.—Anecdote shewing why the <i>homa</i> should be performed at night,	615
2.—Praise of the first article of the <i>homa</i> ,	<i>ib.</i>
3.—The first offering should be made with the aforesaid first article, <i>viz.</i> , clarified butter,	<i>ib.</i>
4.—The <i>homa</i> to be then performed with the other articles,...	616
5.—The <i>anuvākas</i> that are to be recited in performing the <i>homa</i> ,	<i>ib.</i>
6.—The object of performing the <i>homa</i> at night,	<i>ib.</i>
7.—A different mode of offering the rice <i>homa</i> ,	<i>ib.</i>
8.—Two mantras of the first of the ten <i>Anuvākas</i> above allud- ed to,	617
9.—Two mantras of the last <i>Anuvāka</i> ,	<i>ib.</i>
10.—The last mantra,	<i>ib.</i>

SECTION XVI.

Explanation of the Mantras used in the above homa.

1.—Anecdote in praise of the mantras,	618
2.—Object of the first mantra,	<i>ib.</i>
3.—Object of the numerals in the first <i>Anuvāka</i> ,	<i>ib.</i>
4.—Praise of the succeeding numbers in the subsequent mantras,	619
5.—The oblations of the first <i>Anuvāka</i> to be offered without enumeration, not so in other cases,	<i>ib.</i>
6.—Object of the first two mantras of the last <i>Anuvāka</i> as given in the preceding section,	<i>ib.</i>
7.—Object of the third, fourth and fifth mantras,	<i>ib.</i>
8.—Ditto sixth ditto,	620

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
9.—Ditto seventh ditto,	620
10.—Ditto of the other numeral mantras,	<i>ib.</i>
11.—Ditto of the two concluding mantras,	621
12.—The time of offering oblations with certain specific mantras,	621

SECTION XVII.

Explanation of certain mantras of the 7th Kāṇḍa of the Saṁhitā, relating to the rice homa.

1.—Object of the Anuvāka called Asva, of the 1st Prapāthaka,	622
2.—Ditto ditto called Udrāva,	<i>ib.</i>
3.—Ditto ditto Pūrva Homa,	<i>ib.</i>
4.—The same more clearly explained according to a different Anuvāka,	623
5.—The object of the Purvadikshā mantras,	<i>ib.</i>
6.—Praise of the numerals of the Uttara anuvāka, ..	<i>ib.</i>
7.—Object of the Ritudikshā mantras,	624
8.—Object of the Uttara anuvāka,	<i>ib.</i>
9.—Ditto of the mantras of the 3rd Prapāthaka,* first of the Aṣṭī mantras,	<i>ib.</i>
10.—Ditto of the Paryāpti mantras,	<i>ib.</i>
11.—Ditto Abhū mantras,	<i>ib.</i>
12.—Ditto Anubhū mantras,	<i>ib.</i>
13.—Ditto Vaisvadeva mantras,	625
14.—Ditto Anga mantras,	<i>ib.</i>
15.—Ditto Rūpa mantras,	<i>ib.</i>
16.—Ditto Oshadhi mantras,	<i>ib.</i>
17.—Ditto Vanaspati mantras,	626
18.—Ditto of the 4th Prapāthaka.—Object of the Apavya mantras,	<i>ib.</i>
19.—Ditto of the two nameless concluding anuvākas,	<i>ib.</i>

* The second is omitted here, having been noticed in a preceding section.

SECTION XXIII.

How the other animals are to be arranged about the horse.

1.—Other animals to be included in the sacrifice,	..	645
2.—The horse, a polled ox and a Nílágáo to be tied to the post called <i>Agnishṭha</i> ,	<i>ib.</i>
3.—A black-necked goat to be tied to the forehead of the horse, and placed to the east side,	646
4.—A <i>Paushna</i> goat to be tied behind the above goat,	<i>ib.</i>
5.—An <i>Aindrāpaushna</i> goat to be tied on the top of the horse,	647
6.—Two black-necked goats to be tied to the two arms of the horse,	<i>ib.</i>
7.—Two goats having lots of hair on the thighs, <i>Lomasa-sa-kthya</i> , to be tied to the thighs,	<i>ib.</i>
8.—Two goats having white backs to be tied to the two flanks of the horse,	648
9.—A goat with a white spotted belly to be tied under the horse,	<i>ib.</i>
10.—A white goat to be tied to the tail of the horse,	<i>ib.</i>

NINTH CHAPTER.

ON THE OPERATIONS OF THE SECOND AND THE THIRD DAYS OF THE HORSE SACRIFICE.

SECTION I.

How the wild and the domestic animals are to be dealt with.

1.—Anecdote on the object of sacrificing 18 animals, the total number of animals to be sacrificed 180, ...	650
2.—Praise of the number 18,	651
3.—Particular sacrificial posts for these sacrifices, ...	<i>ib.</i>
4.—In what number animals are to be slaughtered; nine at a time,	<i>ib.</i>
5.—How the wild animals are to be dealt with,	652

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
7.—Initial words of a mantra for placing a flag on the top of the car,	663
8.—Ditto ditto, on putting on the coat of mail and taking the bow,	<i>ib.</i>
9.—Addhvaryu to repeat certain mantras from the 7th Kāṇḍa, when the institutor of the sacrifice has drawn the car near to some water towards the north, ...	<i>ib.</i>
10.—A verse for making the horse smell some water, explained,	<i>ib.</i>
11.—Object of decorating the horse with jewels before yoking him to the car,	664
12.—Object of the use of the Vyāhṛiti enjoined in the 7th Kāṇḍa,	<i>ib.</i>
13.—The Vyāhṛiti described as wives,	665
14.—The jewels to be strung by the wives of the institutor of the sacrifice with a gold wire,	<i>ib.</i>
15.—The jewels enumerated, (a thousand),	<i>ib.</i>
16.—The wives to anoint the horse,	<i>ib.</i>
17.—Praise of the anointment,... ..	666
18.—When the horse is brought back after having been bathed subsequent to the above anointment, he is to have a little rice, the remnant of the rice homa, offered to him,... ..	667
19-20.—Mantra for offering the rice to the horse, and to make him smell it if he himself should not do so, ...	<i>ib.</i>
21.—Certain mantras of the 7th and the 5th Kāṇḍas to be repeated on the horse,	<i>ib.</i>
22.—Application of the <i>Prayāja-yājyá</i> of the 5th Kāṇḍa, ...	668

SECTION V.

On the Recitation of the Brahmodya Samvād.

1.—The Brahmodya explained,	668
2.—The Brahmá to sit to the right of the Agniṣṭha post, ...	669
3.—The Hotá to sit to the north of the post,	<i>ib.</i>
4.—The Agniṣṭha post, a representative of the Hotá,	<i>ib.</i>
5.—The Hotá, seated to the north of the post to put the question, what sentient object existed before (<i>kiṁśvid,</i>) ?	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
3.—The animals meet for the third day (cattle is described to be superior to goats, sheep and all wild animals,) ...	688
4.—The Deva to whom cattle are most appropriate, ...	<i>ib.</i>
5.—Animals to be slaughtered at the close of the third night ; nine white barren cows,...	<i>ib.</i>
6.—Animals to be slaughtered after the above ; two bullocks,	689
7.—Animals to be slaughtered after the above ; black spotted kids, partridges and white herons, in all eleven in num- ber, ...	<i>ib.</i>
8.—Animals to be slaughtered for the gratification of the seasons, ...	<i>ib.</i>
9.—The sanctification of the above animals, ...	690

SECTION X.

On the Grahās called Mahimāna.

1.—Anecdote of Prajāpati having become a great giver of rice by offering an oblation to the Mahimāna Grahās, at the horse sacrifice, ...	690
2.—The ordinance about the oblation to the Grahās, ...	691
3.—The merits of the oblation, ...	<i>ib.</i>

SECTION XI.

Offering homa with parts of the body of the slaughtered horse, and those called Svishtakṛit.

1.—The <i>S'arīra</i> homa described, ...	692
2.—The number of anuvākas relating to the subject (14) pointed out, ...	693
3.—Other anuvākas alluded to in the <i>Āraṇya-kāṇḍa</i> , ...	<i>ib.</i>
4.—Anecdote about the efficacy of the Svishtakṛit offerings,...	<i>ib.</i>
5.—The first offering should be with the throat of the Nīlgāo (Gomṛiga) ...	694
6.—The second offering should be with the hoofs of the horse, ...	<i>ib.</i>
7.—The third should be offered in a steel vessel, ...	695

<i>No. of Mantras.</i>		<i>Page</i>
6.—Offering on the northern altar,		722
7.—The advantage of knowing the above,		<i>ib.</i>
8.—Praise of Agni and Aditya,—the fruits of the As'vamedha,		723
9.—Ditto in another way,		<i>ib.</i>
10.—Ditto ditto,		<i>ib.</i>

SECTION XXII.

The sacrifice of a bull at the As'vamedha.

1.—Anecdote of Prajapati becoming a horse,	724
2.—The horse praised,	<i>ib.</i>
3.—The knowledge of the above praised,	725
4.—The horse praised again,	<i>ib.</i>
5.—Advantage of knowing it praised,	<i>ib.</i>
6.—Ditto of the horse sacrifice, and that of knowing it,	<i>ib.</i>
7.—The horse praised in another way,	<i>ib.</i>
8.—The performance of the ceremony praised,	726
9.—At the commencement of the horse sacrifice on the full moon of Vaisákha, a piebald polled ox to be sacrificed,	<i>ib.</i>
10.—The advantage of performing the sacrifice, and of knowing it,	<i>ib.</i>

SECTION XXIII.

On meditating on the different members of the horse.

1.—Advantage of meditating for a day and night on the hair on the flanks of the horse,	727
2.—Ditto of meditating on the four feet of the horse,	728
3.—Ditto of meditating on the rolling on the ground of the horse when tired,	<i>ib.</i>

TENTH BOOK.

SĀ'VITRA—CHAYANA OR COLLECTION OF FIRE FOR THE ADORATION OF THE SUN.

SECTION I.

Placing of bricks on the altar.

- 1.—Nine concentric circles to be drawn on the northern altar round a central pivot, and fifteen golden bricks to

SECTION III.

Invitation to the Adhvaryus.

- 1.—An invitation to the Adhvaryus, 736

SECTION IV.

Invitation to the Yajamāna.

- 1.—Invitation, &c., 738

SECTION V.

Praise of the fire by the Hotā.

- 1.—The mantra to be recited by the Hotā, on sitting near the fire and facing it towards the east, 741

SECTION VI.

The anointing of the face of the Yajamāna with clarified butter.

- 1.—Mantra to be repeated when anointing the face with the ghi that remains in the spoon after offering oblations with the *S'atarudra* and other mantras, 742

SECTION VII.

Offerings after the anointment.

- 1.—Mantras for offering twenty-one oblations after anointing the face with ghi (S. VI.), 743

SECTION VIII.

Offerings to Mrityu (Death).

- 1.—Mantra for taking on a piece of Udumbara wood, flesh meat for Mrityu, 744
 2.—Do. for making the offering to Mrityu, 745
 3.—Do. for eating the remnant of the offering, 745
 4.—Do. to be repeated after eating the meat to promote longevity, *ib.*

SECTION IX.

The philosophy of the Sāvitra Agni explained.

- 1.—Anecdote in praise of Agni, 749

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
2.—Difference of opinion as to whether one or two mantras should be repeated to expiate the sin attendant on the sacrifice,	749
3.—The two mantras above alluded to,	750
4 to 6.—Anecdote explaining the philosophy of the Sívitrágnichayana,—a ceremony which may be all accomplished by meditation,	<i>ib.</i>
7.—Punishment for discussing the subject,	753
8.—The days and nights of the waxing described in the 1st, and the 3rd mantras of the first section identified with the Sávitrágni,	<i>ib.</i>
9.—Ditto do. of the wane described in the 5th and the 7th mantras, do. do.,	754
10.—The object of above-named four mantras,	<i>ib.</i>
11.—The muhurtas of the waxing of the moon named in the 2nd and the 4th mantras, and those of the wane named in the 4th, 6th and 8th mantras to be identified with do.	<i>ib.</i>
12.—The twelve waxings alluded to in the 9th, the twelve wanes of the 10th, and the thirteen months of the 11th mantras to be identified, &c.	<i>ib.</i>
13.—The sands alluded to in the 12th mantra of the first section to be identified, &c.,	755
14.—The ceremonies (kratus) and the seasons of the 14th, and the years of the 15th to be identified, &c.,	<i>ib.</i>
15.—The minor muhurtas of the 13th to be &c.,	<i>ib.</i>
16.—Anecdote describing the rewards due to a knowledge of the Sávitrágni,	<i>ib.</i>
17.—The fruit of knowing the Sávitrágni,	756
18.—Anecdote to explain fully the fruits of the knowledge,	<i>ib.</i>
19.—The fruits which the knowledge secures to him who studies it,	<i>ib.</i>
20.—Anecdote firmly to establish the facts above stated,	757
21.—Moral deduceable from the anecdote,	758
22.—A Rîg verse quoted in support of the above,	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>		<i>Page</i>
23.—The substance of the verse explained,	759
24.—The real object of the knowledge pointed out,	760
25.—The reward of knowing it,...	<i>ib.</i>

SECTION X.

Advantages of knowing the different mantras of the Sávitrágni.

1.—The advantage of knowing the Sávitrágni as honey,	761
2.—The disadvantage of not knowing it,	762
3.—The advantage of knowing the subject of the four mantras about the names of days and nights,	<i>ib.</i>
4.—Do. of the 2nd, 4th, 6th, and 8th do.,	763
5.—Do. of the 9th, 10th, and 11th do.,...	<i>ib.</i>
6.—Do. of the 12th, 14th and 15th do.,...	<i>ib.</i>
7.—Do. of the 13th do.,	764
8.—Praise of knowing the whole,	<i>ib.</i>

SECTION XI.

The advantages of knowing and the disadvantages of not knowing the purport of the Sávitrágni.

1.—The two kinds of men, those who know and those who do not, defined,	764
2.—The two classes further described,	<i>ib.</i>
3.—Of the two, the intelligent attains the highest reward,	766
4.—The unintelligent does not get the full reward,	<i>ib.</i>
5.—The intelligent receives the full reward,	767
6.—An anecdote on the subject,	768
7.—The reward which, according to the anecdote Bharadvāja, obtained will be due to others,	769
8.—Higher rewards not available by any other ceremony,	<i>ib.</i>
9.—All the gods are worshipped through this ceremony,	770
10.—Praise with reference to the origin of the word Sávitra,	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
6.—Two kinds of celestial regions defined, those above the sun, and those under it,... ..	794
7.—Those who collect and those who adore the Náchiketa fire, ascend the higher of the two classes of regions, ...	<i>ib.</i>
8.—The advantage of living in this upper region of Brahma,...	795

SECTION VIII.

Anecdote from the Kátha Upanishd on the advantage of knowing and of collecting the Náchiketa fire.

1.—Question of Nachiketá to his father,	795
2.—His father's reply,	796
3.—A supernatural voice addresses Nachiketá,	797
4.—The advice of that voice to Nachiketá,	<i>ib.</i>
5.—Nachiketá goes to Yama and his conversation with him,...	798
6.—Yama offers him three blessings,	<i>ib.</i>
7.—The first blessing,	799
8.—Second ditto,	<i>ib.</i>
9.—The advantage of collecting and also of knowing the Náchiketa fire,	799
10.—The third blessing,	800
11.—Anecdote of Prajapati on the advantage of giving Dakshipá,	<i>ib.</i>
12.—Ditto of Maharshi on ditto,	802

SECTION IX.

Method of collecting the Náchiketa fire.

1.—The altar (northern or southern) on which the fire is to be collected,	803
2.—The advantage of collecting it,	804
3.—Ditto ditto,	<i>ib.</i>
4.—A mode of performing the Náchiketa rite for the attainment of animals,	805
5.—Ditto for becoming chief, great, &c.	806
6.—Ditto for becoming chief only,	807
7.—Ditto for attaining Svarga,	<i>ib.</i>
8.—Ditto for attaining vigour, fame and glory,	808

<i>No. of Mantras.</i>		<i>Page</i>
9.—Ditto for attaining confidence of others, &c.,	808
10.—Ditto for the attainment of all the blessings,	809

SECTION X.

Praise of Náchiketa rite.

1.—Praise of the bricks,	810
2.—Praise of collecting the fire and of knowing it,	<i>ib.</i>
3.—The Náchiketa fire to be meditated upon as the year,	811
4.—Another way of meditating upon the fire as the year,	812

TWELFTH BOOK.

CHA'TUR-HOTRA AND VAISVASRIJ CEREMONIES.

SECTION I.

Divahs'yeni and Apádyā rites, (Ishṭis) being parts of one form of the Chátur-hotra ceremonies.

1.—The initial words of the invocatory and oblatory mantras of the Divahs'yeni rites,	813
---	-----	-----

SECTION II.

The Divahs'yeni rites described.

1.—Anecdote of Prajāpati trying to obtain heaven for the Devas, shewing the advantages of Divahs'yeni rites,	815
2-3—Anecdote continued. The first Ishṭi described,	816
4.—Ditto, the second Ishṭi described,	818
5.—Ditto, the third ditto,	<i>ib.</i>
6.—Ditto, the fourth ditto,	819
7.—Ditto, the fifth ditto,	820
8.—Ditto, the sixth ditto,	821
9.—Ditto, the seventh ditto,	<i>ib.</i>
10.—Ditto, all the Ishṭis described together,	822

यत्ते नक्षत्रं मृगशीर्षमस्ति । प्रियः राजन् प्रियतमं
 प्रियाणां । तस्मै ते सोम हविषा विधेम । शन्नरधि द्वि-
 पदे शं चतुष्पदे । आर्द्रया रुद्रः प्रथमा नरति । अष्टौ
 देवानां पतिरघ्नियानां । नक्षत्रमस्य हविषा विधेम ।
 मा नः पूजाः रीरिषन्तीति वीरान् । हेतीरुद्रस्य परिणो
 दणक्तु । आर्द्रानक्षत्रं जुषताः हविर्नः ॥ ३ ॥

पुमुच्चमानौ दुरितानि विश्वा । अपाद्यशः सन्नुद-
 तामरातिं । पुनर्नो देव्यदिति स्पृणोतु । पुनर्वसू नः पु-
 नरेतां यज्ञं । पुनर्नो देवा अभियन्तु सर्व्वे । पुनः पुन-
 र्धो हविषा यजामः । एवानदेव्यदितिरनर्वा । विश्वस्य
 भर्ची जगतः प्रतिष्ठा । पुनर्वसू हविषा वर्द्धयन्ती । पित्रं
 देवानामप्येतु पायः ॥ ४ ॥

वृहस्पतिः प्रथमं जायमानः । तिष्यन्नक्षत्रमभि स-
 म्भूव । अष्टौ देवानां पृतनासु जिष्णुः । दिशो नु सर्वा
 अभयन्नोअस्तु । तिष्यः पुरस्तादुत मध्यतो नः । वृह-
 स्पतिर्नः परिपातु पश्चात् । वार्धेतां द्वेषो अभयं कृणुतां ।
 सुवीर्य्यस्य पतयः स्याम । इदं सर्पेभ्यो हविरस्तु जुष्टं ।
 आश्रेषा येषामनुयन्ति चेतः ॥ ५ ॥

ये अन्तरिक्षं पृथिवीं क्षियन्ति । ते नः सर्पा सो हव-

अनु० यन्ति सर्वे वाजकस्तथै समुक्तौ देवास्वीषि च ॥

अनु० २ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

नवो नवो भवति जायमानो यमादित्या अ० शु-
मांषाययन्ति । ये विरूपे समनसा संव्ययन्ती । समानं
तन्तुं परित्यातनाते । विभू प्रभू अनुभू विश्वतो हुवे । ते
नो नक्षत्रे हवमागमेतं । वयं देवी ब्रह्मणा संविदानाः ।
सुरत्नासो देववीतिं दधानाः । अहोरात्रे हविषा व-
र्चयन्तः । अतिपाश्चानमतिमुक्त्या गमेम । प्रत्युव दृश्या-
यती ॥ १ ॥

व्युच्छन्ती दुहिता दिवः । अपो मही वृणुते चक्षुषा ।
तमोज्योतिष्कृणोति सूनरी । उदुक्षियाः सचते सूर्यः ।
सचा उद्यं नक्षत्रमर्चिमत् । तवेदुषो व्युषि सूर्यस्य च ।
संभक्तेन गमेन हि । तं नो नक्षत्रमर्चिमत् । भानुम-
तेन उच्चरत् । उपयन्मिहागमत् ॥ २ ॥

प्र नक्षत्राय देवाय । इन्द्रायेन्दुः हवामहे । स नः
सवितात्सुवत्सनिं । पुष्टिदां वीरवत्तमं । उदुत्यं चिचं ।
अदितिर्न उरुध्यतु महीमूषु मातरं । इदं विष्णुः प्रत-

द्विष्णुः । अग्निर्मूर्धा भुवः । अनु नोद्यानुमतिरन्विदनु-
मते त्वं । इव्यवाहः स्विष्टं ॥ ३ ॥

आयत्यगमस्विष्टं ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

अग्निर्वी अकामयत् । अन्नादो देवानां स्यामिति ।
स एतमग्नये हस्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरव-
पत् । ततो वै सोऽन्नादो देवानामभवत् । अग्निर्वै देवा-
नामन्नादः । यथा ह वा अग्निर्देवानामन्नादः । एव
ह वा एष मनुष्याणां भवति । य एतेन इविषा यजते ।
य उचैनदेवं वेद । सोऽव जुहोति । अग्नये स्वाहा हस्ति-
काभ्यः स्वाहा । अग्नये स्वाहा दुलायै स्वाहा । नितत्यै
स्वाहा अयन्त्यै स्वाहा । मेघयन्त्यै स्वाहा वर्षयन्त्यै
स्वाहा । क्षुपुणीकायै स्वाहेति ॥ १ ॥

पुजापतिः पुजा अस्तुजत । ता अस्मात् सृष्टाः परा-
चीरायन् । तासां रोहिणीमभ्यध्यायत् । सोऽकाम-
यत् । उपमावर्त्तत । समेनया गच्छेयेति । स एतं पुजा-
पतये रोहिण्यै चरुं निरवपत् । ततो वै सा तमुपाव-
र्त्तत । समेनया गच्छत । उपह्वारनं प्रियमावर्त्तते ।

भ्यो चरुं निरवपत् । ततो वा इयमोषधीभिर्वनस्पति-
भिः प्राजायत । प्राजायते ह वै पुजया पशुभिः । यएतेन
हविषा यजते । यउचैनदेवं वेद । सोऽच जुहोति ।
अदित्यै स्वाहा पुनर्वसुभ्यां स्वाहा । भूत्यै स्वाहा प्रजात्यै
स्वाहेति ॥ ५ ॥

वृहस्पतिर्वा अकामयत् । ब्रह्मवर्चसी स्यामिति । स
एतं वृहस्पतये तिष्याय नैवारं चरुं पयसि निरवपत् ।
ततो वै स ब्रह्मवर्चस्यभवत् । ब्रह्मवर्चसी ह व भवति ।
यएतेन हविषा यजते । यउचैनदेवं वेद । सोऽच जु-
होति । वृहस्पतये स्वाहा तिष्याय स्वाहा । ब्रह्मवर्च-
साय स्वाहेति ॥ ६ ॥

देवासुराः संयता आसन् । ते देवाः सर्पेभ्य आग्ने-
षाभ्य आर्ज्ये करुभं निरवपन् । तानेताभिरेव देवता-
भिरुपानयन् । एताभिर्ह वै देवताभिर्हिषन्तं आट्टक्क-
मुपनयति । यएतेन हविषा यजते । यउचैनदेवं वेद ।
सोऽच जुहोति । सर्पेभ्यः स्वाहाग्नेषाभ्यः स्वाहा । दंष्ट्र-
शूकेभ्यः स्वाहेति ॥ ७ ॥

पितरो वा अकामयन् । पितृलोकाच्छ्रुयामेति । त-
एतं पितृभ्यो मघाभ्यः पुरोडाशः षट्कपालं निरव-

वा॒अ॒द॒धत् । स॒वि॒ता॒भ॒वत् । अ॒ह्वा॒वा॒अ॒स्मै॒ म॒नु॒ष्या॒द॒धत् ।
 स॒वि॒ता॒ स॒मा॒ना॒नां॑ भ॒वति॑ । य॒ए॒तेन॑ ह॒विषा॒ य॒ज॒ते ।
 य॒उ॒चैन॑दे॒वं वे॒द । सोऽ॒च जु॒होति॑ । स॒वि॒त्रे॒ स्वा॒हा ह॒-
 स्ता॒य स्वा॒हा । द॒द॒ते स्वा॒हा पृ॒ण॒ते स्वा॒हा । पु॒य॒च्छ॒ते
 स्वा॒हा प्र॒ति॒पृ॒ण॒ते स्वा॒हेति॑ ॥ ११ ॥

त्वष्टा॑ वा॒अ॒काम॑यत् । चि॒चं पु॒जां वि॒न्दे॒येति॑ । स॒ए॒तं
 त्वष्ट्रे॑ चि॒त्रायै॑ पु॒रोडा॑शम॒ष्टाक॑पा॒लं नि॒र॒व॒पत् । ततो॑ वै
 स चि॒चं पु॒जाम॑वि॒न्दत् । चि॒चः॑ ह॒ वै पु॒जां वि॒न्दते॑ । य॒-
 ए॒तेन॑ ह॒विषा॒ य॒ज॒ते । य॒उ॒चैन॑दे॒वं वे॒द । सोऽ॒च जु॒हो-
 ति॑ । त्वष्ट्रे॑ स्वा॒हा चि॒त्रायै॑ स्वा॒हा । चै॒त्राय॑ स्वा॒हा पु॒-
 जायै॑ स्वा॒हेति॑ ॥ १२ ॥

वा॒यु॒र्वा अ॒काम॑यत् । का॒म॒चा॒र॒मे॒षु लो॒केष्व॒भि॒ज॒ये॒-
 य॒मिति॑ । स॒ए॒तद्वा॒यवे॒ नि॒ध्वायै॑ गृ॒ह्यै दु॒ग्धं प॒यो नि॒र॒व॒-
 पत् । ततो॑ वै स॒का॒म॒चा॒र॒मे॒षु लो॒केष्व॒भ्य॒ज॒यत् । का॒म॒-
 चा॒रः॑ ह॒ वा॒एषु॑ लो॒केष्व॒भि॒ज॒यति॑ । य॒ए॒तेन॑ ह॒विषा॒ य॒-
 ज॒ते । य॒उ॒चैन॑दे॒वं वे॒द । सोऽ॒च जु॒होति॑ । वा॒यवे॑ स्वा॒हा
 नि॒ध्वायै॑ स्वा॒हा । का॒म॒चा॒राय॑ स्वा॒हाभि॒जि॒ष्यै स्वा॒हे॒-
 ति॑ ॥ १३ ॥

इन्द्रा॑ग्नी वा॒अ॒काम॑येतां । अ॒थं दे॒वाना॑म॒भि॒ज॒ये॒वे॒-

ति। तावेतमिन्द्राग्निभ्यां विशाखाभ्यां पुरोडाशमेका-
दशकपालं निर्वपतां। ततो वै तौ अथैवं देवानामभ्य-
जयतां। अथै॒वै॒ समानानामभिजयति । य॒एतेन॑
ह॒विषा॑ यजते । यउ॒चैन॑देवं वेद । सोऽ॒च जु॑होति । इ-
न्द्राग्निभ्या॑ स्वाहा विशाखाभ्या॑ स्वाहा । अथै॒वाय॑
स्वाहाभिजित्यै॑ स्वाहेति ॥ १४ ॥

अथैतत् पौर्णमास्या आज्यं निर्वपति । कामो वै पौ-
र्णमासी । काम॒आज्यं॑ । कामे॒नैव॑ कामः॒ समर्ह्य॑यति ।
क्षिप्रमे॒नः॒ सकाम॑ उपनमति । येन॒ कामे॑न॒ यजते॑ ।
सोऽ॒च जु॑होति । पौर्ण॒मास्यै॑ स्वाहा कामाय॒ स्वाहा॑ गत्यै
स्वाहेति ॥ १५ ॥ *

अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

मित्रो वाअकामयत । मि॒त्रधे॒यमे॒षु लो॒केष्वभि॑जये-

* D पुस्तके निम्नस्थः पाठो वर्तते ।

अग्निः पञ्चदश पुजापतिः षोडश सोम एकादश
रुद्रो दशश्रकादश बृहस्पतिर्दश देवासुरानव पितर-
एकादशार्यमा भगो दश सविता चतुर्दश त्वष्टा वायु-
रिन्द्राग्नी दशाथैतत् पौर्णमास्या अष्टौ ॥ पञ्चदश ॥ १५ ॥

यमिति । स एतं मिचायामूराधेभ्यश्चरं निरवपत् । ततो वै स मिचधेयमेषु लोकेष्वभ्यजयत् । मिचधेयः ह वा एषु लोकेष्वभ्यजयति । य एतेन हविषा यजते । य उचैनदेवं वेद । सोऽच जुहोति । मिचाय स्वाहानूराधेभ्यः स्वाहा । मिचधेयाय स्वाहाभिजित्यै स्वाहेति ॥ १ ॥

इन्द्रो वाञ्छकामयत । ज्यैष्ठ्यं देवानामभ्यजयेयमिति । स एतमिन्द्राय ज्यैष्ठ्यायै पुरोडाशमेकादशकपालं निरवपन्महाब्रौहीणां । ततो वै स ज्यैष्ठ्यं देवानामभ्यजयत् । ज्यैष्ठ्यः ह वै समानानामभ्यजयति । य एतेन हविषा यजते । य उचैनदेवं वेद । सोऽच जुहोति । इन्द्राय स्वाहा ज्यैष्ठ्यायै स्वाहा । ज्यैष्ठ्याय स्वाहाभिजित्यै स्वाहेति ॥ २ ॥

पुजापतिर्वाञ्छकामयत । मूलं पुजां विन्देयेति । स एतं पुजापतये मूलाय चरं निरवपत् । ततो वै स मूलं पुजामविन्दत । मूलः ह वै पुजां विन्दते । य एतेन हविषा यजते । य उचैनदेवं वेद । सोऽच जुहोति । पुजापतये स्वाहा मूलाय स्वाहा । पुजायै स्वहेति ॥ ३ ॥

आपो वाञ्छकामयन्त । समुद्रं काममभ्यजयेमेति । ता एतमङ्गोऽपाठाभ्यश्चरं निरवपन् । ततो वै ताः स-

रोडाशं चिकपासं निरवपत् । ततो वै स पुण्यः स्लोक-
मशृणुत । नैनं पापी कीर्तिरायच्छत् । पुण्यः ह वै
स्लोकः शृणुते । नैनं पापी कीर्तिरागच्छति । य एतेन
हविषा यजते । यउचैनदेवं वेद । सोऽव जुहोति ।
विष्णवे स्वाहा आणायै स्वाहा । स्लोकाय स्वाहा
श्रुताय स्वाहेति ॥ ७ ॥

वसवो वा अकामयन्त । अग्रं देवतानां परीयामेति ।
त एतं वसुभ्यः अविष्ठाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निर-
वपन् । ततो वै तेऽग्रं देवतानां परीयान् । अग्रः ह वै
समानानां परीयति । य एतेन हविषा यजते । यउचैन-
देवं वेद । सोऽव जुहोति । वसुभ्यः स्वाहा अविष्ठाभ्यः
स्वाहा । अग्राय स्वाहा परीत्यै स्वाहेति ॥ ८ ॥

इन्द्रो वा अकामयत् । हृढोऽश्विथिलः स्यामिति । स-
एतं वरुणाय शतभिषजे भेषजेभ्यः पुरोडाशं दशक-
पालं निरवपत् कृष्णानां ब्रीह्यणाम् । ततो वै स हृढो
ऽश्विथिलोऽभवत् । हृढो ह वा अश्विथिलो भवति । य ए-
तेन हविषा यजते । यउचैनदेवं वेद । सोऽव जुहोति ।
वरुणाय स्वाहा शतभिषजे स्वाहा । भेषजेभ्यः स्वाहे-
ति ॥ ९ ॥

भामित्याह इवीऽधि निर्वपति गत्यै चत्वारि च ॥

अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

इन्द्रो वृचमहन् । सौऽपः । अभ्यं म्रियत । तासां य-
मेध्यं यन्नियः सदेवमासीत् । तदपोदकामत् । ते
दुर्भा अभवन् । यहर्भरप उत्पुनाति । या एव मेध्या य-
न्नियाः सदेवा आपः । ताभिरेवैना उत्पुनाति । डा-
भ्यामुत्पुनाति ॥ १ ॥

द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै । देवो वः सवितोत्पुना-
त्वित्याह । सवितृप्रसूत एवैना उत्पुनाति । अष्टिद्रेख
पवित्रेखेत्याह । असौ वा आदित्योऽष्टिद्रं पवित्रम् । ते-
नैवैना उत्पुनाति । वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरित्याह ।
प्राणा वा आपः । प्राणा वसवः । प्राणा रश्मयः ॥ २ ॥

प्राणैरेव प्राणान्तस्मृष्टुक्ति । सावित्रियर्चा । सवितृ-
प्रसूतं मे कर्मासदिति । सवितृप्रसूतमेवास्य कर्म भ-
वति । पक्षो मायत्रिया चिष्ममृद्वत्वाय । आपौ देवी-
रग्रे पुवो अग्रे गुव इत्याह । रूपमेवासांमेतन्महिमानं
वाचष्टे । अग्र इमं यज्ञं नयताग्रे यज्ञपतिमित्याह ।
अग्र एव यज्ञं नयन्ति । अग्रे यज्ञपतिम् ॥ ३ ॥

यावदेका देवता कामयते यावदेका । तावदाहु-
तिः प्रथते । न हि तदस्ति । यत्तावदेव स्यात् । याव-
जुहोति । प्राणाय त्वापानाय त्वेत्याह । प्राणानेव य-
जमाने दधाति । दीर्घामनुप्रसितिमायुषेधामित्याह ।
आयुरेवास्मिन् दधाति । अन्तरिक्षादिव वा एतानि
प्रस्कन्दन्ति ॥ यानि दृषदः । देवो वः सविता हिरण्य-
पाणिः प्रतियुक्तात्वित्याह प्रतिष्ठित्यै । हविषोऽस्कन्दा-
य । असंवपन्ती पिष्पाणूनि कुरुतादित्याह मेध्यत्वा-
य ॥ ४ ॥

निलायत विधत्यै वीर्येण स्कन्दन्ति चत्वारि च ॥
अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छेत्याह धृत्यै । अपामेऽग्नि मा मादं
जहि निष्कृव्यादः सेधा देवयजं वहेत्याह । यएवामा-
कृव्यात् । तमपहत्य । मेध्येऽग्नौ कपालमुपदधाति । नि-
र्दग्धः रक्षो निर्दग्धा अरातय इत्याह । रक्षाःस्येव
निर्देहति । अग्निवत्युपदधाति । अस्मिन्नेव लोके ज्यो-
तिर्धत्ते । अङ्गारमधिवर्त्तयति ॥ १ ॥

अन्तरिक्ष एव ज्योतिर्धत्ते । आदित्यमेवामुष्मिलोके
ज्योतिर्धत्ते । ज्योतिष्मन्तोऽस्मा इमे लोका भवन्ति । य-
एवं वेद । भ्रुवमसि पृथिवीं दृष्ट्वेत्याह । पृथिवीमेवै-
तेन दृष्ट्वेति । ध्रुवमस्यन्तरिक्षं दृष्ट्वेत्याह । अन्तरिक्ष-
मेवैतेन दृष्ट्वेति । ध्रुवमसि दिवं दृष्ट्वेत्याह । दिव-
मेवैतेन दृष्ट्वेति ॥ २ ॥

धर्मासि दिशो दृष्ट्वेत्याह । दिश एवैतेन दृष्ट्वेति ।
इमानेवैतैर्लोकान् दृष्ट्वेति । दृष्ट्वन्तोऽस्मा इमे लोकाः
पूजया पशुभिः । य एवं वेद । चीर्यग्रे कपालान्युपद-
धाति । चय इमे लोकाः । एषां लोकानामाश्रयै । एक-
सग्रे कपालमुपदधाति । एकं वा अग्रे कपालं पुरुषस्य
सम्भवति ॥ ३ ॥

अथ द्वे । अथ चीरिणि । अथ चत्वारि । अथाष्टौ ।
तस्मादष्टाकपालं पुरुषस्य शिरः । यदेवं कपालान्युप-
दधाति । यज्ञो वै पूजापतिः । यज्ञमेव पूजापतिः स-
त्करोति । आत्मानमेव तत्सत्करोति । तत् सत्कृत-
मात्मानम् ॥ ४ ॥

अमुष्मिलोकेनुरैति । यदष्टावुपदधाति । गाय-
त्रिया तत्सम्मितम् । यन्नव । चिहृता तत् । यद्दश । वि-

राजा तत् । यदेकादश । चिष्टुभा तत् । यद्वादश ॥ ५ ॥
जगत्या तत् । छन्दःसम्मितानि स उपदधत्कपा-
लानि । इमान् लोकाननुपूर्वं दिशो विधृत्यै दृष्ट्विति ।
अथायुः प्राणान् पुजां पशून् यजमाने दधाति । स
जातानस्मा अभितो बहुलान् करोति । चितः स्थेत्याह ।
यथा यजुरेवैतत् । भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वमि-
त्याह । देवतानामेवैनानि तपसा तपति । तानि ततः
संस्थिते ॥ यानि घर्मे कपालान्युपचिन्वन्ति वेधस
इति चतुष्पदयर्चा विमुञ्चति । चतुष्पादः पशवः । पशु-
ष्वेवोपरिष्ठात् प्रतितिष्ठति ॥ ६ ॥

वर्त्तयति दिवमेवैतेन दृष्ट्विति सम्भवति संस्कृत-
मात्मानं द्वादश संस्थिते चीणि च ॥ अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवइत्याह प्रसूत्यै । अश्विनौ-
र्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू आस्ताम् ।
पूष्णोऽस्ताभ्यामित्याह यत्यै । संवपामीत्याह । यथा
देवतमेवनानि संवपति । समापो अङ्गिरग्नतः समोष-
धयो रसेनेत्याह । आपो वा ओषधीर्जिग्वन्ति । ओष-

सूर्याभिनिमुक्तः कुनखिनि । कुनखी श्यावदति ।
 श्यावदन्नग्रदिधिषौ । अग्रदिधिषुः परिवित्ते । परिवि-
 त्तो वीरहणि । वीरहा ब्रह्महणि । तद्ब्रह्महणं नात्य-
 वत । अन्तर्वेदि निनयत्यवरुध्यै । उल्मुकेनाभियुक्ताति
 शृतत्वाय । शृतकामा इव हि देवाः ॥ १२ ॥

अन्याजिन्वन्त्यनुविस्तृत्यैवमाहाशान्त आह गुप्तै
 छन् ब्रह्माब्रवीद् द्वितीयमभ्यपातयत् सूर्याभिनिमुक्ते
 देवाः ॥ अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति स्फ्यमादत्ते प्रसृत्यै ।
 अश्विनौर्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ हि देवानामध्वर्यु
 आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै । आदद् इन्द्रस्य
 बाहुरसि दक्षिण इत्याह । इन्द्रियमेव यजमाने दधा-
 ति । सहस्रभृष्टिः शततेजा इत्याह । रूपमेवास्यै तन्म-
 हिमानं व्याचष्टे । वायुरसि तिग्मतेजा इत्याह । तेजो
 वै वायुः ॥ १ ॥

तेज एवास्मिन् दधाति । विषाद्वै नामासुर आसीत् ।
 सौऽबिभेत् । यज्ञेन मा देवा अभिभविष्यन्तीति । स
 पृथिवोमभ्यवमीत् । सा मेध्याभवत् । अथो यदिन्द्रो

प्राञ्चौ वेद्यः सावर्जयति । आहवनीयस्य परिगृहीत्यै । पुतीची ओषी । गार्हपत्यस्य परिगृहीत्यै । अथैमिधुनत्वाय । उहन्ति । यदेवास्या अमेध्यम् । तदपहन्ति । उहन्ति । तस्मादोषधयः पराभवन्ति ॥ ९ ॥

मूलं छिनत्ति । आतृव्यस्यैव मूलं छिनत्ति । मूलं वा अतिष्ठद्रक्षाः स्थनूत्पिपते । यद्वस्तेन छिन्द्यात् । कुन्विनीः पुजाः स्युः । स्थेनं छिनत्ति । वज्रो वै स्थः । वज्रैस्त्वेव वज्राद्रक्षाः स्थपहन्ति । पितृदेवत्यातिखाता । इयतीं खनति ॥ १० ॥

पुजापतिना यज्ञमुखेन सम्मिताम् । वेदिर्देवेभ्योऽनिषायत । तां चतुरङ्गुलेऽन्वविन्दन् । तस्माच्चतुरङ्गुलं सेया । चतुरङ्गुलं खनति । चतुरङ्गुले द्योषधयः प्रतिष्ठन्ति । आ प्रतिष्ठायै खनति । यजमानमेव प्रतिष्ठां गमयति । दक्षिणतो वर्षीयसीं करोति । देवयजनस्यैव रूपमकः ॥ ११ ॥

पुरीषवतीं करोति । पुजा वै पशवः पुरीषम् । पुजवैवैनं पशुभिः पुरीषवन्तं करोति । उत्तरं परिग्राहं परिगृह्णाति । एतावती वै पृथिवी । यावती वेदिः । तस्या एतावत एव आतृव्यं निर्भज्य । आत्मन उत्तरं प-

आदहोरासाद्याः । स्फ्यमुदस्यन् । यं द्विष्यात्तं ध्या-
येत् । शुचैवैनमर्पयति ॥ १५ ॥

वै वायुराह परावतीत्याहाह द्वितीयः हरतीति
परिगृह्णन्ति देवयजनीं करोति भवन्ति खनत्यकरेतत्
कृत्वा रक्षोघ्नीरर्पयति ॥ अनु० ६ ॥

दशमोऽनुवाकः ।

वज्रो वै स्फ्यः । यदन्वञ्चं धारयेत् । वज्रेऽध्वर्युः क्ष-
सीत । पुरस्तात्तिर्यञ्चं धारयति । वज्रो वै स्फ्यः । वज्रे-
सैव यज्ञस्य दक्षिणतो रक्षाः स्यपहन्ति । अग्निभ्यां प्रा-
चक्ष्य प्रतीचक्ष्य । स्फ्येनोदीचक्ष्याधराचक्ष्य । स्फ्येन वा
रष वज्रेणास्यै पाप्मानं धातृव्यमपहत्य । उत्करेऽधि-
प्ररश्चति ॥ १ ॥

यथोपधाय वृश्चन्त्येवम् । हस्ताववनेनित्ते । आत्मा-
नमेव *पवते । स्फ्यं प्रक्षालयति मेध्यत्वाय । अथो पा-
प्मानं एव धातृव्यस्य न्यङ्गं छिनत्ति । इध्मा बर्हिरुपसा-
दयति युक्त्यै । यज्ञस्य मिथुनत्वाय । अथो पुरोरुचमे-
वैतां दधाति । उत्तरस्य कर्मणोऽनुस्थात्ये । न पुरस्तात्
पृत्यगुपसादयेत् ॥ २ ॥

यत् पुरस्तात् पुत्यगुपसादयेत् । अन्यथाहुतिपद्या-
 दिधं प्रतिपादयेत् । पूजा वै बर्हिः । अपराभुयाद्वर्हिषा
 पूजानां पूजननम् । पश्चात् प्रागुपसादयति । आहुति-
 पथेनेधं प्रतिपादयति । सम्पुत्येव बर्हिषा पूजानां पू-
 जननमुपैति । दक्षिणमिधम् । उत्तरं बर्हिः । आत्मा वा
 इधः ॥ पूजा बर्हिः । पूजा ह्यात्मन उत्तरतरा तीर्थे । ततो
 मेधमुपनीय । यथादेवतमेवैनत् प्रतिष्ठापयति । प्रति-
 तिष्ठति पूजया पशुभिर्यजमानः ॥ ३ ॥

बृश्चति सादयेदिधः पञ्च च ॥ अनु० १० ॥

तृतीयस्यां देवस्याश्वपर्शुं यो वै पूर्व्वेद्युः कर्मणेवा-
 मिन्द्रो वृचमहन्त्सोपोवधूतं धृष्टिर्देवस्येत्याह सर्वपामि
 देवस्य स्फ्यमाददे वज्रो वै स्फ्यो दश ॥ १० ॥

तृतीयस्यां यज्ञस्यानतिरेकाय पविचवत्यध्वर्युश्चा-
 धिषवणमस्यन्तरिक्ष एव रक्षसामन्तर्हित्यै द्वा वाव
 पुरुषौ यद्दश्चन्द्रमसि मेधं पञ्चाशीतिः ॥ ८५ ॥

इति द्वितीयप्रपाठकः ॥

हरिः ॐ ॥

द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याह । रक्षसामप-
त्यै । अग्नेर्वस्तेजिष्ठेन तेजसा निष्टपामीत्याह मेध्य-
त्वाय । सुचः सम्मार्ष्टि । सुवमग्ने । पुमांसमेवाभ्यः
संश्रयति मिथुनत्वाय । अथ जुह्वम् । अथोपधृतम् ।
अथ ध्रुवाम् । असौ वै जुह्वः ॥ १ ॥

अन्तरिक्षमुपधत् । पृथिवी ध्रुवा । इमे वै लोकाः
सुचः । दृष्टिः सम्मार्जनानि । दृष्टिर्वा इमांलोकाननु-
पूर्वं कल्पयति । ते ततः क्लृप्ताः समेधन्ते । समेधन्तेऽ-
स्मा इमे लोकाः पूजया पशुभिः । य एवं वेद । यदि का-
मयेत वर्षकः पर्जन्यः स्यादिति । अगृतः सम्मृज्यात् ॥
॥ २ ॥

दृष्टिमेव नियच्छति । अर्वाचीनाग्रा हि दृष्टिः । यदि
कामयेता वर्षकः स्यादिति । मूलतः सम्मृज्यात् । दृ-
ष्टिमेवोपधत्ति । तद्वा आहुः । अगृत एवोपरिष्ठात्
सम्मृज्यात् । मूलतोऽधस्तात् । तदनुपूर्वं कल्पते । व-
र्षको भवतीति ॥ ३ ॥

दे॒वानां पत्न्या॑ स॒मदं॑ दधी॒त । दे॒शाद्दक्षि॑णत उदी॒ष्य-
न्वास्ते॑ । आ॒त्मनो॑ गोपी॒धाय॑ । आ॒शासा॑नासौ मन॒स-
मित्या॑ह । मे॒ध्यामे॒वैनां॑ के॒वलीं॑ कृ॒त्वा । आ॒शिषा॑ स॒म-
ईय॑ति । अ॒ग्नेरनु॑व्रता भू॒त्वा सन्न॑द्यो सुकृ॒ताय॑ क॒मित्या॑-
ह । ए॒तद्द्वै पत्न्यै॑ व्रतोप॒नय॑नम् ॥ २ ॥

तेनै॒वैनां॑ वृ॒तमु॑प॒नय॑ति । तस्मा॑दाहुः । यश्चै॒वं वेद॑
यश्च॑ न । यो॒क्तमे॒व यु॑ते । यम॒न्वास्ते॑ । तस्यामु॒ष्मिँलो॑के
भ॒वती॑ति॒ योक्ते॑ण । यद्यो॒क्तम् । स॒ योगः॑ । यदा॒स्ते । स
धे॒र्मः ॥ ३ ॥

यो॒गश्चे॒मस्य॑ क्लृ॒प्त्यै । यु॒क्तं क्रि॑याता आ॒शीःका॑र्मे यु-
ज्या॒ता इति॑ । आ॒शिषः॑ स॒मृध्यै॑ । ग्र॒न्थिं ग्र॑न्थाति । आ-
शि॒ष ए॒वास्यां॑ परि॒गृह्णा॑ति । पु॒मान् वै गु॑न्धिः । स्त्री प॒त्नी ।
तन्मि॑यु॒नम् । मि॒युनमे॒वास्य॑ तद्य॒ज्ञे क॑रोति प॒जन॑नाय ।
प्र॒जाय॑ते पु॒जया॑ प॒शुभि॑र्यज॒मानः॑ ॥ ४ ॥

अथो॑ अ॒र्हो वा ए॒ष आ॒त्मनः॑ । यत्प॒त्नी । य॒ज्ञस्य॑
ध॒त्या अ॒ग्नि॒धिल॑भावाय । सु॒प॒जस॑स्त्वा व॒यः सु॒प॒त्नी-
स्प॑सेदि॒मेत्या॑ह । य॒ज्ञमे॒व तन्मि॑यु॒नीक॑रोति । ज॒नेति॑-
रि॒क्तं धी॒याता॑ इति॒ प्रजा॑त्यै । म॒हीनां॑ पयोऽस्यो॒षधी॑नाः
र॒स इत्या॑ह । रू॒पमे॒वास्यै॑तन्महि॒मानं॑ व्याच॑ष्टे । तस्य॑

दे॒वेभ्यो॒ यजु॑षे यजु॑षे भ॒वेत्या॑ह । आ॒ग्नि॒षमे॒वैता॑माशा॒-
स्ते ॥ ३ ॥

तदा अतः प॒वि॒त्राभ्यामे॒वोत्पु॑नाति । यज॑मानो वा
आज्य॑म् । प्रा॒णापा॒नौ प॒वित्रे॑ । यज॑मान ए॒व प्रा॒णापा॒-
नौ द॑धाति । पुन॒रा॒हार॑म् । ए॒वमि॒व हि प्रा॒णापा॒नौ
सञ्च॑रतः । शु॒क्रम॑सि ज्योति॑रसि तेजोऽसीत्या॑ह । रू॒प॒-
मे॒वास्यै॒तन्म॑हि॒मानं॑ व्याच॑ष्टे । चिर्य॑जुषा । चय॑ इ॒मे
लो॒काः ॥ ४ ॥

एषां लो॒काना॑मास्यै । चिः । व्यावृ॑द्धि यज्ञः । अथो॑ मे॒-
ध॒त्वाय॑ । अथाज्य॑वतीभ्यामपः । रू॒पमे॒वासा॑मे॒तद्वर्षं॑
द॑धाति । अपि॑ वा उ॒ताहुः॑ । यथा॑ ह॒ वै योषा॑ सुव॑र्षः
हि॒र॒ण्यं पे॒श॒लं वि॒ध॒ती रू॒पा॒ख्यास्ते॑ । ए॒वमे॒ता ए॒तर्ही॑-
ति । आपो॑ वै स॒र्व्वा दे॒वताः॑ ॥ ५ ॥

एषा हि वि॒श्वेषां॑ दे॒वानां॑ त॒नूः । यदाज्य॑म् । तत्रो॒भ॒-
यो॒र्मिमा॑ः सा । जामिः स्यात् । यद्यजु॑षाज्यं यजु॑षाप उ॒-
त्पु॒नीयात् । छन्द॑साप उ॒त्पु॒नात्य॑जामित्वाय । अथो॑
मि॒धुन॑त्वाय । सावि॒त्रिय॑र्चा । स॒वि॒तृप्र॑सूतं मे क॒र्मा॒-
स॒दिति॑ । स॒वि॒तृप्र॑सूतमे॒वास्य॑ क॒र्म भ॑वति ॥ प॒क्षो गा॑-
व॒चि॒या चिः॑ष॒मृद्ध॑त्वाय । अ॒ग्निरे॒वौष॑धीः स॒म॒यति॑ ।

मासाः पचन्ति समृद्धौ । अनतिस्नान्दन् ह पर्जन्यो व-
र्षति । यच्चैतदेवं क्रियते ॥ ४ ॥

ऊर्जा पृथिवीं गच्छतेत्याह । पृथिव्यामेवोर्जं दधा-
ति । तस्मात् पृथिव्या ऊर्जा भुञ्जते । गन्धिं विसृज-
यति । प्रजनयत्येव तत् । ऊर्द्धं प्राञ्चमुद्गूढं पृथञ्चमा-
यच्छति । तस्मात् प्राचीनं रेतो धीयते । पुतीचीः
पुजा जायन्ते । विष्णोः स्तूपोसीत्याह । यज्ञो वै विष्णुः ॥
५ ॥

यज्ञस्य इत्यै । पुरस्तात् प्रस्तरं गृह्णाति । मुख्यमेवैनं
करोति । इयं तं गृह्णाति । पूजापतिना यज्ञमुखेन स-
न्मितम् । इयं तं गृह्णाति । यज्ञपुरुषा सन्मितम् । इयं
तं गृह्णाति । एतावद्द्वै पुरुषे वीर्यम् । वीर्यसन्मितम् ॥ ६ ॥

अपरिमितं गृह्णाति । अपरिमितस्यावरुध्यै । त-
स्मिन् पवित्रे अपि सृजति । यजमानो वै प्रस्तरः । पु-
ष्यापानौ पवित्रे । यजमान एव प्राणपानौ दधाति ।
ऊर्ध्वाम्बुदसन्त्वा स्तृणामीत्याह । यथा यजुरेवैतत् । स्वा-
सत्त्वं देवेभ्य इत्याह । देवेभ्य एवैनत्स्वासत्त्वं करोति ॥

७ ॥

वर्हिः स्तृणति । पूजा वै वर्हिः । पृथिवी वेदिः । पूजा

ति॒ग्नि॒नष्टि । षट् सम्प॑द्यन्ते । षड्वा ऋ॒तवः । ऋ॒तून्वे॒व
प्री॑णाति । वे॒देनोप॑वाजयति । पु॒जाप॒त्यो वै वे॒दः ।
पु॒जाप॒त्यः पु॒णः । यज॑मान आ॒हव॒नीयः । यज॑मान
ए॒व पु॒णं द॑धाति ॥ २ ॥

चिरुप॑वाजयति । च॒यो वै पु॒णः । पु॒णाने॒वास्मिन्
द॑धाति । वे॒देनोप॑यत्य॒ सुवे॑ण प्राजाप॒त्यमा॑धारमाधा॒रय॑ति । य॒ज्ञो वै पु॒जाप॑तिः । य॒ज्ञमे॒व पु॒जाप॑तिं मुख॒त
आ॑र॒भते* । अ॒थो पु॒जाप॑तिः स॒र्व्वी दे॒वताः । स॒र्व्वी ए॒व
दे॒वताः प्री॑णाति । अ॒ग्निम॑ग्नी॒न्निस्त्रिः॒ सम्मृ॑ढीत्याह ।
स्थाव॑रु॒द्धि य॒ज्ञः ॥ ३ ॥

अ॒थो रक्ष॑सा॒मप॑हत्यै । परि॒धोन्त॑स॒मार्ष्टि॑ । पुना॒त्येवै॒नान् । चि॒स्त्रिः स॒मार्ष्टि॑ । त्याव॑रु॒द्धि य॒ज्ञः । अ॒थो
मे॒ध्य॒त्वाय॑ । अ॒थो ए॒ते वै दे॒वाश्चाः । दे॒वाश्चाने॒व तत्स॑-
मार्ष्टि॑ । सु॒वर्ग॑स्य॒ लो॒कस्य॑ स॒म॒ध्यै । आसी॑नोऽन्धमा॒-
धा॑रमाधारयति ॥ ४ ॥

तिष्ठ॑न्न॒न्यम् । यथा नो॑ वा रयं॒ वा यु॑ज्यात् । ए॒व-
मे॒व तद॑ध्व॒र्युर्य॑ज्ञं । यु॑नक्ति । सु॒वर्ग॑स्य॒ लो॒कस्या॑भ्यु॒ध्यै ।

* आरभते इति D पुस्तकपाठः ।

† अध्वर्युर्बुध्नोति D पुस्तकपाठः ।

वहन्त्येनं गुप्त्याः पशवः । य एवं वेद । भुवनमसि वि-
प्रवस्वेत्याह । यज्ञो वै भुवनम् । यज्ञ एव यजमानं पुज-
या पशुभिः प्रथयति । अग्ने यष्टरिदं नम इत्याह ॥ ५ ॥

अग्निर्वै देवानां यष्टा । य एव देवानां यष्टा । तस्मा
एव नमस्करोति । जुष्टे अग्निस्त्वाह्वयति देवयज्याया
उपभृदेहि देवस्त्वा सविताह्वयति देवयज्याया इत्या-
ह । आग्नेयो वै जुहूः । सावित्युपभृत् । ताभ्यामेवैने
प्रसूत आदत्ते । अग्नाविष्णु मावामवक्रमिषमित्याह ।
अग्निः पुरस्तात् । विष्णुर्यज्ञः पश्चात् ॥ ६ ॥

ताभ्यामेव प्रतिप्रोच्यत्याक्रामति । विजिहायां मा
मा सन्ताप्तमित्याह हिंसायै । लोकं मे लोकहृतौ
व्यसुतमित्याह । आश्विषमेवैतामाशास्ते । विष्णोः स्था-
नमसीत्याह । यज्ञो वै विष्णुः । एतत् खलु वै देवाना-
मपराजितमायतनम् । यद्यज्ञः । देवानामेवापराजित
आयतने तिष्ठति । इत इन्द्रो अरुणोदीर्य्याणीत्याह ॥

१७ ।

इन्द्रियमेव यजमाने दधाति । समारभ्योर्द्ध्वं अध्व-
रो दिविस्पृशमित्याह* वृध्यै । आधारमाधार्यमाणम-

* दिविस्पृश इत्यारेति D पुस्तकपाठः ।

नवमोऽनुवाकः ।

अथ सुचावनुष्टुभ्यां वाजवतीभ्यां व्यूहति । पुतिष्ठा
वा अनुष्टुक् । अन्नं वाजः प्रतिष्ठित्यै । अन्नाद्यस्वावक-
थ्यै । प्राचीं जुहूमूहति । जातानेव धातृव्यान् प्रसु-
दते । पुतीचीमुपधृतम् । जनिष्यमाणानेव प्रतिनुदते ।
सविषूच एवापोद्य सपत्नान् यजमानः । अस्मिँल्लोके
प्रतितिष्ठति ॥ १ ॥

दाभ्यां द्विप्रतिष्ठो हि । वसुभ्यस्त्वा रुद्रेभ्यस्त्वादित्ये-
भ्यस्त्वेत्याह । यथा यजुरेवैतत् । सुष्टु प्रस्तरमनक्ति ।
इमे वै लोकाः सुचः । यजमानः प्रस्तरः । यजमानमेव
तेजसानक्ति । चेधानक्ति । चय इमे लोकाः ॥ २ ॥

रभ्य एवैनं लोकेभ्योऽनक्ति । अभिपूर्वमनक्ति ।
अभिपूर्वमेव यजमानं तेजसानक्ति । अक्तः रिहाणा
इत्याह । तेजो वा आज्यम् । यजमानः प्रस्तरः । यज-
मानमेव तेजसानक्ति । वियन्तु वय इत्याह । वय एवै-
नं कृत्वा । सुवर्गं लोकां गमयति ॥ ३ ॥

पूजां योनिं मा निर्मृक्षमित्याह । पूजायै गोपीया-
यै । आर्थायन्तामाप ओषधय इत्याह । आप एवौष-
धीराथाययति । मरुतां पृषतयस्थेत्याह । मरुतो वै

प्रत्युष्टमयज्ञ एषा हि विश्वेषां देवानामूर्जा पृथिवी-
मयो रक्षसां तां प्रजातिं द्वाभ्यां तं काले काले नव-
सप्ततिः ॥ ७६ ॥

इति तृतीयप्रपाठकः ॥

हरिः ॐ ।

तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभते । क्षत्राय राजन्यम् । मरु-
द्भ्यो वैश्यम् । तपसे शूद्रम् । तमसे तत्क्षरम् । नारकाय
वीरहणम् । पाप्मने क्लीबम् । आक्रमायायोगूम् । का-
माय पुञ्चलूम् । अतिक्रुष्टाय माग्धम् ॥ १ ॥

गीताय सूतम् । नृत्ताय शैलूषम् । धर्माय सभाचरम् ।
नर्माय रेभम् । नरिष्ठायै भीमलम् । हसाय कारिम् ।
आनन्दाय स्त्रीषष्ठम् । पुमुदे कुमारीपुत्रम् । मेधायै
रथकारम् । धैर्याय तक्षाणम् ॥ २ ॥

अमाय कैलालम् । मायायै काम्मीरम् । रूपाय
मणिकारम् । शुभे वपम् । शरब्धाया इषुकारम् । हेत्यै

यः । द्विषन्तं धातुव्यमवक्रामामि । योऽस्मान् द्वेष्टि ।
 यच्च वयं द्विषः । भूर्भुवः सुवः । हिं ॥ १ ॥
 सत्यं दश ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रवो वाजा अभिद्यवः । इविषन्तो घृताच्या । देवा-
 जिगाति सुन्नयुः । अग्न आयाहि वीतये । गृणानो ह-
 व्यदातये । निहोता सत्सि बर्हिषि । तं त्वा समिद्धि-
 रज्जिरः । घृतेन वर्धयामसि । बृहच्छोषाय विध्य । स
 नः पृथुः अवाय्यम् ॥ १ ॥

अच्छादेव विवाससि । बृहदग्ने सुवीर्यम् । ईडेऽन्यो
 नमस्यस्तिरः । तमाहसि दर्शतः । समग्निरिध्यते वृषा ।
 वृषो अग्निः समिध्यते । अश्वो न देववाहनः । तः इ-
 विषन्त ईडते । वृषणं त्वा वयं वृषन् । वृषाणः समि-
 धीमहि ॥ २ ॥

अग्ने दीद्यतं बृहत् । अग्निं दूतं वृणीमहे । होतारं
 विश्ववेदसम् । अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् । समिध्यमानो
 अध्वरे । अग्निः पावक ईडः । ओषिष्कोऽस्तसीमहे ।
 समिद्धो अग्न आहुत । देवान्यक्षि स्रभ्वर । त्वः हि

चतुर्थोऽनुवाकः ।

अग्निर्होता वेत्वग्निः । होचं वेतु प्राविचम् । सो व-
यम् । साधु ते यजमानदेवता । घृतवतीमध्वर्यो सुच-
मास्यस्व । देवायुवं विश्ववाराम् । ईडामहै देवा ईडे-
न्यान् । नमस्याम नमस्यान् । यजाम यज्ञियान् ॥ १ ॥

अग्निर्होता नव ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

समिधो अग्न आज्यस्य वियन्तु । तनूनपादग्न आ-
ज्यस्य वेतु । इडो अग्न आज्यस्य वियन्तु । बर्हिर्ग्न आ-
ज्यस्य वेतु । स्वाहाग्निम् । स्वाहा सोमम् । स्वाहाग्निम् ।
स्वाहा पुजापतिम् । स्वाहाग्नीषोमौ । स्वाहेन्द्राग्नी ।
स्वाहेन्द्रम् । स्वाहा महेन्द्रम् । स्वाहा देवा आज्य-
पान् । स्वाहाग्निः होचा जुषाणाः । अग्न आज्यस्य वि-
यन्तु ॥ १ ॥

इन्द्राग्नी पञ्च च ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

अग्निर्होता जह्वनत् । द्विणस्युर्विपन्यया । स-
मिधः शुक्र आहुतः । जुषाणो अग्निराज्यस्य वेतु । त्वः

ताम् । उप॑हृता धे॒नुः स॒हर्ष॑भा । उप॑मा धे॒नुः स॒हर्ष॑-
भाह्वयताम् ॥ १ ॥

उप॑हृतो भ॒क्षः सखा । उप॑मा भ॒क्षः सखा॑ह्वयताम् ।
उप॑हृताः ३ ह्ये । इडोप॑हृता । उप॑हृतेडा । उपो॑ अ॒स्माँ
इडाह्वयताम् । इडोप॑हृता । उप॑हृतेडा । मा॒नवी घृ-
तप॑दी मै॒चावरु॑णी । ब्रह्म॑दे॒व क॑तमुप॑हृतम् ॥ २ ॥

दै॒व्या अ॒ध्वर्य॑व उप॑हृताः । उप॑हृता म॒नुष्याः । य
इ॒मं य॒ज्ञमवा॑न् । ये य॒ज्ञप॑तिं व॒र्धन् । उप॑हृते द्यावा-
मृ॒थि॒वी । पू॒र्व॒जे ऋ॒ताव॑री । दे॒वी दे॒वपु॑त्रे । उप॑हृतो-
ऽयं य॒ज॒मानः । उत्त॑रस्यां दे॒वय॑ज्यायामुप॑हृतः । भू-
य॒सि ह॒विष्क॑रण उप॑हृतः ॥ दि॒व्ये धा॒मन्यु॑प॑हृतः । इ॒दं
मे॒ दे॒वा ह॒विर्जु॑षन्तामि॒ति तस्मि॑न्नुप॑हृतः । वि॒श्वम॑स्य
पु॒त्र्यमुप॑हृतम् । वि॒श्वस्य॑ पु॒त्र्यस्योप॑हृत॒स्योप॑हृतः ॥
॥ ३ ॥

स॒हर्ष॑भाह्वयतामुप॑हृतः ह॒विष्क॑रण उप॑हृतश्च-
त्वा॒रि च ॥ अनु० ८ ॥

नवमोऽधुवाकः ।

दे॒वं ब॒र्हिः । व॒सु॒वने॑ व॒सु॒धेय॑स्य वेतु । दे॒वो न॒रा॒शः-
सः । व॒सु॒वने॑ व॒सु॒धेय॑स्य वेतु । दे॒वो अ॒ग्निः स्वि॑ष्ट॒कृत् ।

सु॒द्रवि॑णाम॒न्द्रः क॒विः । स॒त्यम॑न्मा य॒जी होता । होतु॑-
होतुराय॑जीयान् । अ॒ग्नेयान् दे॒वानया॑द् । याँ अ॒पि
प्रेः ॥ ये ते हो॒चे अ॒मत्स॑त । ताँ स॑स॒नुषी॑ हो॒चां दे॒वं
ग॒माम् । दि॒वि दे॒वेषु॑ य॒ज्ञमे॒रये॑मम् । स्वि॒ष्ट॒कृ॒चाग्ने॑ हो-
ताभूः । व॒सुव॑ने व॒सुधे॑यस्य नमो वा॒क्नेवी॑हि ॥ १ ॥

अ॒पिप्रेः पञ्च च ॥ अ॒नु० ६ ॥

दशमोऽनुवाकः ।

इदं द्यावा॑पृथि॒वी भ॒द्रम॑भूत् । आ॒र्धं सू॒क्तवा॑कम् ।
उ॒त न॑मो वा॒कम् । अ॒ध्या॒स्य सू॒क्तोऽय॑मग्ने । त्वँ सू॒क्त-
वा॒गसि॑ । उ॒प॒श्रितो॑ दि॒वः पृ॒थि॒व्योः । ओ॒मन्व॑ती तेऽ-
स्मिन् य॒ज्ञे य॑ज॒मान द्या॑वापृथि॒वी स्ता॑म् । श॒ङ्गये॑ जी॒र-
दा॒नू । अ॒थ स्रू॑ अ॒प्रवे॑दे । उ॒रुग॑व्यूती अ॒भयं॑ कृ॒तौ ॥ १ ॥

बृ॒ष्टि॒द्यावा॑री॒त्यापा । श॒म्भुवौ॑ मयो॒भुवौ । ऊ॒र्ज॑स्वती
च प॒य॑स्वती च । सू॒प॒च॒र॒णा च॑ स्व॒धिच॑र॒णा च॑ । तयो॑-
रा॒विदि॑ । अ॒ग्निरि॒दँ ह॒विर॑जुषत । अ॒वी॒दध॑त॒ म॒हो-
ज्या॑यो॒क्त । सोम॑ इ॒दँ ह॒विर॑जुषत । अ॒वी॒दध॑त॒ म-
हो॒ज्या॑यो॒क्त । अ॒ग्निरि॒दँ ह॒विर॑जुषत ॥ २ ॥

अ॒वी॒दध॑त॒ म॒हो॒ज्या॑यो॒क्त । पु॒जाप॑तिरि॒दँ ह॒वि-
र॑जुषत । अ॒वी॒दध॑त॒ म॒हो॒ज्या॑यो॒क्त । अ॒ग्नीषो॑मा॒वि-

द॥ ह॒विर॑जुषेताम् । अवी॑वृधेतां म॒हो॒ज्या॒यो॒क्ताता॑म् ।
 इन्द्रा॑मी इ॒द॥ ह॒विर॑जुषेताम् । अवी॑वृधेतां म॒हो॒ज्या॒-
 यो॒क्ताता॑म् । इन्द्र॑ इ॒द॥ ह॒विर॑जुषत । अवी॑वृधत म॒-
 हो॒ज्या॒यो॒क्तत॑ । म॒हेन्द्र॑ इ॒द॥ ह॒विर॑जुषत ॥ ३ ॥

अवी॑वृधत म॒हो॒ज्या॒यो॒क्तत॑ । दे॒वा आ॑ज्य॒पा आ॒-
 ज्य॑मजुषन्त । अवी॑वृधन्त म॒हो॒ज्या॒यो॒क्तत॑ । अ॒ग्नि॒हो॒-
 चे॒णो॒द॥ ह॒विर॑जुषत । अवी॑वृधत म॒हो॒ज्या॒यो॒क्तत॑ ।
 अ॒स्यामृ॒ध॒डो॒चायां॑ दे॒वं ग॒माया॑म् । आ॒शास्ते॒ऽयं यज॑-
 मानो॒ऽसौ । आ॒युरा॑शास्ते । सु॒पु॒जा॒स्त्वमा॑शास्ते । स॒जा॒-
 त॒वन॒स्यामा॑शास्ते ॥ ४ ॥

उ॒त्तरां॑ दे॒वय॑ज्यामाशास्ते । भू॒यो ह॒विष्कर॑णमाशा॒-
 स्ते । दि॒व्यं धा॑माशास्ते । वि॒श्वं पि॒यमा॑शास्ते । यद॒नेन॑
 ह॒विषा॑शास्ते । तद॒श्या॒त्तद॒ध्यात् । तद॒स्मै दे॒वारा॑स॒-
 न्ताम् । तद॒ग्निर्दे॒वो दे॒वेभ्यो॑ऽवन॑ते । व॒यम॒ग्नेर्मानु॑षाः ।
 इ॒ष्टञ्च॑ वी॒तञ्च॑ ॥ उ॒भे च॑ नो द्यावापृथि॒वी अ॒हसः॑
 स्या॒ताम् । इ॒ह गति॑र्वी॒मस्ये॑दञ्च । नमो॑ दे॒वेभ्यः॑ ॥ ५ ॥

अ॒भयं॑ कृतावकृता॒ग्निरि॑द॥ ह॒विर॑जुषत म॒हेन्द्र॑
 इ॒द॥ ह॒विर॑जुषत स॒जात॑वन॒स्यामा॑शास्ते वी॒तञ्च॑ वी॒रि॑
 च ॥ अनु० १० ॥

BIBLIOTHECA INDICA

A COLLECTION OF ORIENTAL WORKS,

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

SANSKRIT WORKS IN PROGRESS,*

IN THE OLD SERIES.

ŚAṆṬA VISTARA, or Memoirs of the Life and Doctrines of ŚAKYA SINHA.
By Bābu RĀJENDRALĀLA MITRA. Already published, Fasciculi I. II.
III. IV. V. Nos. 51, 73, 143, 144 and 145.

Prākṛita Grammar of Kramadīśwara. Edited by Bābu RĀJENDRALĀLA

VEDĀNTA SŪTRAS. Commenced by DR. RŌER, and continued by Pandita
Nityānanda Vidyaratna, Published, Fasciculi I. II. III. IV. V. VI. and
Nos. 64, 89, 172, 174, 178, 184 and 186.

ŚĀṆṬIYĀ SANHITĀ of the Black Yajur Veda. Edited by Dr. E. RŌER,
and J. E. COWELL, M. A. Published, Fasciculi I. II. III. IV. V. VI. VII. VIII.
IX. X. XI. XII. XIII. XIV. XV. and XVI. Nos. 92, 117, 119, 122, 131, 133,
135, 157, 160, 161, 166, 171, 180 and 185.

ŚĀṆṬIYĀ BRAHMAṆA of the Black Yajur Veda. Edited by Bābu
RĀJENDRALĀLA MITRA. Published, Fasciculi I. II. III. IV. V. VI. VII. VIII.
IX. X. XI. XII. XIII. XIV. and XV., Nos. 125, 126, 147, 150, 151, 152, 153, 154,
157, 176, 188, 189 and 190.

English Translation of the ŚĀṆṬIYĀ DARPAṆA by DR. BALLANTYNE.

* A list of the Persian and Arabic works in progress, see No. 180 of the
Bibliotheca Indica.

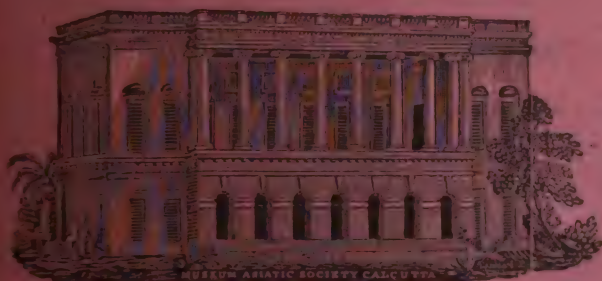
SANSKRIT WORKS PUBLISHED,

IN THE OLD SERIES.

	Former Price.
The first two Lectures of the Sanhita of the Rig Vēda, with the Commentary of Mād̥hava Achar̥ya, and an English translation of the text. Edited by Dr E. Rōer, Nos. 1 to 4,	4 0 0
The Brihad Aranyaka Upanishad, with the Commentary of S'ankara Achar̥ya, and the Gloss of Ananda Giri. Edited by Dr. E. Rōer, Nos. 5 to 13, 16 and 18,	11 0 0
An English Translation of the above Upanishad and Commentary. Nos. 27, 38 and 185,	3 0 0
The Chhândogya Upanishad, with the Commentary of S'ankara Achar̥ya, and the Gloss of Ananda Giri. Edited by Dr. E. Rōer, Nos. 14, 15, 17, 20, 23 and 25,	6 0 0
An English translation of the Chhândogya Upanishad of the Sāma Veda, by Bābu Rājendralāla Mitra. Fasciculi I. and II. Nos. 78 and 181,	0 0 0
The Taittiriya, Aitareya and S'wetā'swata Upanishads with Commentary, &c. Nos. 22, 33, and 34,	3 0 0
The I's'a, Kēna, Katha, Pras'na, Mundaka, and Māndukya Upanishads, with Commentary, &c. Edited by Dr. E. Rōer, Nos. 24, 26, 28, 29, 30 and 31,	6 0 0
The Taittiriya, Aitareya, S'wetā'swata, Kēna, I's'a, Katha, Pras'na, Mundaka and Māndukya Upanishads. Translated from the Original Sanskrit, by Dr. E. Rōer, Nos. 41 and 50,	2 0 0
Division of the Categories of the Nyāya Philosophy, with a Commentary and an English Translation, by Dr. E. Rōer, Nos. 32 and 35,	2 0 0
The Sāhitya-Darpana, or Mirror of Composition, by Viswanātha Kavirāja, edited by Dr. E. Rōer, Nos. 36, 37, 53, 54 and 55,	5 0 0
The Chaitanya Chandrodaya Nāṭaka of Kavikarnapura, Edited by Bābu Rājendralāl Mitra, Nos. 47, 48 and 80,	3 0 0
The Uttara Naisadha Charita, by S'ri Harsha, with the Commentary of Nārāyaṇa. Edited by Dr. E. Rōer, Nos. 39, 40, 42, 45, 46, 52, 67, 72, 87, 90, 120, 123 and 124,	12 0 0
The Sāṅkhya-Pravachana-Bhāṣhya. Edited by Fitz-Edward Hall, A. M., and to be translated by J. R. Ballantyne, LL. D. Nos. 94, 97 and 141,	0 0 0
The Sarvadars'ana Sangraha; or an Epitome of the different systems of Indian Philosophy. By Mād̥havarāchar̥ya. Edited by Pandita I's'warachandra Vidyāsāgura. Nos. 63 and 142,	0 0 0
The Sūrya-siddhānta, with its Commentary the Gūdhārtha-prakāś'aka. Edited by FitzEdward Hall, A. M. Nos. 79, 105, 115 and 146,	0 0 0
The Tale of Vāsavadattā, by Subandhu, with its Commentary entitled Darpana. Edited by FitzEdward Hall, A. M. Nos. 116, 130, 148	0 0 0
The Elements of Polity, by Kāmandakī. Edited by Bābu Rājendralāl Mitra. Nos. 19 and 179,	0 0 0
The Mārkaṇḍeya Purāṇa. Edited by the Rev. K. M. Bannerjee. Fasciculi I. II. III. IV. V. VI. and VII. Nos. 114, 127, 140, 163, 169, 177 and 183,	4 6 0

BIBLIOTHECA INDICA ;
 COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
 PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE
 ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 191.

तैत्तिरोय-ब्राह्मणं ।

कृष्णयजुर्वेदीयं ।

सायनाचार्यकृत-वेदार्थप्रकाशाख्य-भाष्यसहितं ।

कतिपयपण्डितानां साहाय्यमवलम्ब्य

श्रीराजेन्द्रनाथ-मित्रेण परिशोधितं ।

THE TAITTIRIYA BRAHMANA

OF THE

BLACK YAJUR VEDA,

WITH THE

COMMENTARY OF SAYANACHARYA,

EDITED BY

RAJENDRALALA MITRA,

WITH THE ASSISTANCE OF SEVERAL LEARNED PANDITAS.

FASCICULUS XV.

CALCUTTA :

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1862.

SANSKRIT WORKS PUBLISHED,

IN THE OLD SERIES.

	Former Price.
The first two Lectures of the Sanhita of the Rig Véda, with the Commentary of Mádhava Achárya, and an English translation of the text. Edited by Dr E. Röer, Nos. 1 to 4,	4 0 0
The Brihad Aranyaka Upanishad, with the Commentary of S'ankara Achárya, and the Gloss of Ananda Giri. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 5 to 13, 16 and 18,	11 0 0
An English Translation of the above Upanishad and Commentary. Nos. 27, 38 and 185,	3 0 0
The Chhándogya Upanishad, with the Commentary of S'ankara Achárya, and the Gloss of Ananda Giri. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 14, 15, 17, 20, 23 and 25,	6 0 0
An English translation of the Chhándogya Upanishad of the Sama Veda, by Bábu Rájendralála Mitra. Fasciculi I. and II. Nos. 78 and 181,	0 0 0
The Taittiriya, Aitareya and S'vetas'watara Upanishads with Commentary, &c. Nos. 22, 33, and 34,	3 0 0
The Is'a, Kéna, Katha, Pras'na, Mundaka, and Mándukya Upanishads, with Commentary, &c. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 24, 26, 28, 29, 30 and 31,	6 0 0
The Taittiriya, Aitareya, S'vetas'watara, Kéna, Is'a, Katha, Pras'na, Mundaka and Mándukya Upanishads. Translated from the Original Sanskrit, by Dr. E. Röer, Nos. 41 and 50,	2 0 0
Division of the Categories of the Nyáya Philosophy, with a Commentary and an English Translation, by Dr. E. Röer, Nos. 32 and 35,	3 0 0
The Sábhitya-Darpana, or Mirror of Composition, by Viswanátha Kavirája, edited by Dr. E. Röer, Nos. 36, 37, 53, 54 and 55,	5 0 0
The Chaitanya Chandrodaya Nátaka of Kavisharnapura, Edited by Bábu Rájendralál Mitra, Nos. 47, 48 and 80,	3 0 0
The Uttara Nuishadha Charita, by S'ri Harsha, with the Commentary of Náráyana. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 39, 40, 42, 45, 46, 52, 67, 72, 87, 90, 120, 123 and 124,	12 0 0
The Sankhya-Pravachana-Bháshya. Edited by Fitz-Edward Hall, A. M., and to be translated by J. B. Ballantyne, I.L. D. Nos. 94, 97 and 141,	0 0 0
The Sarvadars'ana Sangraha; or an Epitome of the different systems of Indian Philosophy. By Mádhaváchárya. Edited by Pandita Is'warachandra Vidyáságara. Nos. 63 and 142,	0 0 0
The Súrya-siddhánta, with its Commentary the Gúdhásthá-prakáś'aka. Edited by FitzEdward Hall, A. M. Nos. 79, 105, 115 and 146,	0 0 0
The Tale of Vásavadatté, by Subandhu, with its Commentary entitled Darpana. Edited by FitzEdward Hall, A. M. Nos. 116, 130, 148	0 0 0
The Elements of Polity, by Kámandakí. Edited by Bábu Rájendralála Mitra. Nos. 19 and 179,	0 0 0
The Márkandeya Purána. Edited by the Rev. K. M. Bannerjee. Fasciculi I. II. III. IV. V. VI. and VII. Nos. 114, 127, 140, 163, 169, 177 and 183,	4 6 0

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 191.

तैत्तिरीय-ब्राह्मणं ।

कृष्णयजुर्वेदीयं ।

सायनाचार्यकृत-वेदार्थप्रकाशाख्य-भाष्यसहितं ।

कतिपयपण्डितानां साहाय्यमवलम्ब्य

श्रीराजेन्द्रलाल-मित्रेण परिशोधितं ।

THE TAITTIRI'YA BRAHMANA

OF THE

BLACK YAJUR VEDA,

WITH THE

COMMENTARY OF SAYANACHARYA,

EDITED BY

RAJENDRALALA MITRA,

WITH THE ASSISTANCE OF SEVERAL LEARNED PANDITAS.

FASCICULUS XV.

CALCUTTA:

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1862.

त्रयोदशोऽनुवाकः ।

उप॑हृतः रथ॑न्तरः सह॑ पृथि॒व्या । उप॑मा रथ॑न्त॒रः सह॑ पृथि॒व्या ह्य॑यताम् । उप॑हृतं वाम॑दे॒व्यः स॒हान्तरि॑क्षेण । उप॑मा वाम॑दे॒व्यः स॒हान्तरि॑क्षेणाह्य॑यताम् । उप॑हृतं बृ॒हत्स॒ह दि॒वा । उप॑मा बृ॒हत्स॒ह दि॒वा ह्य॑यताम् । उप॑हृताः स॒प्तहो॑चाः । उप॑मा स॒प्तहो॑चाह्य॑यन्ताम् । उप॑हृता धे॒नुः स॒हर्षि॑भा । उप॑मा धे॒नुः स॒हर्षि॑भाह्य॑यताम् ॥ १ ॥

उप॑हृतो भ॒क्षः स॒खा । उप॑मा भ॒क्षः स॒खा ह्य॑यताम् । उप॑हृताः३ इ॒डोप॑हृता । उप॑हृते॒डा । उपो॑ अ॒स्मा इ॒डा ह्य॑यताम् । इ॒डोप॑हृता । उप॑हृते॒डा । मा॒नवी घृ॒तप॑दी मै॒चावरु॑णी । ब्र॒ह्म दे॒वक॑तमुप॑हृतम् ॥ २ ॥

दै॒व्या अध्व॑र्य॒व उप॑हृताः । उप॑हृता मनु॑ष्याः । य इ॒मं य॒ज्ञमवा॑न् । ये य॒ज्ञप॑त्नीं व॒र्हान् । उप॑हृते॒द्यावा॑पृथि॒वी । पू॒र्वज॑ ह्य॒ताव॑री । दे॒वी दे॒वपु॑त्रे । उप॑हृते॒यं यज॑माना । इन्द्रा॑णी॒वा वि॒धवा । अदि॑तिरिव सु॒पु॒त्रा ॥ उत्त॑रस्यां दे॒वय॑ज्यायामुप॑हृता । भूय॑सि ह॒विष्का॑रण॒ उप॑हृता । दि॒व्ये धाम॑मुप॑हृता । इ॒दं मे

अ॒वम् । दे॒वेभ्यो॑ वनस्पते॒ ह॒विः॑ । हिर॑ण्यपर्णं पु॒दि॒वस्ते॒
अ॒वम् ॥ २ ॥

पु॒द॒क्षि॒शि॒द्र॒श्न॒यानि॑ यूय॑ । अ॒त॒स्य॑ व॒क्षि प॒थि॒भी र॒-
जि॒ष्ठैः । हो॒ता य॒क्ष॒इ॒न॒स्पति॑म॒भि॒हि । पि॒ष्ट॒त॒म॒या र॒-
भि॒ष्ट॒या र॒श्न॒या धि॑त । य॒ज्ञेन्द्रा॑ग्नि॒योऽग्ना॑गस्य ह॒विषः॑
पि॒या धा॑मानि । य॒ज्ञं वन॒स्पतेः॑ पि॒या पा॒थाऽसि॑ । य॒ज्ञं
दे॒वाना॑माज्य॒पानां॑ पि॒या धा॑मानि । य॒ज्ञाग्ने॑र्होतुः पि॒या
धा॑मानि । त॒च्चै॒तं पु॒स्तुत्ये॑वोप॒स्तुत्ये॑वोपाव॒स॒क्षत् । र॒-
भी॒याऽस॑मिव कृ॒त्वी ॥ ३ ॥

कर॑ दे॒वं दे॒वो वन॒स्पतिः॑ । जु॒षता॑ ह॒विः । हो॒त॒र्य॒-
ज॑ । पि॒पो॒हि दे॒वाऽ उ॒श्नो॑ य॒विष्ठ॑ । वि॒द्वा अ॒तू
अ॒तु॒पते॑ य॒जे॒ह । ये दै॒व्या अ॒त्वि॒जस्ते॑भि॒रग्ने॑ । त्व॒ हो॒-
तृ॒षाम॒स्या य॒जिष्ठः॑ । हो॒ता य॒क्ष॒द॒ग्निऽस्वि॑ष्ट॒क॒त॒म् ।
अ॒या॒इ॒ग्नि॒रिन्द्रा॑ग्नि॒योऽग्ना॑गस्य ह॒विषः॑ पि॒या धा॑मा॒-
नि । अ॒या॒इ॒न॒स्पतेः॑ पि॒या पा॒थाऽसि॑ ॥ अ॒या॒इ॒ दे॒वा॒-
ना॑माज्य॒पानां॑ पि॒या धा॑मानि । य॒क्ष॒द॒ग्ने॑र्होतुः पि॒या
धा॑मानि । य॒क्ष॒त्त्वं म॑हि॒मान॑म् । आ॒य॒जता॑ मेऽऽज्या
इ॒षः । कृ॒णोतु॑ सो अ॒ध्वरा॑ जा॒तवे॑दाः । जु॒षता॑ ह॒विः ।
हो॒त॒र्य॒ज ॥ ४ ॥

नूनमर्थं कृत्वा प्राधाःसि सप्त च ॥ अनु० ११ ॥

द्वादशोऽनुवाकः ।

उपोहयद्विदथ वाजिनो गूः । सीर्भिर्विप्राः प्रमति-
मिच्छमानाः । अर्बन्तो न काष्ठावक्षमाणाः । इन्द्राग्नी
ओहुवतो नरस्ते । वनस्पते रश्नयाभिधाय । पिष्टत-
मया वयुनानि विद्वान् । ब्रह्म देवचा दिधिषो हवीः-
षि । प्रच दातारमसृतेषु वोचः । अग्निः स्विष्टकृतम् ।
अथाडग्निरिन्द्राग्नियोऽग्नागस्य हविषः प्रिया धामा-
नि ॥ १ ॥

अथाचनस्पतेः प्रिया प्राधाःसि । अथाड् देवाना-
माज्यपात्रां प्रिया धामानि । यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया धा-
मानि । यक्षत्वं महिमानम् । अयजता मेऽऽज्या इयः ।
कृक्षोतु सो अश्वरा आतवेदाः । जुषताः हविः । अग्ने
यदथ विशो अश्वरस्य होतः । पावकशोचे वेष्टः प्रि
यज्वा । अता यजसि महिना वियदूः ॥ हव्यावह यवि-
ष्ठया ते अथ ॥ २ ॥

धामानि भूरेकञ्च ॥ अनु० १२ ॥

त्रयोदशोऽनुवाकः ।

देवं बर्हिः सुदेवं देवैः स्यात् सुवीरं वीरैर्वस्तोर्हृष्ये-

ताहोः प्रधियेतात्पन्थान्नाया बर्हिषतो मदेम वसु-
 वने वसुधेयस्य वेतु यज । देवीर्द्वारः सङ्घाते विष्वी-
 र्यामञ्छिराङ्गुवा देवहूतौ वत्स ईमे नास्तर्षण आ-
 मिमीयात् कुमारो वा नवजातो मैना अवीरेणुक-
 काटः पृथग्बसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज । देवी उषा-
 सा नक्ताद्यास्मिन् यज्ञे प्रयत्यटक्केतामपि नूनं दैवीर्वि-
 षः प्रायासिष्टाः सुप्रोते सुधिते बसुवने वसुधेयस्य
 वीतां यज । देवी जोष्ठी वसुधितो वयोरन्याद्या द्वेषा-
 सि युववदान्या वक्षदसुवार्याणि यजमानाय वसुवने
 वसुधेयस्य वीतां यज । देवी ऊर्ज्जाहुती इषमूर्ज्जमन्या
 वक्षत्सग्धिः सपीति मन्या नवेन पूर्व * दयमानास्या-
 मपुराखेन नवं तामूर्ज्जमूर्ज्जाह्वती ऊर्ज्जयमाने अधातां
 वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज । देवा दैव्या होतारा
 नेष्टारा पोतारा हताद्यशः सा वाभरदसू वसुवने व-
 सुधेयस्य वीतां यज । देवोस्तिष्ठस्तिष्ठो देवीरिडा सर-
 स्वती भारती द्यां भारत्यादित्यैरस्पृक्षत् सरस्वतीमः
 इद्वैर्यन्मावीदिहैवेदया वसुमत्या सधमादं मदेम वसु-
 वने वसुधेयस्य वियन्तु यज । देवो नराशः सस्त्रिशी-

* दयमानेति E. पुस्तकपाठः ।

र्षा षड॒क्षः श॒तमि॒दैनः॑ शि॒तिपृ॒ष्ठा आ॒द॒धति॑ स॒हस्र॑मीं
 प्र॒व॒हन्ति॑ मि॒चाव॒रुणे॑ द॒स्य हो॒चम॑र्ह॒तो वृ॒हस्प॑तिस्तोष-
 म॒श्विना॑ध्व॒र्यवं॑ वसु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य वेतु॒ यज॑ । दे॒वो व-
 न॒स्पति॑र्वि॒षम्रा॑वा घृ॒तनि॑र्णि॒ग्धाम॑ग्रे॒णास्पृ॑क्ष॒दान्तरि॑क्षं
 म॒ध्येना॑प्राः पृथि॒वीमु॑परेणा॒हः हो॒द्वसु॑वने॑ वसु॒धेय॑स्य
 वेतु॒ यज॑ । दे॒वं ब॒र्हिर्वारि॑तीनां नि॒धेधा॑सि प्र॒च्युती॑-
 ना॒मप्र॑च्युतं नि॒काम॑धरणं पु॒रुस्या॑र्हं य॒ज्ञस्व॑दे॒ना ब॒र्हि-
 षा॒न्या ब॒र्हिः॑ष्य॒भिष्या॑म वसु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य वेतु॒ यज॑ ॥
 दे॒वो अ॒ग्निः स्वि॑ष्ट॒कृत्सु॑द्रवि॒णा म॒न्द्रः क॒विः स॒त्यम॑न्मा
 य॒जो हो॒ता हो॒तुर्हो॑तुराय॒जीया॑न॒म्रे या॒न्दे॒वानया॑-
 द्याः अ॒पि॒मे॒ये ते हो॒चे अ॒मत्स॑त॒ताः स॒स॒नुषी॑ः हो॒चां
 दे॒व॒क्र॒मां दि॒वि दे॒वेषु॑ य॒ज्ञमे॒रये॑मः स्वि॑ष्ट॒कृच्चाम्रे॑ हो॒ता
 भूर्व॑सु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य नमो॒वा॒के वी॒हि यज॑ ॥ १ ॥

यजैक॑च ॥ अनु० १३ ॥

* दे॒वं ब॒र्हिर्दे॒वीर्द्वारो॑ दे॒वी उ॒षा॑सा॒नक्ता॑ दे॒वी जो॒ष्टी
 दे॒वी ऊ॒र्जा॑हु॒ती दे॒वा दै॒व्या हो॒तारा॑ दे॒वीस्ति॒स्रस्ति॒क्षो
 दे॒वोर्दे॒वो नरा॑श्च॒सौ दे॒वो व॒न॒स्पति॑र्दे॒वं ब॒र्हिर्वारि॑-
 तीनां दे॒वो अ॒ग्निः स्वि॑ष्ट॒कृत्सु॑द्रवि॒णा वी॒हि यज॑ ॥

* देवमित्यादि यजेत्यन्तः पाठः D. E. पुस्तकयोर्भाष्ये ।

पञ्चदशोऽनुवाकः ।

अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः पचन् पक्तीः
पचन् पुरोडाशं बभ्रन्निन्द्राग्निभ्यां छागः सूपस्था अद्य
देवो वनस्पतिरभवदिन्द्राग्निभ्यां छागेनाघस्तान्तं मे-
दुस्तः प्रतिपचताग्रभीष्टामवीदधेतां पुरोडाशेन त्वा-
मद्यर्घ्यं आर्घ्येयर्घीणां न पादवृणीतायं यजमानो ब-
हुभ्य आसङ्गतेभ्य एष मे देवेषु वसुवार्या यक्ष्यत इति
ता या देवा देवदानान्यदुस्तान्यस्मा आचशास्वाच-
गुरस्वेषितश्च होतरसि भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः
सूक्तवाकायं सूक्ता ब्रूहि ॥ १ ॥

अग्निमद्यैकं ॥ अनु० १५ ॥ *

अञ्जन्ति होतायक्षत्समिद्धो अद्याग्निरजैर्हव्या जु-
षस्वा वृचहणा गीर्भिस्त्वः आभरतमुपो हयदेवं बर्हिः
सुदेवं देवं बर्हिरग्निमद्य पञ्चदश ॥

* D. E. पुस्तके निम्नस्थः पाठो वर्णते ।

अञ्जन्यग्निहोता नो गीर्भिर्विप्र उपो हयदिद्व-
वाजिनां सप्तचिंशत् ॥ ३७ ॥

अञ्जन्युपावस्तृजन्नान्याकरदेवं देवो वनस्पतिर-
ष्टचिंशत् ॥ ३८ ॥

अञ्जन्ति ते सुकृतवो जुषस्वाभरतं देवो वनस्पतिः
पञ्चचत्वारिंशत् ॥ ४५ ॥

प्रायश्चित्तिः । यद्वदृष्टेन जुहुयात् । अपरूपमस्यात्म-
जायेत । किलासो वास्यादर्शसो वा । यत् प्रत्येयात् ।
यत् विच्छिन्द्यात् । स जुहुयात् । मिचोजनान् कल्प-
यति प्रजानन् ॥ ३ ॥

मिचो दाधार पृथिवीमुतद्याम् । मिचः कृष्टीरनि-
मिषाभिचष्टे । सत्याय हव्यं दृतवज्जुहोति * । मिचेणैव-
नकल्पयति । तत्कृत्वा । अन्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम् ।
सैव ततः प्रायश्चित्तिः । यत् पूर्वस्यामाहुत्याः हुता-
यामुत्तराहुतिः स्कन्देत् । द्विपाङ्गिः पशुभिर्यजमानो
बृध्येत । यदुत्तरयाभिजुहुयात् ॥ ४ ॥

चतुष्पाङ्गिः पशुभिर्यजमानो बृध्येत । यच्च वेत्य व-
नस्यते देवानां गुह्या नामानि । तच्च हव्यानि गाम-
वेति वानस्पत्ययर्चा समिधमाधाय । तूष्णीमेव पुनर्जु-
हुयात् । वनस्पतिनैव यज्ञस्यार्त्तां चानार्त्तां चाहृती
विदाधार । तत्कृत्वा । अन्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम् ।
सैव ततः प्रायश्चित्तिः । यत्पुरा प्रयाजेभ्यः प्राङ्ङारः
स्कन्देत् । अध्वर्यवे च यजमानाय चाकः स्यात् ॥ ५ ॥
यदक्षिणा । बृह्मणे च यजमानाय चाकः स्यात् ।

* जघोतेति इति D. E. पुस्तकयोः पाठः ।

यत्पुत्यक् । होषे च पत्नियै च यजमानाय चाकं स्यात् ।
यदुदङ् । अग्नीधे च पशुभ्यश्च यजमानाय चाकं
स्यात् । यदभिजुहुयात् । रुद्रोऽस्य पशून् घातुकः स्यात् ।
यन्नाभिजुहुयात् । अशान्तः प्रहिंयेत ॥ ६ ॥

सुवस्य बुधेनाभिनिदध्यात् । मा तमो मा यज्ञस्त-
मन्मा यजमानस्तमत् । नमस्ते अस्त्रायते । नमो रुद्र
परायते । नमो यच निषीदसि । अमुं मा हिंसीरमुं
मा हिंसीरिति येन स्कन्देत् । तं प्रहरेत् । सहस्रशृ-
ङ्गो वृषभो जातवेदाः । स्तोमपृष्ठो घृतवान्त्सुप्रतीकः ।
मा नो हासीन्नेत्यितो नेत्वाजहाम ॥ गोपोषन्नो वी-
रपोषच्च यच्छेति । ब्रह्मण्यैवैनं प्रहरति । सैव ततः
प्रायश्चित्तिः ॥ ७ ॥

वै पूजापतिः स्थापयति प्रजानन्नभिजुहुयात्स्याद्वि-
येत जहाम चीत्ति च ॥ अनु० २ ॥

(यद्विःषस्तेन यत्कीटा* यद्वद्वृष्टेन यत्पूर्व्वस्यां यत्पुरा†)।

* यत्कीटावपन्नेन मध्यमेन यद्वद्वृष्टेनेति E पुस्तकपाठः ।

यत्कीटा यन्मध्यमेन यद्वद्वृष्टेनेति D पुस्तकपाठः ।

† प्रवाजेभ्यः प्राङ्गारो यद्विषेति यत् प्रत्यक् यदुदङ् इति E पुस्तकपाठः ।

प्रवाजेभ्यः प्राङ्गारो यद्विषेति D पुस्तकपाठः ।

‡ यदादि दत्पुरापर्व्वकाः पाठोभाष्यानुमतत्वेन कृत्वाकर्त्तव्यो मानुषयते किं
सम्बद्धैर्बुद्धतत्वात्सूत्राचरेण लिखितः एतत्प्रदर्शनायं चिह्नद्वयं क्रोडीकृतः ।

तामध्यासीत् । तस्माद्दुर्भा नाध्यासितव्याः । यदि दुर्भा-
नं विन्देत् । असु होतव्यम् । आपो वै सर्व्वी देवताः ।
देवतास्वेवास्याग्निहोचः हुतं भवति । आपस्तु न परि-
चक्षीत् । यदापः परिचक्षीत् ॥ ४ ॥

यामेवाप्त्वाहुतिं जुहुयात् । तां परिचक्षीत् । तस्मा-
दापो न परिचक्ष्याः । मेध्या च वा एतस्या मेध्या च
तनुवौ सःसृज्येते । यस्याहिताग्नेरन्यैरग्निभिरग्नयः
सःसृज्यन्ते । अग्नये विविचये पुरोडाशमष्टाकपालं
निर्व्वपेत् । मेध्याश्चैवास्यामेध्याश्च तनुवौ व्यावर्त्तयति ।
अग्नये वृत्तपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व्वपेत् । अ-
ग्निमेव वृत्तपतिः स्वेन भागधेयेनोपधावति । स एवैनं
वृत्तमालम्भयति ॥ ५ ॥

गर्भः सर्व्वन्तमगदमकः । अग्निरिन्द्रस्तृष्टा वृहस्प-
तिः । पृथिव्यामवचुस्येतैतत् । नाभिप्राप्नोति निर्व्वृत्तिं
पराचैः । रेतो वा एतद्वाजिनमाहिताग्नेः । यदग्निहो-
चम् । तद्यत् सवेत् । रेतोऽस्य वाजिनः सवेत् । गर्भः
सर्व्वन्तमगदमकरित्याह । रेत एवास्मिन् वाजिनं द-
धाति ॥ ६ ॥

अग्निरित्याह । अग्निर्वै रेतोधाः । रेत एव तदधाति ।

धीन् परिधीःस्तिष्ठः समिधः । यज्ञायुरनुसञ्च-
रान् । उपवेधं मे क्षणं धृष्टिम् । सम्भरामि सुसम्भृता ।
या जाता ओषधयः । देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा । तासां पव्य-
राध्यासम् । परिस्तरमाहरन् । अपां मेध्यं यन्नियम् ।
स देवः शिवमस्तु मे ॥ ९ ॥

आच्छेता वो मारिषम् । जीवानि शरदः शतम् ।
अपरिमितानां परिमिताः । सन्नद्धो सुकृताय कम् ।
एनो मानिगां कतमच्च नाहम् । पुनरुत्थाय बहुला भ-
वन्तु । सकृदाच्छिन्नं बर्हिरूष्मीमृदु । स्योनं पितृभ्य-
स्त्वा भराम्यहम् । अस्मिन्त्सीदन्तु मे पितरः सोम्याः ।
पितामहाः प्रपितामहाश्चानुगैः सह ॥ १० ॥

चिद्वत्पलाशे दर्भः । इयान् प्रादेशसम्मितः । यज्ञे
पवित्रं पोतृतमम् । पयो हव्यं करोतु मे । इमा प्राणा-
पानौ । यज्ञस्याङ्गानि सर्व्वशः । आप्याययन्तौ सञ्चर-
ताम् । पवित्रे हव्यशोधने । पवित्रे स्थो वैष्णवी । वायु-
वीं मनसा पुनातु ॥ ११ ॥

अयं प्राणश्चापानश्च । यजमानमपि गच्छताम् ।
यज्ञे ह्यभूतां पोतारौ । पवित्रे हव्यशोधने । त्वया वेदिं
विविदः पृथिवीम् । त्वया यज्ञो जायते विश्वदानिः ।

उत्सन्दुहन्ति कलशं चतुर्विलम् । इडां देवीं मधु-
मतीं सुवर्चिदम् । तदिन्द्राग्नी जिन्वतः सूचतायत् ।
तद्यजमानममृतत्वे दधातु । कामधुक्षः प्रणो ब्रूहि ।
इन्द्राय हविरिन्द्रियम् । अमूं यस्यां देवानाम् । मनु-
ष्याणां पयोहितम् । बहुदुग्धीन्द्राय देवेभ्यः । इव्यमा-
ष्यायतां पुनः ॥ १६ ॥

वत्सेभ्यो मनुष्येभ्यः । पुनर्दोहाय कल्पताम् । यज्ञस्य
सन्ततिरसि । यज्ञस्य त्वा सन्ततिमनुसन्तनोमि । अ-
दस्तमसि विष्णवे त्वा । यज्ञायपि दधाम्यहम् । अङ्गि-
ररिक्तेन पाचैण । याः पूताः परिशेरते । अयं पयः
सोमं कृत्वा । स्वां योनिमपि गच्छतु ॥ १७ ॥

पर्यवृत्तः पविचमं । सौम्यः सोमाद्भि निर्मितः ।
इमौ पर्यवृत्तं दुर्भृत् । देवानां इव्यशोधनौ । प्रातर्वे-
षाय गोपाय । विष्णो इव्यः हि रक्षसि । उभापग्नी
उपस्तृणते । देवता उपवसन्तु मे । अहं ग्राम्यानुपव-
सामि । मद्यां गोपतये पशून् ॥ १८ ॥

आभृत इमं यज्ञामि पूर्वस्ताः पूर्वः परिपृक्षामि
सभापाला इन्द्र ज्येष्ठेभ्य आदित्यव्रतपते सुसम्भृता मे
सह पुनातु महिनो विश्वरूपा दधातु पुनर्गच्छतु पशून् ।
अनु० ४ ॥

वान् गच्छ सुवर्विद् यजमानाय मद्यम् । इरा भूतिः
पृथिव्यै रसो मोत्क्रमीत् ॥ ३ ॥

देवाः पितरः पितरो देवाः । योऽहमस्मि स सन्
यजे । यस्यास्मि न तमन्तरेमि । स्वम् इष्टं स्वन्दत्तम् ।
स्वम्पूतं स्वःप्रातम् । स्वःहृतम् । तस्य मेऽग्निरुपद्र-
ष्टा । वायुरुपश्रोता । आदित्योऽनुस्थाता । द्यौः पिता ।
॥ ४ ॥

पृथिवी माता । पूजापतिर्वन्धुः । य एवास्मि स सन्
यजे । मा भेर्मा संविष्या मा त्वा हिंसिषम् । मा ते
तेजोऽपक्रमीत् । भरतमुद्धरे मनुषिष्व । अवदानानि
ते पुत्यवदास्यामि । नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः ।
यदवदानानि ते वद्यन् । विलोमाकार्षमात्मनः ॥ ५ ॥

आज्येन प्रत्यनज्येनत् । तत्त आप्यायतां पुनः ।
आज्यायो यवमाचात् । आब्याधात् कृत्यतामिदम् ।
मारूरुपाम यज्ञस्थे । शुद्धं स्वष्टमिदं हविः । मनुना
हृष्टां घृतपदीम् । मिचावरुण समोरिताम् । दक्षिणा-
द्वादसंभिन्दन् । अवद्याम्येकतो मुखाम् ॥ ६ ॥

इडे भागं जुषस्व नः । जिन्वगा जिन्वार्धतः । तस्यास्ते
भस्त्रिवाणः स्याम । सर्व्वात्मानः सर्व्वगणाः । ब्रह्मपिन्व-

स। ददतो मे माक्षायि । कुर्वतो मे मोषदसत् ।
दिशं क्लृप्तिरसि । दिशो मे कल्पन्ताम् । कल्पन्तां मे
दिशः ॥ ७ ॥

दैवीश्च मानुषीश्च । अहोरात्रे मे कल्पेताम् । अर्ध-
मासा मे कल्पन्ताम् । मासा मे कल्पन्ताम् । षतवो
मे कल्पन्ताम् । संवत्सरो मे कल्पताम् । क्लृप्तिरसि क-
ल्पतां मे । आशानां त्वाशापालेभ्यः । चतुर्भ्यो अमृतै-
भ्यः । इदं भूतस्थाध्यक्षेभ्यः ॥ ८ ॥

विधेम हविषा वयम् । भजतां भागी भागम् । मा
भागो भक्त । निरभागं भजामः । अपस्विन्व । ओषधी-
र्जिन्व । द्विपात् पाहि । चतुष्पादव । दिवो दृष्टिमेरय ।
ब्राह्मणानामिदं हविः ॥ ९ ॥

सोम्यानां सोमपीथिनाम् । निर्भक्तो ब्राह्मणः ।
नेहा ब्राह्मणस्यास्ति । समङ्गां बर्हिर्हविषा घृतेन । स-
मादित्यैवसुभिः सम्मरुक्भिः । समिन्द्रेण विश्वेभिर्देवे-
भिरङ्गाम् । दिव्यं नभो गच्छतु यत्खाहा । इन्द्राणी-
वाविधवा भूयासम् । अदितिरिव सुपुत्रा । अस्थूरि
त्वा गार्हपत्य ॥ १० ॥

उपनिषदे सुप्रजास्वाय । सम्यक्नी पत्या सुकृतेन ग-

वृहस्पतिर्ब्रह्मणे । ब्रह्मा भूर्भुवः सुवः । वृहस्पतिर्देवानां
ब्रह्मा । अहं मनुष्याणाम् । वृहस्पते यज्ञं गोपाय ।
इदं तस्मै हर्म्यं करोमि । यो वो देवाश्चरति ब्रह्मच-
र्यम् । मेधावी दिक्षु मनसा तपस्वी ॥ ३ ॥

अन्तर्दतश्चरति मानुषीषु । चतुः शिखण्डा युवतिः
सुपेशाः । घृतप्रतीका भुवनस्य मध्ये । मर्मज्यमाना
महते सौभगाय । मर्द्धं धुक्त्व यजमानाय कामान् ।
भूमिर्भूत्वा महिमानं पुपोष । ततो देवी वर्धयते प-
थाःसि । यज्ञिया यज्ञं विचयन्ति शब्द । ओषधीराप
इह शकरीय । यो मा हृदा मनसा यश्च वाचा ॥ ४ ॥

यो ब्रह्मणा कर्मणा द्वेष्टि देवाः । यः श्रुतेन हृद-
येनेष्णाता च । तस्येन्द्रवज्रेण शिरश्छिनद्भि । ऊर्षीमृदु
प्रथमानः स्योनम् । देवेभ्यो जुष्टः सदानाय बर्हिः । सु-
वर्गे लोके यजमानः हि धेहि । मां नाकस्य पृष्ठे परमे
व्योमन् । चतुः शिखण्डा युवतिः सुपेशाः । घृतप्रती-
का वयुनानि वस्ते । सास्तीर्यमाणा महते सौभगाय ॥
५ ॥

सा मे धुक्त्व यजमानाय कामान् । शिवा च मे
श्रग्मा चैधि । स्योना च मे सुषदा चैधि । ऊर्जस्वती च मे

अथो हारिद्रवेषु मे । हरिमाखं निदधसि । उद-
गादयमादित्यः । विश्वेन महसा सह । द्विषन्तं मम
रन्धयन् । मो अहं द्विषतोर्धम् । योनः शपादशयतः ।
यश्च नः शपतः शपात् । उषाश्च तस्मै निम्मुक् च । सर्वं
पापं समूहताम् ॥ योनः सपत्नो योरणः । मर्तौऽभि-
दासन्ति देवाः । इधस्वेव पुक्षायतः । मातस्योष्णेवि
किञ्चन । अयस्तृष्टः परापत । शरो ब्रह्मसशशितः । न-
ष्णामिचान् प्रविश । मैषां कञ्चनोष्णिषः ॥ २३ ॥

पतिः पुजापतये तपस्वी वाचा सौभगाय यशूयै
पिबस्व दुर्मरायुं देवयानानग्नेऽन्तरिक्षेऽहमुत्तरो भू-
यासं पुजापतिरसि सर्वतः श्रितः प्रविष्टं देवताभि-
र्वाज्जितं पृथिवी ह्वयतामग्निराग्नीभाह्वयत ससृवा-
ह्वरं हुते स्वोमेन मे सन्तिष्ठस्तेतः जग्धि इधसूक्त-
मष्टौ च ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

परिस्तृषीत भुवनस्य मध्ये मर्ह्यं ध्रुव भुवनानि
वस्ते सामे ध्रुव सस्तेदं पश्य । विधर्त्तरिदं पश्य ।
नाकेदं पश्य । रमतिः पञ्चिष्ठा । कृतं वर्षिष्ठम् । अमृ-
तायान्याहुः । स्तूर्यो वरिष्ठो अक्षभिर्बिभाति । अमु-
ष्वाष्ट्रिषी देवपुत्रे । दीक्षासि तपसो योनिः । तपो
प्रति ब्रह्मणो योनिः ॥ १ ॥

ब्रह्मासि क्षत्रस्य योनिः । क्षत्रमस्पृतस्य योनिः ।
क्षत्रमसि भूरारभे । अर्द्धा मनसा । दीक्षां तपसा । वि-
श्व भुवनस्याधिपतीम् । सर्वे कासा यजमानस्य
सन्तु । वातं प्राणं मनसान्वारभामहे । पुजापतिं यो
भुवनस्य गोपाः । स नो मृत्योस्त्रायतां पात्यः हसः ॥
१२ ॥

ओग्जीवा जरामशीमहि । इन्द्रशाकरगायत्रीं
प्रपद्ये । तां ते युनज्मि । इन्द्रशाकरचिष्टुभं प्रपद्ये । तां
ते युनज्मि । इन्द्रशाकरजगतीं प्रपद्ये । तां ते युनज्मि ।
इन्द्रशाकरानुष्टुभं प्रपद्ये । तां ते युनज्मि । इन्द्रशा-
करपङ्क्तिं प्रपद्ये ॥ ३ ॥

तां ते युनज्मि । आहं दीक्षामरुहमतस्य पत्नीम् ।
 गायत्रेण छन्दसा ब्रह्मणा च । अतः सत्ये धायि । स-
 त्यमृते धायि । अतश्च मे सत्यश्चाभूताम् । ज्योतिरभू-
 वः सुवरगमम् । सुवर्गं लोकं नाकस्य पृष्ठम् । बुधस्य
 विष्टपमगम् । पृथिवी दीक्षा ॥ ४ ॥

तयामिर्दीक्षया दीक्षितः । ययामिर्दीक्षया दीक्षि-
 तः । तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । अन्तरिक्षं दीक्षा ।
 तया वायुर्दीक्षया दीक्षितः । यया वायुर्दीक्षया दी-
 क्षितः । तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । द्यौर्दीक्षा ।
 तयादित्यो दीक्षया दीक्षितः । ययादित्यो दीक्षया दी-
 क्षितः ॥ ५ ॥

तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । दिशो दीक्षा । तया
 चन्द्रमा दीक्षया दीक्षितः । यया चन्द्रमा दीक्षया दी-
 क्षितः । तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । आपो दीक्षा ।
 तया वह्नो राजा दीक्षया दीक्षितः । यया वह्नो राजा
 दीक्षया दीक्षितः । तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । ओ-
 षधयो दीक्षा ॥ ६ ॥

तया सोमो राजा दीक्षया दीक्षितः । यया सोमो
 राजा दीक्षया दीक्षितः । तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि ।

वाग्दीक्षा । तया प्राखो दीक्षया दीक्षितः । यया प्राखो
 दीक्षया दीक्षितः । तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । प-
 षिवी त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षताम् । अन्तरिक्षं त्वा
 दीक्षमाणमनुदीक्षताम् । द्यौस्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्ष-
 ताम् ॥ ७ ॥

दिशस्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । आपस्त्वा दी-
 क्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । ओषधयस्त्वा दीक्षमाणमनु-
 दीक्षन्ताम् । वाक् त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षताम् । ऋच-
 स्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । सामानि त्वा दीक्ष-
 माणमनुदीक्षन्ताम् । यजूंषि त्वा दीक्षमाणमनुदी-
 क्षन्ताम् । अहश्च रात्रिश्च । कृषिश्च वृष्टिश्च । त्विषिश्चा-
 पचितिश्च ॥ ८ ॥

आपश्चौषधयश्च । ऊर्क्च सूनृता च । तास्त्वा दी-
 क्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । स्वे दक्षे दक्षपितेह सोद । दे-
 वानां सुम्नो महते रणाय । स्वासस्थस्तनुवा संविश-
 स्व । पिते वैधिसूनव आसुशेवः । शिवो मा शिवमा-
 विश । सत्यं म आत्मा । अद्वा मेऽक्षितिः ॥ ९ ॥

तपो मे प्रतिष्ठा । सवितृप्रसूता मा दिशा दीक्षय-
 नु । सत्यमस्मि । अहं त्वदस्मि मदसि त्वमेतत् । ममा-

पुजाभ्यः सर्व्वाभ्यो मृड । नमो रुद्राय मीढुषे । उ-
दुक्ष तिष्ठ प्रतितिष्ठ मारिषः । मेमं यज्ञं यजमानश्च री-
रिषः । सुवर्गे लोके यजमानः हि धेहि । शन्न एधि
द्विपदे शं चतुष्पदे । यस्माङ्गीषा वैपिष्ठाः पस्त्रायिष्ठाः
समन्नास्थाः । ततो नो अभयं कृधि । पुजाभ्यः सर्व्वाभ्यो
मृड । नमो रुद्राय मीढुषे ॥ २ ॥

य इदमकः । तस्मै नमः । तस्मै स्वाहा । न वा उ वे-
तन्म्रियसे । आशानां त्वा विश्वा आशाः । यज्ञस्य हि
स्थ ऋत्विग्यौ । इन्द्राग्नी चेतनस्य च । हुताहुतस्य त-
प्यतम् । अहुतस्य हुतस्य च । हुतस्य चाहु । तस्य च ।
अहुतस्य हुतस्य च । इन्द्राग्नी अस्य सोमस्य । वीतं
पिबतं जुषेथाम् । मा यजमानं तमो विदत् । मर्त्विजो
मो इमाः पुजाः । मा यः सोममिमं पिबात् । सः स्तृष्ट-
मुभयं कृतम् ॥ ३ ॥

कृधि मीढुषे हुतस्य च सप्त च ॥ अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

अनागसत्त्वा वयम् । इन्द्रेण प्रेषिता उप । वायुर्हे
अस्त्वः शभूः । मिचस्ते अस्त्वः शभूः । वह्णस्ते अस्त्वः-

शूः । अपां क्षया चतस्य गर्भाः । भुवनस्य गोपाः
 स्नेना अतिवयः । पर्वतानां ककुभः पयुतो न पाता-
 रः । वग्नेन्द्रः ह्वयत । घोषेणामीवाः स्वातयत ॥ १ ॥

युक्तास्य वहत । देवा आवाण इन्दुरिन्द्र इत्यवा-
 दिषुः । ऐन्द्रमचुच्चवुः परमस्थाः परावतः । आस्मात्
 सधस्थात् । ओरोरन्तरिक्षात् । आसु भूतमसुषवुः । ब्रह्म-
 वर्चसं म आसुषवुः । समरे रक्षाः स्यवधिषुः । अपहतं
 ब्रह्मज्यस्य । वाक् च त्वा मनश्च ओणीताम् ॥ २ ॥

प्राणश्च त्वापानश्च ओणीताम् । चक्षुश्च त्वा ओच-
 च ओणीताम् । दक्षश्च त्वा बलश्च ओणीताम् । ओ-
 जश्च त्वा सहश्च ओणीताम् । आयुश्च त्वा अरा च ओ-
 णीताम् । आत्मा च त्वा तनूश्च ओणीताम् । श्रुतौऽसि
 श्रुतं कृतः । श्रुताय त्वा श्रुतेभ्यस्त्वा । यमिन्द्रमाहुर्वरुणं
 यमाहुः । यं मिचमाहुर्यमु सत्यमाहुः ॥ ३ ॥

यो देवानां देवतमस्तपोजाः । तस्मै त्वा तेभ्य-
 स्त्वा । मयि त्यदिन्द्रियं महत् । मयि दक्षो मयि क्रतुः ।
 मयि धायि सुवीर्यम् । विशुग्ध्यर्मे विभातु मे । आ-
 कृत्या मनसा सह । विराजा ज्योतिषा सह । यज्ञेन
 पयसा सह । तस्य दोहमशीमहि ॥ ४ ॥

नवधीद्युगेन । बृहन्तं मामकरद्दीरवन्तम् । रथन्तरे
 अयस्व स्वाहा पृथिव्याम् । वामदेव्ये अयस्व स्वाहा-
 न्तरिक्षे । बृहति अयस्व स्वाहा दिवि । बृहता त्वोप-
 स्तभामि । आ त्वा ददे यशसे वीर्याय च । अस्मास्व-
 घ्निया यूयं दधाथेन्द्रियं पयः । यस्ते द्रष्टो यस्त उदर्धः ॥
 ॥ १ ॥

दैव्यः केतुर्विश्वं भुवनमाविवेश । स नः पाद्धारिष्वै
 स्वाहा । अनु मा सव्वौ यज्ञोऽयमेतु । विश्वे देवा म-
 रुतः सामार्कः । आ प्रियम्बन्दांसि निविदो यजूंषि ।
 अस्यै पृथिव्यै यद्यज्ञियम् । पूजापतेर्वर्त्तनिमनुवर्त्त-
 स्व । अनु वीरैरनुराध्याम गोभिः । अन्वश्चैरनु सव्वै-
 रपुष्टैः । अनु पूजयान्विन्द्रियेण ॥ २ ॥

देवा नो यज्ञमृजुधा नयन्तु । प्रतिस्रचे प्रतितिष्ठा-
 मि राष्ट्रे । प्रत्यश्वेषु प्रतितिष्ठामि गोषु । प्रतिपूजायां
 प्रतितिष्ठामि भव्ये । विश्वमन्याभिवावृधे । तदन्वस्या-
 मधिश्रितम् । दिवे च विश्वकर्मणे । पृथिव्यै चाकर-
 न्नमः । अस्क्रान्द्यौः पृथिवीम् । अस्क्रान्दषभो युवा
 गाः ॥ ३ ॥

स्कन्नेमा विश्वा भुवना । स्कन्नो यज्ञः प्रजनयतु ।

दादशोऽनुवाकः ।

यदेवा देव हेडनम् । देवासश्चकृमा वयम् । आदित्या-
स्तस्मान्मा मुञ्चत । ऋतस्पतेन मामुत । देवा जीवन
काम्यायत् । वाचानृतमूदिम । अग्निर्मा तस्मादेनसः ।
गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु । दुरितायानि चकृम । करोतु मा-
मनेनसम् ॥ १ ॥

ऋतेन द्यावापृथिवी । ऋतेन त्वरसरस्वति । ऋतान्-
मा मुञ्चताः इतः । यदन्यद्वतमारिम । स जातशस्ता-
दुत वाजामि शस्तात् । ज्यायसशस्तादुतवा कर्मीयसः ।
अनाघातं देवदत्तं यदेनः । तस्मात् त्वमस्मान् जातवेदो
मुमुग्धि । यद्वाचा यन्मनसा । बाहुभ्यामूभ्यामधीव-
द्भ्याम् ॥ २ ॥

शिञ्जैर्यदवृतं चकृमा वयम् । अग्निर्मा तस्मादेनसः ।
यद्वस्ताभ्यां चकर किस्विषषाणि । अक्षाणां वभ्रुमुपजि-
घ्रमानः । दूरेपश्याच्च राष्ट्रधृच्च । तान्यसुरसावनुदत्ता-
मृणानि । अदीव्यं नृणं यदहं चकार । यद्वा दास्यन्त्सं-
जगारा जनेभ्यः । अग्निर्मा तस्मादेनसः । यन्मयि माता-
गर्भे सति ॥ ३ ॥

उपेक्षरन्ति जुट्को धृतेन । प्रियास्थङ्गानि तव वर्ध-
यन्तीः । तस्मै ते सोम नम इदधत् च । उप मा राज-
न्सुक्षते चयस्व । संप्राणापानाभ्यां समुचक्षुषा त्वम् ।
सः श्रोत्रेण गच्छस्व सोम राजन् । यत्त आस्थितं शमु-
तप्तं अस्तु । जानीतान्नः सङ्गमने पथीनाम् । एतं जानी-
तात्परमे व्योमन् । वृकाः सधस्था विदरूपमस्य ॥ ३ ॥

यदा गच्छात्यधिभिर्देवयानैः । इष्टापूर्ते क्षणुतादा
विरसै । अरिष्टो राजन्नगदः परैहि । नमस्ते अस्तु
चक्षसे रघूयते । नाकमारोह सह यजमानेन । सूर्य्यं
गच्छतात् परमे व्योमन् । अभूद्देवः सविता वन्द्यो नः ।
इदानीमहं उपवाच्यो नृभिः । वि यो रत्ना भजति मा-
नवेभ्यः । श्रेष्ठस्यो अत्र द्रविणं यथा दधत् ॥ उपनो
मिचावरुणाविहावतम् । अग्न्यादीध्यायामिह नः स-
हाया । आदित्यानां प्रसितिर्हेतिः । उग्राशतापाष्ठाद्य-
विषा परिहो वृणक्तु । आप्यायस्व सन्ते ॥ ४ ॥

त्मना जायमानोऽस्य दधत् पञ्च च ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽनुवाकः ।

यदिदीक्षे मनसा यच्च वाचा । यदा प्राणैश्चक्षुषा

यच्च ओर्च॑ण । यद्दे॒तसा॑ मि॒थुने॑नाप्यात्म॒ना । अ॒हो
लो॒का द॑धिरे तेज इन्द्रि॒यम् । शु॒क्रा दी॒क्षायै॑ तप॑सो
वि॒मोच॑नीः । आपो॑ वि॒मोक्ती॑र्मयि तेज इन्द्रि॒यम् ।
यद्दृ॒चा सा॒न्ना यजु॑षा । प॒शूनां॑ च॒र्मन् ह॒विषा॑ दि॒-
दी॒क्षे । यच्छ॒न्दोभि॑रोष॒धीभि॑र्वन॒स्पतौ॑ । अ॒हो लो॒का
द॑धिरे तेज इन्द्रि॒यम् ॥ १ ॥

शु॒क्रा दी॒क्षायै॑ तप॑सो वि॒मोच॑नीः । आपो॑ वि॒मोक्ती॑-
र्मयि तेज इन्द्रि॒यम् । येन॑ ब्र॒ह्म येन॑ क्ष॒त्रम् । येने॒न्द्राग्नी॑
पु॒जाप॑तिः सोमो॒ वरु॑णो येन॒ राजा॑ । वि॒श्वे दे॒वा ऋष॑यो
येन॑ पा॒णाः । अ॒हो लो॒का द॑धिरे तेज इन्द्रि॒यम् । शु॒क्रा
दी॒क्षायै॑ तप॑सो वि॒मोच॑नीः । आपो॑ वि॒मोक्ती॑र्मयि
तेज इन्द्रि॒यम् । अ॒पां पु॒ष्यम॒स्योष॑धीनाः र॒सः । सोम॑स्य
पि॒यं धाम॑ ॥ २ ॥

अ॒ग्नेः पि॒यत॑मः ह॒विः स्वा॑हा । अ॒पां पु॒ष्यम॒स्योष॑धी-
नाः र॒सः । सोम॑स्य पि॒यं धाम॑ । इन्द्र॑स्य पि॒यत॑मः
ह॒विः स्वा॑हा । अ॒पां पु॒ष्यम॒स्योष॑धीनाः र॒सः । सोम॑स्य
पि॒यं धाम॑ । वि॒श्वेषां॑ दे॒वानां॑ पि॒यत॑मः ह॒विः स्वा॑हा ।
व॒यः सोम॑ व्र॒ते तव॑ । मन॑स्त॒नूषु॑ पि॒प्रतः॑ । पु॒जाव॑न्तो
अ॒शीम॑हि ॥ ३ ॥

परोरजास्ते प्रतेमहे ब्रह्म प्रतिष्ठा गार्हपत्यस्त्रिशदुत्त-
रशतम् ॥ १३० ॥

इति सप्तमप्रपाठकः ॥

हरिः ॐ ।

द्वतीयकाण्डे अष्टमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

साङ्गहृष्येध्वा यजते । इमां जनतां सङ्गृह्णानीति ।
द्वादशारत्नी रशना भवति । *द्वादशमासाः संवत्सरः ।
संवत्सरमेवावरुन्धे । मौञ्जी भवति । ऊर्ग्व मुञ्जाः ।
ऊर्ग्वमेवावरुन्धे । चिचा नक्षत्रं भवति । चिचं वा
एतत् कर्म ॥ १ ॥

यदश्वमेधः समृध्यै । पुण्यनाम देवयजनमध्यवस्य-
ति । पुण्यामेव तेन कीर्त्तिमभिजयति । अपदाती-
नृत्विजः समावहन्त्या सुब्रह्मण्यायाः । सुवर्गस्य लोकस्य
समृध्यै । केशश्मश्रु वपते । नखानि निहन्तते । दत्तो धा-
वते । स्नाति । अहतं वासः परिधत्ते ॥ पाप्मनोऽपहत्यै ।

* द्वादशारत्नी रशना भवति इति C पुस्तकपाठः ।

यन्तारमेवैनं करोति । धर्त्तासीत्याह । धर्त्तारमेवैनं करोति । सोऽग्निं वैश्वानरमित्याह । अग्नावेवैनं वैश्वानरे जुहोति । सप्रथसमित्याह ॥ ५ ॥

पूजयैवैनं पशुभिः प्रथयति । स्वाहाकृत इत्याह । होम एवास्यैषः । पृथिव्यामित्याह । अस्यामेवैनं प्रतिष्ठापयति । यन्ताराड्यन्तासि यम नो धर्त्तासि धरुख इत्याह । रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे । कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा रथ्यै त्वा पोषाय त्वेत्याह । आशिषमेवेतामाशास्ते । स्वगा त्वा देवेभ्य इत्याह ॥ देवेभ्य एवैनं स्वगा करोति । स्वाहा त्वा पूजापतय इत्याह । पूजापत्यो वा अश्वः । यस्या एव देवताया आस्रभ्यते । तयैवैनं समर्द्धयति ॥ ६ ॥

बभ्राति समृद्ध्या उपादधात्यसीत्याह सप्रथसमित्याह देवेभ्य इत्याह पञ्च च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

यः पितुरनुजायाः पुत्रः । स पुरस्तान्नयति । यो मातुरनुजायाः पुत्रः । स पश्चान्नयति । विष्वक्मेवास्मात् पाप्मानं विद्वहतः । यो अर्वन्तं जिघांसति त-

म॒भ्यमी॒ति वरु॑ण इति॒ श्वानं॑ चतुर॒क्षं प्र॑सैति । प॒रो म॒र्त्तः
पर॑श्चेति॒ शुन॑श्चतुर॒क्षस्य॑ प्र॒हन्ति । श्वे॒व वै पा॒प्मा धा-
त॒व्यः । पा॒प्मान॑मे॒वास्य॑ धात॒व्यः ह॑न्ति । सै॒धृकं॑ मु॒सलं॑
भवति ॥ १ ॥

क॒र्म क॒र्म॑वा॒स्मै सा॒धय॑ति । पौ॒ःश्च॒ले॒यो ह॑न्ति । पु॒ः-
श्च॒वा वै दे॒वाः शु॒चं न्य॑दधुः । शु॒चैवा॒स्य शु॒चः ह॑न्ति ।
पा॒प्मा वा ए॒तमी॑प्स॒तीत्याहुः॑ । योऽश्व॑मे॒धेन॑ यज॒त इति॑ ।
अश्व॑स्याध॒स्पद॑मुपा॒स्यति । व॒ज्री वा अश्वः॑ प्राजाप॒त्यः ।
व॒ज्रैश्चै॒व पा॒प्मानं॑ धात॒व्यम॑वक्रामति । द॒क्षिणा॑प॒क्षा-
वयति ॥ २ ॥

पा॒प्मान॑मे॒वास्मा॑च्छम॒लम॑प॒क्षाव॑यति । ऐ॒षीक॑ उ॒दुहो॑
भवति । आ॒यु॒र्वा इ॒षीकाः॑ । आ॒यु॒रेवा॒स्मिन् द॑धति ।
अ॒मृतं॑ वा इ॒षीकाः॑ । अ॒मृत॑मे॒वास्मिन् द॑धति । वे॒त-
स॒शाखो॑प॒सम्ब॑द्धा भवति । अ॒प्सु यो॑नि॒र्वा अश्वः॑ । अ॒प्सु
जो॒वेत॑सः । स्वादे॒वैनं॑ यो॒नेर्नि॑र्मिमीते ॥ पु॒रस्ता॑त्
पु॒त्यश्च॑म॒भ्युदू॑हति । पु॒रस्ता॑दे॒वास्मिन् पु॒तीच्छ॑मृतं द-
धाति । अ॒हश्च॑ त्व॒श्च वृ॒चह॑न्निति ब्र॒ह्मा यज॑मानस्य
ह॒स्तं वृ॒ह्णाति । ब्र॒ह्माक्ष॑चे ए॒व स॑न्दधाति । अ॒भिक्र॑त्वेन्द्र-
भू॒ध॒अ॒न्नित्य॑ध्व॒र्युर्यज॑मानं वाचयत्य॒भिजि॑त्यै ॥ ३ ॥

भवति खावयति मिमीते पञ्च च ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

चत्वारं चत्विजः समुक्षन्ति । आभ्य एवैनं चतसृ-
भ्यो दिग्भ्योऽभिसमीरयन्ति । शतेन राजपुत्रैः सहा-
ध्वर्युः । पुरस्तात् पृत्यङ् तिष्ठन् प्रोक्षति । अनेनाश्वेन
मेध्येनेष्ट्वा । अयं राजा वृचं बध्नादिति । राज्यं वा
अध्वर्युः । क्षत्रं राजपुत्रः । राज्येनैवास्मिन् क्षत्रं द-
धाति । शतेनाराजभिरुग्रैः सह ब्रह्मा ॥ १ ॥

दक्षिणत उदङ्तिष्ठन् प्रोक्षति । अनेनाश्वेन मे-
ध्येनेष्ट्वा । अयं राजा प्रतिधृष्योऽस्त्विति । बलं वै ब्रह्मा ।
बलमराजोऽग्रः । बलेनैवास्मिन् बलं दधाति । शतेन
सूतग्रामणिभिः सह होता । पश्चात् प्राङ्तिष्ठन् प्रो-
क्षति । अनेनाश्वेन मेध्येनेष्ट्वा । अयं राजास्यै विशः ॥

॥ २ ॥

बहुवै बहुश्रायै बहुजाविकायै । बहुवीहियवायै
बहुमाषतिलायै । बहुहिरण्यायै बहुहस्तिकायै । बहु-
दासपूरुषायै रयिमत्यै पुष्टिमत्यै । बहुरायस्योषायै रा-
जास्त्विति । भूमा वै होता । भूमा सूतग्रामण्यः । भूमे

अश्वं विन्देरन् । इत्येतास्य यज्ञः । चतुःशता रक्षन्ति ।
यज्ञस्याधाताय । अथान्यमानीय प्रोक्षेयुः । सैव ततः
प्रायश्चित्तिः ॥ ४ ॥

गच्छति भवतः पत्सु जुहोति न गच्छन्ति नव च ।
अनु० ६ ॥

दशमोऽनुवाकः ।

पूजापतिरकामयताश्वमेधेन यजेयेति । स तपो
ऽतप्यत । तस्य तेषानस्य । सप्तात्मनो देवता उदक्क्रा-
मन् । सा दीक्षामभवत् । स एतानि वैश्वदेवान्यपश्यत् ।
तान्यजुहोत् । तैर्वै सदीक्षामवारुन्ध । यद्वैश्वदेवानि
जुहोति । दीक्षामेव तैर्यजमानोऽवरुन्धे ॥ १ ॥

सप्त जुहोति । सप्त हि ता देवता उदक्क्रामन् । अ-
न्वहं जुहोति । अन्वहमेव दीक्षामवरुन्धे । चीरिणिवैश्व-
देवानि जुहोति । चत्वार्यैाङ्गहणानि । सप्त सम्पद्यन्ते ।
सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः । प्राणा दीक्षा । प्राणैरेव
प्राणां दीक्षामवरुन्धे ॥ २ ॥

एकविंशतिं वैश्वदेवानि जुहोति । एकविंशतिर्वै
देवल्लोकाः । द्वादशमासाः पञ्चर्त्तवः । त्रय इमे लोकाः ।

द्वादशोऽनुवाकः ।

साविचमष्टाक्षपासं प्रातर्निर्वपति । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रं प्रातःसवनम् । प्रातःसवनादेवैनं गायत्रियाश्छन्दसोऽधिनिर्मिमीते । अथो प्रातःसवनमेव तेनाप्नोति । गायत्री छन्दः । सविचे प्रसविच एकादशकपासं मध्यन्दिने । एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् । त्रिष्टुभं माध्यन्दिनं सवनम् । माध्यन्दिनादेवैनं सवनात् त्रिष्टुभश्छन्दसोऽधिनिर्मिमीते ॥ १ ॥

अथो माध्यन्दिनमेव सवनं तेनाप्नोति । त्रिष्टुभं छन्दः । सविच आ सविचे द्वादशकपासमपराह्णे । द्वादशाक्षरा जगती । जागतं तृतीयसवनम् । तृतीयसवनादेवैनं जगत्याश्छन्दसोऽधिनिर्मिमीते । अथो तृतीयसवनमेव तेनाप्नोति । जगती छन्दः । ईश्वरो वा अश्वः प्रमुक्तः परां परावतं गन्तोः । इह धृतिः स्वाहेह विधृतिः स्वाहेह रन्तिः स्वाहेह रमन्तिः स्वाहेति चतस्रश्चाहुतीर्जुहोति ॥ चतस्रो दिशः । दिग्भिरेवैनं परिपृच्छति । आश्वत्यो यज्ञो भवति । पूजापतिर्देवेभ्योऽनिलायत । अश्वो रूपं कृत्वा । सोऽश्वत्ये संप्रत्सरम-

तिष्ठत् । तदश्वत्थस्याश्वत्थत्वम् । यदाश्वत्थो वृजो भ-
वति । स्व एवैनं योनौ प्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥

चिद्बुभुक्षन्द्सोऽधिनिर्मिमोते जुहोति नव च ।
अनु० १२ ॥

त्रयोदशोऽनुवाकः ।

आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामित्याह ।
ब्राह्मण एव ब्रह्मवर्चसं दधाति । तस्मात् पुरा ब्राह्मणो
ब्रह्मवर्चस्यजायत । आस्मिन्नाग्ने राजन्य इषव्यः शूरो
महारथो जायतामित्याह । राजन्य एव शौर्यं महि-
मानं दधाति । तस्मात् पुरा राजन्य इषव्यः शूरो म-
हारथोऽजायत । दोग्ध्री धेनुरित्याह । धेन्वामेव पयो
दधाति । तस्मात् पुरा दोग्ध्री धेनुरजायत । वोढान-
ज्ञानित्याह ॥ १ ॥

अनडुह्येव वीर्यं दधाति । तस्मात् पुरा वोढानज्ञा-
नजायत । आशुः सप्तिरित्याह । अश्व एव जवं दधा-
ति । तस्मात् पुराशुरश्वोऽजायत । पुरन्धिर्योषेत्याह ।
योषित्येव रूपं दधाति । तस्मात् स्त्री युवतिः प्रिया भा-
वुका । जिष्णूरयेष्ठा इत्याह । आह वै तच्च जिष्णूर-
येष्ठा जायते ॥ २ ॥

अग्नेर्वा एतद्रूपम् । यदाज्यम् । यदाज्येन जुहोति ।
अग्निमेव तत्प्रीणाति । मधुना जुहोति । महत्यै वा एत-
द्देवतायै रूपम् । यन्मधु । यन्मधुना जुहोति ॥ २ ॥

महतीमेव तद्देवतां प्रीणाति । तण्डुलैर्जुहोति । व-
सूनां वा एतद्रूपम् । यत्तण्डुलाः । यत्तण्डुलैर्जुहोति ।
वसूनेव तत्प्रीणाति । पृथुकैर्जुहोति । रुद्राणां वा एत-
द्रूपम् । यत्पृथुकाः । यत्पृथुकैर्जुहोति ॥ ३ ॥

रुद्रानेव तत्प्रीणाति । स्रजैर्जुहोति । आदित्यानां
वा एतद्रूपम् । यस्त्राजाः । यस्त्राजैर्जुहोति । आदित्या-
नेव तत्प्रीणाति । करम्बैर्जुहोति । विश्वेषां वा एतद्देवा-
नां रूपम् । यत्करम्बाः । यत्करम्बैर्जुहोति ॥ ४ ॥

विश्वानेव तद्देवान् प्रीणाति । धानाभिर्जुहोति ।
नक्षत्राणां वा एतद्रूपम् । यद्धानाः । यद्धानाभिर्जुहोति ।
नक्षत्राण्येव तत्प्रीणाति । सक्तुभिर्जुहोति । पुजापतेर्वा
एतद्रूपम् । यत्सक्तवः । यत्सक्तुभिर्जुहोति ॥ ५ ॥

पुजापतिमेव तत्प्रीणाति । मसूस्थैर्जुहोति । सर्वा-
सां वा एतद्देवतानां रूपम् । यन्मसूस्थानि । यन्म-
सूस्थैर्जुहोति । सर्वा एव तद्देवताः प्रीणाति । पियङ्गु-
तण्डुलैर्जुहोति । पियाङ्गा इवै नामैते । एते वै देवा अ-

ध्यै । नक्तं जुहोति । रक्षसामपहत्यै । आर्ज्येनान्ततो
जुहोति ॥ २ ॥

प्राणो वा आज्यम् । उभयत एवास्य प्राणं दधाति ।
पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च । एकस्मै स्वाहेत्याह । अस्मिन्नेव
लोके प्रतितिष्ठति । द्वाभ्यां स्वाहेत्याह । अमुष्मिन्नेव
लोके प्रतितिष्ठति । उभयोरेव लोकयोः प्रतितिष्ठति ।
अस्मिन् अमुष्मिन् च । शताय स्वाहेत्याह ॥ शतायुर्वै पु-
रुषः शतवीर्य्यः । आयुरेव वीर्य्यमवरुन्धे । सहस्राय
स्वाहेत्याह । आयुर्वै सहस्रम् । आयुरेवावरुन्धे । सर्व-
स्मै स्वाहेत्याह । अपरिमितमेवावरुन्धे ॥ ३ ॥

एव यज्ञाद्रक्षांस्यपहत्यन्ततो जुहोति शताय स्वा-
हेत्याह सप्त च ॥ अनु० १५ ॥

षोडशोऽनुवाकः ।

पूजापतिं वा एष ईष्यतीत्याहुः । योऽश्वमेधेन यजत
इति । अथो आहुः । सर्व्वणि भूतानीति । एकस्मै
स्वाहेत्याह । पूजापतिर्वा एकः । तमेवाप्नोति । एकस्मै
स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहेत्यभिपूर्व्वमाहुतीर्जुहोति । अ-
भिपूर्व्वमेव सुवर्गं लोकमेति । एकोत्तरं जुहोति ॥ १ ॥

गी॒य॒ स्वा॒हा॒ लो॒काय॒ स्वा॒हेत्यु॒दिते॑ जु॒होति॑ । अ॒हो॒रा॒त्र॒चयो॒रव्य॑तिमो॒हाय॑ ॥ ४ ॥

एको॒त्तरं॑ जु॒होति॑ पृ॒थुता॑य॒ स्वा॒हेत्या॑ह॒ समु॒द्राय॑
स्वा॒हेत्या॑हा॒हर्ष्य॑ष्टिः सप्त॑ च ॥ अनु० १६ ॥

सप्तदशोऽनुवाकः ।

वि॒भू॒र्मा॒चा पृ॒भूः पि॒चेत्य॑श्व॒नामा॑नि जु॒होति॑ । उ॒भ॒यो॒रेवैनं॑ लो॒कयो॑र्नाम॒धेयं॑ गमयति । आ॒र्य॑नाय॒ स्वा॒हा॒
प्राय॑णाय॒ स्वा॒हेत्यु॒द्रावां॑ जु॒होति॑ । स॒र्व्वमे॒वैन॑म॒स्कन्ध॑ः
सुव॑र्गं लो॒कं ग॑मयति । अ॒ग्नये॑ स्वा॒हा सो॒माय॑ स्वा॒हेति॑
पूर्व्वहो॒मां जु॒होति॑ । पूर्व्वं॑ ए॒व दि॒षन्तं॑ धा॒तृव्य॑म॒ति॒क्राम॑ति । पृ॒थि॒व्यै स्वा॒हान्तरि॑क्षाय॒ स्वा॒हेत्या॑ह ।
य॒था य॒जुरे॒वैतत् । अ॒ग्नये॑ स्वा॒हा सो॒माय॑ स्वा॒हेति॑ पू॒र्व्वदी॒क्षा जु॒होति॑ । पूर्व्वं॑ ए॒व दि॒षन्तं॑ धा॒तृव्य॑म॒ति॒क्राम॑ति ॥ १ ॥

पृ॒थि॒व्यै स्वा॒हान्तरि॑क्षाय॒ स्वा॒हेत्ये॒कविं॑शिनीं
दी॒क्षां जु॒होति॑ । एक॑विं॒शति॑र्व दे॒वलो॒काः । द्वा॒द॒श॒मा॒साः पञ्च॑र्त्त॒वः । च॒य इ॒मे लो॒काः । अ॒सावा॑दित्व
ए॒कविं॑शः । ए॒ष सु॒व॒र्गो लो॒कः । सु॒व॒र्गस्य॑ लो॒कस्य॑ स-

आर॒ण्यस्यान्नाद्य॒स्यावरु॑ध्यै । मे॒षस्त्वा प॑च॒तैर॑व॒त्वि॒त्य-
पा॒थ्यानि॑ जु॒होति॑ । प्रा॒णा वै दे॒वा अपा॑व्याः । प्रा॒णा-
ने॒वावरु॑न्धे । कूप्या॒भ्यः स्वाहा॑द्वाः स्वाहे॒त्यपा॑ः होमां
जु॒होति॑ । अ॒सु वा आपः॑ । अ॒न्नं वा आपः॑ । अ॒ङ्गो वा
अ॒न्नं जा॑यते । यदे॒वाङ्गोऽन्नं॑ जा॒यते ॥ तद॑वरु॒न्धे ॥ ५ ॥

पूर्व॒दोक्षा जु॑होति॒ पूर्व॑ ए॒व द्वि॒षन्तं॑ धातृ॒व्यमति॑-
क्राम॒त्यन॑न्तरि॒त्यै क्राम॑ति रु॒न्धे जा॑यत॒ एक॑च ।
अनु० १७ ॥

अष्टादशोऽनुवाकः ।

अ॒भाः॑सि जु॒होति॑ । अ॒यं वै लो॒कोऽभा॑ःसि । तस्य॒
वस॒वोऽधि॑पतयः । अ॒ग्निर्ज्योतिः॑ । यद॒भाः॑सि जु॒होति॑ ।
इ॒ममे॒व लो॒कम॑वरु॒न्धे । वसू॑नाः सायु॒ज्यं गच्छ॑ति ।
अ॒ग्निं ज्योति॑रवरु॒न्धे । न॒भाः॑सि जु॒होति॑ । अ॒न्तरि॑क्षं
वै न॒भाः॑सि ॥ १ ॥

तस्य॒ रु॒द्रा अ॒धि॑पतयः । वा॒युर्ज्योतिः॑ । यन्न॒भाः॑सि
जु॒होति॑ । अ॒न्तरि॑क्षमे॒वावरु॑न्धे । रु॒द्राणा॑ः सायु॒ज्यं
गच्छ॑ति । वा॒युं ज्योति॑रवरु॒न्धे । म॒हाः॑सि जु॒होति॑ ।
अ॒सौ वै लो॒को म॒हाः॑सि । तस्यादि॒त्या अ॒धि॑पतयः ।
सूर्यो॑ ज्योतिः ॥ २ ॥

होत्यनन्तरित्यै । अग्नये समनमत् पृथिव्यै समनम-
दिति सन्नतिहोमां जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्य सन्न-
त्यै । भूताय स्वाहा भविष्यते स्वाहेति भूताभव्यौ होमौ
जुहोति । अयं वै लोको भूतम् ॥ ५ ॥

असौ भविष्यत् । अनयोरैव लोकयोः प्रतितिष्ठति ।
सर्वस्याथै । सर्वस्यावरुध्यै । यदक्रन्दः प्रथमं जाय-
मान इत्यश्वस्तोमीयं जुहोति । सर्वस्याथै । सर्वस्य
जित्यै । सर्वमेव तेनाप्नोति । सर्वं जयति । योऽश्वमे-
धेन यजते ॥ य उचैनमेवं वेद । यज्ञः रक्षाःस्यजि-
घाःसन् । स एतान् पुजापतिर्नक्तः होमानपश्यत् ।
तानजुहोत् । तैर्वै स यज्ञाद्रक्षाःस्यपाहन् । यन्नक्तः
होमां जुहोति । यज्ञादेव तैर्यजमानो रक्षाःस्यपाहन्ति ।
उषसे स्वाहा व्युध्यै स्वाहेत्यन्ततो जुहोति । सुवर्गस्य
लोकस्य समध्यै ॥ ६ ॥

वै नभाःसि सूर्यो ज्योतिः सन्तत्यै समध्यै भूतं य-
जते नव च ॥ अनु० १८ ॥

ऊनविंशोऽनुवाकः ।

एकयूपो वैकादशिनी वा । अन्येषां यज्ञानां यूपो

षट् पा॒ला॒शाः । सो॒म॒पी॒थ॒स्याव॑रुध्यै । एक॑विं॒शतिः॑
सम्प॑द्यन्ते । एक॑विं॒शतिर्वै दे॒वलो॒काः । द्वा॒द॒श॒मा॒साः
पञ्च॑र्त्तवः । च॒य इ॒मे लो॒काः । अ॒सावा॑दि॒त्य एक॑विं॒शः ।
एष॑ सु॒वर्गो लो॒कः । सु॒वर्ग॑स्य लो॒कस्य॑ स॒म॒ष्ट्यै । श॒तं
प॒शवो॑ भवन्ति ॥ २ ॥

श॒तायुः पुरु॑षः श॒तेन्द्रि॑यः । आ॒युष्ये॒वेन्द्रि॑ये प्र॒ति॒ति॒-
ष्ठति॑ । स॒र्वं वा अ॒श्वमे॒ध्याप्नो॑ति । अ॒परि॑मिता भव॒-
न्ति । अ॒परि॑मित॒स्याव॑रुध्यै । ब॒ह्ववा॑दि॒नो वद॑न्ति ।
क॒स्मात् स॒त्यात् । द॒क्षिण॑तोऽन्येषां प॒शूना॑म॒व॒द्यन्ति॑ ।
उ॒त्तर॑तोऽश्व॒स्येति॑ । वा॒रु॒णो वा अ॒श्वः ॥ ३ ॥

ए॒षा वै व॑रुणस्य दिक् । स्वा॒यामे॒वास्य॑ दि॒श्यव॑द्यति ।
यदि॑तरेषां प॒शूना॑म॒व॒द्यति॑ । श॒तदे॒व॒त्यं ते॒नाव॑रुन्धे ।
चि॒तेऽग्ना॑वधि॒वैत॑से क॒टेऽश्वं॑ चि॒नोति॑ । अ॒सु यो॒निर्वा॑
अ॒श्वः । अ॒सुजो॑ वे॒तसः॑ । स्व ए॒वैनं॑ यो॒नौ प्र॑तिष्ठापय॒-
ति॑ । पु॒रस्ता॑त् पु॒त्यश्च॑ तू॒परं॑ चि॒नोति॑ । प॒श्चात् पु॒ाची॑-
नं गो॒मृग॑म् ॥ ४ ॥

पु॒ाणा॒पा॒नावे॒वास्मि॑न्स॒म्यच्चै॑ दधाति । अ॒श्वं तू॒-
प॒रं गो॒मृग॑मिति॒ सर्व॑हु॒त ए॒तान् जु॑होति । ए॒षां लो॒-
का॒ना॒मभि॑जित्यै । आ॒त्मना॑भिजु॒होति॑ । सा॒त्मान॑मे॒-

दुह एवैनां तेन । तदाहुः । यद्वाद्दशोऽग्निः स्याद्वा-
दशस्तोम एकादश यूपाः । यथा स्थूरीणायायात् । ता-
दृक् तत् । एकविंश एवाग्निः स्यादित्याहुः । एक-
विंशस्तोमः । एकविंशतिर्यूपाः । यथा प्रष्टिभिर्धा-
ति । तादृगेव तत् ॥ ३ ॥

यो वा अश्वमेधे तिस्रः ककुभो वेद । ककुब्ब राक्षां
भवति । एकविंशोऽग्निर्भवति । एकविंशस्तोमः ।
एकविंशतिर्यूपाः । एता वा अश्वमेधे तिस्रः ककुभः ।
य एवं वेद । ककुब्ब राक्षां भवति । यो वा अश्वमेध
चीणि शीर्षाणि वेद । शिरो ह राक्षां भवति ॥ एकविं-
शोऽग्निर्भवति । एकविंशस्तोमः । एकविंशतिर्यूपाः ।
एतानि वा अश्वमेधे चीणि शीर्षाणि । य एवं वेद ।
शिरो ह राक्षां भवति ॥ ४ ॥

द्वादशस्तोमः स एव तच्छिरो ह राक्षां भवति षट्
च ॥ अनु० २१ ॥

द्वाविंशोऽनुवाकः ।

देवा वा अश्वमेधे पवमाने । सुपर्गं लोकं न प्राजा-
नन् । तमश्वः प्राजानात् । यदश्वमेधेऽश्वेन मेध्येनो-

लोकानां कृत्यै । पथ्यमिद्वतानारण्यानुत्सृजन्त्यहि-
सायै ॥ ३ ॥

उभयान् पशूनालभते सत्यादहिंसायै ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

युञ्जति ब्रह्ममित्याह* । असौ वा आदित्यो ब्रह्म ।
आदित्यमेवासौ युनक्ति । अरुषमित्याह । अग्निर्वा
अरुषः । अग्निमेवासौ युनक्ति । चरन्तमित्याह । वायु-
र्वै चरन् । वायुमेवासौ युनक्ति । परितस्थुष इत्याह ॥
॥ १ ॥

इमे वै लोका परितस्थुषः । इमानेवासौ लोकान्
युनक्ति । रोचन्ते रोचना दिवित्याह । नक्षत्राणि वै
रोचना दिवि । नक्षत्राण्येवासौ रोचयति । युञ्जत्यस्य
काम्येत्याह । कामानेवासौ युनक्ति । हरीविपक्षसे-
त्याह । इमे वै हरीविपक्षसा । इमे एवासौ युनक्ति ॥
॥ २ ॥

श्रीणा धृषू नृवाहसेत्याह । अहोरात्रे वै नृवा-
हसा । अहोरात्रे एवासौ युनक्ति । एता एवासौ दे-
वता युनक्ति । सुवर्गस्य लोकस्य समर्थ्यै । केतुं कक्ष-

* C पुस्तके तु युञ्जति ब्रह्ममित्याचेति पाठः ।

चकेतव इति ध्वजं प्रतिमुञ्चति । यश एवैनं राज्ञां
गमयति । जीमूतस्येव भवति प्रतीकमित्याह । यथा
यजुरेवैतत् । ये ते पन्थानः सवितः पूर्यास इत्यध्वर्यु-
र्यजमानं वाचयत्यभिजित्यै ॥ ३ ॥

परा वा एतस्य यज्ञ इति । यस्य पशुरुपाकृतोऽन्यथ
वेद्या इति । एतं स्तोतरेतेन पथा पुनरश्वमावर्त्तया-
सि न इत्याह । वायुर्वै स्तोता । वायुमेवास्य परस्ता-
हधात्याहृत्यै । यथा वै हविषो गृहीतस्य स्कन्दति । एवं
वा एतदश्वस्य स्कन्दति । यदस्योपाकृतस्य लोमानि
शीयन्ते । यदालेषु काचानावयन्ति । लोमान्येवास्य
तत्सम्भरन्ति ॥ ४ ॥

भूर्भुवः सुवरिति प्राजापत्याभिरावयन्ति । प्राजा-
पत्यो वा अश्वः । स्वयैवैनं देवतया समर्द्धयन्ति । भू-
रिति महिषी । भुव इति वा वाता । सुवरिति परि-
वृत्ती । एषां लोकानामभिजित्यै । हिरण्ययाः काचा
भवन्ति । ज्योतिर्वै हिरण्यम् । राष्ट्रमश्वमेधः ॥ ५ ॥

ज्योतिश्चैवास्मै राष्ट्रञ्च समीचीं दधाति । सहस्रं
भवन्ति । सहस्रसंमितः सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य लो-
कस्याभिजित्यै । अप वा एतस्मात्तेज इन्द्रियं पशवः श्रीः

परितस्थुष इत्याहेमे एवास्मै युनक्त्यभिजित्यै भर-
न्यश्वमेधो हन्धे रूपं जिघ्रति चीणि च ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

तेजसा वा एष ब्रह्मवर्चसेन व्यृध्यते । योऽश्वमेधेन
यजते । होता च ब्रह्मा च ब्रह्मोद्यं वदतः । तेजसा
चैवेन ब्रह्मवर्चसेन च समर्द्धयतः । दक्षिणतो ब्रह्मा
भवति । दक्षिणत आयातनो वै ब्रह्मा । बार्हस्पत्यो वै
ब्रह्मा । ब्रह्मवर्चसमेवास्य दक्षिणतो दधाति । तस्माद्द-
क्षिणोर्ध्वो ब्रह्मवर्चसितरः । उत्तरतो होता भवति ॥ १ ॥

उत्तरत आयातनो व होता । आग्नेयो वै होता ।
तेजो वा अग्निः । तेज एवास्योत्तरतो दधाति । तस्मा-
दुत्तरोर्ध्वस्तेजस्वितरः । यूपमभितो वदतः । यजमान
देवत्यो वै यूपः । यजमानमेव तेजसा च ब्रह्मवर्चसेन
च समर्द्धयतः । किं स्वदासीत् पूर्वचिन्तिरित्याह ।
द्यौर्वै दृष्टिः पूर्वचिन्तिः ॥ २ ॥

दिवमेव दृष्टिमवरुन्धे । किं स्वदासीद्बृहद्वय इ-
त्याह । अत्रो वै बृहद्वयः । अश्वमेवावरुन्धे । किं स्व-
दासीत् पिशङ्गिलेत्याह । रात्रिवै पिशङ्गिला । रात्रि-

सुवर्गमेवैनानां लोकं गमयति । आहमजानि गर्भ-
मात्वमजासि गर्भधमित्याह । पूजा वै पशवो गर्भः ।
पूजामेव पशूनात्मन्यत्ते । देवा वा अश्वमेधे पवमाने ।
सुवर्गं लोकं न प्राजानन् । तमश्वः प्राजानात् । यत्
सूचीभिरसि पथात् कल्पयन्ति । सुवर्गस्य लोकस्य
प्रज्ञात्यै । गायत्री चिष्टुप् जगतीत्याह ॥ ४ ॥

यथा यजुरेवैतत् । चय्यः सूच्यो भवन्ति । अयस्मर्थो
रजता हरिण्यः । अस्य वै लोकस्य रूपमयस्मर्थः । अ-
न्तरिक्षस्य रजताः । दिवो हरिण्यः । दिशो वा अय-
स्मर्थः । अवान्तरदिशा रजताः । ऊर्द्धा हरिण्यः ।
दिश एवास्मै कल्पयति ॥ कस्त्वाद्यति कस्त्वा विशास्ती-
त्याहाहिः सायै ॥ ५ ॥

हुवते कामन्त्यूर्वायामित्याह जगतीत्याह कल्पय-
त्येकञ्च ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

अप वा एतस्माच्छ्री राष्ट्रं कामति । योऽश्वमेधेन य-
जते । ऊर्द्धामेनामुच्छ्रयतादित्याह । श्रीवै राष्ट्रमश्वमे-
धः । अयमेवास्मै राष्ट्रमूर्द्धमुच्छ्रयति । वेणुभारं गिरा-

विवेत्याह । राष्ट्रं वै भारः । राष्ट्रमवास्मै पर्यूहति ।
अथास्यामध्यमेधतामित्याह । श्रीवै राष्ट्रस्य मध्यम् ॥

॥ १ ॥

अयमेवावरुन्धे । शीते वाते पुनन्निवेत्याह । क्षेमो
वै राष्ट्रस्य शीतो वातः । क्षेममेवावरुन्धे । यद्धरिणी
यवमत्तीत्याह । विद्वै हरिणी । राष्ट्रं यवः । विशञ्चै-
वास्मै राष्ट्रञ्च समीचीं दधाति । न पुष्टं पशुमन्यत इ-
त्याह । तस्माद्राजा पशून् पुष्यति ॥ २ ॥

शूद्रा यदर्थ्यजाराणपोषाय धनायतीत्याह । त-
स्माद्वैशी पुचं नाभिषिञ्चन्ते । इयं यका शकुन्तिकेत्या-
ह । विद्वै शकुन्तिका । राष्ट्रमश्वमेधः । विशञ्चैवास्मै
राष्ट्रञ्च समीचीं दधाति । आहलमिति सर्पतीत्याह ।
तस्माद्राष्ट्राय विशः सर्पन्ति । आहतं गभे पस इत्याह ।
विद्वै गभः ॥ ३ ॥

राष्ट्रं पसः । राष्ट्रमेव विश्याहन्ति । तस्माद्राष्ट्रं विशं
घातुकम् । माता च ते पिता च त इत्याह । इयं वै
माता । असौ पिता । आभ्यामेवैनं परिददाति । अग्रं
वृक्षस्य रोहत इत्याह । श्रीवै वृक्षस्याग्रम् । अयमेवा-
वरुन्धे ॥ ४ ॥

प्रसुलामीति त पिता ग॒भे मुष्टि॑म॒तः स॒यदित्या॑ह ।
 वि॒ष्टै ग॒भः । रा॒ष्ट्रं मुष्टिः । रा॒ष्ट्रमे॒व वि॒श्याह॑न्ति । त-
 स्मा॒द्राष्ट्रं॑ वि॒शं घातु॑कम् । अप॒ वा ए॒तेभ्यः॑ पु॒त्राः क्रा॒म-
 न्ति । ये य॒ज्ञे पू॒तं वद॑न्ति । द॒धि॒क्राव॑णो अ॒कारि॒ष-
 मिति॑ सु॒रभि॑मती॒मृचं॑ वदन्ति । पु॒त्रा वै सु॒रभ्यः॑ ।
 पु॒त्रा॒ने॒वा॒त्म॒न्द॒धते॑ ॥ नै॒भ्यः पु॒त्रा अप॑क्रामन्ति । आपो॑
 हि॒ष्ठा म॑यो भुव॒ इत्य॑ङ्निर्मा॒र्जय॑न्ते । आपो॑ वै स॒र्व्या
 दे॒वताः । दे॒वता॑भिरे॒वा॒त्मा॒मं प॑वयन्ते ॥ ५ ॥

रा॒ष्ट्रस्य॑ म॒ध्यं पु॒ष्यति॑ ग॒भो र॒न्ध्रे द॑धते च॒त्वारि॑ च ॥
 अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

पु॒जाप॑तिः पु॒जाः सृ॒ष्ट्वा प्रे॒णानु॑प्रावि॒शत् । ताभ्यः॑
 पुनः॑ स॒म्भ॒वितुं॑ नाश॒कोत् । सोऽब्र॑वीत् । अ॒भ॒व॒दित्सः॑ ।
 यो मे॒तः पुनः॑ स॒म्भ॒र॒दिति॑ । तं दे॒वा अ॒श्वमे॒धेनै॒व स-
 म॑भरन् । ततो॑ वै त आ॒र्भुव॑न् । योऽश्वमे॒धेन॑ य॒जते॑ ।
 पु॒जाप॑तिमे॒व स॒म्भ॒रत्यु॑धोति । पु॒रुष॑मा॒ल॒भते॑ ॥ १ ॥

वैरा॒जो वै पु॒रुषः॑ । वि॒राज॑मे॒वा॒ल॒भते॑ । अ॒थो अ॒क्षं
 वै वि॒राट् । अ॒क्षमे॒वा॒व॒र॒न्ध्रे । अ॒श्वमा॒ल॒भते॑ । पु॒जा-

भवन्त्यन्यदन्यच्छन्दः । अन्येन्ये वा एते पशव आलभ्यन्ते ॥ १ ॥

उतेव गाम्याः । उतेवारण्याः । अहरेव रूपेण समर्द्धयति । अथो अह एवैष बलिर्हियते । तदाहुः । अपशवो वा एते । यदजावयश्चारण्याश्च । एते वै सर्वे पशवः । यज्ञव्या इति । गव्यान् पशूनुत्तमेहन्नालभ्यन्ते ॥ २ ॥

तेनैवोभयान् पशून्वरुन्धे । प्राजापत्या भवन्ति । अनभिजितस्याभिजित्यै । सौरीर्नवश्चेतावशा अनुबन्धा भवन्ति । अन्तत एव ब्रह्मवर्षसमवरुन्धे । सोमाय स्वरार्घे नो वाहावनश्चाहाविति द्विन्दनः पशूनालभ्यन्ते । अहोरात्राणामभिजित्यै । पशुभिर्वा एष व्यृध्यते । योऽश्वमेधेन यजते । छगलं कल्माषं किकिदीविं विदीगयमिति त्वाष्ट्रान् पशूनालभ्यते ॥ पशुभिरेवात्मानं समर्द्धयति । ऋतुभिर्वा एष व्यृध्यते । योऽश्वमेधेन यजते । पिशङ्गास्त्रयो वा सन्ता इत्यृतुपशूनालभ्यते । ऋतुभिरेवात्मानं समर्द्धयति । आ वा एष पशुभ्यो हृष्यते । योऽश्वमेधेन यजते । पर्यग्भिक्षता उत्सृजन्त्यनावस्काय ॥ ३ ॥

ताभ्यः समदं दध्यात् । स्तेगान् द॒ष्ट्राभ्यां म॒ण्डूकान्
जम्भ्येभिरिति । आज्यमवदानं कृत्वा प्रतिसृज्याय-
माहुतीर्जुहोति । या एव देवता अपि भागाः । ता भा-
गधेयेन समर्धयति । न देवताभ्यः समदं दधाति ॥ १ ॥

चतुर्दशैताननुवाकान् जुहोत्यनन्तरित्यै । पुयासाय
स्वाहेति पञ्चदशं । पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयः ।
अर्धमासशः संवत्सर आप्यते । देवासुराः संयत्ता आ-
सन् । तेऽब्रुवन्नग्नयः स्विष्टकृतः । अश्वस्य मेधस्य वय-
मुच्चारमुच्चारामहे । अथैतानभिभवाप्तेति । ते लोहित-
मुदहरन्त । ततो देवा अभवन् ॥ २ ॥

परासुराः । यत् स्विष्टकृद्गो लोहितं जुहोति धा-
तृव्याभिभूत्यै । भवत्यात्मना । परास्य धातृव्यो भवति ।
गोमृगकण्ठेन प्रथमामाहुतिं जुहोति । पशवो वै गो-
मृगः । रुद्रोऽग्निः स्विष्टकृत् । रुद्रादेव पशूनन्तर्दधाति ।
अथो यचैषाहुतिर्हूयते । न तच्च रुद्रः पशूनभिर्मन्य-
ते ॥ ३ ॥

अश्वशफेन द्वितीयामाहुतिं जुहोति । पशवो वा
एकशफम् । रुद्रोऽग्निः स्विष्टकृत् । रुद्रादेव पशूनन्त-
र्दधाति । अथो यचैषाहुतिर्हूयते । न तच्च रुद्रः पशू-

गार्येतां कामेद्वाह्मणस्य कल्पयतश्चत्वारि च ॥

अनु० १४ ॥

पञ्चदशोऽनुवाकः ।

सर्वेषु वा एषु लोकेषु मृत्यवोऽन्वायताः । तेभ्यो
वदाहुतीर्न जुहुयात् । लोके लोक एनं मृत्युर्विन्देत् ।
मृत्यवे स्वाहा मृत्यवे स्वाहेत्यभिपूर्वमाहुतीर्जुहोति ।
लोकालौकादेव मृत्युमवयजते । नैनं लोके लोके मृ-
त्युर्विन्दति । यदमुष्मै स्वाहामुष्मै स्वाहेति जुह्वत् स-
ञ्चधीत् । बहुं मृत्युममिचं कुर्वीत् । मृत्यवे स्वाहेत्ये-
कस्मा एवैकां जुहुयात् । एको वा अमुष्मिलोके मृत्युः ॥

॥ १ ॥

अशनया मृत्युरेव । तमेवामुष्मिलोकेऽवयजते ।
धूणहत्यायै स्वाहेत्यवभृथ आहुतिं जुहोति । धूणह-
त्वामेवावयजते । तदाहुः । यद्धूणहत्या पात्थाय । क-
साद्यज्ञेऽपि क्रियत इति । अमृत्युर्वा अन्वो धूणहत्या-
वा इत्याहुः । धूणहत्या वाव मृत्युरिति । यद्धूणहत्यायै
स्वाहेत्यवभृथ आहुतिं जुहोति ॥ २ ॥

मृत्युमेवाहुत्या तर्पयित्वा परिपारं कृत्वा । धूणघ्ने

भेषजं करोति । एताः ह वै मुण्डिभ औदन्यवः । धू-
 णहत्यायै प्रायश्चित्तिं विदाश्चकार । यो हास्यापि
 पूजायां ब्राह्मणः हन्ति । सर्वस्मै तस्मै भेषजं करोति ।
 जुम्बकाय स्वाहेत्यवभृथ उत्तमामाहुतिं जुहोति । वरु-
 णो वै जुम्बकः । अन्तत एव वरुणमवयजते । खलते-
 विंक्षिधस्य शुक्लस्य पिङ्गाक्षस्य मूर्धन् जुहोति ॥ एतद्वै
 वरुणस्य रूपम् । रूपेणैव वरुणमवयजते ॥ ३ ॥

लोके मृत्युर्जुहोति मूर्धन् जुहोति द्वे च ॥ अनु० १५ ॥

षोडशोऽनुवाकः ।

वारुणो वा अश्वः । तं देवतया व्यर्हयति । यत्
 प्राजापत्यं करोति । नमो रात्रे नमो वरुणायेत्याह ।
 वारुणो वा अश्वः । स्वयैवैनं देवतया समर्हयति । न-
 मोऽश्वाय नमः पूजापतय इत्याह । प्राजापत्यो वा
 अश्वः । स्वयैवैनं देवतया समर्हयति । नमोऽधिपतय
 इत्याह ॥ १ ॥

धर्म्मो वा अधिपतिः । धर्म्ममेवावरुण्ये । अधिपति-
 रस्यधिपतिं मा कुर्वधिपतिरहं पूजानां भूयासमित्या-
 ह । अधिपतिमेवैनः समानानां करोति । मां धेहि

अ॒र्का॒श्च॒मे॒धा॒वे॒वा॒व॒र॒न्धे । अ॒र्थो॒ अ॒र्का॒श्च॒मे॒ध॒यो॒रे॒व॒ प्र॒ति॒-
ति॒ष्ठ॒ति ॥ ३ ॥

नाम॑ करोति॒ स॒ख्यो॒ऽग्ने॒र्यो॒नि॒रा॒य॒त॒नं॑ च॒त्वारि॑ च ।
अनु० २१ ॥

द्वाविंशोऽनुवाकः ।

पु॒जाप॑तिं॒ वै दे॒वाः पि॒तर॑म् । प॒शुं भू॒तं मे॒धाया॑ल॒-
भन्त॑ । तमा॒ल॒भ्योपा॑वसन् । पु॒त॒र्य॑ष्टा॒स्मह॑ इति । ए॒वं
वा ए॒तद्दे॒वाना॑म॒हः । य॒त्सं॑वत्स॒रः । तस्मा॑द॒श्वः पुर॑स्तात्
सं॒वत्स॒र आ॑ल॒भ्यते॑ । यत्पु॒जाप॑ति॒राल॒भ्योऽश्वो॑ऽभवत् ।
तस्मा॑द॒श्वः । यत्स॒द्यो मे॒धोऽभवत् ॥ १ ॥

तस्मा॑द॒श्वमे॒धः । वेदु॑कोऽश्व॒माशुं॑ भवति । य ए॒वं
वेद॑ । यद्वैतत्पु॒जाप॑ति॒राल॒भ्योऽश्वो॑ऽभवत् । तस्मा॑द॒श्वः
पु॒जाप॑तेः प॒शूना॑मनु॒रूप॑तमः । आ॒स्य पु॒चः प्र॑तिरूपो
जा॒यते॑ । य ए॒वं वेद॑ । स॒र्वीणि॑ भू॒तानि॑ स॒म्भृ॒त्याल॑भते ।
समे॑नं दे॒वास्तेज॑से ब्रह्मवर्च॒साय॑ भरन्ति । योऽश्वमे॒धेन॑
यज॑ते ॥ २ ॥

य उ॒च्चे॑नमे॒वं वेद॑ । ए॒तद्दे॒वा ए॒तां दे॒वता॑म् ।
प॒शुं भू॒तं मे॒धाया॑ल॒भन्त॑ । य॒ज्ञमे॒व । य॒ज्ञेन॑ य॒ज्ञम॑यजन्त
दे॒वाः । का॒मप्रं॑ य॒ज्ञम॑कुर्वन्त । तेऽमृत॒त्वम॑कामयन्त ।

पदे पदे जुहति । यो वा अश्वस्य मेध्यस्य विवर्त्तने वेद । अश्वस्यैव मेध्यस्य विवर्त्तने विवर्त्तने जुहोति । असौ वा आदित्योऽश्वः । स आहवनीयमागच्छति । तद्विवर्त्तते । यदग्निहोचं जुहोति ॥ अश्वस्यैव मेध्यस्य विवर्त्तने विवर्त्तने जुहोति । एतदनुकृति इ स्म वै पुरा । अश्वस्य मेध्यस्य विवर्त्तने विवर्त्तने जुहति ॥ २ ॥

पदे अग्निहोचं जुहोति चीणि च ॥ अनु० २३ ॥

पुजापतिस्तमष्टादशिभिः पुजापतिरकामयते भावस्मै युञ्जन्ति तेजसाप पाणा अपश्रीरूर्द्धां पुजापतिः प्रेणानु प्रथमेन पुजापतिरकामयत महान वैऽश्वदेवो वा अश्वस्य पुजापतिस्तं यज्ञक्रतुभिरपश्रीर्ब्राह्मणौ सर्व्वेषु वारुणो यद्यश्वं तदाहुरेष वै विभूस्तार्य्येणादित्याः पुजापतिं पितरं यो वा अश्वस्य मेध्यस्य सोमनी च योविःशतिः ॥ २३ ॥

पुजापतिरस्मिँल्लोके बहव उत्तरतः अयमेवाव पुजापतिरकामयत महान्यत् प्रातरिष्टिभिः प्रवा एष एभ्यो लोकेभ्यः सर्व्व इ वै तच्च पयस्वद्य उचैनमेवं वेद चत्वार्य्यशीतिः ॥ ८४ ॥

इति नवमप्रपाठकः ॥

प्रमोदस्तर्पयन्ती प्रमोदो जवस्त्रीणि च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

भूर्भिश्च पृथिवीश्च माश्च । चीःश्च लोकान्तसंव-
त्सरश्च । पूजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाङ्गिर-
स्वध्रुवासीद । भुवो वायुश्चान्तरिक्षश्च माश्च । चीःश्च
लोकान्तसंवत्सरश्च । पूजापतिस्त्वा सादयतु । तथा
देवतयाङ्गिरस्वध्रुवासीद । स्वरादित्यश्च दिवश्च
माश्च । चीःश्च लोकान्तसंवत्सरश्च ॥ पूजापतिस्त्वा सा-
दयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्वध्रुवासीद । भूर्भुवःस्वश्च-
द्रमसश्च दिशश्च माश्च । चीःश्च लोकान्तसंवत्सरश्च ।
पूजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्वध्रुवा-
सीद ॥ १ ॥

संवत्सरश्च षट् च ॥ अनु० २ ॥

तृतीयोऽनुवाकः ।

त्वमेव त्वां वेत्य योऽसि सोऽसि । त्वमेव त्वामचैषीः ।
चित्थासि सच्चित्थास्यमे । एतावाश्चासि भूयाः-
थास्यमे । यत्ते अमे न्यूनं यदुतेति रिक्तम् । आदि-
त्यास्तदङ्गिरसश्चिन्वन्तु । विश्वे ते देवाश्चितिमापूर-

यन्मु । चित्तयासि सञ्चित्तयास्यमे । एतावाश्चासि
भूयाश्चास्यमे । मा ते अग्ने च येन माति च येनायुरा-
वृष्टि ॥ सर्व्वेषां ज्योतिषां ज्योतिर्यदुदावुदेति । तपसो
जातमनिष्टृष्टमोजः । तप्ते ज्योतिरिष्टके । तेन मे तप ।
तेन मे ज्वल । तेन मे दीदिहि । यावद्देवाः । यावद-
साति सूर्य्यः । यावदुतापि ब्रह्म ॥ १ ॥

वृष्टि नव च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसि । इदावत्सरोऽसीदु-
वत्सरोऽसि । इद्वत्सरोऽसि वत्सरोऽसि । तस्य ते वसन्तः
शिरः । ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षः । वर्षाः पुच्छम् । शरदु-
त्तरः पक्षः । हेमन्तो मध्यम् । पूर्व्वपक्षाश्चितयः । अ-
परपक्षाः पुरीषम् ॥ १ ॥

अहोरात्राणीष्टकाः । ऋषभोऽसि स्वर्गो लोकः ।
वस्यां दिशि महीयसे । ततो नो मह आवह । वायु-
र्भूत्वा सर्वा दिश आवाहि । सर्वा दिशोऽनुविवाहि ।
सर्वा दिशोऽनुसंवाहि । चित्वा चितिमापृण । अचि-
त्वा चितिमा पृण । चिदसि समुद्रयानिः ॥ २ ॥

मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । चन्द्रमा मे मनसि
श्रितः ॥ ५ ॥

मनो हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं
ब्रह्मणि । दिशो मे ओचे श्रिताः । ओषः हृदये । ह-
दयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । आपो मे
रेतसि श्रिताः ॥ ६ ॥

रेतो हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्र-
ह्मणि । पृथिवी मे शरीरे श्रिता । शरीरः हृदये ।
हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । ओषधि-
वनस्पतयो मे लोमसु श्रिताः ॥ ७ ॥

लोमानि हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं
ब्रह्मणि । इन्द्रो मे बले श्रितः । बलः हृदये । हृदयं
मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । पर्जन्यो मे मूर्ध्नि
श्रितः ॥ ८ ॥

मूर्धा हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्र-
ह्मणि । ईशानो मे मन्यौ श्रितः । मन्युर्हृदये । हृदयं
मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । आत्मा म आत्मनि
श्रितः ॥ आत्मा हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं
ब्रह्मणि । पुनर्म आत्मा पुनरायुरागात् । पुनः प्राणः

पुनराकृतमागात् । वैश्वानरो रश्मिभिर्वीरुधानः ।

अनस्तिष्ठत्वन्मृतस्य गोपाः ॥ ६ ॥

सहस्रिणमिहि आचासावेहि प्राणे अतो मनसि
अतो रेतसि अता लोमसु अता मूर्ध्नि अत आत्म-
नि अतोऽष्टौ च ॥ अनु० ८ ॥

अग्निर्वायुः सूर्यश्चन्द्रमा दिश आपः पृथिव्यौषधि
वनस्पतय इन्द्रः पर्जन्य ईशान आत्मा पुनर्मे ॥

नवमोऽनुवाकः ।

पुत्रापतिर्देवानसृजत । ते पाप्मना सन्दिता अजा-
यन्त । तान्व्यद्यत् । यद्वाद्यत् । तस्माद्विद्युत् । तमवृष्यत् ।
यदवृष्यत् । तस्मादृष्टिः । तस्माद्यचैते देवते अभिप्रा-
प्तः । विचहैवास्य तच्च पाप्मानन्द्यतः ॥ १ ॥

वृष्यतश्च । सैषा मीमांसामिहोच एव सपन्ना ।
अथो आहुः । सर्वेषु यज्ञकृतुष्विति । होष्यन्नप उप-
सृजेत् । विद्युदसि विद्यमे पाप्मानमिति । अथ हुत्वो-
पसृजेत् । दृष्टिरसि दृश्यमे पाप्मानमिति । यक्ष्यमाणो
वेद्वा वा । विचहैवास्यै ते देवते पाप्मानन्द्यतः ॥ २ ॥

वृष्यतश्च । अत्यहो हारणिः । ब्रह्मचारिणे पुश्नान्
प्रेक्ष्य प्रजिघाय । परेहि । स्रष्टुं दय्यां पातिं पृच्छ ।

वेत्य साविचाऽन्नवेत्याऽ इति । तमागत्य पप्रच्छ । आ-
चार्य्यो मा प्राहैषीत् । वेत्य साविचाऽन्नवेत्याऽ इति ।
सहोवाच वेदेति ॥ ३ ॥

स कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । परो रजसीति । कस्त-
द्यत्परो रजा इति । एष वाव स परो रजा इति होवा-
च । य एष तपति । एषोर्वाग्रजा इति । स कस्मिन्वेष
इति । सत्य इति । किं तत्सत्यमिति । तप इति ॥ ४ ॥

कस्मिन्नु तप इति । बल इति । किं तदलमिति । प्राण
इति । मास्म प्राणमतिपृच्छ इति माचार्य्योऽब्रवीदिति
होवाच ब्रह्मचारी । सहोवाच लक्षो दय्यां पातिः ।
यद्वै ब्रह्मचारिन् प्राणमत्यग्रक्ष्यः । मूर्धा ते व्यपतिष्यत् ।
अहमुत आचार्य्याच्छ्रेयान् भविष्यामि । यो मा सा-
विचे समवादिष्टेति ॥ ५ ॥

तस्मात् साविचे न संवदेत् । स यो ह वै साविर्ष वि-
दुषा साविचे संवदेत् । सहास्मिञ्छ्रियं दधाति । अनु-
हवा अस्मा असौ तपञ्छ्रियं मन्यते । अन्वस्मै श्रीस्तपो
मन्यते । अन्वस्मै तपो बलं मन्यते । अन्वस्मै बलं प्राणं
मन्यते । स यदाह । सञ्ज्ञानं विज्ञानं दर्शदृष्टेति ।
एष एव तत् ॥ ६ ॥

स ह इ॒क्षो हिर॒ण्यो भू॒त्वा । स्व॒र्गं लो॒कमि॒याय ।
 आ॒दि॒त्यस्य॒ सायु॑ज्यम् । इ॒क्षो ह वै हिर॒ण्यो भू॒त्वा ।
 स्व॒र्गं लो॒कमे॑ति । आ॒दि॒त्यस्य॒ सायु॑ज्यम् । य एवं वेद ।
 दे॒वभा॒गो ह औ॒तर्षः॑ । सा॒वि॒त्रं वि॒दाच्च॑कार । त॒ ह
 वा॒गह॑श्यमा॒नाभ्यु॑वाच ॥ ११ ॥

सर्व्वं॑ वत गौत॒मो वे॑द । यः सा॒वि॒त्रं वे॑देति । स हो॒-
 वाच । कौषा वा॒गसी॑ति । अ॒यम॒हं सा॒वि॒त्रः । दे॒वा-
 नामु॒त्त॒मो लो॒कः । गु॒ह्यं म॒हो बि॒भृदि॑ति । ए॒ताव॑ति
 ह गौत॒मः । य॒ज्ञोप॒वीतं॑ कृ॒त्वाधो॑ नि॒प॒पात॑ । नमो॒
 नम॑ इति ॥ १२ ॥

स हो॒वाच । मा भै॒षीगा॑तम । जि॒तो वै ते लो॒क
 इति॑ । तस्मा॒द्ये के च॑ सा॒वि॒त्रं वि॒दुः । सर्व्वे॑ ते जि॒त-
 लो॒काः । स यो ह वै सा॒वि॒त्रस्या॑ष्टा॒क्षरं॑ प॒दं अ॒त्रि॒या-
 भि॒षि॒क्तं वे॑द । अ॒त्रि॒या ह॒वाभि॑षि॒च्यते॑ । दृ॒ष्टि॒रिति॑ हे
 अ॒क्षरे॑ । सूर्य्य॑ इति॒ जी॒ष्णि॑ । आ॒दि॒त्य इति॑ जी॒ष्णि॑ ।
 ॥ १३ ॥

ए॒तद्दे॒ सा॒वि॒त्रस्या॑ष्टा॒क्षरं॑ प॒दं अ॒त्रि॒याभि॑षि॒क्तम् ।
 य एवं वे॑द । अ॒त्रि॒या ह॒वाभि॑षि॒च्यते॑ । तदे॒तद्वा॒भ्यु॒क्तम् ।
 अ॒थो अ॒क्षरे॑ पर॒मे व्यो॑म॒न् । यस्मि॑न्दे॒वा अ॒धि वि॑र्षे

युज्यः सलोकतामामोति । य एवं वेद । इन्द्रस्य वा एतानि नामधेयानि ॥ ६ ॥

इन्द्रस्यैव सायुज्यः सलोकतामामोति । य एवं वेद । इन्द्रस्यतेर्वा एतानि नामधेयानि । इन्द्रस्यतेरेव सायुज्यः सलोकतामामोति । य एवं वेद । यज्ञापतेर्वा एतानि नामधेयानि । यज्ञापतेरेव सायुज्यः सलोकतामामोति । य एवं वेद । ब्रह्मणो वा एतानि नामधेयानि । ब्रह्मण एव सायुज्यः सलोकतामामोति ॥ य एवं वेद । स वा एषोऽग्निरपक्षपुच्छो वायुरेव । तस्याग्निमुखम् । असावादित्यः शिरः । स यदेते देवते अन्तरेण । तत्सर्वं सीव्यति । तस्मात् साविषः ॥ ७ ॥

अयमहमस्मीति वेद होवाच सर्वविद्येति विद्येन्द्रस्य वा एतानि नामधेयानि ब्रह्मण एव सायुज्यः सलोकतामामोति सप्त च ॥ अनु० ११ ॥

* अग्नेर्वायोरिन्द्रस्य इन्द्रस्यतेः यज्ञापतेर्ब्रह्मणः स वै । स ज्ञानं भूस्त्वमेव संवत्सरोऽसि भूराज्ञसवे विपश्चित् यज्ञापतिर्देवानियं वाव सरघा कश्चिद्वैकादश ॥ ११ ॥

* अग्नेरित्यादिः सवै इत्यन्तः पाठः C, D. पुस्तकद्वये नास्ति ।

तम् । पूजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्व-
द्भुवासीद ॥ २ ॥

तेजोऽसि तपसि अतम् । समुद्रस्य प्रतिष्ठा । त्वयी-
दमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य
भर्तु विश्वस्य जनयितृ । तत्त्वोपदधे कामदुघमक्षितम् ।
पूजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भुवा-
सीद ॥ ३ ॥

समुद्रोऽसि तेजसि अतः । अपां प्रतिष्ठा । त्वयीद-
मन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य
भर्ता विश्वस्य जनयिता । तं त्वोपदधे कामदुघमक्षि-
तम् । पूजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्व-
द्भुवासीद ॥ ४ ॥

आपः स्थ समुद्रे अतिताः । पृथिव्याः प्रतिष्ठा युष्मासु ।
इदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । वि-
श्वस्य भर्त्या विश्वस्य जनयित्वाः । ताव उपदधे काम-
दुघा अक्षिताः । पूजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देव-
तयाङ्गिरस्वद्भुवासीद ॥ ५ ॥

पृथिव्यस्यसु अतिता । अग्नेः प्रतिष्ठा । त्वयीदमन्तः ।
विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्त्ता

उप॑दधे काम॑दु॒घा॒नक्षि॑तान् । पू॒जाप॑ति॒त्वा सा॑दयतु ।
तया॑ दे॒वत॑याङ्गि॒रस्व॑द्भु॒वासी॑द ॥ १७ ॥

अ॒हो॒रा॒त्रे स्योऽर्द्ध॑मा॒सेषु॑ अ॒त्रे । भू॒तस्य॑ प्र॒ति॒ष्ठे भ॒-
व्य॑स्य प्र॒ति॒ष्ठे । यु॒वयो॑रि॒दम॑न्तः । वि॒श्वं य॒क्षं वि॒श्वं भू॒तं
वि॒श्वं सु॒भूत॑म् । वि॒श्वस्य॑ भ॒र्त्त॒व्यो वि॒श्वस्य॑ ज॒नयि॑त्यौ ।
ते वा॒मुप॑दधे काम॑दु॒घे अ॒क्षि॑ते । पू॒जाप॑ति॒त्वा सा॑द॒-
यतु॑ । तया॑ दे॒वत॑याङ्गि॒रस्व॑द्भु॒वासी॑द ॥ १८ ॥

पौ॒र्ण॒मा॒स्यष्ट॑का॒मावा॑स्या । अ॒न्नादा॑स्या॒न्नदु॑र्घो यु॒-
ष्मासु॑ । इ॒दम॑न्तः । वि॒श्वं य॒क्षं वि॒श्वं भू॒तं वि॒श्वं सु॒भू॒-
त॑म् । वि॒श्वस्य॑ भ॒र्त्त॒व्यो वि॒श्वस्य॑ ज॒नयि॑त्यः । ताव॑ उप॒-
दधे॑ काम॑दु॒घा अ॒क्षि॑ताः । पू॒जाप॑ति॒त्वा सा॑दयतु ।
तया॑ दे॒वत॑याङ्गि॒रस्व॑द्भु॒वासी॑द ॥ १९ ॥

रा॒ड॒सि वृ॒हती॑ श्री॒र॒सीन्द्र॑प॒त्नी ध॒र्म॑प॒त्नी । वि॒श्वं
भू॒तम॑नु॒प्रभू॑ता । त्वयि॑दम॑न्तः । वि॒श्वं य॒क्षं वि॒श्वं भू॒तं
वि॒श्वं सु॒भूत॑म् । वि॒श्वस्य॑ भ॒र्ची वि॒श्वस्य॑ ज॒नयि॑षी ।
तां त्वोप॑दधे काम॑दु॒घाम॑क्षि॒ताम् । पू॒जाप॑ति॒त्वा सा॑द॒-
यतु॑ । तया॑ दे॒वत॑याङ्गि॒रस्व॑द्भु॒वासी॑द ॥ २० ॥

ओ॒जोऽसि॑ स॒होऽसि॑ । ब॒ल॒मसि॑ धा॒जोऽसि॑ । दे॒वानां॑
धा॒मा॒मृ॒तम् । अ॒म॒र्त्यस्त॑पो॒जाः । त्वयि॑दम॑न्तः । वि॒श्वं

पञ्चमोऽनुवाकः ।

स॒प्त ते॑ अ॒ग्ने स॒मिधः॑ स॒प्तजि॒ह्वाः॑ स॒प्तर्व॑यः स॒प्त धाम॑
पि॒याहि॑ । स॒प्तहो॑षा अ॒नुवि॒द्वान् । स॒प्तयो॒मीरा॑पृ॒थ-
स्वा॒वृते॑न । प्रा॒ची दिक् । अ॒ग्निर्दे॒वता॑ । अ॒ग्निः सदि॑शां
दे॒वं दे॒वता॑नामृच्छतु । यो मै॒तस्यै॑ दि॒शो भि॒दास॑ति ।
दक्षि॑णा दिक् । इन्द्रो॑ दे॒वता॑ ॥ १ ॥

इन्द्रः सदि॒शां दे॒वं दे॒वता॑नामृच्छतु । यो मै॒तस्यै॑
दि॒शो भि॒दास॑ति । पु॒तीची॑ दिक् । सोमो॑ दे॒वता॑ ।
सोमः सदि॒शां दे॒वं दे॒वता॑नामृच्छतु । यो मै॒तस्यै॑ दि॒शो
भि॒दास॑ति । उ॒दीची॑ दिक् । मि॒चावरु॑षौ दे॒वता॑ ।
मि॒चावरु॑षौ सदि॒शां दे॒वो दे॒वता॑नामृच्छतु । यो मै॒-
तस्यै॑ दि॒शो भि॒दास॑ति ॥ २ ॥

ऊ॒र्ध्वा दिक् । वृ॒हस्प॑तिर्दे॒वता॑ । वृ॒हस्प॑तिः सदि॒शां
दे॒वं दे॒वता॑नामृच्छतु । यो मै॒तस्यै॑ दि॒शो भि॒दास॑ति ।
इ॒यं दिक् । अदि॑तिर्दे॒वता॑ । अदि॑तिः सदि॒शां दे॒वी
दे॒वता॑नामृच्छतु । यो मै॒तस्यै॑ दि॒शो भि॒दास॑ति ।
पु॒रुषो॑ दिक् । पु॒रुषो॑ मे का॒मा॒न्त्सम॑र्चयतु ॥ अ॒न्धो
जा॒य॒विः प्रा॒ण । अ॒सावे॑हि । ब॒धिर॑ आ॒क्रन्द॑ इत॒-
र॒पान॑ । अ॒सावे॑हि । उ॒षस॑मु॒षस॑मशी॒य । अ॒हम॑-

सो ज्योतिरशीय । अहमसो पोशीय । वयः स्याम
पतयो रयीणाम् । भूर्भुवः स्वः स्वाहा ॥ ३ ॥

दक्षिणा दिग्निद्रो देवता मिचावरुणौ सदिशं
देवौ देवतानामृच्छतु यो मैतस्यै दिशो भिदासत्यर्ध-
यतु नव च ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

यत्ने चितं यदुचितं ते अग्ने । यत् ऊनं यदुतेति
रिक्तम् । आदित्यास्तदङ्गिरसश्चिन्वन्तु । विश्वे ते देवा-
श्चितिमापूरयन्तु । चितश्चासि सच्चितश्चास्यग्ने । एता-
वाश्चासि भूयाश्चास्यग्ने । लोकं पृथ छिद्रं पृथ ।
अथो सीद शिवा त्वम् । इन्द्राग्नी त्वा दृहस्यतिः । अ-
स्मिन् योनावसीषदन् ॥ १ ॥

तया देवतयाङ्गिरस्वद्भुवासीद । ता अस्य सूददो-
हसः । सोमः श्रीणन्ति पृथ्गयः । जन्मन्देवानां विश्वः ।
चिघारोचने दिवः । तया देवतयाङ्गिरस्वद्भुवासीद ।
अग्ने देवाः इहावह । जज्ञानो वृक्तबर्हिषे । असि
होता न ईक्षः । अगन्म महा मनसा यविष्ठम् ॥ २ ॥

यो दीदाय समिद्ध स्वे दुरोणे । चिचभानू रोदसी

अ॒न॒त॒र्ह॒र्षी । स्वा॒हु॒तं वि॒श्व॒तः पु॒त्य॒ञ्च॒म् । मे॒धा॒का॒रं वि॒-
द॒स्य पु॒सा॒ध॒न॒म् । अ॒ग्निः॑ हो॒ता॒रं परि॒भू॒त॒मं म॒ति॒म् ।
त्वा॒म॒भ॒स्य इ॒वि॒षः स॒मा॒न॒मि॒त् । त्वां म॒हो वृ॒ण॒ते न॒रो
ना॒न्यं त्वत् । म॒नु॒ष॒त्वा॒नि धी॒म॒हि । म॒नु॒ष॒त्स॒मि॒धी॒-
म॒हि । अ॒ग्ने॒ म॒नु॒ष॒द॒क्षि॒रः ॥ ३ ॥

दे॒वान् दे॒वाय॒ ते य॒ज । अ॒ग्नि॒र्हि वा॒जिनं॑ वि॒शे ।
द॒दा॒ति वि॒श्व॒च॒र्ष॒णिः । अ॒ग्नी॒रा॒ये स्वा॒भु॒व॒म् । स प्री॒तो
या॒ति वा॒र्य॒म् । इ॒षः॑ स्तो॒त॒भ्य आ॒भ॒र । पृ॒ष्टो दि॒वि
पृ॒ष्टो अ॒ग्निः पृ॒थि॒व्या॒म् । पृ॒ष्टो वि॒श्वा ओ॒ष॒धी॒रा॒वि॒वे॒-
श॒ । वै॒श्वान॒रः स॒ह॒सा पृ॒ष्टो अ॒ग्निः । स नो॒ दि॒वा स॒-
रि॒षः पा॒तु न॒क्त॒म् ॥ ४ ॥

अ॒सी॒ष॒द॒न् य॒वि॒ष्ठ॒म॒ङ्गि॒रो न॒क्त॒म् ॥ अ॒नु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

अ॒यं वा व॒यः प॒र्व॒ते । सो॒ऽग्नि॒र्ना॒चि॒के॒तः । स य॒त्प्रा॒ङ्
प॒र्व॒ते । त॒द॒स्य शि॒रः । अ॒थ य॒द॒क्षि॒णा । स द॒क्षि॒णः
प॒क्षः । अ॒थ य॒त्प॒त्यक् । त॒त्पु॒च्छ॒म् । य॒दु॒द॒ङ् । स उ॒-
त्त॒रः प॒क्षः ॥ १ ॥

अ॒थ य॒त्सं॒वा॒ति । त॒द॒स्य स॒म॒ञ्च॒न॒ञ्च पु॒सा॒र॒ण॒ञ्च ।

पु॒जान्त॒ इति॑ । किं॒ द्वि॒तीया॒मिति॑ । प॒शूःस्त॒ इति॑ ।
किं॒ तृ॒तीया॒मिति॑ । सा॒धुकृ॒त्यान्त॒ इति॑ । तं॒ वै पु॒वस॑न्तं
जगाम । तस्य॑ ह ति॒स्रो रा॒क्षीर॑नाश्वान् ग॒ह उ॑वास ।
तमा॒गत्य॑ पप्रच्छ । कु॒मा॒र क॒ति रा॒क्षीर॑वात्सीरिति॑ ।
ति॒स्र इति॑ प्रत्यु॒वाच ॥ ३ ॥

किं॒ प्र॒थ॒माः रा॒क्षि॒माश्ना॒ इति॑ । पु॒जान्त॒ इति॑ । किं॒
द्वि॒तीया॒मिति॑ । प॒शूःस्त॒ इति॑ । किं॒ तृ॒तीया॒मिति॑ ।
सा॒धुकृ॒त्यान्त॒ इति॑ । नम॑स्ते अस्तु भगव॒ इति॑ होवाच ।
वरं॑ वृ॒णी॒षेति॑ । पि॒तर॑मे॒व जीव॑न्म॒यानी॑ति । द्वि॒तीयं॑
वृ॒णी॒षेति॑ ॥ ४ ॥

इ॒ष्टापूर्त्त॑यो॒र्मे क्षि॑तिं ब्रू॒हीति॑ होवाच । तस्मै॑ ह॒त॒म॒ग्निं
ना॒चिके॑तमु॒वाच । ततो॑ वै तस्ये॒ष्टापूर्त्ते॑नाक्षी॒येते ।
नास्ये॒ष्टापूर्त्ते॑ क्षी॒येते । योऽग्निं॑ ना॒चिके॑तं चि॒नुते । य
उ॒चैनमे॒वं वेद॑ । तृ॒तीयं॑ वृ॒णी॒षेति॑ । पुन॑र्मृत्यो॒र्मेऽपि॑
तिं ब्रू॒हीति॑ होवाच । तस्मै॑ ह॒त॒म॒ग्निं ना॒चिके॑तमु॒वाच ।
ततो॑ वै सोऽपि पुन॑र्मृत्युम॒जयत् ॥ ५ ॥

अपि पुन॑र्मृत्युं जयति । योऽग्निं॑ ना॒चिके॑तं चि॒नुते ।
य उ॒चैनमे॒वं वेद॑ । पु॒जाप॑तिर्वै पु॒जाका॑मस्तपोऽत॒पयत् ।
स हि॒रण्य॑मु॒दास्यत् । तद्मौ॑ प्रा॒स्यत् । तद्मौ॑ ना॒-

सौतु । तेजसा यशसा ब्रह्मवर्षसेनेति । तेजस्यैव
यशस्वी ब्रह्मवर्षसी भवति । अथ यदीच्छेत् । भूयिष्ठं
मे अहधीरन् । भूयिष्ठा दक्षिणा नयेयुरिति । दक्षि-
णासु नीयमानासु प्राच्ये हि प्राच्ये हीति प्राची जुषा-
णा वेत्वाज्यस्य स्वाहेति सुवेत्तोपहत्याहवनीये जुहु-
यात् ॥ ८ ॥

भूयिष्ठमेवासौ अहधते । भूयिष्ठा दक्षिणा नयन्ति ।
पुरीषमुपधाय । चितिकृत्तिभिरभिमृश्य । अग्निं पु-
णीयोपसमाधाय । चतस्र एता आहुतीर्जुहोति । त्व-
मग्ने रुद्र इति शतरुद्रोयस्य रूपम् । अग्नाविष्णू इति
वसोर्धारायाः । अन्नपत इत्यन्नहोमः । सप्त ते अग्ने
समिधः सप्त जिह्वा इति विश्वग्नीः ॥ ९ ॥

समृद्धं ऋद्धिकामः पुरस्ताद्विक्रमे पुनोऽगच्छदीच्छे-
ज्जुहुयाद्विश्वग्नीः ॥

* पुरर्षयो वायुर्गोबलः पुजापतिस्त्रिष्टुदिन्द्रोऽसा-
वादित्यः स यदीच्छेदथ यदीच्छेत् ॥

अनु० ९ ॥

हेति । अ॒ग्नये॑ का॒माय॑ स्वा॒हाका॒माय॑ स्वा॒हा । अ॒नु॒म॒त्यै स्वा॒हा पु॒जाप॑तये स्वा॒हा । स्व॒र्गाय॑ लो॒काय॑ स्वा॒हाग्नये॑ स्विष्ट॒कृते॑ स्वा॒हेति॑ ॥ ३ ॥

तं ब्र॒ह्माब्र॑वीत् । प्र॒जाप॑ते ब्र॒ह्मणा॑ वै आ॒म्यसि॑ । अ॒ह्मवै॑ ब्र॒ह्मा॒स्मि । मां नु॑ यजस्व । अथ॑ ते ब्र॒ह्म॒स्वान् य॒ज्ञो भ॑विष्यति । अ॒नु॒ स्व॒र्गं लो॒कं वे॒त्स्यसी॑ति । स ए॒तम॒ग्नये॑ का॒माय॑ पु॒रोडा॑शम॒ष्टाक॑पा॒लं नि॒र॒वप॑त् । ब्र॒ह्म॒णे च॒रम् । अ॒नु॒म॒त्यै च॒रम् । ततो॑ वै तस्य॑ ब्र॒ह्म॒स्वान् य॒ज्ञोऽभ॑वत् । अ॒नु॒ स्व॒र्गं लो॒कम॑विन्दत् । ब्र॒ह्म॒स्वान् इ॒वा अ॒स्य य॒ज्ञो भ॑वति । अ॒नु॒ स्व॒र्गं लो॒कं वि॑न्दति । य ए॒तेन॑ इ॒विषा॑ यजते । य उ॒चैर्न॑ दे॒वं वे॑द । सोऽ॒व जु॑होति । अ॒ग्नये॑ का॒माय॑ स्वा॒हा ब्र॒ह्म॒णे स्वा॒हा । अ॒नु॒म॒त्यै स्वा॒हा पु॒जाप॑तये स्वा॒हा । स्व॒र्गाय॑ लो॒काय॑ स्वा॒हाग्नये॑ स्विष्ट॒कृते॑ स्वा॒हेति॑ ॥ ४ ॥

तं य॒ज्ञोऽब्र॑वीत् । प्र॒जाप॑ते य॒ज्ञेन॑ वै आ॒म्यसि॑ । अ॒ह्मवै॑ य॒ज्ञोऽ॒स्मि । मां नु॑ यजस्व । अथ॑ ते स॒त्यो य॒ज्ञो भ॑विष्यति । अ॒नु॒ स्व॒र्गं लो॒कं वे॒त्स्यसी॑ति । स ए॒तम॒ग्नये॑ का॒माय॑ पु॒रोडा॑शम॒ष्टाक॑पा॒लं नि॒र॒वप॑त् । य॒ज्ञाय॑ च॒रम् । अ॒नु॒म॒त्यै च॒रम् । ततो॑ वै तस्य॑ स॒त्यो य॒ज्ञोऽ॒भ॑वत् ।

ऽभवत् । अनु॑ स्व॒र्गं लो॒कम॑विन्दत् । स॒त्यो ह॒ वा अ॑स्य
 य॒ज्ञो भ॑वति । अनु॑ स्व॒र्गं लो॒कं वि॑न्दति । य ए॒तेन॑ ह॒-
 विषा॑ यज॑ते । य उ॒च्चै॑नदे॒वं वेद॑ । सोऽ॒ब जु॑होति ।
 अ॒ग्नये॑ का॒माय॑ स्वा॒हा य॒ज्ञाय॑ स्वा॒हा । अनु॑म॒त्यै स्वा॒हा
 पु॒जाप॑तये॒ स्वा॒हा । स्व॒र्गाय॑ लो॒काय॑ स्वा॒हाग्नये॑ स्वि-
 दृ॒हते॑ स्वा॒हेति ॥ ५ ॥

तमापोऽब्रुवन् । प्रजापतेऽसु वै सर्वे॑ का॒माः अ॒ग्निताः ।
 व॒यमु॒ वा आ॑पः स्मः । अ॒स्माकु॑ यज॑स्व । अथ॑ त्वयि॑ सर्वे॑
 का॒माः अ॒यिष्य॑न्ते । अनु॑ स्व॒र्गं लो॒कं वे॒त्स्य॑सीति । स
 ए॒तम॒ग्नये॑ का॒माय॑ पु॒रोडा॑शम॒ष्टाक॑पा॒लं नि॑रवपत् ।
 अ॒द्वा॒चर॑म् । अनु॑म॒त्यै च॑रम् । ततो॑ वै तस्मि॑न्सर्वे॑
 का॒मा अ॒ग्रय॑न्त । अनु॑ स्व॒र्गं लो॒कम॑विन्दत् । सर्वे॑ ह॒
 वा अ॑स्मिन् का॒माः अ॒ग्रय॑न्ते । अनु॑ स्व॒र्गं लो॒कं वि॑न्दति ।
 य ए॒तेन॑ ह॒विषा॑ यज॑ते । य उ॒च्चै॑नदे॒वं वेद॑ । सोऽ॒ब जु॑होति ।
 अ॒ग्नये॑ का॒माय॑ स्वा॒हाद्वा॒ः स्वा॒हा । अनु॑म॒त्यै
 स्वा॒हा पु॒जाप॑तये॒ स्वा॒हा । स्व॒र्गाय॑ लो॒काय॑ स्वा॒हाग्नये॑
 स्विदृ॒हते॑ स्वा॒हेति ॥ ६ ॥

तमग्निर्वैलिमानब्रवीत् । प्रजापतेऽग्नये॑ वै व॒लिम॑ते
 सर्वा॑णि भू॒तानि॑ व॒लिः इ॒रन्ति॑ । अ॒हमु॒वा अ॒ग्निर्वै-

पञ्चमोऽनुवाकः ।

आशानुविति अद्वा सत्यो ह । कामो यज्ञः सत्यो ह । अन्यच्च सत्यः ह ॥*

ब्रह्मा वै चतुर्होतारः । चतुर्होतृभ्योऽधियज्ञो निर्मितः । नैनः शप्तम् । नाभिचरितमार्गच्छति । य एवं वेद । यो ह वै चतुर्होतृणां चतुर्होतृत्वं वेद । अथो पञ्चहोतृत्वम् । सर्वाहास्यै दिशः कल्पन्ते । वाचस्पतिर्होता दशहोतृणाम् । पृथिवी होता चतुर्होतृणाम् ॥ १ ॥

अग्निर्होता पञ्चहोतृणाम् । वाग्धोता षड्होतृणाम् । महाहविर्होता सप्तहोतृणाम् । एतद्वै चतुर्होतृणां चतुर्होतृत्वम् । अथो पञ्चहोतृत्वम् । सर्वाहास्यै दिशः कल्पन्ते । य एवं वेद । एषा वै सर्वविद्या । एतन्नेषजम् । एषा पङ्क्तिः स्वर्गस्य लोकस्याञ्जसाय निष्पत्तिः ॥ २ ॥

एतान्योध्यैत्यच्छदिर्दर्शं यावन्नरसम् । स्वरेति । अनपब्रुवः सर्वमायुरेति । विन्दते पुजाम् । रायस्योषं गौ पत्यम् । ब्रह्मवर्चसी भवति । एतान्योध्यैति । स्यू-

* आग्नेत्यादि घत्वः चेत्यन्तः पाठः E पुस्तके नास्ति ।

वृथति पूजया पशुभिः । उपैनः सोमपीयो नम-
ति । एते वै चतुर्होतारोऽनुसवनं तर्पयितव्याः । ये
ब्राह्मणा बहुविदः । तेभ्यो यद्वक्षिणा न नयेत् । दुरि-
ष्टः स्यात् । अग्निमस्य वृञ्जीरन् । तेभ्यो यथाश्रद्धं
दद्यात् । स्विष्टमेवैतत् क्रियते । नास्याग्निं वृञ्जते ॥
॥ ११ ॥

हिरण्येष्टको भवति । यावदुत्तममङ्गुलिकाण्डं यज्ञ-
पत्रा सम्मितम् । तेजो हिरण्यम् । यदि हिरण्यं न
विन्देत् । शर्करा अक्ता उपदध्यात् । तेजो घृतम् । स
तेजसमेवाग्निं चिनुते । अग्निं चित्वा सौचामण्या यजे-
त मैत्रावरुण्या वा । वीर्येण वा एष व्यृध्यते । योऽग्निं
चिनुते ॥ यावदेव वीर्यम् । तदस्मिन् दधाति । ब्रह्मणः
सायुज्यः सलोकतामामोति । एतासामेव देवतानाः
सायुज्यम् । सार्ष्टिताः समानलोकतामामोति । य
एतमग्निं चिनुते । य उचैनमेवं वेद । एतदेव सावित्रे
ब्राह्मणम् । अघो नाचिकेते ॥ १२ ॥

होता चतुर्होतृणाः स्रुतिश्चकार वा भवन्त्यग्निष्टो-
मेनाप्नोति वयाःसि वयाःसि सर्वस्याथै सर्वस्याव-
स्यै वेद वृञ्जते चिनुते नव च ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

यच्चा॒मृतं॑ यच्च॒ मर्त्यम् । यच्च॒ प्राणि॑ति॒ यच्च॒ न । स-
 र्वा॒स्ता इष्ट॑काः कृ॒त्वा । उप॑ का॒मदु॑घा दधे । तेन-
 वि॒णा तेन॒ ब्रह्म॑णा । तथा॑ दे॒वत॑या॒ङ्गिर॒स्वद्भु॑वासीद ।
 सर्वाः॑ स्त्रि॒यः सर्वा॑न् पु॒ंसः । सर्वे॑ न स्त्री॒पुम॑श्च॒ यत् ।
 सर्वा॑स्ताः । याव॑न्तः पा॒ंसवो॑ भूमेः ॥ १ ॥

स॒ङ्घा॒ता दे॒वमा॑यया । सर्वा॑स्ताः । याव॑न्त॒ जषाः॑
 प॒शूना॑म् । पृथि॒व्यां पुष्टि॑र्हिताः । सर्वा॑स्ताः । याव॑तीः
 सिक्ताः॑ सर्वाः । अ॒स्वन्तश्च॒ या अ॒त्रिताः॑ । सर्वा॑स्ताः ।
 याव॑तीः शर्करा॒ दृत्त्यै॑ । अ॒स्यां पृथि॑व्यामधि ॥ २ ॥

सर्वा॑स्ताः । याव॑न्तोऽ॒श्मानोऽस्यां॑ पृथि॒व्याम् । प॒ति-
 ष्ठासु॑ प्र॒तिष्ठि॑ताः । सर्वा॑स्ताः । याव॑तीर्वी॒रुधः॑ सर्वाः ।
 वि॒ष्ठिताः॑ पृथि॒वीमनु॑ । सर्वा॑स्ताः । याव॑तीरोष॒धीः
 सर्वाः॑ । वि॒ष्ठिताः॑ पृथि॒वीमनु॑ । सर्वा॑स्ताः ॥ ३ ॥

याव॑न्तो वन॒स्पत॑यः । अ॒स्यां पृथि॑व्यामधि । सर्वा॑-
 स्ताः । याव॑न्तो ग॒ाम्याः प॒शवः॑ सर्वे । आ॒र॒ण्याश्च॒ ये ।
 सर्वा॑स्ताः । ये दि॒पादश्च॑तु॒ष्पादः॑ । अ॒पाद॑ उ॒दर॑सर्पि-
 णः । सर्वा॑स्ताः । याव॑दा॒ञ्जन॑मुच्यते ॥ ४ ॥

दे॒व॒चा यच्च॒ मानु॑षम् । सर्वा॑स्ताः । याव॑त् कृ॒ष्णाय॑

BIBLIOTHECA INDICA ;
 A
 COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
 PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE
 ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 196.

तैत्तिरीय-ब्राह्मणं ।
 कृष्णयजुर्वेदीयं ।

सायनाचार्यकृत-वेदार्थप्रकाशाख्य-भाष्यसहितं ।

कतिपयपण्डितानां साहाय्यमवलम्ब्य
 श्रीराजेन्द्रलाल-मित्रेण परिशोधितं ।

THE TAITTIRĪYA BRAHMANA

OF THE
 BLACK YAJUR VEDA,

WITH THE
 COMMENTARY OF SAYANĀCHĀRYA,

EDITED BY
 RAJENDRALALA MITRA,

WITH THE ASSISTANCE OF SEVERAL LEARNED PANDITAS.
 FASCICULUS XVII.

CALCUTTA :

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
 1863.

एव सृष्टम् । अग्न्यो जातं वैश्यं वर्षमाहुः । यजुर्वेदं
क्षत्रियस्याहुर्योनिम् । सामवेदो ब्राह्मणानां प्रसूतिः ।
पूर्वं पूर्वेभ्यो वच एतदूचुः । आदर्शमग्निं चिन्वानाः ।
पूर्वं विश्वस्तृजोऽमृताः । शतं वर्षसहस्राणि । दीक्षिताः
सप्तमासत ॥ २ ॥

तप आसीन्मृहपतिः । ब्रह्म ब्रह्माभवत् स्वयम् ।
सत्यं ह होतैषामासीत् । यद्विश्वस्तृज आसत् । अ-
मृतमेभ्य उदगायत् । सहस्रं परिवत्सरान् । भूतं ह
प्रस्तोतैषामासीत् । भविष्यत् प्रति चाहरत् । पाणो
अध्वर्युरभवत् । इदं सर्वं सिषासताम् ॥
॥ ३ ॥

अपानो विद्वानाद्यतः । प्रति प्रातिष्ठदध्वरे । आर्त्तं
वा उचगात्तरः । सदस्या कृतवोऽभवन् । अर्द्धमासाश्च
मासाश्च । चमसाध्वर्यवोऽभवन् । अशंसद्रक्षणास्ते-
षः । अष्टावाकोऽभवच्छः । कृतमेषां प्रशास्तासीत् ।
यद्विश्वस्तृज आसत् ॥ ४ ॥

ऊर्ध्वाजानमुदवहत् । ध्रुवगोपः सहोऽभवत् । ओ-
जोभ्यष्टौद्वावणः । यद्विश्वस्तृज आसत् । अपचितिः
फेचीयामयजत् । नेत्रीयामयजत्विधिः । आग्नीधा-

द्विदुषी सत्यम् । अद्वा हैवाथजत्त्वयम् । इरा पर्णी
विश्वसृजाम् । आकूतिरपिनद्धविः ॥ ५ ॥

इ॒धः॑ इ॒क्षुच्चै॑भ्य उ॒ग्रे । तृ॒ष्णा चाव॑हतामु॒भे । वा॒र्गे-
षा॑ सु॒ब्रह्म॑ण्यासीत् । छ॒न्दो॒योगा॑न् वि॒जान॑ती । क-
ल्प॑तन्वा॒णि त॒न्वा॒नाहः॑ । स॒स्थाश्च॑ सर्व॒शः । अ॒हो॒रा॒त्रे
प॑शु॒पा॒ल्यौ । मु॒हूर्त्ताः प्रे॒ष्या अभ॑वन् । मृ॒त्युस्त॑दभव-
द्वा॒ता । श॒मि॒तोऽग्रे॑ वि॒शां प॑तिः ॥ ६ ॥

वि॒श्वसृ॑जः प्रथ॒माः स॒चमा॑सत । स॒हस्र॑स॒मं प्र॑सृते
न॒यन्तः॑ । ततो॑ ह ज॒ज्ञे भुव॑नस्य गो॒पाः । हि॒र॒ण्यः
अ॒कु॒निर्ब्र॑ह्म॒ नाम॑ । येन॒ सूर्य॑स्तप॒ति तेज॑से॒द्धः । पि॒ता
पु॒त्रेण॑ पि॒तृमा॑न् यो॒नियो॑नौ । नावे॑दवि॒ष्मनु॑ते तं
बृ॒ह॒तम् । स॒र्वान् भू॒मा॒त्मान॑ः स॒म्परा॑ये । ए॒ष नित्यो॑
म॒हि॒मा ब्रा॑ह्म॒णस्य॑ । न क॒र्मणा॑ वर्द्धते नो क॒नीया॑न् ॥
॥ ७ ॥

तस्यै॒वात्मा॑ प॒द्वित्तं॑ वि॒दित्वा॑ । न क॒र्मणा॑ लि॒प्यते॑
पाप॑केन । प॒ञ्च पञ्चा॑श॒तस्त्रि॒दृतः॑ संवत्स॒राः । प॒ञ्च
पञ्चा॑श॒तः प॒ञ्चद॑शाः । प॒ञ्च पञ्चा॑श॒तः सप्त॑द॒शाः । प॒ञ्च
पञ्चा॑श॒त एक॑वि॒ंशः । वि॒श्वसृ॑जा॑ः स॒हस्र॑संवत्सरम् ।
ए॒तेन॑ वै वि॒श्वसृ॑ज इ॒दं वि॒श्वम॑सृजन्त । यद्वि॒श्वम॑सृ-

जन्त॑ । तस्मा॑द्विश्व॒सृजः ॥ विश्व॑मेना॒ननु॑ प्रजायते ।
ब्रह्म॑णः सायु॑ज्यम् । सलोक॑तां यन्ति । एता॑सामेव देव-
ता॒नाम् सायु॑ज्यम् । सार्धि॑ताम् समानलोक॑तां यन्ति ।
य एत॑दुपयन्ति । येचैन॑त् प्राहुः । येभ्यश्चैन॑त् प्राहुः ॥
। ८ ॥

अश्व॑दासत॒ सिषा॑सता॒मासत॑ ह॒विः पतिः॑ कनी-
यान् तस्मा॑द्विश्व॒सृजोऽष्टौ॑ च ॥ अनु० ८ ॥

तुभ्यं॑ दे॒वेभ्य॑स्तप॒सा दे॒वेभ्यो॑ ब्रह्म॒ वै चतु॑र्हो॒तारो॑
यश्चा॒मृतः॑ सर्वा दि॒शो दि॒क्षु सर्वा॑न् दि॒वमृ॑चां प्राची॒
नव ॥ ८ ॥

तुभ्यं॑ तप॒सा ता॒वा एताः॑ पञ्च हिर॑ण्यं ददाति सर्वा
दि॒शस्तप॑ आसी॒द्गृह॑पतिः षट् पञ्चा॒शत् ॥ ५६ ॥

इति तृतीयकाण्डं ब्राह्मणं समाप्तम् ॥

हरिः ओम् ।

अस्मान्, 'पातु' । आस्य सप्त 'कृतिकाः', अम्बादुल्लेखेवमाद्याः,
तद्रूपं यत् 'नक्षत्रं', तदप्यस्मान् पातु । कीदृशं नक्षत्रं, 'देवं'
द्योतमानम् । 'इन्द्रिचं' इन्द्रियप्रदम् । 'आसां' कृतिकानां
तदुपलक्षितस्याग्नेस्व 'आसं' आस्ये मुखे, 'विचक्षणं' विविधप्रकाश-
साधनम्, 'इदं' 'हविः', 'जुहोतन' हे अस्विग्यजमाना जुहुत ॥

तथैव याज्यामाह । "यस्य भान्ति रश्मयो यस्य केतवः ।
यस्मेना विश्वा भुवनानि सर्वा । स कृतिकाभिरभिसंवसानः ।
अग्निर्नो देवः सुविते दधातु" इति । 'यस्य' अग्नेः, 'रश्मयः'
जासाः, 'भान्ति' दीप्यन्ते, 'यस्य' चाग्नेः, 'केतवः' ध्वजस्थानीया
धूमाः, भान्ति । 'सर्वा' देवतिर्यगादिसर्वप्रकारोपेतानि 'वि-
शानि' अविज्ञेयाणि, 'इमा' इमानि, 'भुवनानि', 'यस्य' अग्नेः,
अधोनानि, 'सः' अग्निः, 'कृतिकाभिः', सप्तभिः 'अभिसंवसानः'
अभित आत्मानमाच्छादयन्, 'नः' अस्मान्, 'सुविते' सुष्ठु प्राप्ते
कर्मफले, 'दधातु' स्थापयतु ॥

द्वितीयस्य नक्षत्रदेवस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "प्रजापते रो-
हिणी वेतु पत्नी । विश्वरूपा दृहतो चित्रभानुः [१] । सा
नो यज्ञस्य सुविते दधातु । यथा जीवेम व्ररदः सवीराः"
इति । 'प्रजापतेः', 'पत्नी' पालयित्री, 'रोहिणी', 'वेतु' इदं
हविर्भुङ्क्षाम् । कीदृशी रोहिणी, 'विश्वरूपा' स्नेहात्पाद्यैर्विचै-
र्वज्रभी रूपैरुपेता, 'दृहतो' परितृष्ठा, 'चित्रभानुः' विश्व-
दीप्तिः । 'सा' रोहिणी, 'नः' अस्मान्, अस्य 'यज्ञस्य', सम्बन्धिनि
'सुविते' सुष्ठुप्राप्ते कर्मफले, 'दधातु' स्थापयतु । 'सवीराः'

अथ पञ्चमस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “पुनर्नो देव्यदितिः
 सृषोतु । पुनर्व्यस्र नः पुनरेतां यज्ञम् । पुनर्नो देवा अभिषन्तु
 सर्व्वे । पुनः पुनर्वो हविषा यजामः” इति । ‘अदितिः’, ‘देवी’,
 ‘नः’ अस्मान्, ‘पुनः’ ‘सृषोतु’ भूयोभूयः प्रीणयतु । तद्दीव-
 नक्षत्रदेहो दौ ‘पुनर्व्यस्र’ नामानौ ‘नः’ अस्मादीयं, ‘यज्ञं’, प्रति
 ‘पुनरेतां’ भूयोभूय आगच्छताम् । ‘देवाः’, च ‘सर्व्वे’, ‘नः’
 अस्मान्, ‘अभिषन्तु’, ‘पुनः’ ‘यन्तु’ भूयोभूयः प्राप्नुवन्तु । ‘वः’
 धुमानदितिप्रवृत्तीन्, वयं ‘पुनः पुनः’, ‘हविषा’, ‘यजामः’ ॥

तथैव याज्यामाह । “एवा न देव्यदितिरनर्वा । विश्वस्य
 मर्ची जगतः प्रतिष्ठा । पुनर्व्यस्र हविषा वर्द्धयन्ती । प्रियं
 देवानामप्येतु पाथः” [४] इति । ‘अदितिः’, ‘देवी’, ‘देवानां’,
 ‘प्रियं’, ‘पाथः’ । इदं हविरपि ‘एतु’ प्राप्नोतु । कीदृशी, ‘एवा’
 ‘आगमनशीला’ ‘न’कारः पुनर्व्यस्रभ्यां सह समुच्चये वर्तते ।
 ‘अनर्वा’ अर्वाचीनेन पापेन रहिता, ‘विश्वस्य’, ‘मर्ची’ पोष-
 यित्री, ‘जगतः’, ‘प्रतिष्ठा’ आधारभूता, अनेन ‘हविषा’, ‘पुन-
 र्व्यस्र’ नक्षत्रदेहो ‘वर्द्धयन्ती’ ॥

अथ षष्ठस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “बृहस्पतिः प्रथमं जाय-
 मानः । तिस्रस्त्रयस्त्रयमभि सम्बभूव । अष्टो देवानां वृत्तनासु
 जिष्णुः । दिग्भ्योऽनु सर्वा अभयस्रो अस्तु” इति । अयं ‘बृह-
 स्पतिः’, ‘जायमानः’, एव ‘प्रथमम्’ आदौ, ‘तिस्रं नक्षत्रम्’,
 ‘अभि’स्रस्य, तच्च प्रीतिद्युक्तः सन् ‘सम्बभूव’ उत्पन्नः । की-
 दृशः, ‘देवानां’, मध्ये ‘अष्टः’, ‘वृत्तनासु’ परकीयसेनासु,

जनाः 'अष्टसन्ति' । अहमपि 'अस्याः' ओणायाः, 'पुष्पां वाचं' कीर्त्तिरूपां 'अष्टोमि' । 'एनां' ओणां, वयं 'इविषा यन्नामः' । कीदृशीं, 'महीं' महतीं, गुणाधिकां, 'देवीं' श्रोतमानां, 'विष्णुपत्नीं' विष्णोः पालयित्रीं, 'अजूर्ध्वी' अवरेण सन्तापेन रहितां, 'प्रतीचीं' अस्माकमाभिमुख्याम् ॥

तत्रैव वाज्यामाह । "त्रेधा विष्णुर्हृदगायो विचक्रमे । महीं दिवं पृथिवीमन्तरिक्षम् । तच्छ्रोषेति अव दृष्टमावा । पुष्पं श्लोकं यजमानाय हृष्यती" इति । उह प्रभृतं यथा भवति तथा गीयते वेदेषु श्रूयते इति 'उहगायः', तादृशः 'विष्णुः', 'महीं दिवं' महान्तं सुलोकं, 'पृथिवीमन्तरिक्षं', सोद्विष्य 'त्रेधा विचक्रमे' त्रिःप्रकारं त्रिविधं क्रमणं कृतवान्, पादत्रयेण श्लोकत्रयं आप्नोत् 'तत्' त्रिविक्रमरूपं 'ओणा' नक्षत्ररूपा, 'एति' आप्नोति । कीदृशी ओणा, 'अव दृष्टमावा' कीर्त्तिमपेक्षमाणा, 'यजमानाय' यजमानार्थे, 'पुष्पं श्लोकं' 'हृष्यती' उत्तमां कीर्त्तिं कुर्वती ॥

अष्टमस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "अष्टौ देवा वसवः सोम्याः । चतस्रो देवीरजरा अविष्टाः । ते यज्ञं पान्तु रजसः परस्तात् । संवत्सरीणममृतं स्तस्मि" [६] इति । 'सोम्याः' रमणीयमूर्त्तयः, 'वसुनामकाः', देवाः 'अष्टसंख्याकाः', 'अविष्टाः' धनिष्ठानवचमूर्त्तयः, 'चतस्रः', तासु 'देवीः', श्रोतमानाः, 'अजरा' जरारहिताः । 'ते' सर्वेऽप्यस्मदीयं 'यज्ञं', 'पान्तु' । 'रजसः परस्तात्' रजोगुणयुक्तात्मनुष्यलोकात् परतो वर्त्तमानं, 'संव-

‘सर्वमत्’ अर्चनयुक्तं, ‘भानुमत्’ रश्मियुक्तं, ‘तेजः’ सञ्चरीर-
गमियुक्तमित्यर्थः । तथाविधम्, ‘उच्चरत्’, उदयं गच्छत्, ‘इह’
देवयवनदेशे, अस्मदीयं ‘यज्ञम्’, ‘उपागमत्’ उपागच्छत् ॥

तत्रैव याज्यामाह । “प्र गच्छाय देवाय । इन्द्रायेन्दुः
त्वामहे । स नः सविता सुवत्सनि । पुष्टिदां वीरवत्तमं”
इति । ‘इन्द्राय’ परमैश्वर्ययुक्ताय गच्छाख्याय देवाय, ‘इन्दुं’
श्रुतसमानं हविः, ‘प्रकर्षेण’ ‘हवामहे’ जुहुमः, ‘सः’ अयं
गच्छदेवः, ‘सविता’ कर्मणि प्रेरकः सन्, ‘पुष्टिदां’ पुष्टिप्रदं,
‘वीरवत्तमं’ अतिशयेन वीरैः पुचैर्युक्तं, ‘सनि’ दातव्यधनं,
‘नः’ वस्त्रभ्यं, ‘सुवत्’ प्रेरयतु, ददात्वित्यर्थः ॥

अथ सौम्यै चरौ याज्यानुवाकयोः प्रतीके दर्शयति । “उदु-
यश्चित्रं” इति । उदुत्यं जातवेदसमिति पुरोनुवाक्या । चित्रं
रेवानामिति याज्या । एतच्चोभयं उदुत्यं जातवेदसमित्यनु-
वाके व्याख्यातं ॥

अथादित्यचरौ याज्यानुवाकयोः प्रतीके दर्शयति । “अ-
दितिर्न दध्यतु महीमूषु मातरं” इति । अदितिर्न इति
पुरोनुवाक्या । महीमूषुमिति याज्या । एतच्चोभयं वैश्वानरो
न ऊत्येत्यत्र व्याख्यातं ॥

अथ वैष्णवचरौ याज्यानुवाकयोः प्रतीके दर्शयति । “इदं
विष्णुः प्रतद्विष्णुः” इति । इदं विष्णुर्विचक्रम इति पुरोनुवा-
क्या । प्रतद्विष्णुरिति याज्या । तच्चाद्या युञ्जते मन इत्यत्र व्या-
ख्याता । द्वितीया जुष्टीनर इत्यत्र व्याख्याता । तदेवं वक्ष्यमा-

हवा एष मनुष्याणां भवति । य एतेन हविषा यजते । यउ चै-
नदेवं वेद्” इति । ‘यः’ यजमानः, ‘एतेन’ अग्निहोतिका-
देवताकेन, ‘हविषा’, यागं करोति, सोऽयं ‘मनुष्याणां’, मध्ये
रोगरहितः ‘अन्नभक्षकः’ ‘भवति’ । ‘यथा अग्निर्देवानां’ मध्ये
‘अन्नभक्षकः, तदत्’ । ‘यः’, अपि च ‘एनत्’ कर्म, उक्तप्रकारेण
वेत्ति, सोऽपि वेदिता यजमानवत् ‘अन्नादः’, भवति ॥

अथ प्रधानहोमादूर्ध्वं उपहोमान् विधत्ते । “सोऽच जु-
होति । अग्नये स्वाहा हस्तिकाभ्यः स्वाहा । अम्नायै स्वाहा
दुसायै स्वाहा । नितत्यै स्वाहा भयन्यै स्वाहा । मेघयन्यै
स्वाहा वर्षयन्यै स्वाहा । चुपुषीकायै स्वाहा” [१] इति । यः
पूर्वोक्तेन हविषा यजते ‘यः’ यजमानः, अस्मिन् कर्मणि,
अग्नये स्वाहा इत्यादिभिर्नवभिर्मन्त्रैरुपहोमान् जुहुयात् ।
हस्तिकेति सप्तानां नक्षत्रमूर्त्तिनां साधारणं नाम । अम्ना-
दुसादीनि विशेषनामानि ॥

अथ द्वितीयनक्षत्रस्येष्टिं विधातुं प्रसूति । “प्रजापतिः
प्रजा असृजत् । ता अस्मात् सृष्टाः पराचीरायन् । तासां रो-
हिणीमभ्यधायत् । सोऽकामयत् । उप मा वर्त्तत । समेनवा
गच्छेयेति । स एतं प्रजापतये रोहिण्यै चर्द् निरवपत् । ततो-
वै सातमुपावर्त्तत । स मेनवा गच्छत” इति । अत्र प्रजापतिः
इति भाविनी संज्ञा न भवति किन्तु वर्त्तमान एव ‘प्रजा-
पतिः’ सृष्टेरभिधानात् । तेन ‘सृष्टाः’, सर्वाः ‘प्रजाः’, पराङ्मुखा
एवागच्छन् । ‘तासां’ प्रजानां मध्ये, ‘रोहिणी’ नक्षत्रतनुम-

मिश्रस्य प्रजापतिः, 'अध्यायत्' निरन्तरं ध्यानमकरोत् ।
 'सः' प्रजापतिः, कदाचिदेवं कामितवान् । इयं 'रोहिणी', 'मां'
 प्रति 'उपावर्त्ततां', अहञ्च 'एनया' रोहिण्या, संगतो भवेयम्,
 'इति' एवं, कामयमानः 'सः' प्रजापतिः, अतीतकल्पगताय
 'प्रजापतये', तथा विधायै 'रोहिण्यै', च 'एतं चरुं', 'निहन्त-
 गम् । यस्म्यतीतकल्पगते प्रजापतिरोहिण्यौ च नेदानीं विद्येते,
 तथापि तदुद्देशेन क्रियमाणं कर्म फलसमर्थं भवति । न चात्र
 विद्येत्यर्थः ; सर्व्ववसुप्रदायिणोऽन्तर्यामिणः सर्व्वत्र विद्यमानत्वात् ।
 ततः कर्मसामर्थ्यादेव 'सा' रोहिणी, 'तं' प्रजापतिं प्रति,
 'उपावर्त्तत' । 'सः' च प्रजापतिः, 'एनया' रोहिण्या, सङ्गतो-
 भूत् ।

अथेष्टिं विधत्ते । "उप ह वा एनं प्रियमावर्त्तते । सं प्रियेष
 नञ्जते । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद्"
 इति । प्रियस्य वस्तुनः उपावर्त्तनं प्राप्तिः । सङ्गमसङ्गोऽगः ।
 यजनवेदनयोरेतत् फलं द्रष्टव्यम् ॥

उपहोमान् विधत्ते । "प्रजापतये स्वाहा रोहिण्यै स्वा-
 हा । रोचमानायै स्वाहा प्रजाभ्यः स्वाहेति" [२] इति ॥

अथ तृतीयस्य नचचस्येष्टिं विधत्ते । "सोमो वा अकाम-
 यत । ओषधीनां राज्यमभिजयेनमिति । स एतं सोमाय
 सृजन्नीर्षाय श्यामाकं चरुं पयसि निरवपत् । ततो वै स ओष-
 धीनां राज्यमभ्यजयत् । समानानां ह वै राज्यमभिज-
 यति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद् । सोऽच

‘रुगुण्युक्तलम् । अष्टलमतिशयेन प्रशस्तलम् । पूज्यत्वमित्यर्थः ।

भाष्यं पूर्ववत् ॥

अथैकादशस्थेष्टिं विधत्ते । “सविता वा अकामयत । अस्मे देवा दधीरन् । सविता स्थामिति । स एतः सवित्रे हस्ताय पुरोडाशं द्वादशकपाखं निरवपदाग्रूनां त्रीक्षीणाम् । ततो वै तस्मै अदेवा अदधत । सविताभवत् । अद्भु वा अस्मै मनुष्यादधते । सविता समानानां भवति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । सवित्रे स्वाहा हस्ताय स्वाहा । ददते स्वाहा पृणते स्वाहा । प्रथच्छते स्वाहा प्रतिगृणते स्वाहेति” [११] इति । ‘देवाः’, सर्व्वे, ‘मे’ मदर्थं, ‘वत्’ विश्वासं, ‘दधीरन्’ धारयेयुः, सर्व्वेष्वपि कार्य्येषु मां विश्वरुतित्यर्थः । ततोऽहं सर्व्वकार्याणां ‘सविता’ प्रेरकः, धृवावम् । षष्टिदिनैः त्रीघ्रं पच्यमाना त्रीक्षय ‘आश्वः’, ‘रदते’ फलं दातुं सत्यादयित्रे, ‘पृणते’ न्यूनस्य फलस्य पूर्तिहेतवे, ‘प्रथच्छते’ फलस्य दात्रे, ‘प्रतिगृणते’ परैर्दत्तस्य स्वीकर्त्रे, त एते हस्तगच्छस्यैव मूर्त्तिविशेषाः । अन्यत् पूर्व्ववत् ॥

अथ द्वादशेष्टिमाह । “त्वष्टा वा अकामयत । चित्रं प्रजां विन्देयेति । स एतं त्वष्ट्रे चित्रायै पुरोडाशमष्टाकपाखं निरवपत् । ततो वै स चित्रं प्रजामविन्दत । चित्रः ह वै प्रजां विन्दते । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । त्वष्ट्रे स्वाहा चित्रायै स्वाहा । चित्राय स्वाहा प्रजा-

स्वाहाभिजित्यै स्वाहेति” [१] इति । मित्रेषाम्नेन पुद्गेष
धेयं सन्यादनीयं धनं ‘मित्रधेयम्’, । स्पष्टमन्यत् ॥

अथ द्वितीयस्तेष्टिं विधत्ते । “इन्द्रो वा अकामयत । ज्यैष्ठ्यं
देवानामभिजयेयमिति । स एतमिन्द्राय ज्यैष्ठ्यायै पुरोडाशमे-
कादशकपालं निरवपन्महाग्रीहोणाम् । ततो वै स ज्यैष्ठ्यं देव-
नामभ्यजयत् । ज्यैष्ठ्यं ह वै समानानामभिजयति । य एतेन
हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । इन्द्राय
स्वाहा ज्यैष्ठ्याय स्वाहा । ज्यैष्ठ्याय स्वाहाभिजित्यै स्वाहेति” [१]
इति । ‘ज्यैष्ठ्यं’ अतिब्रह्मेण प्रशस्तत्वं वृद्धत्वञ्च, ‘महाग्रीहयः’
सूक्ष्मग्रीहयः । स्पष्टमन्यत् ॥

अथ तृतीयस्तेष्टिं विधत्ते । “प्रजापतिर्वा अकामयत । मूलं
प्रजां विन्देयेति । स एतं प्रजापतये मूलाय चक्षुं निरवपत् ।
ततो वै स मूलं प्रजामविन्दत । मूलं ह वै प्रजां विन्दते ।
य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति ।
प्रजापतये स्वाहा । मूलाय स्वाहा । प्रजायै स्वाहेति” [२] इति ।
अत्र ‘प्रजापति’शब्देन निर्जतिर्विवक्ष्यते । यद्यप्यसावुपदेवता
तथापि हविषा तुष्टा सती न बाधते । किन्त्यनिष्टनिवारणेन
पालयति । तस्मात् प्रजापतित्वमुपपन्नं कुक्षाचारस्य निर्वाह-
काः पुत्रादिरूपाः प्रजा मूलमिति विज्ञेयते । तथा स्वयत्वे-
न्याप्तप्रजामूलवत्त्वमिति लोकैर्यवद्विद्यते, तादृशीमुभयविधां
प्रजां लभेयेति ‘निर्जतेः’ कामना । स्पष्टमन्यत् ॥

अथ चतुर्थस्तेष्टिं विधत्ते । “आपो वा अकामयन्त ।

गच्छतीति 'एकपात्' सूत्र्यः, एकाकी चरतीति श्रुतेः । 'तेजसो
अरीरकान्तियुक्तः । 'ब्रह्मवर्षस्यो' वेदब्राह्मणस्य च यनादिवन-
कान्तियुक्तः । स्पष्टमन्यत् ॥

अथैकादशस्थेष्टिं विधत्ते । "अहिर्वै बुध्नियोऽकामयत ।
इमां प्रतिष्ठां विन्देयेति । स एतमहये बुध्नियाच प्रोष्ठपदेभ्यः
पुरोडाशं भूमिकपाक्षं निरवपत् । ततो वै स इमां प्रतिष्ठा-
मविन्दत । इमाश्च वै प्रतिष्ठां विन्दते । य एतेन हविषा
चजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽच जुहोति । अहये बुध्नियाच
स्वाहा प्रोष्ठपदेभ्यः स्वाहा । प्रतिष्ठायै स्वाहेति" [११] इति ।
नहीयत इति 'अहिः' । बुध्ने मूले स्रज्यादौ भवः 'बुध्न्यः',
'इमां' भूमिं, 'प्रतिष्ठां' स्तनिवासाय प्रतिष्ठितां । भूमिकपाक्षस्य
स्वरूपं बोधायन आह, कपाक्षमात्रं भूम्यपरिस्त्रिख्याङ्गारमधि-
धत्तवति तस्यैककपाक्षवत् संस्कार इति । तथाविधभूमिकपा-
क्षोपेतपुरोडाशान् निरूप्य स्वापेक्षितं फलमलभत । स्पष्टमन्यत् ॥

अथ द्वादशस्थेष्टिं विधत्ते । "पूषा वा अकामयत । पशु-
मागत्यामिति । स एतं पूष्णे रेवत्यौ चहं निरवपत् । ततो वै
स पशुमानभवत् । पशुमान् च वै भवति । य एतेन हविषा
चजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽच जुहोति । पूष्णे स्वाहा
रेवत्यौ स्वाहा । पशुभ्यः स्वाहेति" [१२] इति । स्पष्टोऽर्थः ॥

अथ त्रयोदशस्थेष्टिं विधत्ते । "अश्विनौ वा अकामयेताम् ।
ओषस्त्रिणाववधिरौ स्वाहेति । तावेतमश्विभ्यामश्वयुग्म्यां पुरो-
डाशं द्विकपाक्षं निरवपताम् । ततो वै तौ ओषस्त्रिणाववधिरौ

त्यवताम् । ओचस्वी ह वा अचधिरो भवति । य एतेन
विषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽच जुहोति । अग्नि-
भास्त्राहाऽश्वयुग्भास्त्राहा । ओचाय स्वाहा अतुत्वे स्वा-
हेति" [१३] इति । योजनादिव्यवहितवार्त्तायाः अवणसामर्थ्यं
'त्रोचस्विनं', वाङ्मूकेऽपि वाधिर्यराहित्यम्, 'वधिरत्नं' 'ओ-
चाय' इत्यनेन दूरवार्त्ताश्रवणसामर्थ्यप्रदो देवो विवक्षितः ।
'अतु' इत्यनेन वाधिर्यनिवारको देवविशेषः । स्पष्टमन्यत् ॥

अथ चतुर्दशस्तेष्टिं विधत्ते । "यमो वा अकामयत् । पि-
ह्वास्त्राख्यमधिजयेयमिति । स एतं यमायापभरणीभ्यस्तुं
गिरत् । ततो वै स पिह्वास्त्रास्त्राख्यमभ्यजयत् । समानायाः
ह वै राख्यमभिजयति । य एतेन हविषा यजते । य उ चै-
नदेवं वेद । सोऽच जुहोति । यमाय स्वाहापभरणीभ्यः स्वा-
हा । राख्याय स्वाहाभिजित्यै स्वाहेति" [१४] इति । यथा
यमस्य पिह्वास्त्राग्रान्तिः एवमन्यस्य यजमानस्यापि स्वयमा-
नां मध्ये राज्यं भवति । स्पष्टमन्यत् ॥

तदेवं यमनक्षत्राणामिष्टीरभिधायामावासादेवताया इष्टिं
विधत्ते । "अथैतदमावासाया आख्यं निर्वपति । कामो वा
यमावासा । काम आख्यं । कामेनैव कामः समर्द्धयति ।
पिप्रमेयः सकाम उपनयति । येन कामेन यजते । सोऽच
जुहोति । यमावासायै स्वाहा कामाय स्वाहा गत्यै स्वाहेति"
[१५] इति । पौर्वाभासीवाक्यबद्धाख्येयं ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ।

अथ षष्ठाऽनुवार्कः ।

पञ्चमेऽनुवाके यमनक्षत्राणां दृष्टय उक्ताः । अथ षष्ठे चन्द्र-
मसः सायुज्यं सलोकतामाप्नोति प्रभृतीनामिष्टयो विधीयन्ते ।
तत्रादौ चन्द्रमस इष्टिं विधत्ते । “चन्द्रमा वा अकामयत् । अशे-
राचानर्द्धमासान्मासानृतृत्संवत्सरमाप्ना । चन्द्रमसः सायुज्यं
सलोकतामाप्नुयामिति । चन्द्रमसे प्रतीदृश्यायै पुरोडाशं पञ्च-
दशकपालं निरवपत् । ततो वै सोऽशेराचानर्द्धमासान्मासानृतृ-
त्संवत्सरमाप्ना । चन्द्रमसः सायुज्यं सलोकतामाप्नोत् । अशे-
राचान् इ वा अर्द्धमासान्मासानृतृत्संवत्सरमाप्ना । चन्द्रमसः
सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । य एतेन हविषा यजते । य उ
चैनदेवं वेद । सोऽव जुहोति । चन्द्रमसे स्वाहा प्रतीदृश्यायै स्वाहा ।
अशेराचेभ्यः स्वाहार्द्धमासेभ्यः स्वाहा । मासेभ्यः स्वाहर्तुभ्यः
स्वाहा । संवत्सराय स्वाहेति” [१] इति । सोऽयमस्मिन् वसे
मनुष्यो भाविर्नो वृत्तिमाश्रित्य ‘चन्द्रमाः’, सोऽयं ‘अशेराचा-
र्द्धमासमासर्तुसंवत्सर’ देवतानां लोकप्राप्तिद्वारा क्रमेण ‘चन्द्र-
मसः’, सायुज्यसालोक्ययोः प्राप्तिं कामितवान् । यस्मिन् लोके
चन्द्रमा निवसति, तस्मिन्नेव लोके स्वस्यापि निवासः ‘सालोक्यं’ ।
तेन सहैकस्मिन् गृहे निवासः ‘सायुज्यं’ । तत् सर्व्वं कामयित्वा
वर्त्तमानाय ‘चन्द्रमसे’ देवाय, ‘प्रतीदृश्यायै’ जलादौ चन्द्रप्रति-
बिम्बत्वेन दृश्यमानायै, तदभिमानिनो देवतायै, च हं ‘पुरोडाशं’
निरूप्य स्वाभीष्टं प्राप्नोत् । एवमन्योऽपि यजमानस्तदेदितां य
तत् सर्व्वं प्राप्नोति । स्पष्टमन्यत् ॥

महं मनुष्याणां भूयासं” इति । हे नक्षत्रदेव ‘त्वं’, ‘देवानां’, मध्ये ‘यथा’, उत्तमोऽसि एवं ‘मनुष्याणां’, मध्ये ‘अहं’, उत्तमः ‘भूयासम्’, इति मन्त्रार्थः । एतमर्थं कामयमान एवावाधि-
कारी । अतो यजमानो नक्षत्रदेववदुत्कृष्टो भवति । योऽयं
नक्षत्रदेवः, यास्य तदुदयस्य भविष्यदन्तर्मानातीतत्वदशाः, या
वत्तस्य अनिष्टहरणशक्तिः, यापि तस्येष्टसम्पादनशक्तिः, यच्च
तदीयं ‘भ्राजः’ रश्मिरूपं, यदपि तदीयं ‘तेजः’ ब्रह्मीरकाशः,
यदपि तत्प्रसादस्वभ्यं ‘तपः’ ब्रह्मावर्चसं, च एतदभिमानो-
देवताभ्यः सर्व्वाभ्य उपहोमाः कर्त्तव्याः ॥

यद्य सूर्यस्येष्टं विधत्ते । “सूर्यो वा अकामयत । नक्ष-
त्राणां प्रतिष्ठा स्नामिति । स एतः सूर्याय नक्षत्रेभ्यस्त्वं निर-
पत् । ततो वै स नक्षत्राणां प्रतिष्ठाऽभवत् । प्रतिष्ठा ह वै
समानानां भवति । य एतेन हविषा यजते । य उ सैनदेवं
वे । सोऽत्र जुहोति । सूर्याय स्वाहा नक्षत्रेभ्यः स्वाहा ।
प्रतिष्ठायै स्वाहेति” [५] इति । ‘नक्षत्रादिज्योतिषां सर्व्वेषां
‘प्रतिष्ठां’ अधिपतिः, स्नामिति कामयमानः ‘सूर्यः’, पूर्व्व-
कल्पसिद्धाय ‘सूर्याय’, ‘नक्षत्रेभ्यस्त्वं’, हविर्निरूप्य ज्योतिषाम-
धिपतिरभवत् । एवं यजमानोऽपि ‘समानानां’, अधिपति-
र्भवति । स्पष्टमन्यत् ॥

अथादितेरिष्टं विधत्ते । “अथैतमदित्यै चरुं निर्वपति ।
रवं वा अदितिः । अस्यामेव प्रतितिष्ठति । सोऽत्र जुहोति ।
अदित्यै स्वाहा प्रतिष्ठायै स्वाहेति” [६] इति । येयं भूमिः

सैव 'अदितिः', तस्यै निर्वपन् भूमावेव प्रतिष्ठितो भवति ।

अथ विष्णोर्यागं विधत्ते । “अथैतं विष्णावे चरुं निर्वपति । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञ एवान्ततः प्रतितिष्ठति । सोऽत्र जुहोति । विष्णावे स्वाहा यज्ञाय स्वाहा । प्रतिष्ठायै स्वाहेति” [७] इति । ‘विष्णु’शब्देन सर्व्वान्नव्यापिनो यज्ञस्य विवक्षितत्वात् ‘विष्णावे’, हविर्निर्वपन् ‘अन्ततः’ समाप्तिपर्य्यन्ते यज्ञे, ‘प्रतिष्ठितो भवति । स्पष्टमन्यत् ॥

अग्निर्वा अकामयतेत्यारभ्य विष्णुचरुपर्य्यन्तमिदं नक्षत्रचरुपमेकमेव कर्म । तथा च बोधायनः, अथातो नक्षत्रे व्याख्यास्वाम इत्युपक्रम्य सप्रपञ्चं व्याख्याय अन्ते स्पष्टमुदाजहार, नक्षत्रसंज्ञेण ज्योतिरानग्याय ज्योतिषां यजते । तेनेष्टुपापं निर्मुच्य अपपुनर्मृत्युं जयतीति ह स्वाह बोधायन इति ।

अत्र मोमांसादग्रमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् ।

नक्षत्रेषूपहोमादिर्नारिष्ठादेर्निवर्त्तकः ।

समुचितो वा कार्य्येक्यादाद्योऽन्वो पूर्व्वभेदतः ॥

सन्ति नक्षत्रेष्टौ अग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्यः स्वाहा । अमाय स्वाहा दुलायै स्वाहेत्यादय उपहोममन्त्राः । प्रकृतौ प्रधानहोमादूर्ध्वं नारिष्ठहोमो विहितः, नारिष्ठान् होमान् जुहोतीत्युक्तत्वात् । दश ते तनुवो यज्ञयज्ञिया इत्यादयस्तत्र मन्त्राः । अयमेको विषयः ॥ तथा अग्ने अयते, सोहितोष्णोषा सोहितवसना निवीता ऋत्विजः प्रचरन्तीति प्रकृता उपवीतं विहितं उपव्ययत इति । अयं द्वितीयो विषयः ॥ तथा पृथ्वी पृथ्वी

श्रूते, मध्वाजयेत् घृतं वेति । प्रकृतौ श्रुतं, पयोव्रतं ब्राह्म-
णस्य यवागू राजन्यस्यामिषा वैश्यस्येत्ययं द्वितीयो विषयः ॥
तत्रोपहोमनिबोधितमध्वजनानि क्रमेण नारिष्ठहोमोपवीत-
पयोव्रतानां निवर्त्तकानि । कुतः कार्यैक्यात् । उपहोमना-
रिष्ठहोमयोक्तावज्जुहोति, शब्दैक्यतदर्थैक्याभ्यां कार्यैक्यं प्रती-
यते । अजनव्रतयोः शब्दभेदेऽप्यर्थभेदो नास्ति । निवीतोपवीत-
योः शब्दार्थभेदेऽपि वीतशब्दस्मारितं कार्यमेकं स्यात् । तस्माद्वाध-
रतिपूर्वः पक्षः । भवतु नाम दृष्टार्थेषु कार्यैक्यं दृष्ट्वा बाधः,
उदाहरानित्वपूर्वार्थानि, अपूर्वञ्च विधेकगन्धतया विधि-
भेदेऽपि भिद्यते । तस्मात् कार्यभेदात् समुच्चयोभ्युपगन्तव्यः ।
न न निवीतोपवीतयोर्विरोधः शङ्कनीयः । वासोभ्यां तदुभ-
योपपत्तेः । नापि पयोव्रतस्य दृष्टार्थत्वम् । अल्पेन पयसा
दग्निपुष्ट्यसम्भवात् । उदाहरणद्वये कृत्वा चिन्ता चास्तु । पञ्च-
माध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

नचत्रेक्ष्युपहोमाः किं नारिष्ठेभ्यः पुरा न वा ।

प्रत्यक्षपाठान् मुख्यस्य सामीप्याद्यास्तु पूर्व्वता ॥

प्रकृते प्रथमो बोधो वैकृते चरमस्ततः ।

नारिष्ठहोमाः पूर्व्वेक्ष्युपहोमास्तु पृष्ठतः ॥

अग्न्यादिदेवतायुक्तानां कृत्तिकादिनक्षत्राणामिष्टयः काम्या
विहिताः । अग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपात्रमित्यादयः ।
तत्र प्रधानहोमाः, “अग्निर्नः पातु कृत्तिकाः” इत्यादि याज्या-
नवाक्ष्यापुरस्सरं श्रूयन्ते । तत्रोपहोमा एवमाज्याताः, सोऽत्र

अक्षरार्थः संहितायाः भाष्य एवावगम्यतां ॥

प्रपाठके चतुर्थे तु अथ पुरुषपूर्वकः ।

उच्यते सूत्रकारेण सविस्मृतमुदाहृतः ॥ इति ॥

तत्रापस्तम्ब आह । पञ्चाहः पुरुषमेधो ब्राह्मणो राजन्ये-
वा यजेत, ओजो वीर्यमाप्नोति, सर्व्वा व्युष्टीर्व्यञ्जुत एकादशयू-
ध्वेकादशाग्नीषोमीयाः पञ्चसारदीयवदहान्यग्निष्टोमो वेपो-
त्तमो देवसवितस्तत् सवितुर्विश्वाणि देवसवितरिति तिस्रः
सावित्रीर्जुत्वा मध्यमेहन्यञ्जुपाकरोति । इयानैकादशिना-
नुपाकृत्य पुरुषान् ब्रह्मणे ब्राह्मणमास्रभत इत्येतद्यथासमा-
स्नातं तान्यूपान्तरालेषु धारयन्त्युपाकृतं । दक्षिणतोऽवस्थाप्य
ब्रह्मा सहस्रबीर्षा पुरुष इति पुरुषेण नारायणेन पराशानुश-
सति । पर्यग्निकृतानुदीचीनान् प्रातस्त्रजत्याज्येन तद्देवता श-
ङ्कतीर्जुत्वा इयैरेकादशिनान् स्रष्ट्यापयन्तीति । तत्र मनुष-
रूपाणां पशूनां विधायके चतुर्थप्रपाठके एकोनविंशति-
सङ्ख्याका अनुवाकाः सन्ति ॥

तत्र प्रथमानुवाकमाह । “ब्रह्मणे ब्राह्मणमास्रभते । इवा-
य राजन्यम् । मरुद्भ्यो वैश्वम् । तपसे ब्रूद्रम् । तमसे तस्करम् ।
नारकाय वीरहणम् । पाप्मने क्षीयम् । आक्रवासायोगूम् ।
कामाय पुष्ट्यलूम् । अतिक्रुष्टाय मागधम्” [१] इति । अथ
चतुर्थ्यन्ता देवताः, द्वितीयान्ताः पञ्चवः, आस्रभत इति ।
सर्व्वत्राऽनुवर्त्तते । ‘ब्रह्म’ ब्राह्मणजात्यभिमानो देवः । तथै-
कस्मिद्ब्रह्मवर्चसयुक्तं ‘ब्राह्मण’जातीयं पुरुषम् ‘आस्रभते’ । अथ

चपलाच्च, हास्याभिमानीने 'कारिं' नृत्यन्निव यो गच्छति
तादृशं विकटगमनकारिणं, आनन्दाभिमानीने 'स्त्रीष्वं'
स्त्रीणां प्रियं, 'प्रमुदे' प्रहृष्टदर्शाभिमानीने 'कुमारोपुत्रं' दुहि-
तुः पुत्रं, 'मेधाद्यै' ग्रन्थार्थधारणाभिमानीन्यै 'रथकारं' रथस्य
कर्त्तारं निपुणमतिं, धैर्याभिमानीने 'तच्छाणम्' तत्त्वकं वर्द्धकं ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ।

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

अथ तृतीयानुवाकमाह । “अमाय कौलालम् । मायायै
कार्मरम् । रूपाय मणिकारम् । शुभे वपम् । श्रव्याया इषु-
कारम् । हेत्यै धन्वकारम् । कर्मणे ज्याकारम् । दिष्टाय
रज्जुसर्गम् । मृत्यवे मृगयम् । अन्तकाय अणितम् [३]” इति ।
अमाभिमानीने कुलालपुत्रं, 'मायायै' विचित्रकरणैः
'कार्मरं' लोहकारं, 'रूपाय' शुक्लकृष्णादि रूपाभिमानीन्यै
'मणिकारं' मणिमुक्तादिसंस्कृत्तारं, शुभाभिमानीन्यै 'वपं'
बीजानां वप्तारं । 'श्रव्यायै' वाणसमूहाभिमानीन्यै, वासानां
संस्कृत्तारं, 'हेत्यै' आयुधाभिमानीन्यै 'धन्वकारं' धनुषां संस्-
कृत्तारं, कर्मव्यापाराभिमानीने 'ज्याकारं' ज्यानां संस्कृत्तारं,
'दिष्टाय' भवितव्याभिमानीने, 'रज्जुसर्गं' रज्जूनां सहारं,
'मृत्यवे' मरणाभिमानीने 'मृगयुं', मृगाणां हन्तारं, अन्त-
काय, प्राणापहारिणे 'अणितं' अभिः सह क्रीडाजीविनं ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः ।

गव योक्तारम् । चेमाय विमोक्तारम् । वपुषे मानस्कृतम् ।
 शेषायाञ्चनीकारम् । निर्धृत्यै कोशकारीम् । यमायास्रम्”
 [१०] इति । ‘मन्यवे’ मानसकोपाभिमानीने, ‘अयस्त्राय’ अयस-
 त्रययितारं सोदृकारं । ‘क्रोधाय’ वाङ्मकोपाभिमानीने, ‘नि-
 क्त’ बन्धानां बहिर्निस्सारयितारं । ‘श्लोकाय’ श्लोकाभिमानीने,
 ‘प्रभिसरं’ रथस्य पुरतो गन्तारं । ‘उत्कूलविकूलाभ्यां’ काङ्क्षि-
 तमधिकलाभ उत्कूलः, तस्मादल्पलाभो विकूलः, (ताभ्यां) ‘चि-
 स्तं’ चिभिः पादाभ्यां दण्डेन च तैरपि गन्तुमशक्त एकैवाव-
 क्षितः चिस्तिनः तादृशं । ‘योगाय’ अस्त्रसंज्ञाभाभिमानीने,
 ‘शोकाय’ रथेऽश्वानां योजयितारं । ‘चेमाय’ खन्धपाशनाभि-
 मानीने, ‘विमोक्तारं’ रथे योजितानामश्वानां विमोचयितारं ।
 ‘गुणे’ शरीराभिमानीने, ‘मानस्कृतं’ मनसैव सावस्थं विषये
 शेषविता मनस्कृता तस्य पुत्रं मानस्कृतं । ‘शीलाय’ स्वभाव-
 शिषेवः शीलं तदभिमानीने, ‘अञ्जनीकारं’ अक्षोरञ्जनेना-
 दृक्तारं । ‘निर्धृत्यै’ पापदेवतायै, ‘कोशकारीं’ तावसोदा-
 शानकुशलां स्त्रियं, खड्गादीनां चर्ममयकोशकारीं वा ।
 ‘यमाय’ प्राणापहारिणे, ‘अस्रं’ सूतिरत्यन्तिसूद्रहितां व-
 त्त्वामित्यर्थः ॥

इति दशमोऽनुवाकः ।

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

अथ त्रयोदशानुवाकमाह । “प्रतिश्रुक्ताया चतुस्रम् । घोषाय भषम् । अन्ताय वज्रवादिनं । अगन्ताय मूकम् । महसे वीणावादम् । क्रोशाय तूणवधम् । आक्रन्दाय दुन्दुभ्याघातं । अवरस्वराय शंखधम् । चतुभ्योऽजिनसन्धायम् । साध्येभ्यश्चर्माम्” [१९] इति । ‘प्रतिश्रुक्तायै’ प्रतिध्वन्यभिमामिन्यै, ‘चतुस्रं’ देवराजवार्त्ताकथनशीलं । ‘घोषाय’ ध्वन्यभिमामिने ‘भषं’ असम्प्रद्वृष्टापिणं । ‘अन्ताय’ अन्तवच्छब्दाभिमामिने, ‘वज्रवादिनं’ अधिकभाषणकुशलं । ‘अगन्ताय’ अपर्यवसितशब्दाभिमामिने, ‘मूकं’ वाग्व्यवहाररहितं । ‘महसे’ महाशब्दाभिमामिने, ‘वीणावादं’ वीणावादाने कुशलं । ‘क्रोशाय’ कूजितशब्दाभिमामिने, ‘तूणवधं’ वेणुं वादयन्तं । ‘आक्रन्दाय’ समताहोषणाभिमामिने, ‘दुन्दुभ्याघातं’ भेर्या वादयितारं । ‘अवरस्वराय’ हीनोत्तमशब्दाभिमामिने, ‘शंखधम्’ शङ्खस्य भातारं । ‘चतुभ्यः’ कालसन्धानहेतुभ्यो देवविशेषेभ्यः, ‘अजिनसन्धानं’ चर्मशीरसन्धानजीविनं । ‘साध्येभ्यः’ कालषाड्गुण्यहेतुभ्यो देवविशेषेभ्यः, ‘चर्माम्’ वीणादिप्रहारनिवारकचर्मनिर्मातारं ॥

इति त्रयोदशोऽनुवाकः ।

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः ।

अथ चतुर्दशानुवाकमाह । “वीभत्सायै पैक्कसम् । भूतं जागरणम् । अभूत्यै स्वपनम् । तुत्सायै वाणिज्यम् । वर्यायै

हिरण्यकारम् । विश्वेभ्यो देवेभ्यः सिध्दम् । पञ्चाद्दोषाय
स्वीवम् । ऋत्यै जनवादिनम् । बृह्द्या अपगल्भम् । स॒श्राय
प्रच्छिदम्" [१४] इति । 'वीभत्सायै' वीभत्सा दुष्टवस्तुषु हेय-
त्वबुद्धिः तदभिमानिन्यै, 'पौत्कसं' अतिनिरुद्धजातियुक्तं
'भृत्यै' भूतिरैश्वर्याभिमानिनी तस्यै, 'जागरणं' 'प्रबोधशीलं' स-
र्वदा सावधानमित्यर्थः । 'अभृत्यै' दारिद्र्याभिमानिन्यै, 'स्वपनं'
निद्रालं, सर्वदा प्रमादभृत्यिष्ठमित्यर्थः । 'तुलायै' सुवर्णादि-
परिमाणनिश्चयहेतुस्तुला तदभिमानिन्यै, 'वाणिजं' क्रयका-
रिणं । 'वर्णाय' हिरण्यमणिमुक्तादिगतभास्वरत्वाभास्वरत्वा-
भिमानिने, 'हिरण्यकारं' कटकमुकुटादिनिष्पादकं । 'विश्वेभ्यो
देवेभ्यः' विश्वेदेवाः प्रसिद्धाः तेभ्यः, 'सिध्दम्' कुष्ठरोगिणं ।
'पञ्चाद्दोषाय' कुष्ठव्यतिरिक्तरोगाभिमानिने, 'स्त्वावं' नित्य-
व्यवपुषं । 'ऋत्यै' गत्यभिमानिन्यै, 'जनवादिनं' जनानां
परिवादनशीलं । 'दृष्ट्यै' समृद्ध्यभावाभिमानिन्यै, 'अपगल्भं'
धार्ष्ट्यरहितं । 'स॒श्राय' स॒शीर्णत्वाभिमानिने, 'प्रच्छिदं'
प्रकर्षेण छेत्तारं ॥

इति चतुर्दशोऽनुवाकः ।

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

अथ पञ्चदशानुवाकमाह । "इसाय पु॒श्लूमासभते ।
वीषावाहं गच्छकं गोताय । यादसे श्रावुक्ष्याम् । नर्माय भद्रव-
तीम् । त्वष्टवधं सामर्थ्यं पाणिसङ्घातं नृत्ताय । मोदायानुक्रोश-

आवसाने व्याख्यातः । उपहृतं रथानरमित्यनुवाको मनुः
 पृथिव्या इत्यत्र व्याख्यातः । देवं वर्धिरिदं आवापृथिवी-
 त्यनुवाकद्वयं अग्नीम्न आदधातीत्यनुवाकमध्ये इतदुर्वेगा
 मासुर आसीदित्येतस्माद्वाख्यानार्त्पूर्वत्र व्याख्यातं । तर्ष
 योरित्यनुवाको देवा वै जज्ञस्य स्रमाकर्त्तारमित्यनुवाकस्य
 मध्ये एतावता हेमसा भवतीत्येतस्मादाश्वादूर्ध्वं व्याख्यातः ।
 आप्यायस्वेत्यनुवाकस्तत्समीप एवाद्यो मिथुनत्वाद्येत्येतस्मादूर्ध्वं
 व्याख्यातः । उपहृतमित्यनुवाको तत्रैव व्याख्यातः ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाई निवारयन् ।

पुमर्थाच्चतुरोद्देशादिद्यातीर्थमद्देशरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजराजपरमेश्वरश्रीवीरवृक्षभूपावसा-
 न्नाय्यधुरन्धरेण माधवामात्येन विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 यजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठकः ॥ • ॥

समाप्तश्च पञ्चमः प्रपाठकः ।

तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

यस्य निश्चितं वेदा घो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

इष्टिहोत्रं पञ्चमेऽग्निं उक्ता षष्ठे प्रपाठके ।

वक्ष्यते पाशुकं होत्रं उक्तादौ यूपसंस्कृतिं ॥

तत्र बौधायन आह । यदानुजानाति यूपा याज्यमाना-
यानुब्रूहीति । तज्जघनेनोत्तरेवेदिदृष्टं निरखोपविश्य यूपान्-
नीया अन्वाहाञ्चन्ति त्वामध्वरे देवयन्तमिति वस्र, तासां चिः ।
प्रथमामन्वाह । उत्तमेन वचनेनार्द्धर्चने उपनमति यदा
जानात्युच्छ्रीयमाणायानुब्रूहीति । यदूर्द्ध्वतिष्ठादिति प्रतिपद्य
वमर्चं आविदथे वर्द्धमान इति अर्द्धर्चं उपनमति यदा जाना-
ति परिवीक्षमाणायानुब्रूहीति पुनरिति धीरा अपसो मनीषा
इति प्रतिपद्योत्तमया चिः परिदधातीति । यद्यप्यत्राञ्जनार्थ
एको मन्त्रः, उच्छ्रयणार्थाः पञ्च मन्त्राः, परिव्ययणार्थ एको-
मन्त्रः, तथाप्यञ्जनस्य प्राधान्याच्छ्रयणन्यायेन वस्रापि मन्त्रा
यूपान्नीया इत्युच्यन्ते । तत्राञ्जनार्थं प्रथमामृचमाह ।
“वञ्चन्ति त्वामध्वरे देवयन्तः । वनस्पते मधुना दैव्येन ।

यदूर्ध्वंस्तिष्ठाद्रविणेषु धत्तात् । यदा चयो मातुरसा उपस्ये” इति । हे ‘वनस्यते’ वनस्यतिविकारयूप ‘देव-यन्तः’ देवानिच्छन्तः अतिजः, ‘दैव्येन’ देवयोग्येन, ‘मधु-ना’ मधुरेणाज्येन, ‘अध्वरे’ यागे, ‘त्वा’ त्वाम्, ‘अञ्चन्ति’ अक्षणीकुर्वन्ति । ‘यत्’ यस्मात् कारणात्, ‘ऊर्ध्वंस्तिष्ठात्’ उच्छ्रितः स्थास्यसि । ‘इह’ कर्मणि, ‘द्रविणा’ धनानि, ‘धत्तात्’ सम्पादयिष्यसि, ‘यद्वा’ यस्माच्च कारणात्, ‘यसा मातुः’ श्रेयसां निर्मात्या वेदेः, ‘उपस्ये’ पार्श्वस्थिते देवे, ‘चयः’ तव विघासो अविव्यति । तस्मात् कारणात् तद्योग्य-तायै त्वां यजन्तीति पूर्वचान्वसः । यूपो याज्यमानावानु-ब्रूहीत्येवमध्वर्युणा प्रेषिते होता एतामृचमनुब्रूयात् ॥

अथ यूपायोज्जीषमाणायागुब्रूहीत्येवं प्रेषिते होत्रा या अचः पश्चानुवक्तव्याः, तासां मध्ये प्रथमामाह । “उ-च्छ्रयस्व वनस्यते । वर्जन् पृथिव्या अधि । सुमीतिसीम-मानः । वर्चोधा यज्ञवाहसे” इति । हे ‘वनस्यते’ यूप, त्वं ‘पृथिव्याः’, सम्बन्धि ‘वर्जन्’ प्रधानभूते अस्मिन् देगे, ‘अधि’ उपरि, ‘उच्छ्रयस्व’ उत्तिष्ठ । कीदृशत्वं ‘सुमीता’ शोभनेन प्रक्षेपेण स्थापनेन, ‘मीयमानः’ स्थाप्यमानः, ‘यज्ञ-वाहसे’ यज्ञनिर्वाहकाय, यजमानाय ‘वर्चोधाः’ वर्चः दीप्तेर्द्वारा सम्पादयिता ॥

अथ द्वितीयामाह । “अमिदुस्त अयमाणः पुरस्तात् । ब्रह्म वन्वानो अजरसुवीर । आरे अस्तदमतिं बाधमानः ।

उच्छ्वस्य मरुते सौमगाय' इति । हे यूष त्वं 'मरुते सौ-
भाय' यजमानस्याभिकसौभास्यविश्वर्ये, 'उच्छ्वस्य' उ-
च्छ्वितो भव । कीदृशस्त्वं 'सन्निहस्य' सम्यक् प्रदीप्तस्याचम-
नोपस्य, 'पुस्तान्' पूर्वस्थां द्वित्रि, 'अयमायः' अमात्र
वर्त्तमानः, तथा 'अजरं' अविनाशं, 'सुग्रीवं' कल्याणपुत्रा-
दिबन्धुवृक्षारण्यं, 'प्रस्य' परिदृढनिदे कर्ष्य, 'वन्ताजः' सम्भज-
मानः, तस्य 'अमन्त्रिस्' अमन्त्रितीयमन्त्रानम्, 'अस्यद्वारे' अस्यत्ते
द्वारे, 'साधमानः' वाङ्मय ॥

अथ तृतीयाभाह । "ऊर्ध्वं उपुण ऊतये तिष्ठा देवे
वः प्रविश । ऊर्ध्वो वाजस्य सविता चदस्त्रिभिः वाचद्विर्वि-
ज्यामहे" इति । हे यूष 'न ऊतये' अस्माकं रक्षणाय,
'ऊर्ध्वं' समूहोकार एव, 'सुतिष्ठा' सुदुस्सितिं कुर्व ।
त्वद्दुष्टान्तः । 'ऊर्ध्वः' उपरिदेशे वर्त्तमानः, 'सविता देवो
वः प्रविश' देव इव । कीदृशस्त्वं 'वाजस्य सविता' अन्नस्य हा-
वस्य, 'चत्' यस्मान् कारणात्, 'अस्त्रिभिः' क्रममिच्छात-
कारिभिः, 'वाचद्विः' कृत्वनुष्टासमारं वद्विः, 'अस्त्रिभिः
रहिताः, वयं 'विज्यामहे' विशेषेण त्वामाह्वयामः ॥

अथ चतुर्थीभाह । "ऊर्ध्वो वः पाङ्क्त्यसो नि केतुना ।
त्रिसं समविशं दद । एभी न ऊर्ध्वाच्च रचाय जीवसे ।
विहा देवेभु नो दुवः" इति । हे यूष त्वं 'ऊर्ध्वः', सन् 'केतुना'
प्रज्ञया, 'वः' अस्मान्, 'अद्वयः' पापात्, 'चिपाहि' नि-
तरां पाङ्क्त्य । 'अविशं' भक्षणशीलं राक्षसादिं, 'विशं'

सर्वमपि, 'संह' समूहीकृत्य भस्मीकुरु । विप्रः 'रक्षा-
जीवसे' रक्षारोहणपूर्वकाय जीवनाय, 'जः' ज्ञानं, 'अ-
धीम्' उच्छ्रितान्, 'अधि' कुरु मं । यद्वा 'चरायस्य' च-
राय कर्मफलप्राप्तये, 'नोदुक' अज्ञहोयां परिचर्या, 'हेतेषु',
'विदा' वेदय, कथय ॥

अथ पञ्चमीमाह । "जातो जायते सुदिनत्वे अज्ञां स भवे
आ विदथे वर्द्धमानः । पुनस्मि धीरा अपरो मनीषा । देवस्य
विप्र उदियर्त्ति वाचम्" इति । अयं यूपो 'जातः' नित्यमा-
दुभंतोऽपि, 'अज्ञां' दिवसानां मध्ये, 'सुदिनत्वे' यामयुक्त-
स्याह सुदिनत्वाच्च, पुनरपि 'आजायते' अज्ञदर्थे । अस्मिन्
स्त्रेण प्रादुर्भवति, 'सः' यूपः, 'मर्षे' मनुष्यैर्यजमानादिभिर्भुक्ते,
'विदथे' यज्ञदेशे, 'आ' समन्तात्, 'वर्द्धमानः', आस्ते । 'धीरा'
धीमन्तो यजमानादयः, 'अपसः' कर्मयोगनिमित्तीभूतात्,
'मनीषा' स्वकीयया 'मनीषया' बुद्ध्या, 'पुनस्मि' तस्मिन्
यूपं शोधयन्ति, 'विप्रः' ब्राह्मणः, 'अलिकसह', 'देवसा' देव-
मिनो, 'वाचं' यूपस्तुतिं, 'उदियर्त्ति' उद्गमयति, उचारय-
तीत्यर्थः ॥

अथ "यूपाच्च परिवीथमाणाद्यानुग्रहीति त्रेक्षितेन शेषा
पठनीयामुच्यमाह । "युवा सुवासाः परिवीथ आगात् । स उ
अद्यान् भवति जायमानः । तं धीरासः कवच उच्यन्ति ।
स्त्राधियो मनसा देवयन्तः" इति । यथा लोके 'सुवासा'
शोभनवासेपेतः, 'युवा' यौवनयुक्तः पुंसः, अद्यत यान-

कृति । एवमयं रूपः 'परिवीतः', रचनया वेष्टितः, 'आगात्'
इह कर्षणायतः, 'स उ' स इव रूपः, 'जयमानः' इह कर्षण
विषयमानः, 'अथान्' दिने दिने प्रशस्ततरो भवति । 'त'
युषं, 'धोरासः' बुद्धिमत्तः, 'कवयः' विदांसो यजमाना-
दयः, 'सचयन्ति' स्तुयमानैर्गुरौरुच्छ्रितं कुर्वन्ति । कीदृशा
यजमानादयः, 'स्नाधियः' स्तुयमेव बुद्ध्या यन्ति, स्तुतन्तबु-
द्धय इत्यर्थः । 'मनसा' स्तुकीयेन 'देवयन्तः' देवान् प्राप्तु-
मिच्छन्तः ॥

कथः । समीक्ष्यमानवर्तो समिद्धवर्तो चोत्तरेण पृथुपा-
जवर्तो धाव्ये दधाति । पृथुपाजा अमर्त्यस्तं सबाधा यतः
सुच इति । तत्र प्रथमाष्टकमाह । "पृथुपाजा अमर्त्यः ।
घृतनिर्षिक् स्नाहुतः । अग्निर्यज्ञस्य दधवाट्" इति । 'अग्निः'
पृथुपाजत्वादिगुणकः, 'पृथुपाजा' विस्तीर्णवत्तः, 'अमर्त्यः'
मरश्चरहितः, 'घृतनिर्षिक्' घृतस्य शोधकः, 'स्नाहुतः' सुहु-
शेमेन पूजितः, 'यज्ञस्य दधवाट्' यज्ञसंबन्धि दधिवर्षति ।

अथ द्वितीयाष्टकाह । "तः सबाधा यतः सुचः । इत्या-
धिया यज्ञवन्तः । आ चक्षुरग्निमूतये" इति । 'तम्' अग्निं,
'यतये' रक्षार्थं, 'आचक्षुः' आह्वानं कुर्वन्ति । कीदृशा
यजमानः, 'सबाधाः' बाधासहिताः, यज्ञविघ्नं बाधमाना
इत्यर्थः । 'यतः सुचः' होमव्याघृतसुचः, होमाय सुचं सर्वदा
याप्यारयन्तीत्यर्थः । 'इत्या' इत्यमनेन प्रकारेण, 'धिया'
प्रज्ञया, 'यज्ञवन्तः' सम्यग् यागं कुर्वन्तः ॥

कल्पः । त्वे वक्ष्य इति वसिष्ठराजेन्यात्रां वरिदधाति ।
 पाठस्तु “त्वं वक्ष्य उत मित्रो जग्ने । त्वां वक्ष्मि मतिमि-
 वसिष्ठाः । त्वे वसु सुवक्षानानि सन्तु । यूयं पातः स्वस्तिभिः
 सदा नः” इति । हे ‘जग्ने’, ‘त्वं’, अभिष्टनिवारकत्वात् ‘वक्ष्यः’,
 जग्निः । ‘उत’ अपिच, इष्टप्रापकत्वात्, ‘मित्रः’, ज्ञासि, व-
 सिष्ठाः’ वसिष्ठगोत्रोत्पन्नाः पुद्गाः, ‘मतिभिः’ मन्मथीयामि-
 स्तुतिभिः, ‘त्वां’ षोडशमिति, ‘सुवक्षानामि’, सुष्टु दानयोग्यानि,
 ‘वसूनि’ धनानि, ‘ते’ त्वयि, सन्तु ‘यूयं’ सपरिवाराः, ‘स्वस्तिभिः’
 चेजैः ‘नः’ जज्ञान्, सदा ‘पात’ ॥

अथ विनियोगसङ्ग्रहः ।

होत्रे तु पाशुकेऽश्वमि धूपस्त्रोत्राभ्यञ्जने वदेत् ।

उच्छ्रेति पञ्चोच्छ्रयणे परित्यागे युवस्तिमि ।

पृथु धाव्ये उमे त्वञ्च परिधानीयका भवेत् ॥

अथ मीमांसादादशाध्यायस्य द्वाविंशोऽध्यायस्य विनियोगः ।

उद्दिवेत्युच्छ्रयस्तेति विक्रयो वा समुच्चयः ।

विक्रयस्मारकमेव्यादाकारोऽन्यत्वेतोऽभिमतः ॥

धूपस्त्रोच्छ्रयणे करणभूत एव मन्त्रोऽध्ययुषा पचते । उरि-
 वः स्वभावां तपिष्टं पृथ पृथिवीमुपरेश इष्ट इति उच्छ्रो-
 त्राणां धूपस्य प्रेषितेन होत्राऽथ मन्त्रः पचते । उच्छ्रयस्य
 वनस्यते । वर्धन् पृथिव्या अधीति । अन्नयोर्मन्त्रयोर्व्युपे-
 यणे स्मारणमेकमेव कार्यं । तस्माद्विक्रय इति चेत् तत्रैव ।
 करणमन्त्र उच्छ्रयणं करोमीत्येवं स्मारयति । होत्रस्तु कि-

अथ तृतीयं मन्त्रमाह । “होता यच्चरान्नृषं नृश्रुतं
नृषः प्रषेचं । गोभिर्वपावान्स्यादीरैः ब्रह्मिमाचयैः प्रथमया-
वा हिरण्यैश्च न्री वेलाव्यस्य होतर्यज” [३] इति । दैव्यः
‘होता’, ‘नराश्रंसाश्च’ अग्निं विकल्पितद्वितीयप्रयाजदेवं, पूज-
यतु । कीदृशमग्निं, ‘नृश्रुतं, नृभिर्यजमानादिभिः स्तुतं,
‘नृषः प्रषेचं’ अनुव्याणां प्रकर्षेण नेतारं, स च नराश्रंसास्त्यो-
ऽग्निः ‘गोभिः’, ‘वपावान्’ समृद्धिमान् ‘स्यात्,’ गोसमृद्धिहे-
तुर्भवित्यर्थः । तथा ‘वीरैः’ पुत्रादिभिः, ‘ब्रह्मिमान्’ सर्व-
कार्यसाधनसमर्थो भवतु । ‘रथैः’, नानाविधैः ‘प्रथमयावा’
शर्मेभः प्रथमतो गन्ता, भवतु । ‘हिरण्यैः’, वज्रभिः ‘चन्री’
शास्त्रादिवान्, भवतु । यजमानाय गोपुत्ररथहिरण्यानि प्रय-
च्छमित्यर्थः । वेलाव्यस्येति पूर्ववत् ॥

अथ चतुर्थं मन्त्रमाह । “होता यच्चदग्निमिड ईडितो-
रेवो देवाः आवचदूतो हव्यवाडमूरः । उपेमं यज्ञमुपेमां
रेवो देवहृतिमवतु वेलाव्यस्य होतर्यज” इति । ‘इड’
इत्येतस्यामकम्, ‘अग्निं’ तृतीयप्रयाजदेवं, दैव्यः ‘होता’,
यजतु । स च ‘देवः’, ‘ईडितः’ यजमानादिभिः स्तुतः,
‘देवान्’, सर्वान् ‘आवचत्’ इह कर्माध्यावहतु । ‘दूतः’
दूतवद्विगतकारी, ‘हव्यवाट्’ हविषो वोढा, ‘अमूरः’ अ-
मूढः, स देवः ‘इमं यज्ञं’, ‘उपावतु’ उपेत्य रचतु । ‘इमां’,
‘उपावतु’, ‘देवहृतिं’ मदीयं देवाङ्गानमपि, ‘अवतु’ ।
वेलाव्यस्येति पूर्ववत् ॥

अथ पञ्चमं मन्त्रमाह । “होता यच्चत् वर्हिः सुष्ठरी-
मोर्णं सदा अस्मिन् यज्ञे विच प्रच प्रथताः स्वासस्यं देवेभ्यः ।
एमेनेदस्य वसवो रुद्रा आदित्याः सदन्तु प्रियमिन्द्रस्वास-
वेत्याज्यस्य होतर्धज” [५] इति । ‘सुष्ठरीमा’ ज्ञोमनवेद्यास-
रणेन युक्तं, ‘वर्हिः’ नामकं चतुर्थप्रयाजदेवमग्निं, दैव्यः ‘होता’,
यजतु । ‘ऊर्णं सदाः’ कम्बसवनम्दुमुर्तिः, स देवः ‘अ-
स्मिन्’ मदीये, ‘यज्ञे’, ‘विच’ प्रथतां ‘प्रच प्रथताः’ विविध-
मपि प्रसरतु प्रकर्षेण प्रसरतु । ‘देवेभ्यः’ देवार्थं, ‘स्वासस्यं’
सुखासनत्वेन स्नातुं योग्यं, ‘एमेन’ इत्यभूतम्दुत्वादिगुण-
युक्तेन, ‘इद्’ वर्हिः, ‘अस्य’ अस्मिन् यज्ञे, ‘वसु रुद्रादित्याः’,
‘आसदन्तु’ आसीदन्तु । तस्य ‘वर्हिरिन्द्रस्य’, अपि ‘प्रियमस्य’ ।

अथ षष्ठं मन्त्रमाह । “होता यच्चदुर ऋध्वाः कवयोऽ-
कोषधावनीरुदाताभिर्जिहतां विपक्षोभिः अयन्तां । सुप्रायषा
अस्मिन् यज्ञे विअयन्तामृतावृधो विचन्वाज्यस्य होतर्धज”
[६] इति । ‘दुरः’ द्वारसंज्ञकाः पञ्चमप्रयाजदेवताः, तद्रूपमग्निं
दैव्यः ‘होता’, यजतु । तास्य, ‘ऋध्वाः’ महतीः द्विस्ताः वा,
‘कवयः’ कवाटवतीः, द्वाराभिमानित्वात् ‘अकोषधावनीः’ वा
सुविद्रैर्धावन्ति ताः कोषधावन्यः तद्विपरीताः, द्वारः ‘रुदा-
ताभिः’ दिग्भिर्दीप्तिभिर्वा, ‘उज्जिहतां’ उद्गच्छन्तु । ‘विपक्षो-
भिः’ पार्श्वैः, ‘विअयन्तां’ विविधं अयन्तां । ‘अस्मिन् यज्ञे’,
‘सुप्रायषाः’ सुखेन प्रापणीयाः, ‘अतावृधः’ अतस्तु बलस्य,
यज्ञस्य वा वर्द्धयिष्यः, ‘विअयन्तां’ विविधं सेवन्तां ॥

अथ नवमं मन्त्रमाह । “होता यच्चत्तिस्रो देवीरपश-
मपक्षमा अष्टिद्रमद्येदमपक्षन्वतां । देवेभ्यो देवीर्देवमघो-
वियंत्वाव्यस्य होतर्धज” [८] इति । इडा सरस्वती भार-
तीत्येवंरूपाः ‘तिस्रः’ अष्टमप्रधाजदेव्यः, तद्रूपमग्निं दैव्यः
‘होता’, यजतु । कीदृशो देव्यः, ‘अपशमपक्षमाः’ अपश-
मब्दः कर्मावाची तेन तदतीहपक्षच्छान्ते, अपशां कर्मावतीनां
मध्ये अतिशयेन कर्मावत्यः, तादृशो देव्यः ‘अथ’ अस्मिन्
दिने, ‘इदमपः’ अस्मदीयं कर्म, ‘अष्टिद्रं’ वैकल्प्यरहितं
यथा भवति तथा, ‘तन्वतां’ सम्पादयन्तु, किञ्च ‘देवीः’ ता
देव्यः, ‘देवेभ्यः’ देवायै, ‘अपः’ अस्मदीयं कर्म, ‘देवं’ देव-
नग्नीक्षं, अभिमतफलप्रदानधर्म्यं, कुर्वतां । विचंस्तित्यादि
कुर्वन्वत् ॥

अथ दशमं मन्त्रमाह । “होता यच्चत्तष्टारमचिष्टु-
पाकः रेतोधां विश्रवसं यज्ञोधां । पुरुरूपमकामकर्ग्वर
सुपोषः पोषैः स्वात् सुवीरो वीरैर्वैत्वाव्यस्य होतर्धज” [१०]
इति । ‘तष्टा’ नवमप्रधाजदेव्यः, तद्रूपमग्निं दैव्यः ‘होता’,
यजतु । कीदृशं तष्टारं, ‘अचिष्टु’ चेष्टनरहितं, चाक्षर-
हितं, स्मिरमित्यर्थः । ‘अपाकं’ अवाप्तं, प्राज्ञमित्यर्थः । ‘रेतो-
धां’ रेतसः पुत्रादिवीजस्य यजमाने धारयितारं, ‘विश्रवसं’
विविधकीर्त्तियुक्तं, ‘यज्ञोधां’ यजमाने यज्ञस्य धारयितारं,
‘पुरुरूपं’ वज्ररूपं, ‘अकामकर्ग्वरं’ कामानामनाशविहारं,
योस्मिन् यजमाने ‘पोषैः’ धनादिषष्टद्धिभिः, ‘सुपोषः स्वात्’

सुष्ठुषोषको भवतु । ‘वीरैः’ पुत्रादिभिः, ‘सुवीरः’ ब्राम्हणाप-
त्यप्रदः, भवतु । वेत्विति पूर्व्ववत् ॥

अथ एकादशं मन्त्रमाह । “होता चक्षद्वनस्यतिमुपावः
स्रजत् धियो जोष्टारः५ ब्रजमन्त्रः । स्रदात् स्रधितिर्जुतु-
याश्च देवो देवेभ्यो हव्यावाङ् वेत्ताज्यस्य होतर्ध्वज” [११]
इति । ‘वनस्यति’ चूपाधारभूतं दशमप्रयाजदेवतात्मकमग्निं,
दैव्यः ‘होता’, वज्रतु । ‘धियो जोष्टारं’ बुद्धेः प्रोषयितारं,
‘ब्रजमत्’ पद्मोः ब्रमिता, ‘नरः’ पुरुषः, ‘उपावस्रजत्’ पद्मर्धं
चूपत्वेनोपावस्रजतु, संयोजयत्वित्यर्थः । किञ्च स वनस्य-
तिर्देवः ‘स्रधितिः’ स्रधितिमान् चूपः, स्रधितिना संस्कृत
इत्यर्थः । ‘स्रजुधा’ स्रजौ विहिते काञ्चविशेषे, ‘अस्र’ अस्मिन्
कर्मणि, ‘स्रदात्’ अस्माभिर्दीयमानं हविः स्रदयतु । किञ्च
यः ‘देवः’ वनस्यतिः, ‘देवेभ्यः’ देवार्थं, ‘हव्या’ हवोर्वि, ‘अवाङ्’
वहतु । वेत्वित्यादि पूर्व्ववत् ॥

अथ द्वादशमन्त्रमाह । “होता चक्षदग्निः५ स्वाहाज्यस्य
स्वाहा मेदसः स्वाहा सोकानां५ स्वाहा स्वाहास्तृतीया५ स्वाहा
इत्यसृग्नीनां । स्वाहा देवाः५ आव्यपान् स्वाहाग्निं होता-
ज्जुपावा अग्न आव्यस्य वियन्तुहोतर्ध्वज” [१२] इति । योऽयं
‘स्वाहा’शब्देदित उत्तमप्रयाजदेवोऽग्निः तं दैव्यः ‘होता’,
वज्रतु । तदग्निप्रोत्यर्थं ‘आव्यस्य’, स्वाहुतिरस्तु, मेदोरूपस्य
मांसविशेषस्य स्वाहुतिरस्तु । ‘सोकानां’ श्लेशानां, स्वाहुतिरस्तु ।
‘स्वाहास्तृतीयां’ स्वाहाकारेणादीयमानानां सर्वाहुतिद्रव्याणां

मथा मन्त्रान् स्मृत्वा सुविद्धः । मन्त्रानि धीभिस्त यज्ञ-
सम्भन् । देवता च कणुक्ष्णरजः" [१] इति । ये 'तनूनपात्',
नमस्काभ्यो ये 'सुविद्ध' मोमनष्वास्त, 'स्तस्य' यज्ञस्त, 'यानान्'
प्रसप्राप्तिहेतुम्, 'पयः' मार्गान् हविर्ब्रह्मणान्, 'मथा' मधुना
रचेन, 'यज्ञान्' यज्ञम् सत्त्वस्यैकुर्वन्, 'स्मृत्वा' स्मृत्वा ।
किञ्च 'मन्त्रानि' मन्त्रीषानि अस्मात्कमभिप्रेतानि, 'धीभिः'
वाक्कीयमहिभिः, 'सम्भन्' सम्भूतानि कुर्वन्, 'उत' 'अ-
पिच' 'यज्ञसम्भन्' यज्ञमपि सम्भूतं कुर्वन्, 'नोध्वरं च'
चक्षदीपं यज्ञमपि, 'देवता कणुक्षि' देवेषु कुह ॥

अथ द्वितीयांशः । "नराशंसस्तु महिमानमेवां उप
सोषाम यजतस्त यज्ञैः । ते सुकृतवः शुचयो धियन्ताः ।
स्मृत्यु देवा अभयानि हव्या" इति । 'नराशंस' नामकस्य यज्ञैः,
'महिमानं' भावात्कथं, 'उपसोषाम' उपेत्य सुम । कीदृशस्तु,
'हवा' अस्मिन् यजमानानां, यन्मन्त्रिभिः 'यज्ञैः', 'यजतस्त'
यूक्तीयस्तु, एवं नराशंसे स्तुते सति 'देवाः', 'अभयानि'
'हवा' आत्मपुरोडाशस्तुत्यानि द्विविधानि हवींषि, 'स्मृत्यु'
आस्तदन्ता । कीदृशा देवाः, 'सुकृतवः' मोमनष्वाः, 'शुचयः'
शुद्धाः, 'धियं धाः' ज्ञानानां धारयितारः । द्वितीयद्विती-
कथोरनयोर्मन्त्रयोः अधिकारिभेदेन व्यवक्षितविकल्पो द्र-
ष्टव्यः । तथा चापस्तम्भ आह, नराशंसो द्वितीयः प्रयाजो
अग्निहोत्रकानां तनूनपादितरेषां मोमाषामिति ॥

अथ तृतीयांशः । "आजुङ्गान ईक्षी वन्धव । आयास्यसे

वसुभिः सजोषाः । त्वं देवाणामसि यज्ञ होता । स एनान्-
क्षीपितो यजीयान्” [४] इति । हे ‘अग्ने’, ‘त्वं’, ‘आचाहि’ अस्मिन्
कर्मण्यागच्छ । कीदृशस्त्वं, ‘आजुङ्गानः’ देवानामाङ्गाता,
‘ईक्षः’ क्षुत्यः, ‘वन्धस्य’ नमस्कार्योऽपि, ‘वसुभिः’ देवैः,
‘सजोषाः’ समानप्रीतिः, हे ‘यज्ञ’ प्रभूतसत्त्व, ‘देवानां’, ‘होता’
आङ्गाता, ‘असि’, ‘सः’ त्वं, ‘एनान्’ देवान्, ‘यच्च’ यज,
‘ईषितः’ अस्माभिरध्येषितः, प्रार्थितः, ‘यजीयान्’ मनुष्याद-
प्यतिब्रजेन यष्टा ॥

अथ पञ्चमीमाह । “प्राचीनं बर्हिः प्रदित्रा पृथिव्याः । वसो-
रस्या वृज्यते अग्ने अङ्गां । व्युप्रयते वितरं वरीयः । देवेभ्यो
अदितये स्त्रोणम्” [५] इति । यदिदं ‘प्राचीनं’ प्रागयत्नेना-
स्तीर्णं, ‘बर्हिः’, अस्ति तदिदं ‘प्रदित्रा’ प्रकर्षेण दिश्यमानेन
मन्त्रेण, ‘पृथिव्याः’ वेदिरूपायाः, ‘वसोः’ आच्छादनार्थं, ‘अङ्गा-
मये’ प्रातःकाले, ‘अस्याः’ प्राच्या दिशः सकाशात्, ‘वृज्यते’
आद्विच्यते । तथा च मन्त्रान्तरं, त आवहन्ति कवचः पुर-
स्यादिति । तच्चाहृतं बर्हिः ‘देवेभ्यः’ देवार्थं, ‘अदितये’ भूतार्थं,
‘वितरं’ विविधं, ‘वरीयः’ अत्यन्तश्रेष्ठं, ‘स्त्रोणं’ सुखं, यथा
भवति तथा ‘व्युप्रयते’ वेद्यां प्रसूतं भवति ॥

अथ षष्ठीमाह । “व्यचस्वतीर्विद्या विअयन्तां । पतिभ्यो
न जनयः शुभ्रभमानाः । देवीर्दारो वृहतीर्विश्वमिन्द्राः । देवेभ्यो
भवय सुप्रायणाः” [६] इति । या ‘दार’ देवताः सन्ति ताः अस्मिन्
कर्माणि ‘विअयन्तां’ विशेषणस्थिता भवन्तु, कीदृशः, ‘व्यच-

कर्त्तारौ, 'प्राचीनं ज्योतिः' प्राच्यां दिशि प्रकीर्तं चारुक्मी-
खाख्यमग्निं, 'प्रदिशा' प्रहृष्टेनोपदिष्टमार्गेण 'दिशन्तौ' वि-
र्वाहकौ ॥

अथ नवमीमाह । "आ नो यज्ञं भारती त्वमेतु । ईमं
मनुष्यदिह चेतयन्ती । तिस्रो देवीर्बर्हिरीदं स्थानं । सरस्वती
स्वपसः सदन्तु" [८] इति । 'आरक्ष्यस्या देवी', 'नः' यज्ञ-
दीप्तं, 'यज्ञं', 'द्वयं' चिप्रं, 'इतु' चागच्छतु । 'इदं' अस्मिन्
कर्मणि, 'मनुष्यत्' 'चेतयन्ती' यथा मनुष्यो मयास्तेष्वपकर्तव्य-
मिति ज्ञानाति तद्विज्ञानाति, 'इडा'स्या देवी चागच्छतु ।
तथा 'सरस्वती', चागच्छतु । एतन्नेताः 'तिस्रोदेव्यः', 'न-
यसः' प्रोभनकर्त्तव्यः, 'स्थानं' सुखकरं, 'इदं वर्धिः' इमं यज्ञं
'आसदन्तु' प्राप्तुवन्तु ॥

अथ दशमीमाह । "य इमे द्यावापृथिवी जनिनी । रूपै-
रपिष्टब्रह्मवृणानि विश्वा । तमद्य हेततरिषितो यजीयान् । स्वं
त्वष्टारमिह यच्च विद्वान्" [१०] इति । 'यः' त्वष्टा देवः, 'जनिनी'
विश्वस्य जनविद्यौ, 'इमे द्यावापृथिव्यौ', 'रूपैः' देवतिर्ब्रह्म-
नुव्याद्याकारैः, 'अपिष्टवृणत्' रूपयुक्ताम्यकरोत् । तथा 'विश्व
ब्रह्मवृणानि' सर्वेषाणि भूतजातानि, 'अपिष्टवृणत्' रूपयुक्ताम्यक-
रोत् । हे 'हेतः', 'यजीयान्' यष्टुतमः, त्वं 'विद्वान्' अभिप्रः
सन्, 'इषितः' अस्माभिः प्रार्थितः, 'अद्य' अस्मिन् दिने, 'इह'
कर्मणि, 'तं' त्वष्टारं, 'देवं', 'यच्च' यज ॥

अथ एकादशीमाह । "उपावस्यजन्मन्या समस्यन् । देवा-

नां पाथ चतुर्था श्रीर्षिः । वनस्पतिः प्रमिता देवो अग्निः ।
 सहस्रं हव्यं मधुका मृतेन" [११] इति । 'वनस्पतिर्दिवः' रूपः,
 'तत्त्वा' आत्मनैव वदतिरपेक्ष्यैव, 'चतुर्था' तत्तत्तुती, 'देवाणां',
 'सर्वः' मण्डलस्य सर्वः, 'अग्न्याग्नि' च 'श्रीर्षिः', 'वसन्त' सत्यम्
 प्रकाशयन्, 'सिन्धुमहासागर' देवेभ्यः प्रपञ्चतु । किञ्च येऽपि
 'वसन्ति' रूपदेवः, यस्तु 'प्रमिता' प्रमितदेवः, योऽपि
 'अग्निः' अग्निर्देवः, एते सर्वे 'मधुका' मधुरेण मृतेन, 'हव्यं',
 'सहस्रं' स्रष्टुमुष्मन्तु ॥

अथ द्वादशीमाह । "सद्योजातो व्यभिनीत यज्ञः । अग्नि-
 र्देवतामभवत्पुत्रेणाः । अथ होतुः प्रदित्युतस्य वाचि । साहा-
 सतः इतिरद्वन्तु देवाः" [१२] इति । 'सद्योजातः' जातमात्र
 इत्यर्थं 'अग्निः', 'यज्ञः', 'व्यभिनीत' विभेदेषोत्पद्यति ।
 यज्ञश्च यज्ञाग्निः 'देवतां', मध्ये 'पुरोगाः' प्रथममाग्नी,
 मुक्तः, 'अभवत्' । 'प्रदित्य' प्रदद्यात्वां पूर्वस्थां दिति, सितस्य
 'सतस्य' यज्ञनिष्पादकस्य, 'अथ' आहवनीयस्य, 'होतुः'
 यज्ञे, 'वाचि' आनुपञ्चित आद्ये, 'साहासतः' साहाकारेण
 अग्निं, 'हविः', सर्वे 'देवाः', 'सहन्तु' भक्षयन्तु ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ।

‘ऊरु’, मूलयुक्तौ कुरुत । ‘अस्य’ पञ्चोः, ‘वङ्कथः’ वङ्काणि पार्श्व-
 स्त्रीणि ‘षड्विंशतिः’, भवन्ति, ताः सर्वाः ‘अनुष्टुप्ता’ अनुष्ठानक्रमेण
 खल्लानगताणि, ‘उच्चावचतात्’ उद्धरत । ‘गात्रं नात्रं’ सर्व-
 स्यावदानीयमङ्गं, ‘अनूनं क्षणतात्’ अविकलं कुरुत । ‘ऊ-
 ध्यगोहं’ पुरीषगूहनस्थानं, ‘पार्थिवं खनतात्’ पृथिवीसम्बन्ध-
 मवटं खनत । ‘अक्षा’ रुधिरेण, ‘रक्षः सः सृजतात्’ पिशित-
 शोक्षुषं राक्षसादि संयोजयत । ‘अस्य’ पञ्चोः, ‘वनिष्टु’
 गुदसदृशमात्रं मांसं, ‘माराविष्ट’लूनं क्षिप्तं माकुरुत । ‘उरुवं
 मन्यमानाः’ पक्षिविशेषाकारमवगच्छन्तः, ऊलूकसदृशं वनिष्टुं
 तथैवोद्धरत न तु मध्यतः क्षिप्तं कुरुतेत्यर्थः । ‘वः’ युष्माकमेवं
 कुर्वतां, सम्बन्धिनि ‘तोके’ पुत्रे, ‘तनये’ तदीयापत्ये, ‘
 ‘रविता’ श्रमयिता, ‘नेत्’ नैव, ‘रवत्’ ‘रूयात्’ यथा श्रासं
 हृदने क्रियमाणे भवतां गृहे पुत्रपौत्रादिनिमित्तं रोदनं न
 भवतीत्यर्थः । हे ‘श्रमितारः’, दैव्या मनुष्याश्च हे ‘अग्निगो’
 तेषु मुख्यदेव, यूयं सर्वेऽपि ‘श्रमीध्वं’ विश्वजनादिना पशून्
 संस्कुर्वध्वं । पुनरपि विशेषाकारेणोच्यते । ‘सुश्रमि’ सुशु-
 श्रमनं शास्त्रीयविशसनं यथा भवति तथा, ‘समीध्वं’ पशून्
 श्रमयत, संज्ञपयत, हे ‘अग्निगो’, इतरैः सह यूयं सर्वे ‘श्रमीध्वं’
 सर्वथा श्रमयत । न त्वपचरितं श्रमनं कुरुत । क्रूरं कर्षे-
 मत्वा तदुपेक्षणं माभूदिति पुनः पुनर्वचनम् ॥

कल्पः । अथाप्येतं जयं जपत्यग्निगुप्त इति । पाठस्य
 “अग्निगुप्तापापस्य । उभौ देवानां श्रमितारौ । ताविमं पशून्

अपयतां प्रविदांसौ यथा यथास्य अयणं तथा तथा”
इति । योऽयम् ‘अग्निगु’नामकः देवः यस्य ‘अपापनामकः’ तौ
‘उभौ’, ‘देवानां’, मध्ये ‘अमितारौ’ विश्वस्य कर्त्तारौ, ‘तौ’
उभौ, ‘इमं पशुं’, ‘अपयतां’ अयणं पाकं कुरुतां । कीदृशौ
‘यथा यथास्य अपयणं तथा तथा प्रविदांसौ’ येन येन प्रकारे-
णस्य पशोः अयणं भवति तं तं प्रकारं प्रकर्षेण जानन्तौ ।

अथ मीमांसा । नवमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम् ।

अविकारो विकारो वा स्यान्मेधपतिशब्दयोः ।

विकारे स्वाभिदेवार्थं एकार्थो वान्तिमेऽपि किम् ॥

स्वाम्यर्थो देवतार्थो वा स्यादन्याय्यत्वतोऽपि नमः ।

अर्थसत्त्वादिकारोऽच द्वावर्थौ शब्दयोर्द्वयोः ॥

मन्त्रैक्यादर्थं एकोऽच स्वाम्यस्मिन् व्याख्याब्दिता ।

देवार्थाग्नौर्देव एकोऽधिष्ठाने द्वे द्विधेरणं ॥

अग्निगुप्रेषानि गदस्यादाविदमान्नायते । ‘दैव्याः अमितार
इति मनुष्या आरभध्वं । उपनयत मेध्या दुरः । आशासाना
मेधपतिभ्यां मेधमिति’ । आखान्तरे मेधपतये मेधमिति । अय-
णं । ‘अमितारः’ पशुघातिनः, द्विविधाः, ‘दैव्या मनुष्याश्च’,
अनुमयान्, समोध्य होता कर्त्तव्यविशेषान्निर्दिशति । प्रारम्भः
कर्त्तव्यः, मेधो यज्ञः तद्योगात् दुरःपदार्थान् हिंसासेतुन्
इत्यनयत । किं कुर्वन्तः, यज्ञपतिभ्यां यज्ञपत एवायज्ञ-
आशासाना इति तच्चैकवचनान्तस्य द्विवचनान्तस्य मेधपति-
शब्दस्य बहुपशुयुक्तासु विद्यतिष्वनूह ऊहो वेति संग्रहः ।

दिपदिकस्य द्वितीयैकवचनान्तस्य प्रश्नसेति रूपं भवति । तस्मा-
 सेर्व्याचकं । तदेतत् केनचिद्वाङ्मणवाक्येनानूयते, दशप्रवा-
 जानिष्ठाहदशासमाहरेदित्यभिर्व्येष्टास इत्याचक्षत इति । सो-
 यमसिर्वाक्रोऽन्वेदनचेतुः, तस्माद्दृष्टार्थलाभादसिः प्रश्नस्येत्यस्य
 पदस्यार्थ इति चेत् । मैवं । शंसुस्तुतावित्यस्माद्धातोराद्यमुत्पन्नः ।
 प्रश्नसावित्यस्य द्वितीयादिवचनान्तस्य शब्दस्य ह्यन्वये औ-
 कारलोपे आकारादेशे च कृतेप्रश्नसेति भवति । वाङ्मोः प्रश्न-
 सत्त्वं नाम कात्स्न्यं, प्रश्नसौ बाह्य कृणुतादित्युक्ते निःशेषेषोद्ध-
 र्त्तयौ । बाह्य इत्येतादृशो दृष्टार्थो सम्भवेत् । नात्र ह्येदनसाध-
 नत्वमस्येः सम्भवति । स्वधितेस्तत्साधनत्वेन विहितत्वात् । तस्मात्
 स्तुतिरेवास्य शब्दस्यार्थः । तथा सति बाहुवृद्धौ बहुवचना-
 न्तत्वेन प्रश्नसेति पदमूहनीयं । तच्चैवान्यच्चिन्तितं ।

षड्विंशतिर्वैक्रयोऽस्येत्यनूहः स्यादुतोऽक्षते ।

ऊहेऽपि वचनान्यत्वमस्येत्यावर्त्ततेऽथवा ॥

षड्विंशतेस्तु नाभ्यासः समस्योक्तिर्भवदुत ।

अनूहो करणत्वेन दृष्टलाभान्तदूहनं ॥

सङ्ख्यायाश्च पञ्चोक्त्युक्तेर्वृद्धिणां मुख्यतावशात् ।

अमी पक्षा हि युज्यन्ते ह्यस्मा अनुष्ठेतिशेषतः ॥

अग्निगुप्तैषे वाक्यमिदमाज्ञायते, षड्विंशतिरेव वद्भूयः ।
 ता अनुष्ठोऽद्यावयतादिति । अयमर्थः । वद्भूयो वक्राणि पार्श्व-
 स्त्रीणि तान्यस्य पञ्चोः षड्विंशतिसङ्ख्यानि, एकैकस्मिन् पार्श्वे
 चयोदज्ञानामवस्थितत्वात् । ताश्च वद्भूरीरनुष्ठानुष्ठायानुक्रमेण

तं माराविष्ट तस्य खवणं माकुरुत । व्यत्ययेन लकारस्य रेफः ।
 किं कुर्वन्तः, उरुकं मन्यमानाः वनिष्ठावलूकबुद्धिं कुर्वन्त इत्यर्थः ।
 अत्रोरुकशब्देन काकविरोधो कश्चिदुरुकनामा पक्षिविशेषो-
 भिधीयते । कुतः, रलयोरविशेषात्, पर्यङ्कः पल्यङ्कः रोमाणि
 सोमानीत्यादिदर्शनात् । उरुकशब्दः सादृश्यलक्षकः । पक्षि-
 सदृशं वनिष्ठुं विवेकेन मन्यमाना माराविष्टेति वाक्यार्थः ।
 तस्मादुरुकः पक्षीति प्राप्ते ब्रूमः । उरुकशब्देनात्र वपा स-
 च्यते । कुतः, वनिष्ठुसन्निधानात् । सति हि सन्निधावुरुकत-
 भ्रान्तिर्वनिष्ठौ सम्भवति । भ्रान्तिप्राप्तञ्च खवनमत्र निषिध्यते ।
 उरुकं मन्यमाना वनिष्ठुं माराविष्टेत्युक्तत्वात् । वपाखवन-
 काले भ्रान्त्या वनिष्ठोर्यखवनं तस्य निषेधे सति दृष्टार्थो
 स्रभ्यते । भ्रान्तिनिवारणस्य दृष्टत्वात् । तत्पक्षे तु वनिष्ठो-
 र्यखनमेव नास्ति । तच्चायुक्तं, हृदयाद्यङ्गवत्सवितव्यत्वात् । व-
 निष्ठुमग्नीध्रे षडवतं सम्पादयतीत्याद्यनुष्ठानविधानात् । ततो
 खवननिषेधस्य समवेतार्थत्वेनादृष्टार्थो मन्त्रपाठः प्राप्नुयात् ।
 तस्मादपावचन उरुकशब्देऽपि वपायामप्रसिद्धः शब्दस-
 थाप्युक् विस्तीर्णमूको मेदेऽयत्रेत्यवयवार्थद्वारा मेदस्त्रिणां
 वपायां युक्त उरुकशब्दः । एवं सत्यनेकवपासु विवृतिष्वेक-
 वचनान्त उरुकशब्द ऊहनीयः ॥

इति षष्ठोऽनुवाकः ॥

अथ सप्तमीष्टकमाह । “तं त्वा वयः सुधियो नव्यमग्ने । सुस्त्रायव ईमहे देवयन्तः । त्वं विष्णो अग्नयो दीद्यानः । दिवो अग्ने दृहता रोचनेन” इति । हे ‘अग्ने’, ‘सुधियः’ शोभन-बुद्धियुक्ताः, ‘सुस्त्रायवः’ सुखमिच्छन्तः, ‘देवयन्तः’ देवानिच्छन्तः, ‘वयं’, ‘नव्यं’ सर्व्वदा नूतनं, ‘तं त्वा’ तादृशमग्निं त्वां, ‘ईमहे’ प्राप्नुमः, भजाम इत्यर्थः । हे ‘अग्ने’, ‘दृहता रोचनेन’ महता प्रकाशनेन, ‘दीद्यानः’ प्रकाशमानः, ‘त्वं’, ‘विष्णो’ सर्वाः प्रजाः, ‘दिवः’ द्योतमानान् स्वर्गादिलोकांश्च, ‘अग्नयः’ नयसि, प्रापयसि ॥

अथ अष्टमीष्टकमाह । “विशां कविं विश्वतिः शश्वतीनां । नितोन्ननं हृषभं चर्षणीनां । प्रेतीषणिमिषयन्तं पावकं । राजन्तमग्निं यजतः रथीणाम्” इति । ईमहे इत्यनुवर्त्तते । ‘अग्निं’, ईमहे प्राप्नुमः । कीदृशं, ‘शश्वतीनां’ निरन्तरप्रवृत्तीनां, ‘विशां’ प्रजानां, पालकमित्यध्याहारः । अतएव ‘विश्वतिं’ प्रजास्वामिनं, ‘कविं’ विद्वांसं, ‘नितोन्ननं’ ब्रह्मणा नितरां हन्तारं, ‘चर्षणीनां’ मनुष्याणां, ‘हृषभं’ कामाभिवर्षकं, ‘प्रेतीषणिं’ प्रकृष्टाद्या इतेर्गतेः सनितारं दातारं, ‘इषयन्तं’ अन्नं कुर्वन्तं, ‘पावकं’ शोधकं, ‘राजन्तं’ दीप्यमानं, ‘यजतं’ यजनीयं, ‘रथीणां’ धनानां, दातारमितिशेषः ॥

अथ नवमीष्टकमाह । “सो अग्न इजे ब्रह्ममेव मर्त्तः ब्रह्म आनट् समिधा हव्यदातिं य आहुतिं परिवेदा नमोभिः । विश्वेत् स वामा दधते त्वात्” इति । हे ‘अग्ने’, ‘वः’, ‘मर्त्तः’

इन्द्राग्नी अवतः सचीभिः । इमेण ते रश्मयः सूर्यस्य । येभिः
सपितृं पितरो न आयन्” इति । हे ‘वक्षबाह्’ वक्षायुधपाणी
इन्द्राग्नी, ‘आभरतं’ धनमाहरतं, आहत्य च ‘त्रिचितं’ संस्तु-
रतं, ‘शचीभिः’ स्वकीयवृत्तिभिः, ‘अवतं’ अस्मान् रचतं ।
‘नः’ अस्माकं, ‘पितरः’, ‘येभिः’ यैः, ‘सूर्यस्य’, रश्मिभिः,
‘सपितृमायन्’ सम्बन्धितं प्राप्ताः । ‘ते’ ‘सूर्यस्य रश्मयः’, ‘इमेण’
इम एव, भवदधीना वर्तन्ते । अतः पितृन्निवास्मान् पात-
यतं ॥

अथ प्रैषमाह । “होता यच्चदिन्द्राग्नी । छागस्य हविष
आप्तां अथ । मध्यतो मेद उद्भूतं । पुरा द्वेषोभ्यः पुरा पौरुषेभ्यो
गृभः । चक्षां नूनं । चासे अक्षाणां यवसप्रथमानां । सुमत्
चराणां व्रतद्वित्रियाणां । अग्निव्याप्तानां पोषोपवसनानां ।
पार्श्वतः ओषितः सितामत उत्सादताः । अङ्गादङ्गादवत्तानां ।
करत एवेन्द्राग्नी । जुषेताः हविः । होतर्यज” इति । द्वेषो
‘होता’, ‘यच्चत्’ पूजयतु । हे ‘इन्द्राग्नी’, युवां ‘हविषः’
हविर्भूतस्य ‘छागस्य’, ‘मध्यतः’ मध्यदेशात्, ‘उद्भूतं मेदः’ उ-
त्कथ्य सम्पादितं मेदःप्रभृतिसारं, ‘अथ’ अस्मिन् कर्षाणि,
‘आप्तां’ भक्षयतां । ‘द्वेषोभ्यः पुरा’ द्वेषोभ्यो रक्षोभ्यः पूर्व,
रक्षांसि यावन्नोपगच्छन्ति ततः पुरा, तथा ‘पौरुषेभ्यो गृभः पुरा’
पुरुषसम्बन्धिनो यदृणात् पूर्व, विरोधिनः पुरुषा यावद्गृहीता
न गच्छन्ति ततः पूर्वमेव, ‘नूनं चक्षां’ अवशं भुञ्जतां ।
चक्षन्ते भक्ष्यन्ते हवीः यस्मिन् कर्षणीति चासो चागः तस्मिन्

हता । उपावसन्नदित्यम्बः । ‘वनस्पतिः’, देवः ‘एवं करत्’
उक्तप्रकारं करोतु । इदं ‘हविः’, च ‘जुषतां’ । हे मनुष्य
‘होतः’, तदर्थं याज्यां पठ ॥

अथस्त्रिष्टुतः पुरोऽनुवाक्यामाह । “पिप्रीहि देवाः उग्र-
तो यविष्ठ । विद्वाः स्रुतः स्रुतपतेर्यजेह । ये दैव्या स्रुति-
वस्त्रेभिरग्ने लः होतृणामस्यायजिष्ठः” इति । हे ‘यविष्ठ’ युव-
तमाग्ने, ‘स्रुतः’ कामयमानान् देवान्, ‘पिप्रीहि’ अतिश्रवेण
प्रीष्य । हे ‘स्रुतपते’ सूर्यात्मना कालपरिपालक, त्वं ‘स्रुतन्’
कालविशेषान्, ‘विद्वान्’ जानन्, वर्त्तसे । तस्मात् ‘इह’ उचिते
काले, ‘यज’ देवेषु भव । ‘ये दैव्या स्रुतिजः’, सन्ति, अग्नि-
होताग्निनाध्वर्यू लव्याग्नीदित्यादिना आद्याताः, ‘तेभिः’ तै-
र्देवैः सह, ‘त्वम्’, ‘अस्य’ यजमानस्य सम्बन्धिनः, ‘होतृणां’
स्रुतिजां मध्ये, ‘आयजिष्ठ’ सर्वतो यष्टुतमोऽसि ॥

अथ प्रैषमाह । “होता यच्चदग्निः स्त्रिष्टुतमग्निः । अथाड-
ग्निरिन्द्राग्नियोन्हागस्य हविषः प्रिया धामानि । अथाङ्गनस्पतेः
प्रिया पाथांसि । अथाट् देवानामाज्यपानां प्रिया धामा-
नि । यच्चदग्नेर्होतुः प्रिया धामानि । यच्चत्वं महिमानम् ।
आयजता मेव्वा इवः । कृणोतु सो अध्वरा जातवेदाः ।
जुषताः हविः । होतर्यज” इति । दैव्यः ‘होता’, ‘स्त्रिष्टुतमग्निः’,
यजतु । ‘इन्द्राग्नियोः’, सम्बन्धिनः ‘हागरूपस्य’, ‘हविषः’, यानि
प्रियाणि स्थानानि तान्ययमग्निः, ‘अथाट्’ पूजितवान् । तथा
‘वनस्पतेः’, प्रियाणि ‘पाथांसि’ जलानि, हवींषि वा, ‘अथाट्’

ख्येयं । हे स्त्रियुक्तं 'अग्ने', 'विशः' प्रविष्टस्यानुष्ठितस्य, 'अध-
रस्य', सम्बन्धि 'यत्' इविः, अस्ति तत् 'अय', 'वः' अत्रान भव-
य । 'होतः' होमकर्त्ताः, 'पावक' शोधक, 'शोचे' दीप्यमान,
एतान्यग्निविषयाणि विशेषणानि । 'हि' यस्मात्, त्वं 'यज्या'
यागस्य कर्त्ता, तस्मात् 'यज्ञता' अस्मदीये यज्ञे, 'महिना' म-
हिन्ना, 'यजासि' देवान् प्रीणयसि । 'यत्' यस्मात् कारणात्,
'विभूः' विभिष्टो भवसि । तस्मात् कारणात् हे 'यविष्ठ' युवतम,
'अय' 'ते' तव, 'या इत्या' यानि इत्यान्यस्माभिर्धीयन्ते तानि
सर्व्याणि, 'वह' स्त्रीकुरु ॥

इति द्वादशोऽनुवाकः ।

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

द्वादशे हविर्वनस्पतिस्त्रियुक्तां याज्या अभिहिताः । त्रयो-
दशेऽनूयाजानां मैत्रावरुणप्रेषा उच्यन्ते । कल्पः । यदा जा-
नाति देवेभ्यः प्रेक्ष्येति तन्मैत्रावरुणाः प्रेक्ष्यति । देवं बर्हिः
सुदेवमित्यथ होता यजति । देवं बर्हिः । वसुवने वसुधेयस्य
वेत्ति । तमेव व्यतिषङ्गमुत्तरेणोत्तरेण मैत्रावरुणः प्रेषा-
त्युत्तरेणोत्तरेण होता यजतीति तचास्मिन्ननुवाके प्रेषाः,
उत्तराऽनुवाके याज्याः । प्रेषाणां मध्ये प्रथमं प्रेषमाह । "देवं
बर्हिः सुदेवं देवैः स्मात् सुवीरं वीरैर्वसोऽवृज्येताक्तोः प्रभिये-
तान्यान् राया बर्हिभ्यतो मदेम वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज"

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

चतुर्दशेऽनूयाजानां याज्या अभिहिताः । पञ्चदशे सूक्तवाक-
विषयो मैत्रावरुणप्रैषोभिधीयते । कल्पः । यदा जानाति
सूक्तवाकाय सूक्ता प्रेथेति तन्मैत्रावरुणः प्रेथत्यग्निमद्यतेति ।
पाठस्तु । “अग्निमद्य होतारमवृषीतायं यजमानः पचन् पक्नोः
पचन् पुरोडाशं वधन्निन्द्राग्निभ्यां छागं सूपसा अद्य देवे
वनस्पतिरभवदिन्द्राग्निभ्यां छागेनाचक्षान्तं मेदसः प्रति पच-
तायभीष्टामवीदधेतां पुरोडाशेन त्वामद्यर्ष आर्षेयर्षिणां व
पाद् वृषीतायं यजमानो वडभ्य आसङ्गतेभ्य एष मे देवेषु वसु-
वार्यायस्यत इति ता या देवा देवदानान्यकुक्षान्यस्त्रा आ च
ब्राह्मणा च गुरस्त्रेषितस्य होतरसि भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः
सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहि” इति । ‘अद्य’ अस्मिन्नहनि, ‘अद्यं
यजमानः’ ‘अग्निं’, एव ‘होतारं’ होमनिष्पादकं, ‘अवृषीत’ ।
किं कुर्वन्, ‘पक्नोः’ पक्नूयानि हवींषि, ‘पचन्’, तथा ‘पुरो-
डाशं’, विशेषेण ‘पचन्’, तथा ‘इन्द्राग्निभ्यां’, ‘छागं’, यूपे
‘वधन्’, ‘अद्य’ अस्मिन्नहनि, यूपरूपः ‘वनस्पतिर्देवः’, ‘इन्द्रा-
ग्निभ्यां’, ‘छागेन’, निमित्तेन तदधाय ‘सूपसा’ सुखिरा
हि स्थितिरभवत्, ‘तं’ पशुं, ‘मेदसः’ वपाया आरभ्य, ता-
विन्द्राग्नी ‘अघस्ता’ अभक्षयतां । ‘पचता’ पक्नानि सर्वाणि
हवींषि, ‘प्रत्ययभीष्टां’ इन्द्राग्नी प्रतिमृषीतवन्तौ । किञ्च ता-
विन्द्राग्नी ‘पुरोडाशेन’ आत्मानं, ‘अवीदधेतां’ अवर्धयतां ।
अथास्मिन् कर्माणि हे ‘अद्ये’ अतीन्द्रियदर्शिन् होतः, ‘त्वां’,

पयः । पयसैवास्मै पयोऽवरुन्धे । अथोत्तरस्मै हविषे वस्त्रान-
पाकुर्यात् । सैव ततः प्रायश्चित्तिः” इति । दधिपयसोरुभयो-
रप्यार्त्ता सायं प्रातस्त्यागतानुभयविधानपि ‘देवान्’, भागही-
नान् करोति । अतस्तत्परिहाराद्येन्द्रदेवताकं ब्रूवावपञ्च-
कपरिमितप्रीतिं निष्पाद्य ‘ओदनं निर्व्वपेत्’ । तस्मादैन्द्रादे-
दनात् पूर्वं ‘देवतानां’, मध्ये मुख्यम् ‘अग्निं’, अष्टाकपात्रेण
पुरोडाशेन ‘यजेत्’ । तेनाग्निप्रमुखाः ‘देवताः’, सर्वा एव
प्रीणयति । कास्त्रिदेवता अग्निमेवानुवर्त्तन्ते ‘अन्याः’, तु इन्द्र-
मेव, हविर्दधेन द्विविधा अपि ‘ताः’ तान् प्रीणयति । पयो वा
इत्यादि पूर्व्ववत् ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण, यस्य ब्रत्येहन् पत्न्यनालम्बुका स्नात्
तामपहृथ्य यजेत । जघनेन वेदिमन्तर्वेदिवोदशूल्वं संग्रहं
सृणीयाद्यदा त्रिरात्रीणां स्नादथैनानुपकृयेतामूहमस्मीति ।
तदिदं विधत्ते । “अर्द्धो वा एतस्य यज्ञस्य मीयते । वसु-
ब्रत्येहन् पत्न्यनालम्बुका भवति । तामपहृथ्य यजेत । सर्व्वेणैव
यज्ञेन यजते । तामिष्टोपकृयेत । अमूहमस्मि । सा तम् ।
द्यौरहम् । पृथिवी तम् । सामाहम् । अक्षतम् । तावेहि सञ्च-
वाव । सह रेतो दधावहै । पु०से पुत्राय वेत्तवै । राव-
स्योषाय सुप्रजास्त्राय सुवीर्यायेति । अर्द्ध एवैनानुपकृयते ।
सैव ततः प्रायश्चित्तिः” इति । ब्रत्येहन् यागानुष्ठानदिने
यस्य यजमनस्य पत्नी अनालम्बुका सृष्टुमयोग्या रज-
स्रक्ता भवति, एतदीयस्य ‘यज्ञस्य’, ‘अर्द्धः’ एको भागः,

“यदिः व्यथेन जुञ्जयात् । अप्रजा अपशुच्यमानः स्यात् । यद-
 नायतने निनयेत् । अनायतनः स्यात् । प्राजापत्यवर्षा वल्ली-
 कवपायामवनयेत् । प्राजापत्यो वै वल्लीकः । यज्ञः प्रजापतिः ।
 प्रजापतावेव यज्ञं प्रतिष्ठापयति । भूरित्याह । भूतो वै प्रजा-
 पतिः । भूतिमेवोपैति । तत्कृत्वा । अन्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम् ।
 सैव ततः प्रायश्चित्तिः” इति । ‘विध्यत्सं’ विध्यन्द्ितं अपरादि
 काखे पाचाद्दहिः पतितं, तेन अवशिष्टेन हविषा किं होतव्यं
 किम्वा तदुविरन्वाचतमादन्यत्र निनयेदिति चिन्तनीयं । अत्र
 होमपक्षे ‘यजमानः’, प्रजापशुरहितः स्यात् । अन्यत्र निनयनपक्षे
 गृहरहितः स्यात् । तदुभयदोषपरिहाराय ‘वल्लीकवपायां’,
 प्रजापते नत्वदेतानीत्युक्त्वा तत् ‘अवनयेत्’ । वल्लीकस्य प्रजापति-
 वत्, वज्रप्रायश्चित्तित्वात् प्राजापत्यत्वं । यज्ञस्य प्रजापतिगृह्णा-
 तद्रूपः । अतो वल्लीके तदवनयनेन वल्लीकरूपे प्रजापतावेव
 प्रजा प्रजापतिरूपं यज्ञं प्रतिष्ठापयति । यतो ‘भूरिति’, मन्त्र-
 णोपतिष्ठेत् सप्तावाचिनो भूधातोस्त्यजः शब्दोभूतं नित्यसिद्धं
 प्रजापतिमाचष्टे । तदुपस्थानेनैश्वर्यमेव प्राप्नोति तदेतत्कृत्वा
 पुनरग्निहोचार्थम् ‘अन्यां’ गां, ‘दुग्ध्वा’ ‘होतव्यं’, ‘सैव’ तथा-
 विधाक्रिया, ‘ततः’ दोषात्, अपगमहेतुः ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण यदि कीटोवपक्षेन मध्यमेनान्तिमेन वा
 पञ्चाग्नपर्णेन महो द्यौः पृथिवी च न स्यावापृथिव्यवर्षास्तः परि-
 धिनिनीयान्वां दुग्ध्वा पुनर्जुञ्जयाद्यदि साक्षात्प्रमन्वदा नम-
 येदिति । तदिदं विधत्ते । “यत्कीटोवपक्षेन जुञ्जयात् । अप-

‘अर्गसः’, उभयोरन्यतरत् ‘अपरूपं’, ब्रूरीरे प्रादुर्भवेत् । दोष-
द्वयनिवृत्त्यर्थं ‘मिचो जनानिति’ मन्त्रेण जुहुयात् । मन्त्रस्याय-
मर्थः, योचं ‘मिचा’ख्यो देवः सोऽयं ‘प्रजानन्’ तत्तत्त्वगवा-
मर्थं प्रकर्षेण विद्वान् सन्, ‘जनान्’, सर्वान् ‘कल्पयति’ इष्टा-
धनसमर्थान् करोति । स च ‘मिचः’, ‘पृथिवीं दाधार’,
‘उतस्याम्’, अपि ‘दाधार’, द्यावापृथिव्योर्दार्ढ्यं कृतवानि-
त्यर्थः । किञ्च स ‘मिचः’, ‘कृष्टीः’ मनुष्यान्, ‘अग्निमिषाः’
निमेषरहिताः, आलस्यरहिता यथा भवन्ति, तथा ‘अभि-
चष्टे’ अभितः स्थापयति, बोधयतीत्यर्थः । बोधप्रकार एव
स्पष्टीक्रियते । हे मनुष्याः ‘सत्याय’ अवितथाय, कर्मफलदाय,
‘घृतवत्’ घृतपूर्णं, ‘हव्यं’, ‘जुहोत’ जुहुतेति, एवं सति मन्त्रे,
देवतामुखेनैव ‘एनत्’ हविः, ‘कल्पयति’ अववर्षेण दोषरहितं
करोति । तत्कृतेत्यादि पूर्ववत् ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण । यदि पूर्वस्त्रामाहुत्याः ऊतायामुत्त-
राहुति स्कन्देद्यदिवोत्तरया पूर्वामभिजुहुयाद्यच्च वेत्यवनस्यत
इत्यादि । तदिदं विधत्ते । “यत् पूर्वस्त्रामाहुत्याः ऊता-
यामुत्तराहुतिः स्कन्देत् । द्विपाङ्गिः पशुभिर्यजमानो व्युष्येत ।
यदुत्तरयाभिजुहुयात् । चतुष्पाङ्गिः पशुभिर्यजमानो व्युष्येत ।
यच्च वेत्य वनस्यते देवानां गुह्या नामानि । तच्च हव्यादि
गामयेति वनस्यत्ययर्था समिधमाधाय । तृष्णीमेव पुन-
जुहुयात् । वनस्यतिनैव यज्ञस्यार्त्तां चानार्त्तां चाहुती विदा-
धार । तत्कृत्वा । अन्यां दुग्धा पुनर्होतव्यम् । सैव ततः प्राव-

सुवस्य बुभ्रेणाभिनिदध्यात् । मा तमो मा यज्ञस्तमस्या यजमा-
नस्तमत् । नमस्ते अस्मायते । नमो इद्र परायते । नमो यज
निषीदसि । अमुं मा हिंसीरमुं मा हिंसीरिति येन स्त-
न्देत् । तं प्रहरेत् । सहस्रशृङ्गो वृषभो जातवेदाः । सोम-
पृष्ठो घृतवान्सुप्रतीकः । मा नो दाधीम्येत्यतो नेत्वा जहाम ।
गोपोषन्नो वीरपोषन्न यच्छेति । ब्रह्मधैवेनं प्रहरति । तेव
ततः प्रायश्चित्तिः” इति । अङ्गारस्कन्दनकाशे भेदेन द्विविधं
‘प्रयाजेभ्यः’, पूर्वमुत्तरं चेति तयोत्तरकालीनस्य स्कन्दनस्य
पूर्वानुवाकोक्तप्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् । तत्र हि यस्याद्विताग्रेरग्नि-
रपचायतीत्यादिना प्रायश्चित्तमुक्तं तद्यद्यपि कर्मकालावधा-
रणं तथाप्यत्र पुरा प्रयाजेभ्य इति विशेषाभिधानादेतद्व्यतिरि-
क्तविषयं द्रष्टव्यम् । अङ्गारादिस्कन्दनं प्राच्यादिदिग्भेदाद्य-
तुर्भिधं । तत्र प्राच्या । स्कन्दने सति ‘अध्वर्युयजमानयोः’, ‘यजं
स्यात्’ कं सुखं तद्विपरीतमकं दुःखं, एवं इच्छिद्यादि दिक्षु-
पि योज्यं । तस्यास्कन्दनाङ्गारस्योपरि होमाहोमपचयोदभ-
योरपि दोषोस्ति । होमपचे पशुहानिः, अहोमपचे इद्रह्यो-
ग्निः ‘अग्रान्तः’ उग्रः सन्, प्रहृतः स्यात् । अतस्तद्दोषपरिहाराय
सुवस्य मूलेन तमङ्गारं मातमोमेत्यादि मन्त्रेषाभिनिदध्यात् ।
मन्त्रस्य चायमर्थः, हे अग्ने स्कन्नाङ्गार त्वं ‘मा तमः’ ज्ञानिं मा,
प्राप्नुहि । यज्ञोऽपि ‘मा तमत्’ स्वानिं मा प्राप्नोमि, ‘यज-
मानः’, अपि ‘मा तमत्’ ‘आयते’ न पुनः स्तस्यायं प्रज्ञा-
गच्छते, ‘ते’ तुभ्यं, ‘नमः’, ‘अस्तु’, हे ‘इद्र’ ‘परायते’ परतो गते

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

मुख्याग्निप्रतिनिधयः ।

(१) द्वितीयेऽग्निहोत्रादिप्राग्वक्षितान्यक्रान्ति । द्वितीये मुख्याग्न्यसम्भवे सत्यनुकल्पा होमाधारा उपपन्ते । यदुक्तं सूचकारेण, यदि कालसन्निकर्षोऽग्निर्मथ्यमानो न जायेत यचान्यं पश्येत् तत आहृत्य जुहुयादथात्तरमाणः पुनर्मथ्येद्यथन्यं विन्देद्वाचाः दक्षिणे कर्णे होतव्यमजस्य तु ततो नास्त्रीचादित्यादि । तच्च प्रथममनुकल्पं विधत्ते । “विवा एव इन्द्रियेण वीर्येण कर्तते । यस्याहिताग्नेरग्निर्मथ्यमानो न जायते । यचान्यं पश्येत् । तत आहृत्य होतव्यम् । अग्नावेवास्याग्निहोत्रं ऊतं भवति” इति । ‘यस्य’ यजमानस्य, अरक्षिसमाह्वो विनष्टो वाग्निः प्रत्यासन्ने होमकाले ‘निर्मथ्यमानः’, अपि चहृषा ‘न जायते’, ‘एषः’, यजमानः, इन्द्रियपाटवेन प्ररीर-सामर्थ्येन च विद्युक्तो भवति । तस्य होमकास्त्रातिपातो माभूदिति लौकिकं कश्चिदग्निमानीयाग्निहोत्रे ऊते सति ब्राह्मणोवा-‘ग्नावेव’, ‘ऊतं भवति’, । ततः पुनरग्निमिच्छार्थं मन्थनं कुर्यात्॥

(२) अथाहर्त्तव्यस्याप्यग्नेरसम्भवे पक्षान्तरं विधत्ते । “यस्य न्यस्रं विन्देत् । अजाचाः होतव्यम् । आग्नेषी वा एषा । चदना । अग्नावेवास्याग्निहोत्रं ऊतं भवति” इति । यदा लौकिकोऽग्निरपि न लभ्येत तदानीमजामानीयाहवनीयस्थाने स्थापयित्वा तदीये दक्षिणे कर्णे जुहुयात् । अग्नेरजाचाश्च सृष्टिकाले प्रजापति-मुखे समुद्भूतत्वात् परस्परसम्बन्धः । अग्नावित्यादि पूर्ववत्॥

(३) अजाकर्णे ऊतवतः कश्चिन्नियमं विधत्ते । “अजस्रं तु नास्तीयात् । यदजस्यास्तीयात् । यामेवाग्रावाऊति जुहुयात् । तामस्यात् । तस्मादजस्रं नाश्वम्” इति । अजास्रमन्धि ‘यत्’ चोरादिकं, तदीयं ‘नास्तीयान्’ । तद्गच्छणे तु ‘आऊतिः’, एव भविता स्यात् । तस्मान्न भवयेत् ॥

(४) अजाया अयस्त्राभे पचान्तरमत्र विधत्ते । “यद्यजस्रं विन्देत् । ब्राह्मणस्य दक्षिणे हस्ते होतव्यम् । एष वा अग्निर्वैश्वानरः । यद्ब्राह्मणः । अग्रावेवास्याग्निहोचः ऊतं भवति । ब्राह्मणं वसत्यै नापहन्थात् । यद्ब्राह्मणं वसत्या अपहन्थात् । वसिष्ठेवाग्रावाऊति जुहुयात् । तं भागधेयेन यद्धयेत् । तस्माद्ब्राह्मणे वसत्यै नापहन्थः” इति । ‘वैश्वानर’नामकस्याग्नेः ‘ब्राह्मण’नात्यभिमानिदेवत्वाद्ब्राह्मणस्य तद्रूपत्वं । ‘तद्धस्ते’, ऊतवान् पुरुषः स्वगृहे निवाधार्यमागतं ‘ब्राह्मणं’, न परिहरेत् । तत्परिहारे स्वकीयमग्निं भागरहितं कुर्यात् ॥

(५) अथ ब्राह्मणस्यायस्त्राभे पचान्तरं विधत्ते । “यदि ब्राह्मणं न विन्देत् । दर्भस्तम्बे होतव्यम् । अग्निवान् वै दर्भस्तम्बः । अग्रावेवास्याग्निहोचः ऊतं भवति । दर्भास्तु नाध्यासीत । यद्दर्भानध्यासीत । यामेवाग्रावाऊति जुहुयात् । तामध्यासीत । तस्मादर्भा नाध्यासितव्याः” इति । पुनराधान-ब्राह्मणे दर्भैरादधातीत्येवमन्याधानसाधनत्वेन दर्भाणां श्रुतत्वाद्दर्भस्तम्बस्याग्नियुक्तत्वं, तच्च होता दर्भाणामुपरि न वसेत् ॥

(६) अथ दर्भाणामयस्त्राभे पचान्तरं विधत्ते । “यदि दर्भाच्च

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

ऐष्टिकयागयजमानमन्त्राः ।

(१) तृतीये औताग्निप्रतिनिधौ लौकिकाग्न्यादयः केचित् प्रायश्चित्तविशेषास्त्रोक्ताः । चतुर्थपञ्चमषष्ठानुवाकैरेष्टिकयजमानमन्त्रा उच्यन्ते । अनुवाकभेदस्त्वध्ययनसम्प्रदायप्राप्तः । तत्र चतुर्थानुवाके, याः पुरस्तादिति यो मन्त्रस्तस्य विनिधौवमापस्तम्ब आह, प्रणीताः प्रणीयमाना अनुमन्त्रयत इति । पाठस्तु । “याः पुरस्तात् प्रवृत्तवन्ति । उपरिष्टत् सर्व्य-तस्य याः । ताभीरग्निपवित्राभिः । अद्भ्यं यज्ञमारभे” इति । ‘याः’ आपः, पूर्व्वस्थां दिशि प्रवहन्ति यास्तु ‘उपरिष्टात्’ सर्व्व्यास्तपिदिक्षु प्रवहन्ति, ‘ताभिः’ ‘अद्भिः’, ‘अहं’, अद्भ्यं प्राप्य ‘यज्ञं’, प्रारम्भं करोति । कीदृशीभिः, ‘रग्निपवित्राभिः’ सूर्य्यरश्मय एव पवित्रं शुद्धिकारणं यासान्तास्तादृशीभिः । अतएवोत्पवनमन्त्रे समान्नायते, देवैवः सवितोत्पुनात्यष्टिद्रेण पवित्रेषु वसोः सूर्य्यस्य रग्निभिरिति ॥

(२) देवा गातुविद इत्यन्वाधानोपक्रमे अपेत् । पाठस्तु । “देवा गातुविदः । गातुं यज्ञाय विन्दत । मनसस्त्यतिना देवेन । वातायज्ञः प्रयुज्यताम्” इति । गातुर्मार्गः तं विदन्तीति ‘गातु-विदः’, तादृशा चे ‘देवाः’, यूयं यज्ञानुष्ठानार्थं ‘गातुं विन्दत’ मार्गं लभध्वं । सोऽयं ‘यज्ञः’, ‘मनसस्त्यतिना’ अस्मदीयमनःपाल-केन, ‘देवेन’ परमेश्वरेण, ‘वातात्’ वायोः सकाशात्, ‘प्रयुज्यतां’ प्रेर्य्यतां, अनुष्ठानस्य च क्रियारूपस्य चलनहेतुर्वायुः कारणं ॥

पयः सोमं करोत्विमम्” इति । अस्मदीयेषु ‘गृहेषु’, ‘यत्’, ‘पयः’, विद्यते । यच्च ‘पयः’, गोषु स्थितं, यदपि ‘पयः’, ‘वस्त्रेषु’, पीतं सदवतिष्ठत्, तथाविधं हे ‘पयः’, ‘इन्द्राय हविषे’ इन्द्रसमन्विहविरर्थं, ‘भियस्व’ धृतं भव । ‘गायत्री’, देवी ‘पर्षवस्त्रेण’ आतञ्जनायै निक्षिप्यमाणेन, पात्रस्थं ‘पयः’, ‘इमं’ सोमं, ‘करोतु’ ॥

(६) अथाहवनीये चाधीयमाने जयं मन्त्रत्रयम् । प्रथम-
माह । “अग्निं गृह्णामि सुरथं यो मयो भूः । य उद्यन्तमारोहति
सूर्यमग्ने । आदित्यं ज्योतिषां ज्योतिस्तमम् । सो यज्ञाव
रमतां देवताभ्यः” इति । ‘यः’ अग्निः, ‘मयो भूः’ सुखस्य
भावयिता, ‘यः’ अग्निः, ‘अग्ने’ अहःसिद्ध्यर्थम्, ‘उद्यन्तं
सूर्यमारोहति’ । तथा चाग्निहोत्रब्राह्मणे पद्यते, उद्यन्तं
वावादित्यमग्निरनुसमारोहतीति । कीदृशं सूर्यं, ‘आदित्यं’
वदितेः पुत्रं, ‘ज्योतिषां’ चन्द्रादीनां मध्ये, ‘उत्तमं ज्योतिः’
शुद्धिज्योतिस्वरूपं, ईदृशं सूर्यं योऽग्निः समारोहति,
तादृशम् ‘अग्निं’, ‘सुरथं’ शोभनरथयुक्तं, ‘गृह्णामि’ स्वीक-
रोमि । ततो गृहीतोयमग्निः ‘अः’ परेद्युः, ‘देवताभ्यः’ देवता
आराधयितुं, ‘यज्ञाय’ यज्ञनिष्पत्तये, ‘रमताम्’ अस्मद्गृहे
कीडतु ॥

(७) अथ द्वितीयमाह । “वस्त्रान् रुद्रानादित्यान् । इन्द्रेण
वह देवताः । ताः पूर्वः परिगृह्णामि । स्व आचतने मनी-
ष्या” इति । वस्त्रादीनान्यांश्च ‘देवताः’, ‘इन्द्रेण’, सहिताः ‘ताः’

इति । सारवाची 'पयः' ब्रह्मः 'ओषधयः', पयःस्वत्य सारस्वत्यः, 'वीरधा' स्वतानां सम्बन्धि, यत् 'पयः' निर्गतं चीरं, तदपि 'पयस्वत्' सारस्वत्, 'अपां', मध्ये 'यत्पयः' सारं, यच्च 'पयसः' मवादिचीरस्य, 'पयः' सारं, 'तेन' सारेण सर्व्वेण, हे 'इन्द्र', 'मां', 'संसृज' योजय ॥

(१७-२०) अथ व्रतोपायनमन्त्रानाह । “अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि । तच्छ्रुकेयं तन्मे राध्यतां । वायो व्रतपत आदित्य-व्रतपते ॥७॥ व्रतानां व्रतपते व्रतं चरिष्यामि । तच्छ्रुकेयं तन्मे राध्यताम्” इति । व्रतस्थानुष्ठेयस्य कर्षणः फलको 'व्रतपतिः', तादृक् हे 'अग्ने', 'व्रतम्', इदमहं 'चरिष्यामि' । तदनुग्रहेण 'तत्' व्रतं, कर्त्तुम्, अहं 'व्रुकेयं' व्रुक्ते भूयासम् । 'तत्' व्रतं, 'मे' मदर्थं, 'राध्यतां' समृद्धं भवतु । वाय्वादित्यमन्त्रयो-रपि व्रतं चरिष्यामीत्यादिकमनुषञ्जनीयम् । अग्निवाय्वादित्येभ्यो व्यतिरिक्तोऽपि यः कस्मिद्देवो व्रतानां सर्व्वेषां मध्ये विभेदेषु अस्मदीयस्य व्रतस्य पालकः तद्विषयस्तु र्था मन्त्रः अग्ने व्रतपत इति एक एव मन्त्रो ब्राह्मणस्येत्येकः पक्षः । तदनुसारेण मम नाम प्रथममित्यनुवाके च मन्त्र आज्ञातः, चत्वारोऽप्येते मन्त्रब्राह्मणस्येत् परः पक्षः । तथा च सूत्रकार आह । सर्वान् ब्राह्मण इति । एतदनुसारेणाद्यमन्त्रस्य पुनः पाठः ॥

(२१) अथ वत्सापाकरणहेतोः पाल्नाप्रशाखाया आहरण-मन्त्रमाह । “इमां प्राचीमुदीचीं । इषमूर्जमभिसंस्क्रतां । वज्र-

पञ्चाशत्पञ्चाविंशे, 'दर्भः' पवित्ररूपः, आश्रित इति शेषः। की-
दृशो दर्भः, 'चिद्वृत्' चिगुणः। तद्दर्भस्य परिमाणमिष्टानित्यभि-
नेयं प्रदर्शयते, 'प्रादेववर्धयितः', इति वचनेनापि स्पष्टीक्रियते ।
येवं दर्भः 'मे' मम, अस्मिन् 'यज्ञे', 'पयः' अस्माभिः सम्पाद्य-
मानं पीरं, 'हव्यं' होमयोग्यं, 'करोतु'। कीदृशं पयः, 'पवित्रं'
सर्वं शुद्धं, 'पोहतमं' अस्माकमतिशयेन शोधकम् ॥

(१८) अथ द्वितीयानाम् । "इमौ* प्राणापानौ । यज्ञस्या-
ङ्गानि सर्व्वज्ञः । आप्याययन्तौ सञ्चरतां । पवित्रे हव्यशोधने"
इति । 'हव्यशोधने' हविषां शोधके, हे 'पवित्रे' दर्भरूपे, तद्रूपौ
'इमौ' अस्मादीयौ, 'प्राणापानौ', 'यज्ञस्य', 'सर्व्वज्ञोऽङ्गानि'
सर्व्वानप्यवयवान्, 'आप्याययन्तौ' वर्धयन्तौ, 'सञ्चरतां' ॥

(१९) अथ पवित्रकरणमन्त्रमाह । "पवित्रे ह्यो वैष्णवी ।
वायुर्वा मनसा पुनातु" ॥ ११ ॥ इति । हे 'पवित्रे' शुद्धिहेतु
'ह्यो', 'वैष्णवी ह्यः' यज्ञात्मकस्य विष्णोः सम्बन्धिनौ ह्यः,
'वायुः', हेतो 'युवां', 'मनसा' स्मरणमात्रेण, 'पुनातु' शोधयतु ॥

(२०) अथ प्रसूरे पवित्रसंस्पर्जनमन्त्रमाह । "अयं प्राण-
स्यापानस्य । यजमानमपि गच्छतां । यज्ञे ज्ञभूतां पोतारौ ।
पवित्रे हव्यशोधने" इति । 'अयं' दर्भरूपः, 'प्राणस्यापानस्य'
इत्युभौ 'यजमानं' प्रसाररूपमपि, 'गच्छतां' अनुप्रविश्य वर्त्तेतां ।
'हि' यज्ञात्, इतौ 'यज्ञे', 'पोतारौ' शोधकौ, 'ज्ञभूताम्',
तस्मादिमे 'पवित्रे' । 'हव्यशोधने' सर्व्वस्यापि हविषः शोधके ॥

* "इमा" इति मूलवाक्यः ।

ङ्गारनिरुहणादिव्यापकोऽसि, तस्यादिन्द्रार्घं 'हविः', कुम्भजः ॥

(३६) अतिगृह्यजमानेन जप्यमन्त्रमाह । “अमृण्यं देवपात्रं । यज्ञस्यायुषि प्रयुज्यतां । तिरःपवित्रमतिनीताः । आपो धारय मातिगुः” इति । यदेतत् ‘देवपात्रं’ देवानां योमं पिधानपात्रं, तदेतत् ‘मृण्यं’, न भवति । ‘न मृण्येवापि हव्यादिति’ निषेधात् । किन्त्वयोमं दाहमं वा । ‘वव-
स्याचेष्ट वा दाहपात्रेष्ट वा पिदधातोति’ विधानात् । तत्र पात्रं ‘यज्ञस्य’ यज्ञाङ्गस्य साम्नाय्यस्य, ‘आयुषि’ आयुर्निमित्तं सुरक्षितत्वनिमित्तं, ‘प्रयुज्यतां’ पिधाने बाधनोक्तियतां । पिधानस्य प्रयोजनमुच्यते, ‘तिरःपवित्रं’ कुम्भं तिर्षक्तेन सा-
पितं, यत्पवित्रं तदतिक्रम्य ‘आपो नीताः’ दोहनपात्रवद्वा-
सनीया आपस्तिरःपवित्र्यवधानेन कुम्भमासिक्ताः, हे वध-
र्षी ताः पवित्रमता आपः ‘मातिगुः’ यथा कुम्भो नतिक्रम्य बहिर्न गच्छन्ति तथा कर्त्तुं, पिधानमात्रेष्ट धारय ॥

(३७) अथ प्रोक्ष्यमाणानां साम्नाय्यपात्राणामभिमन्त्रे-
मन्त्रमाह । “देवेन सवित्रोत्पूताः । वषोः सूर्यस्य रश्मिभिः ।
गां दोहपवित्रे रज्जुं । सर्व्या पात्राणि शुन्वत” इति । इतोः
प्रोक्षणबाधवभूता आपः ‘सवित्रा’ सूर्येष्ट देवेन, ‘वषोः’ ज-
न्निवासहेतोः, तस्य ‘सूर्यस्य’, ‘रश्मिभिः’, च ‘उत्पूताः’ उत्कर्षेष्ट
शुद्धाः सन्मन्त्राः, तादृश्या हे आपः, इमां ‘गां’, ‘दोहपवित्रे’
यदोहनपात्रं वक्ष्य कुम्भं सापितं तदुभयं, ‘रज्जुं’ बन्धनहेतुं,
अन्यावपि सर्व्याणि साम्नाय्यपात्राणि ‘शुन्वत’ बोधयत ॥

जातां', तथा 'सोमेन' औषधीशेन सहावस्थितः, 'धाता', 'वातेन' प्राणात्मना, अवस्थितो यस्य 'वायुः', तावुभावपि 'सन्दुहातां', । अथ सर्व्वीऽयं देवतागणो 'यजमानाच', 'द्र-विणं दधातु' धनं सम्पादयतु ॥

(४२) अथ धारघोषस्थानुमन्त्रणे मन्त्रमाह । "उत्सं दुहन्ति कलशं चतुर्व्विंशं । इडां देवीं मधुमतीं सुवर्विदं । तदिन्द्राग्नी जिह्वतं स्मृतावत् । तद्यजमानममृततले दधातु" इति । दोग्धारः पुरुषाः 'इडां' गां, 'कलशं' कलशप्रमाण-मूधः, 'दुहन्ति', कीदृशं कलशं, 'उत्सं' चौरप्रसवणोपेतं, 'चतुर्व्विंशं' स्नानचतुष्टयगतैश्चतुर्भिविलैर्युक्तं । कीदृशोमिडां 'देवीं' द्योतमानां, 'मधुमतीं' मधुररसोपेतां, 'सुवर्विदं' स्वर्गस्य लब्ध-यिचीं, 'तत्' दुग्धम्, 'इन्द्राग्नी', 'जिह्वतं' प्रीणयतं, प्रीतिहेतुं कुरुतां । कीदृशं तद्दुग्धं, 'स्मृतावत्' प्रियसत्यात्मकवचनयुक्तं, 'इदं' चौरं, स्वादुतरमित्यादिशब्दैरुच्यमानमित्यर्थः । 'तत्' च इन्द्रान्यनुगृहीतं चौरं, 'यजमानम्', 'अमृततले' कर्माफले, 'द-धातु' स्थापयतु ॥

(४३) अथ दुग्धमानयन्तं पुरुषं प्रति अध्वर्य्योः प्रश्नमन्त्र-माह । "कामधुचः प्रणो ब्रूहि । इन्द्राय हविरिन्द्रियम्" इति । हे दोग्धः विद्यमानासु गोषु मध्ये गां 'काम्', 'अधुचः' दुग्धवा-नसि, 'गः' अस्मभ्यं, 'ब्रूहि', 'इन्द्रियं' इन्द्रियाद्विद्विकारणम्, इदं 'हविः', 'इन्द्राय', सम्पाद्यते तस्माद्भक्तव्यमाचक्षु ॥

(४४) अथ दोग्धुः प्रत्युत्तरमन्त्रमाह । "अमूं यक्षां देवा-

नां । मनुष्याणां पयो हि तम्” इति । गङ्गायमुनादिनामानि मनुष्यैर्गोषु व्यवह्रीयन्ते । स च नामविशेषः । अमूमितिसर्व-
नाम्ना निर्दिश्यते । गङ्गां दुग्धवानस्मीत्यर्थः । ‘यस्यां’ गङ्गायां,
‘देवानां मनुष्याणां’, च ‘हितं पयः’, वर्त्तते ताममूमिति
पूर्वचाम्बयः ॥

(४५) अथ वाग्यमनयुक्तस्याध्वर्योर्वाग्विसर्जनमन्त्रमाह । “बहु
दुग्धीन्द्राय देवेभ्यः । हव्यमायायतां पुनः ॥१६॥ वत्सेभ्यो मनु-
ष्येभ्यः । पुनर्दोहाय कल्पताम्” इति । हे गौः ‘बहु’, चीरं ‘दुग्धि’,
तत्र चीररूपं ‘हव्यं’, इन्द्रार्थं च ‘पुनरायायतां’ भूयो वर्द्धतां,
ततो वत्सार्थं मनुष्यार्थं च ‘पुनर्दोहाय’, गौरिचं ‘कल्पतां’
ब्रह्मा भवतु ॥

(४६) अथ दध्याद्यातश्चनस्योपर्यग्निहोत्रोच्छेषणस्याभ्यात-
श्चने मन्त्रमाह । “यज्ञस्य सन्ततिरसि । यज्ञस्य त्वा सन्तति-
मनु सन्तनोमि” इति । हे अग्निहोत्र, उच्छेषण ‘यज्ञस्य’, ‘सन्त-
तिः’ अविच्छेदकारणं, त्वम् ‘असि’ । तादृशं ‘त्वां’, ‘यज्ञस्य’,
‘सन्ततिमनु’ यज्ञसम्बन्धिनमविच्छेदमभिलक्ष्य ‘सन्तनोमि’ दु-
स्तेन सन्ततं करोमि ॥

(४७) अथ दारुपात्रादिना कुम्भ्या अपिधाने मन्त्रमाह ।
“अदस्तमसि विष्णवे त्वा । यज्ञायापि दधाम्यहं । अद्भिर-
रिक्तेन पात्रेण । याः पूताः परिशेरते” इति । हे चीर
‘अदस्तं’ अनुपचीणं, त्वं ‘असि’, ‘याः’ आपः, ‘पूताः’ शुद्धाः
यत्नः, ‘परिशेरते’ अपिधानपात्रस्योपरि वर्त्तन्ते, ताभिः ‘अद्भिः’,

'अप्र'कुम्भीं क्षिपेद्दग्धावपवेष्टं करोत्युप* ।
 'अमृत्' जप्यं पिधानस्याद् 'देवे' पात्रेक्षणेजपः ॥
 'एताः' प्रतीक्षते धेनुं 'पूषा' वत्साभिवन्धनं ।
 † 'अयेति दोग्धोपसीदे 'दौक्षे' दोग्धेतिगां जपेत् ॥
 'उत्सं' धाराघोषमन्त्रः 'काम'धुत्सेति पृच्छति ।
 'अमूं' दोग्धापतिं ब्रूयात् 'वज्र' ब्रूयात्सिदोहने ॥
 यवाग्वग्निहोत्रशेषन्तु क्षिपेदातश्चनोपरि ।
 'अदक्षं' दारुपात्रेण पिधन्ते 'ज्यं' पयस्त्विति ॥
 ब्रकलं निदधातीमौ† गूहेच्छाखापवित्रकं ।
 'उभौ' सायं परिसीर्यमाणेष्वग्निषु सञ्जपेत् ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थे दर्शपूर्णमासाङ्गभूताः केचिन्मन्त्रा उक्ताः । पञ्चमे
 त्वपरे मन्त्राः कियन्तोऽप्यभिधीयन्ते । तच्चाहवनीयागारे गा-
 र्हपत्यागारे वा श्रयानेन जप्यं मन्त्रमाह । "देवा देवेषु परा-
 क्रमध्वं । प्रथमा द्वितीयेषु । द्वितीयास्तृतीयेषु । चिरेकादत्रा
 इह मावत । इदं ब्रूकेयं यदिदं करोमि । आत्मा करो-
 त्वात्मने । इदं करिष्ये भेषजं । इदं मे विश्वभेषजा । अग्निना
 प्रावतं युवम्" इति । द्यावापृथिव्योरन्तरिक्षे च प्रत्येकमेका-

* 'उप' इति प्रतीकं ।

† 'अय' इति प्रतीकं ।

‡ 'इमौ' इति प्रतीकं ।

पतिः', च 'बन्धु', स्थानीयः । यस्मादेवं तस्मादहं 'य एवास्मि'
यादृशाचारो देवतासाक्षिकस्वास्मि, 'स' तादृश एव, 'सन्',
'वजे' यष्टुं योग्यतां मम कुरुतेत्यभिप्रायः ॥

(११) अथ हविरवदाने मन्त्रमाह । "माभेर्मा संविद्या मा
ना हि॒सिषं । मा ते तेजोपक्रमीत् । भरतमुद्धरेमनुषिञ्च ।
अवदानानि ते प्रत्यवदास्यामि । नमस्ते अस्तु मा मा हि॒सिः" ।
इति । हे पुरोडाश 'माभेः' भयं माकार्षीः । 'मा', च 'सं-
विद्या' कम्पिष्ठाः, 'लाम्', अहं 'माहिंसिषं' हिंसां न करोमि,
अतो भीतस्य 'ते' तव, 'तेजः', 'मापक्रमीत्', भयस्यास्माभि-
र्निराकृतत्वात् । अतस्त्वं 'भरतं', 'इमम्' यजमानम्, 'उद्धरे' ।
देवेभ्यो हविर्भरणायजमानो भरतः । ततः 'अनुषिञ्च' वृष्टि-
दारेण 'इं' इमाम्, हान्दसोऽयं मवर्णलोपः । पृथिवीमनुक्रमेण
शिक्षां कुरुत, तदीयानि 'अवदानानि प्रत्यवदास्यामि' प्रत्येक-
मवदानं करिष्यामि । 'ते' तुभ्यं, 'नमोस्तु', 'मा माहि॒सिः',
प्रतिकूलस्थानाचरणात् ॥

(१२) अथ हविषः प्रत्यभिघारणे मन्त्रमाह । "यदवदा-
नानि तेऽवन् । विलोमाकार्षमात्मनः ॥ ५ ॥ आज्येन प्रत्यन-
ज्येनत् । तत्त आप्यायतां पुनः" इति । 'अवदानानि'
'अवद्यं', न हन्ते तव 'यत् विलोम' प्रतिकूलम्, 'आकार्षं' तद्द्वारेण
'आत्मनः' ममापि, प्रतिकूलम् 'अकार्षं', एतदुभयमपि
'आज्येन', 'प्रत्यनज्मि' प्रतिषमाहितं यथा भवति तथाञ्जनं
करोमि । किञ्च 'ते' तव, विहृतमङ्गं 'पुनराप्यायतां' भूयो वर्द्धतां ॥

SANSKRIT WORKS PUBLISHED,

IN THE NEW SERIES.

- The Vais'eshika Sūtras, with Commentaries, by Paṇḍita Jaya Nārāyaṇa Tarkapanchānana. Complete in five Fasc. Nos. 4, 5, 6, 8 and 10.
- The Sāṇḍilya Sūtras with Swapne's'wara's Commentary. Edited by Dr. J. R. Ballantyne, LL. D. Complete in one Fasc. No. 11.
- The Kaushītaki-Brāhmaṇa Upanishad with Sankarānanda's Commentary, edited, with a translation, by E. B. Cowell, M. A. Complete in two Fasciculi, Nos. 19 and 20.
- A translation of the Sūrya Siddhānta and Siddhānta Sīromani, by Paṇḍita Bāpū Deva Śāstri, under the superintendence of Archdeacon Pratt. Nos. 1, 13 and 28.
- The Kāvyaḍars'a of Ś'rī Daṇḍin, edited, with a commentary, by Paṇḍita Premachandra Tarkabāgīś'a. Complete in five Fasciculi Nos. 30, 33, 38, 39 and 41.

SANSKRIT WORKS IN PROGRESS.

- The Das'a Rūpa with the exposition of Dhanika. Edited by F. E. Hall, D. C. L. Fasc. I., II. Nos. 12, and 24.
- The Nārada Pancharātra. Edited by Rev. K. M. Banerjia. Fasc. I. II. III., Nos. 17, 25 and 34.
- The Maitri Upanishad, with the commentary of Rāmatīrtha, edited, with an English Translation, by E. B. Cowell, M. A. Fasc. I. and II. Nos. 35 and 40.
- A translation of the Sāṅkhya Aphorisms of Kapila, by J. R. Ballantyne, LL. D. Fasciculus I. No. 32.
- The Mīmāṃsā Darśana, with the commentary of Sabara Svāmīn, edited by Paṇḍita Mahes'a Chandra Nyāyaratna, Fasciculus I. No. 44.

चावक्षीति पदानां ब्राह्मणमेवमाह्वयते, मानवीत्याह । “मनु-
र्ज्ञेतामग्नेऽपश्यद्भुतपदीभ्याह यदेवास्मै पदाद्भुतमपीक्षत तस्मा-
देवमाह मैत्रावरुणीत्याह मित्रावरुणौ ह्येना॥समैरयतां”
इति । तथा ‘एकतोमुखां’ एकदिक्मुखप्रभवां, दक्षिणदिश्ये-
वावस्थितां नतु दिगन्तर इत्यर्थः ॥

(१५) अथ यजमानपञ्चमानामृत्विजामिडाभक्षणे मन्त्रमाह ।
“इडे भागं जुषस्व नः । जित्वा गा जित्वावतः । तस्यास्ते भक्षि-
वाण स्याम सर्व्वात्मानः सर्व्वगणाः” इति । हे ‘इडे’ इडास्थे
देवि, ‘नः’ अस्माकं, ‘भागं,’ ‘जुषस्व’ प्रीतिपूर्व्वकमनुमन्यस्व,
ततो ‘गा जित्वा’ गोमहिष्यादीन् प्रीणय, समर्द्धयेत्यर्थः । ‘अव्यतः’
अथांश्च ‘जित्वा,’ ‘तस्याः’ तादृश्याः, ‘ते’ तव, ‘भक्षिवाणः’ भक्ष-
यितारः, ‘सर्व्वात्मानः’ अविकलस्वरूपाः, ‘सर्व्वगणाः’ सर्व्वैः
पुष्पौत्रादिगणैश्च सहिताः ॥

(१६) अथ वर्हिषदः पुरोडाशस्याभिमर्शने मन्त्रमाह ।
“ब्रध्म पितृस्व । ददतो मे माचायि । कुर्व्वतो मे मोपदशत् ।
दिशां कृत्तिरसि दिशो मे कल्पन्तां । कल्पन्तां मे दिशः ॥ ७ ॥
दैवीस्व मानुषीस्व । अहोरात्रे मे कल्पेतां । अर्द्धमासा मे कल्प-
न्तां । मासा मे कल्पन्तां । अतवो मे कल्पन्तां । संवत्सरो मे
कल्पतां कृत्तिरसि कल्पतां मे” इति । यज्ञो वै ब्रध्म इति
श्रुतेः, हे ‘ब्रध्म’ यज्ञसाधकपुरोडाश, ‘पितृस्व’ त्वं प्रीतो भव,
दैवभक्ष्यां ‘ददतः,’ ‘मे’ मम, ‘माचायि’ विश्वमानस्वरूपा-
दुपशोषो माभूः, यागं ‘कुर्व्वतः,’ मम फलं ‘मोपदशत्’ क्षीर्णं

माभूत् । पूर्ववाक्येन साधनस्य चक्षुषोपचयाभावः, उत्तर-
वाक्येन साध्यस्य फलस्याप्युपचयाभावः । हे पुरोडास त्वं 'दिवा'
दिग्वासिजनानां, 'कृत्तिः' सामर्थ्यं, स्रस्त्रव्यापारचमता, सैव
त्वम् 'असि' । अतस्त्वत्प्रसादात् 'मे' मदर्थं, 'दिशः' दिग्-
वासिजनाः । आदरार्थं पुनर्व्यञ्जनम् । तासु दिशो द्विविधाः,
दैव्यो मानुष्यश्च । आदित्यगत्या सम्पादिताः प्राच्यादयो दैव्यः,
मनुष्याणां परस्परवस्त्रानापेक्षया परिकल्पिताः प्राच्यादयो
मानुष्याः । यदा 'दिशः' देशकालव्यवस्थाः, तासु प्रजापत्यादि-
कृता दैव्यः, मन्वादिकृता मानुष्यः । अहोरात्रादयः स्पष्टाः ।
किं वज्रना सर्व्वे च तमेव 'कृत्तिः' सामर्थ्यम्, 'असि' । तज्जनि-
त-
चक्ष्माधीनत्वात् सर्व्वव्यवहारसामर्थ्यस्य । अतो 'मे' मदर्थं, सर्व्वे
दिगादिकं कल्पतां ॥

(१७) अथ चतुर्धाकृतस्य पुरोडासस्य दिक्षु ब्रूयन्ने मन्त्र-
माह । "आश्वानां त्वाग्नापास्तेभ्यः । चतुर्भ्यो अमृततेभ्यः । इदं
भूतस्याध्यक्षेभ्यः ॥ ८ ॥ विधेम हविषा वयम् । भजतां भागो
भागम् । मा भागो भक्तम् । निरभागं भजामः । अपस्विन्व ।
ओषधीर्जिन्व । द्विपात् पाहि । चतुष्पादव । दिवो वृष्टिमे
रय । ब्राह्मणानामिदं हविः ॥ ९ ॥ सोम्वानागं सोमपी-
थिनाम् । निर्भक्तो ब्राह्मणः । नेहा ब्राह्मणस्यासि" इति ।
हे पुरोडास 'त्वां', 'आश्वानां' सर्व्व्याणां दिशो सम्बन्धिभ्यः, 'आ-
श्वानापास्तेभ्यः' दिक्पास्तेभ्यः, 'चतुर्भ्यः' इन्द्रयमवद्वहकुबेरेभ्यः,
'अमृततेभ्यः' देवेभ्यः, समर्पयामीति शेषः । 'भूतस्य' विद्वत्साय

शक्ति । 'ताः' सर्व्यास्तनूः, 'यजमानः', 'घृतेन', 'प्रीणातु' वर्षयतु । 'नारिष्ठयोः' यज्ञस्य नेताराः, यजमानाः नरा-
स्तेषां सम्बन्धिना नाराः तेष्वतिशययुक्तौ नारिष्ठावाग्निवायू,
जाठराग्निः प्राणवायुश्च अतिशयेन नरेण सम्बन्धो तयोर्ना-
रिष्ठयोर्देवयोः 'प्रशिषं' प्रकृत्यं शासनं, 'ईडमानः' स्तुवन्, 'यज-
मानः' इह 'देवानां', सम्बन्धी सन् 'दैव्ये' देवयोग्ये स्वर्गेपि,
'अमृतः' देवः, 'अभूत्' ॥

(१९) अथ द्वितीयमाह । "यं वां देवा अकल्पयन् ॥ ११ ॥
ऊर्जो भागः शतक्रतु । एतद्दानेन प्रीणानि । तेन दृष्यत-
महहौ" इति । हे 'शतक्रतु' शतसङ्ख्याककर्मानिष्पादकौ
नारिष्ठौ, 'वां' पुत्रयोः, 'ऊर्जः' रसस्य 'यं भागं', 'देवा
'अकल्पयन्', तत् 'एतत्', इदानीं मया दीयत इति शेषः ।
'तेन' दत्तेन, 'वां' युवां उभौ, 'प्रीणानि' प्रीतौ करोमि,
'तेन' भागेन, हे 'अहहौ' अहसः, पापस्य हन्तारौ, युवां
दृष्यतम् ॥

(२०) अथ तृतीयमाह । "अहं देवानां सुकृतामस्मि
लोके । ममेदमिष्टं न मिथुर्न भवति । अहन्नारिष्ठावनुयजामि
विद्वान् । यदाभ्यामिन्द्रो अदधाद्भागधेयम्" इति । 'सुकृतां'
शोभनकर्माणां, 'देवानां', सम्बन्धिनि 'लोके', 'अहम्', 'अस्मि'
भूवासं, 'मम', सम्बन्धि यत् 'इष्टं' कर्मा, तत् 'इदं' 'मिथुर्न
भवति' मिथ्या न भवति, अवश्यं फलप्रदमित्यर्थः । 'अहं',
'नारिष्ठौ', देवौ 'विद्वान्' तदीयमहिमानं जानन्, 'अनु-

यजामि' अनुकूलां पूजां करोमि । 'यत्' यस्मात् कारणात्, 'आभ्यां' नारिष्ठाभ्यां, 'इच्छः', 'भागधेयं' हविर्भागम्, 'अदधात्' सम्पादितवान् । तस्माद्यजामीति पूर्व्वचान्वयः ॥

(२४) अथ चतुर्थमाह । “अदारसृङ्गवत देव सोम । अस्मिन् यज्ञे महतो मृडता नः । मा नो विददभि भामो अग्रस्तिः ॥१२॥ मा नो विददृजनात् देव्याया” इति । हे 'सोम-देव', त्वम् 'अदारसृङ्गवत' दाराणामस्मदीयानां पत्नीनामसं-सयिता भव, पाप्मको भवेत्यर्थः । हे 'महतः', देवाः, यूयम् 'अस्मिन्' 'यज्ञे', 'नः' अस्मान्, 'मृडत' सुखयत, 'भामः' भवदीयः क्रोधः, 'नोभि' अस्मदाभिमुख्येन, 'मा विदत्' मा प्राप्नोतु । तथा 'अग्रस्तिः' अपकीर्तिः, प्रचुक्षता 'नः' अस्मान्, 'मा विदत्' मा प्राप्नोतु । देव्यात् 'दृजनात्', देयं यन्मा-दपि पापं यदस्ति तस्मा प्राप्नोतु ॥

(२५) अथ पौर्णमास्यां पार्वणहोमे मन्त्रमाह । “अवमं वाजिनं वयम् । पूर्व्वमासं यजामहे । स नो दोहताः सुवी-र्यम् । रावस्योवः सहस्रिणम् । प्राणाय सुराधसे । पूर्व्वमा-साय स्वाहा” इति । ‘अवमं’ अष्टं, ‘वाजिनं’ अश्ववन्तं, ‘पूर्व्वमासं’ एतन्नामकं देवं, ‘वयं’, ‘यजामहे’, । स च देवः, ‘सुराधसे’ शोभनधनहेतवे, ‘प्राणाय’ प्राणवृत्तिस्त्रित्यर्थः, ‘नः’ अस्माकं, ‘सुवीर्यं’ शोभनापत्ययुक्तं, ‘सहस्रिणं’ सहस्रसङ्ख्यायुक्तं, ‘राव-स्योवं’ धनपुष्टिं, ‘दोहतां’ दोग्धां, सम्पादयत्वित्यर्थः । ‘पूर्व्व-मासाय’, देवाय ‘स्वाहा’ इदं हविः स्नाततमसृ ॥

(८) अथ वर्हिषास्तोत्र्यमाणाया वेदेरनुमन्त्रणे मन्त्रमाह ।
 “वतुःश्रिखण्डा युवतिः सुपेशाः । घृतप्रतीका वयुनानि वस्ते ।
 श स्तोत्र्यमाणा महते सौभगाय ॥ ५ ॥ सा मे धुल्ल यजमानाय
 कामान् । श्रिवा च मे ब्रह्मा चैधि । स्त्रोना च मे सुषदा चैधि ।
 ऊर्जस्वती च मे पयस्वती चैधि । दधमूर्जं मे पिन्वस्व । ब्रह्म-
 तेजो मे पिन्वस्व । चत्रमोजो मे पिन्वस्व । विशं पुष्टिं मे पि-
 न्वस्व । आयुरन्नाद्यं मे पिन्वस्व । प्रजां पशून् मे पिन्वस्व”
 इति ॥ ६ ॥ घृतप्रतीकेत्यन्तं पूर्व्ववत् व्याख्येयं तादृशी वेदिः
 ‘वयुनानि’ कमनीयानि वर्हिषि ‘वस्ते’ वस्त्रवदाच्छादयति,
 ‘श’ तादृशी वेदिः, यजमानस्य ‘महते सौभगाय’, वर्हिषा
 ‘स्तोत्र्यमाणा’, वर्त्तते । हे वेदे सा त्वं ‘यजमानाय मे’, ‘का-
 मान्’, ‘धुल्ल’ सम्पादय । किञ्च ‘मे’ मदर्थं, ‘श्रिवा च’ ब्रान्तो-
 पद्रवा च, ‘ब्रह्मा’ सर्व्वकार्य्यशक्ता च, ‘एधि’ भव । तथा ‘स्त्रोना
 च’ सुखहेतुश्च, ‘सुषदा च’ सुष्टु प्रवेशनयोग्या च, ‘एधि’ ।
 तथा ‘ऊर्जस्वती’ बलवती, ‘पयस्वती’ चोरादिमती, ‘चैधि’ ।
 तथा ‘दधम्’ अन्नम्, ‘ऊर्जं’ दुग्धादिरसश्च, ‘मे’ मदर्थं,
 ‘पिन्वस्व’ बर्द्धय । ‘ब्रह्म’ अध्ययनादिसम्पत्तिं, ‘तेजः’ तस्मि-
 न्मित्रं कीर्त्तिश्च, ‘मे पिन्वस्व’ । तथा ‘चत्रं’ बलं, ‘ओजः’
 कान्तिं, ‘मे’ मदर्थं, ‘पिन्वस्व’ । ‘विशं’ प्रजां, ‘बरीरपुष्टिं’
 च ‘मे पिन्वस्व’ । अथवा ब्रह्मचत्रविशो वर्णचययुक्ताः प्रजाः ।
 ‘शायुः’ व्रतसंवत्सरोपेतं अन्नाद्यमन्नादनसामर्थ्यं, ‘प्रजां’ पुत्रा-
 दीन्, ‘पशून्’ गवादीन् ॥

‘घृतस्य पूर्णा’ घृतेन पूरिता, वर्त्तते । तच्च दृष्टान्तः, यथा
 ‘उत्सः’ प्रवाहः, तद्वत् । कीदृश उत्सः, ‘दैव्येन शर्मणा’ देवसम-
 न्भिना सुखहेतुना, ‘माहतेन’ वायुना, ‘अच्छिन्नपवाः’ अ-
 क्षीणोदकः, वर्षतौ वायौ वाति सति प्रवाहजसमविच्छिन्न-
 मृत्युन्दन्ते, अत एव ‘शतधारः’ अनेकधारायुक्तः ॥

(१८) अथासन्नस्य पुरोडाशस्याग्नेयस्याभिमर्शने मन्त्रमाह ।
 “यज्ञोऽसि सर्व्वतः श्रितः । सर्व्वतो मां भूतं भविष्यच्छ्रयतां ।
 श्रतं मे सन्वाशिषः । सहस्रं मे सन्तु स्रुताः । इरावतीः
 पशुमतीः । प्रजापतिरसि सर्व्वतः श्रितः ॥ १९ ॥ सर्व्वतो मां
 भूतं भविष्यच्छ्रयतां । तन्न मे सन्वाशिषः । सहस्रं मे सन्तु स्रु-
 ताः । इरावतीः पशुमतीः” इति । हे आग्नेय पुरोडाश त्वं,
 एव ‘सर्व्वतः श्रितः’ सर्व्वेणापि प्रकारेण सेवितः, ‘यज्ञः’
 यज्ञहेतुरसि, अतस्मादृग्नेन त्वया सह येन ‘मां’, अपि ‘भूतं
 भविष्यत्’, च पुत्रपौत्रादिरूपं फलं ‘श्रयतां’ सेवतां । किञ्च
 ‘मे’ मम, ‘आशिषः’ प्रार्थनीयाः कामाः, ‘श्रतं सन्तु’ वज्र-
 तरा भवन्तु । तथा ‘स्रुताः’ प्रिया वाचः, मम ‘सहस्रं’-
 सङ्ख्याकाः सन्तु । कीदृशः, ‘स्रुताः’, ‘इरावतीः’ अश्ववत्यः,
 ‘पशुमतीः’ पशुमत्यः, पञ्चजादेर्दातारं पुरुषं वज्रधा सुवर्णि-
 ताः प्रियवाचो भवन्ति । हे पुरोडाश त्वं दृष्ट्यादिना सर्व्व-
 स्थितिहेतुत्वात् ‘प्रजापतिः’, एव ‘असि’ । सर्व्वतः श्रित
 इत्यादि पूर्व्ववत् ॥

(१०) अथ पक्षे पयसि सादिते सत्यभिमर्शने मन्त्रमाह ।

प्रजाश्च तस्य मूलश्च । नीचेर्देवा निवृत्तत ॥१६॥ अग्ने योनेऽभि-
 दासति । समानो यश्च निवृत्तः । इभस्तेव प्रचायतः । मा त-
 सोष्णेषि किञ्चन । यो मां देष्टि जातवेदः । यश्चाहं देप्ति यश्च
 मां । सर्व्यांस्तान् अग्ने सन्दह । याश्चाहं देप्ति ये च माम्”
 इति । हे ‘अग्ने’, ‘ते’ तदीयः, ‘अहं’, ‘यं’ रिपुं, ‘आवृत्तामि’
 सर्वतो नाशयितुं प्रवृत्तोऽस्मि, हे ‘पितः’ पालकाग्ने, ‘चरन्’
 तां परिचरन्, ‘अहं’, वातेन रिपुराणा ‘क्षिपितः’ अयं नेतुं
 विव्रियान्तोऽस्मि, ‘तस्य’ दुरात्मनः, ‘प्रजां’ पुत्रादिकां, ‘मूलं’
 जीवनहेतुं, धनं च, हे ‘देवाः’, सन्निहिताः ‘नीचेर्निवृत्तत’
 नन्मृतं यथा भवति तथा नाशयत, हे ‘अग्ने’, ‘यः’ प्रबलः
 ब्रह्म, ‘नः’ अस्मान्, ‘अभिदासति’ दिनस्ति, ‘यश्च’ अन्यः
 समानबलः, ‘निवृत्तः’ नित्यं ब्रजुत्वेनावस्थितः, दिनस्ति ‘तस्य’
 विविधस्य ब्रजोः, सन्निधिं द्रव्यं ‘किञ्चन’ किमपि, ‘सोष्णेषि’
 अवशिष्टं मा कुरु । तत्र दृष्टान्तः, ‘इभस्तेव प्रचायतः’ यथा
 अग्नौ प्रक्षिप्तप्रदाहेन क्षीयमाणस्य न कोऽप्यंशोऽवशिष्यते तद्वत्,
 हे ‘जातवेदः’, ‘यः’ ब्रह्म, मां ‘देष्टि’, ‘अहश्च’, ‘यं’, ‘देप्ति’ ।
 विविधो देवः, प्रत्यक्षः परोक्षश्च, न तु प्रत्यक्ष उभयकर्तृको देव
 उदाहृतः परोक्षमुभयकर्तृकं देवं सूचयितुं यश्च मामिति
 पुनरुक्तं । एवञ्च सति देव्यो देष्टा च दौ च परोक्षौ ‘तान्’
 चतुर्विधान्, ‘सर्व्यान्’, हे ‘अग्ने’, ‘सन्दह’ सम्यग् भस्मीकुरु ।
 यो मुखौ देव्यदेष्टारौ तद्वारा तदीया अन्येपि देव्या देष्टारश्च
 ये सन्ति तान् सङ्गृहीतुं यामिति पुनरुक्तिः, तान् सर्व्यान्
 सन्दहेति पूर्व्वान्वाच्यः ॥

(२६) अस्मिन् कर्माणि दावग्निसमार्गो, सुच्याचारात् पूर्वमेकः समार्गः तत्र मन्त्रः पूर्वमभिहितः, अनूयाजसमिदाधानादूर्द्ध्वं द्वितीयः समार्गः । तच्चाह । “अग्ने वाजजित् । वाजं ता सस्रवाऽसं ॥ १७ ॥ वाजं जिगिवाऽसं । वाजिनं वाजजितं । वाजजित्याथै समार्जिम् । अग्निमन्नादमन्नासाय” इति । पूर्ववद्भाष्येयं । तच्च कार्यस्य निष्पत्त्यमानत्वात् सरित्यन्तमित्युक्तत्वादत्र निष्पन्नत्वात् सस्रवांसमिति विशेषः ॥

(३०) अथ उतानामग्निसमार्गोऽर्धं दर्भाणामभिमन्त्रणे मन्त्रमाह । “वेदिर्वेदिः अतः इविः । इभः परिधयः सुवः । आच्यं चक्षुः चक्षो यजुः । चाज्यास वषट्काराः । सन्ने सन्नतयो नमन्तां । इभसन्नहने ऊते” ॥ १८ ॥ इति । ‘अतः’ आसादितं, इविर्वेद्यादयो वषट्कारान्ताः सर्वे ‘सन्नतयः’ सन्नमनशीलाः सन्तः, ‘मे’ मदर्थं, ‘सन्नमन्तां’ पुनः पुनर्विधेयाः भूयो वर्त्तन्तां । कस्मिन् काल इति तदुच्यते, ‘इभसन्नहने’ इभसन्धनहेतौ दर्भे ‘ऊते’, सति सन्नमन्तामित्यन्वयः ॥

(३१) अथ यत् प्रक्षरात्तृणमपातं तस्मिन्नग्नौ प्रविमाने सति अथं मन्त्रमाह । “दिवः खीलोऽवततः । पृथिव्या अधुत्यितः । तेनासहस्रकाण्डेन । दिवन्तः शोचयामसि । दिवन्ने वज्रशोचतु । ओषधे मेो अहः शुचं” इति । हे प्रक्षरदण त्वं ‘दिवः’ खुलोकात्, ‘अवततः’ अधस्तात् प्रसारितः, ‘पृथिव्याः’, ‘अधि’ उपरि, ‘उत्यितः’ ऊर्द्धत्वेन स्थापितः, ‘खीलः’ खलः, लोकद्वयधारणहेतुखलोऽसीत्यर्थः । ‘तेन’ त्वया, ‘अहः-

कृष्टांशः कणादिरूपः, 'यः' स्वल्पः, 'अवन्निव्यते', 'रक्षसां भागधेयं', 'तत्' कणादिरूपमङ्गं, हे 'आपः', 'इतः' अस्मात् स्थानात्, 'प्रवहतात्' ब्रकर्वेणान्यत्र नयत ॥

(१४) अथान्वाहार्यपचने पिष्टलेपस्य होमे मन्त्रमाह ।
 "उलूखले मुसले यच्च शूर्पे । आग्निस्तेषु दृषदि यत् कपाले ।
 अवप्रुषो विप्रुषः संयजामि । विश्वे देवा हविरिदं जुषन्तां । यज्ञे
 या विप्रुषः सन्ति वज्रौ । अग्नौ ताः सर्वाः स्निष्टाः सुज्जता
 जुहोमि" इति । उलूखलादौ कपास्थाने द्रव्ये 'यद्यत्' पिष्टं,
 'आग्निस्तेषु' आग्निष्टमभूत्, ते सर्वे पिष्टांशाः 'अवप्रुषः' प्रधा-
 नाज्जतावनुपयुक्ताः, 'विप्रुषः' लेपाः, तान् सर्वान् 'संयजामि'
 सम्भूय वज्रौ प्रक्षिपामि । 'इदं हविः', 'विश्वे देवाः', सेवन्तां ।
 किञ्च अस्मिन् 'यज्ञे', उलूखलादावनास्निष्टाः 'विप्रुषः', 'वाः',
 'वज्रौः', 'सन्ति', 'ताः सर्वाः', अपि 'अग्नौ', एव 'स्निष्टाः'
 सुष्ठु देवतोद्देशेन त्यक्ताः, 'सुज्जताः' सुष्ठुप्रक्षिप्ताश्च यथा
 भवन्ति तथा 'जुहोमि' ॥

(१५) अथादित्योपस्थानार्थाः षण्मन्त्राः, तत्र प्रथममाह ।
 "उद्यन्नद्यमित्रमहः । सपत्नान् मे अनीमशः । दिवैनान् विद्युता
 जहि । निषोचन्नधरान् रुधि" ॥ ११ ॥ इति । हे 'मित्रमहः'
 अनुकूलतेजोयुक्तादित्य, त्वं 'उद्यन्' उदयं गच्छन्, 'यद्य'
 एवाग्नि, 'मे', 'सपत्नान्' ब्रह्मन्, 'अनीमशः' नाशयत । त-
 त्प्रकारमुच्यते, 'दिया', 'विद्युता' विद्योतमानया तीक्ष्णया
 भासा, 'एनान्' ब्रह्मन्, 'जहि' नाशय । अथ 'निषोचन्' यत्

(३८) अथ पञ्चममाह । “उदगादयमादित्यः । विशेषेण सहसा सह । द्विषन्तं मम रन्ध्रयन् । मो अहं द्विषतो रधम्” इति । ‘अयमादित्यः’, ‘विशेषेण सहसा’ सर्व्वेषां वक्ष्येन, ‘सह’, ‘उदगात्’ उदयं प्राप्तवान् । किं कुर्व्वन्, ‘मम’, ‘द्विषन्तं’ व्रतुं, ‘रन्ध्रयन्’ हिंसयन्, यस्मादयमेव कुर्व्वन्नुदेति तस्मादस्य प्रसादात् ‘अहं’, ‘द्विषतः’, सकाशात् ‘मोरधं’ मैव हिंसां प्राप्नवानि ॥

(४०) अथ षष्ठमाह । “यो नः व्रपादव्रपतः । यश्च नः व्रपतः व्रपात् उवाच तस्मै निमुक्क । सर्व्वं पापम् समूहताम्” इति । ‘अव्रपतः’ अनाकोव्रतः, ‘नः’ अस्मान्, ‘यः’ व्रतुः, ‘व्रपात्’ व्रपति, अधिचिपति, ‘यश्च’ अन्यः व्रतुः, ‘व्रपतः’ अधिचिपतः, ‘नः’ अस्मान्, ‘व्रपात्’ प्रत्यधिचिपति, ‘तस्मै’ तदर्थं, तस्मिन्नावस्थापयितुं, ‘उवाच’ ‘निमुक्क’ उदयास्तमयदेवौ, वयोरात्रदेवौ ‘सर्व्वं पापम्’ अस्मादीयं पापसमूहं, ‘समूहतां’ वृत्तं कृत्वा स्थापयेव स्थापयतां ॥

(४१) अथ समिद्धो अग्न इत्युपसमिन्धनादूर्ध्वं आहवनीयस्योपस्थाने मन्त्रमाह । “यो नः सपन्नो यो रथः । मर्तोऽभिदासति देवाः । इधमस्तेव प्रचावतः । मा तस्योष्धेवि किञ्चन” इति । हे ‘देवाः’, ‘यो मर्तः’ मनुष्यः, ‘नः’ अस्माकं, ‘सपन्नः’ व्रतुः सन्, अग्नये चिन्तयति, ‘यः’, य अस्माभिः सह ‘रथः’ धुङ्कुकारी सन्, ‘अभिदासति’ उपवपयति, ‘तस्य’ उभयविधस्य सम्बन्धि, ‘किञ्चन’ धनादिकं, ‘मोष्धेवि’ स-

“सचेदं पश्य । विधत्तंरिदं पश्य । नाकेदं पश्य । रमतिः पनिष्ठा ।
 षतं वर्षिष्ठं । अमृता यान्याहुः । सूर्या वरिष्ठो अक्षभिर्वि-
 भाति । अनु स्यावापृथिवी देवपुत्रे” इति । हे ‘सच्च’ सहनशील,
 प्रचक्षामभिभावकाग्ने, ‘इदं’ देवयजनं, ‘पश्य’ अनुजानीहि ।
 हे ‘विधत्तः’ सर्वस्य विविधं धारक वायो, त्वमपि ‘इदं पश्य’ ।
 हे ‘नाक’ सुखैकस्थानस्थितादित्य, त्वमपि ‘इदं पश्य’ । इयं
 च देवयजनभूमिः ‘रमतिः’ ‘पनिष्ठा’ चास्तु रमन्तेऽस्यां
 देविदमनुया इति ‘रमतिः’, अतिशयेन व्यवहारयोग्या,
 ‘पनिष्ठा’, ‘षतं’ यज्ञं, ‘वर्षिष्ठं’ प्रवृद्धतमं, भवतु । ‘यानि’
 यानानि प्राग्वंशसदोद्भवविधानादीनि, अपेक्षितानीति
 ‘शङ्कः’, तान्यपि ‘अमृताः’ अमृतत्वस्य फलस्य साधनानि, सन्तु,
 ‘वरिष्ठः’ अत्युत्तमः, ‘सूर्यः’, च ‘अक्षभिः’ अक्षिस्थानीयैरग्निभिः,
 ‘विभाति’ विविधं प्रकाशते, देवाः पुत्रा ययोस्ते ‘देवपुत्रे’,
 तादृशौ ‘स्यावापृथिव्यौ’, अपि अनुकूले भवतां ॥

(१) यदुक्तं सूत्रकारेण, ‘अथासौ चैवममृतं महदासः
 प्रवक्षति तत्परिगृह्णाति’ इति । तत्र प्रतियगे मन्त्रमाह ।
 “दीक्षासि तपसा योनिः । तपोऽसि ब्रह्मणो योनिः ॥ १ ॥
 ब्रह्मासि ज्ञानस्य योनिः । ज्ञानममृतस्य योनिः । अमृतमसि
 धरारभे । अर्द्धा मनसा । दीक्षां तपसा । विश्वस्य भुवनस्या-

* अनुवाकप्रारम्भे ‘परिलुब्धो भुवनस्य मध्ये मच्चं धुत्स भुवनानि
 त्वे सामे धुत्स’ इति पाठः मूले वर्तते । एतद्भाष्ये एतदनुवाकविनि-
 शेकसङ्गहे च नैव दृश्यते । E चिह्नितपुस्तके ‘सचेदं पश्येति’
 शठेपि न वर्तते ।

धिपत्नीं । सर्व्वे कामा यजमानस्य सक्तु” इति । हे सौम
 ‘दीक्षासि’ त्वं दीक्षासाधनमसि, ‘तपसः’ एकस्नानादिनिवम-
 रूपस्य, ‘योनिः’ कारणम्, असि । तच्च ‘तपः’, त्वमेव ‘असि’,
 तस्यापि कारणत्वात् । ‘ब्रह्मणः’ ब्रह्मवर्चसस्य ‘योनिः’ का-
 रणम्, असि । कारणत्वादेव तच्च ‘ब्रह्म’, त्वमेव ‘असि’ ।
 ‘क्षत्रस्य’ बलस्य, ‘योनिः’, असि । अतएव तदपि ‘सर्व्वं’,
 त्वमेव ‘असि’ । ‘स्यतस्य’ यज्ञस्य, ‘योनिः’, असि । अत-
 एव तदपि ‘अततं’, त्वमेव ‘असि’ । ‘भूः’ यज्ञद्वारा सर्व्वस्य
 भावयिता, अहं ‘मनसा’, सद्य ‘अद्वा’ कर्मानुष्ठाने विश्वासम्,
 ‘आरभे’ । तथा ‘तपसा’, सद्य ‘दीक्षां’ नियमविशेषम्,
 ‘आरभे’ । कीदृशीं दीक्षां, ‘विश्वस्य भुवनस्य’ सर्व्वस्य भूतजा-
 तस्य, ‘अधिपत्नीं’ यज्ञद्वारेणाधिकं पालयित्रीं, ततश्च ‘यज-
 मानस्य’, ‘सर्व्वे कामाः’, ‘सक्तु’ सम्पद्यन्तां ॥

(१) यदुक्तं सूत्रकारेण, ‘पूर्णाहुतिः ह्ययमानामनुमन्त्रयत’
 इति । तच्च मन्त्रमाह । “वातं प्राणं मनसान्वारभामहे ।
 प्रजापतिं यो भुवनस्य गोपाः । स नो मृत्योस्त्रायतां पा-
 त् ॥ १ ॥ ओग्जीवाजरामग्नीमहि” इति । ‘सः’ प्रजा-
 पतिः, ‘भुवनस्य’, ‘गोपाः’ रक्षकः, ‘प्रजापतिं’, ‘वातं’ देश-
 द्द्विर्वायुरूपं, देहस्यान्तः ‘प्राण’रूपं, ‘मनसा’, भक्तिबुद्धेय
 ‘अन्वारभामहे’ अनुक्रमेण परिमृच्छीमः । ‘सः’ प्रजापतिः, ‘यः’
 अस्मान्, ‘अपमृत्योस्त्रायतां’, ‘अंहसः’ पापाच्च, ‘पातु’ । ‘ओग्-
 जीवाः’ चिरकाशं जीवन्तः, ‘जरामग्नीमहि’ स्थाविरत्वं प्राप्नुमः ॥

सख्यान्ते मा योषम् । सख्यान्ते मा योष्टा” इति । ‘सप्तपदाः’
 त्वया सह सञ्चारवन्ति सप्तसङ्ख्यानि पदानि येषामस्याकं ते
 वयं, भवत्‘सखायः’, ‘अभूम’ सम्पन्नाः, ‘ते’ त्वदीयं, ‘सख्यं’,
 ‘गमेयं’ प्राप्नुयां । ‘ते’ त्वदीयात्, ‘सख्यात्’, ‘मा योषं’ अहं
 पृथग्भूतो माभूवं । ‘मे’ मदीयात्, ‘सख्यात्’, ‘मा योष्टाः’
 त्वमपि पृथग्भूतो माभूवः ॥

(११) यदुक्तं सूत्रकारेण, ‘सर्वासु सुब्रह्मण्यासु सुब्रह्मण-
 मन्वारभ्य यजमानो जपति’ इति । तत्र मन्त्रमाह । “सासि
 सुब्रह्मण्ये । तस्यास्ते पृथिवी पादः । सासि सुब्रह्मण्ये तस्यास्ते
 ऽन्तरिक्षं पादः । सासि सुब्रह्मण्ये तस्यास्ते द्यौः पादः । सासि
 सुब्रह्मण्ये तस्यास्ते दिव्यः पादः ॥ ११ ॥ परोरजास्ते पञ्चमः
 पादः । सा न इषमूर्जं ध्रुवम् । तेज इन्द्रियम् । ब्रह्मवर्ष-
 मन्नाद्यम्” इति । हे ‘सुब्रह्मण्याख्ये’, देवते त्वं ‘सा’ प्रसिद्धा,
 ‘असि’ । ‘तस्याः’ प्रसिद्धायास्तव, ‘पृथिवी’, एकः ‘पादः’ ।
 एवमुत्तरत्रापि योज्यं । रजसः पुरस्तात् वर्त्तमानः सान्निव
 आदित्यः ‘परोरजाः’, तथाविधपञ्चपादयुक्तः त्वं ‘नः’ अन्ना-
 कम्, ‘इषं’ अन्नम्, ‘ऊर्जं’ रसं, ‘ध्रुवम्’ सम्पादय । तथा ‘तेज’
 आदिकं च सम्पादय ॥

(१२) अथ सौमिक्या वेदेर्विमाने मन्त्रमाह । “विमिमे ता
 पयस्वतीम् । देवानां धेनुः सुदुघामनपस्फुरन्ती । इन्द्र सोमं
 पिबतु । क्षेमो अस्तु नः” इति । हे वेदे ‘त्वां’, ‘विमिमे’ विवे-
 षेण मितोक्तरोमि, इत्यती वेदिरिति निश्चिनोमि । कीदृशीं,

‘पयस्वतीं’ यागदारेण दृष्टिहेतुं, ‘देवानां’, ‘धेनुं’ धेनुवत्-
ग्रीवचिर्त्तौ, ‘सुदुर्घां’ सुष्ठु कामानां दोग्ध्रीं, ‘अनपस्फुरन्तीं’
प्रतिकूल्यमप्रतिपद्यमानां, । ईदृश्यां वेद्याम् ‘इन्द्रः’, अस्मदीयं
‘शेम’, पिवतु, तेन चास्माकं ‘शेमः’, अस्तु ॥

(१४) अथ वेदिकर्तृन् प्रति प्रैषमन्त्रमाह । “इमां नराः
ह्येतु वेदिमेत्य । वसुमतीः इन्द्रवतीमादित्यवतीम् ॥ १३ ॥
वर्गं दिवः । नाभा पृथिव्याः । यथायं यजमानो नरिष्येत् ।
देवस्य सवितुः सवे” इति । हे ‘नराः’ वेदिकर्त्तारः पुरुषाः,
‘सवितुः’ प्रेरकस्य, ‘देवस्य’, ‘सवे’ अनुज्ञायां सत्यां, ‘अयं’
यजमानः, ‘यथा’, ‘नरिष्येत्’ न विनश्येत्, तथा ‘पृथिव्या
नाभौ’ उपरिदिवः, स्वर्गस्य हेतौ ‘वर्गं’ उच्छ्रिते प्रदेशे,
वसुमागत्य ‘इमां’ ‘वेदिं’, ‘ह्येतु’ । कीदृशीं, ‘वस्त्रादिमतीं’,
तेषां प्रियामित्यर्थः ॥

(१५) अथ तस्या वेदेरभिमतमन्त्रे मन्त्रमाह । “चतुः शिखण्डा
भुवतिः सुपेशाः । घृतप्रतीका भुवनस्य मध्ये । तस्याः सुपर्णा
वधि यौ निविष्टौ । तयोर्देवानामधि भागधेयम्” इति । चत्वारि
शिखण्डस्थानीयानि कोणानि यस्यासौ ‘चतुःशिखण्डा’, ‘भु-
वतिः’ यौवनोपेता योषेव, देवानां प्रीतिहेतुः अतएव ‘सुपेशाः’
शोभनरूपोपेता, ‘घृतप्रतीका’ घृतं प्रतीकप्रथममासाद्यते यस्यां
वा घृतप्रतीका, तादृशी वेदिरियं ‘भुवनस्य मध्ये’, वर्तते
‘तस्यां’ वेद्याम्, ‘अधि’ उपरि, ‘सुपर्णा’ पक्षिसदृशौ याव-
श्चिवायू वर्त्तन्ते, तच्चाग्निर्देवेभ्यो हवींषि वहति, वायुस्तु फल-

भृतां वृष्टिमुत्पादयति । ततः 'तयोः' अग्निवायोः, अन्वेषां च 'देवानां', हे वेदे त्वं 'भागधेवम्' अधिकमजमीवस्वरूपं भवसि ॥

(१६) अथ वेद्याः सकाशात्क्षोष्टस्य वहिःक्षेपणे मन्त्रमाह । "अप जन्मं भयन्नुद । अप चक्राणि वर्त्तय । वृहद् सोमस्य गच्छतम्" इति । हे दक्षिणहविर्धानरूप शकट, 'जन्मं' कवेर्बु वर्त्तमानं, 'भयं', 'अपनुद' । हे उत्तरहविर्धान 'चक्राणि' परबलानि, 'अपवर्त्तय' एतत्क्षोष्टवदपगमय । हे हविर्धाने युवामुभे 'सोमस्य', 'वृहद्', 'गच्छतं' प्राप्तुं ॥

(१७) अथ पशोः सञ्ज्ञयमानस्य परावृत्तौ मन्त्रमाह । "न वाउवेतन् क्षियसे नरिष्यसि । देवाः इदेषि पश्चिभिः सुगेभिः । यच्च यन्ति सुकृतो नापि दुष्कृतः । तच्च त्वा देवः श्रिता दधातु" इति । हे पशो त्वं 'एतत्' एतेन सञ्ज्ञयपक्षपातैः, 'न वाउ' सर्वथा नैव, 'क्षियसे' । अतएव 'नरिष्यसि' न नश्यसि, किन्तु 'सुगेभिः' सुष्ठु गन्तुं शक्नोः, 'पश्चिभिः' मार्गैः, 'देवान् इदेषि' देवानेव प्राप्नोषि, 'यच्च' यस्मिन्नुत्तमलोके, 'सुकृतः' पुण्यकृतः, एव 'यन्ति' गच्छन्ति, 'दुष्कृतः' पापिनः, 'नापि' नैव, गच्छन्ति, 'तच्च' तस्मिन्नुत्तमलोके, 'श्रिता' देवः, त्वां 'दधातु' स्थापयतु ॥

वज्रमानश्च रीरिषः । सुवर्गे लोके वज्रमानः हि धेहि । वज्र
रधि द्विपदे ग्रं चतुष्पदे” इति । हे ‘वज्र’ पत्रो, ‘वृत्तिष्ठ’,
उत्पाद्यच ‘प्रतिष्ठिष्ठ’ स्थिरोभव, ‘मारिषः’ हिंसां माप्नुहि ।
‘रम’, ‘वज्र’, ‘वज्रमान’, ‘मारिरीरिषः’ मा विनाशय । इमं
‘वज्रमान’, स्वर्गे ‘लोके’, ‘धेहि’ स्थापय, ‘नः’ वज्रदीये,
‘द्विपदे’ मनुष्याय, ‘व्रमेधि’ सुखहेतुर्भव, ‘चतुष्पदे’ गवादि-
रूपाय च, ‘व्रमेधि’ सुखहेतुर्भव ॥

(१) अथ कल्पनवेपथुपञ्चावनमरणेषु चीन् मन्त्राणाह । “य-
ज्ञाग्नीषावेपिष्ठाः पञ्चायिष्ठाः समञ्चास्याः । ततो नो अभयं
रधि । प्रजाभ्यः सर्वान्भ्यो मृते । नमो ब्रह्माय मीढुवे” इति ॥ १ ॥
‘वेपिष्ठाः’ अकम्पयाः, ‘पञ्चायिष्ठाः’ पञ्चायनं कृतवानसि,
‘समञ्चास्याः’ सञ्ज्ञानं मरणं तत् प्राप्तेषि । अन्यत् पूर्ववत् ।
वेपथुपञ्चावनमन्त्रयोरपि ततोऽन इत्यादिकमनुषञ्चनीयं ॥

(२) अथ सर्वनिमित्तवाधारणं मन्त्रमाह । “य इदमकः ।
तस्यै नमः । तस्यै स्मृदा” इति । ‘यः’ पशुः, ‘इदं’ वाहनं, नि-
वदनं, पञ्चावनं, सञ्ज्ञानं चेत्येषु अन्यतमत् ‘अकः’ कृतवान् ‘तस्यै’
पशवे, ‘नमः’, अस्तु । ‘तस्यै’ पशवे, ‘स्मृदा’ इदं हविः स्थापित-
मस्तु । अथ वाहनादावेकेकस्मिन् निमित्ते तत्तत् वैवाधारणः । ४.
पुरसायदस्य पार इति होमः । पश्चात्तु य इदमकरिति
होमो द्रष्टव्यः ॥

(३) अथ पशोः स्तयमेव मृते सति बहून् सूचकारेण ।
‘न वा च वेतस्मिन्नस्ये । आशानां त्वा विश्वा आश्रा आपो-

अथ नवमोऽनुवाकः ।

(१) अष्टमे पशुविषया अष्टिद्रमन्मा उक्ताः । नवमेऽभिषवा-
दिविषया मन्मा उच्यन्ते । तच्च उपाङ्गुयहार्थाभिषवे मन्म-
माह । “अनागसस्त्वा वयम् । इन्द्रेण प्रेषिता उप । वायुहे
अस्त्वङ्ग्रभूः । मिचस्ते अस्त्वङ्ग्रभूः वरुणस्ते अस्त्वङ्ग्रभूः” इति ।
हे सोम ‘अनागसः’ अपराधरहिताः, ‘वयं’, त्वां प्रति, ‘इन्द्रेण’, ‘उप
प्रेषिताः’ । तस्मान्नास्त्यस्माकमपराधः । ‘वायुः’, देवः ‘ते’ तव,
‘अङ्गभूरस्तु’ कस्यचिदङ्गस्य भावयिता भवतु । तथा मिचो वरुणः ।

(२) अथ यावाभिमन्त्रणे मन्त्रमाह । “अपां यथा अतव
गर्भाः । भुवनस्य गोपाः श्येना अतिथयः । पर्वतानां ककुभः
प्रयुतो न पातारः । वमुनेन्द्रं ऋचत । घोषेणामीवाङ्मृतव-
त ॥ १ ॥ युक्ता स्य वहतः” इति । एते यावाणः ‘अपां यथा’
जलस्य निवासहेतवः । यज्ञदारेण दृष्टिहेतुत्वात् ‘अतस्य गर्भाः’
यज्ञस्य गर्भवदन्तर्वर्तिनः, ‘भुवनस्य गोपाः’ कर्षानिष्पादनेन
लोकस्य पास्तकाः । ‘श्येनाः’ श्येनवदतिप्रवसाः । ‘अतिथयः’
अतिथिवदिहाभिषवप्रदेशे समागताः । ‘पर्वतानां ककुभः’
प्राच्यादिदिग्वत् परितोवर्त्तमानाः । यावाणो हि पर्वतेषु
त्यजन्ते । ‘प्रयुतः’ प्रकर्षेण सोमं मिम्रसन्तः । ‘न पातारः’
पास्तका न भवन्ति किन्तु सोमस्य हिंसकाः । तादृशा हे या-
वाणो यूयं ‘वमुना’ वाचा, भवदीयेन ब्रह्मेण, ‘इन्द्रं ऋचत’ ।
इन्द्रो हि यावध्वजं श्रुत्वा तदानीमेवागच्छति । ‘घोषेण’ भव-

रीयेनोच्चध्वनिना, 'अमीवान्' भोगान्, 'चातयत' विनाशयत,
'यन्ता स्त' परस्परं सम्बद्धा भवत, 'वहतः' इममभिषवं नि-
र्घहत ॥

(१) अथमाध्यन्दिनसवनेऽभिषवाद्दूर्ध्वं प्रतिप्रस्थातुर्यावृणाम-
नुमोदने मन्त्रमाह । “देवा यावाण इन्द्रुरिन्द्र इत्यवादिषुः ।
इमचुच्युः परमस्थाः परावतः । अस्मात् सधस्यात् । उरो-
रन्तरिचात् । आसुभूतमसुषुः । ब्रह्मवर्चसं न आसुषुः ।
समरे रक्षाश्चवधिषुः । अपहतं ब्रह्मव्यस्य” इति । ये
'शावाहः', 'देवाः' स्रोतमानास्तदभिमानिदेवाः, सन्ति ते
सर्वेपि अयम् 'इन्द्रः', 'इन्दुः' चन्द्रवदङ्गादकारो, 'इत्यवादिषुः' ।
सर्वमपि 'परमस्थाः' 'परावतः' अत्यन्तं दूराद्देवात्, 'इन्द्रः',
प्रति 'आ-अचुच्युः' आभिमुख्येन प्राप्ताः, 'सधस्यात्' सर्वेषां
वशावसानप्रदेशात्, 'अस्मात्' भूलोकात्, आगत्य, तथा 'उरोः',
विशेषात्, 'अन्तरिचात्', आगत्य 'सुभूतं' सुष्ठुनिष्पन्नमिमं,
शिमं, 'आसुषुः' साकल्येनाभिषुतं कृतवन्तः, 'मे' मम यजमा-
नस्य, 'ब्रह्मवर्चसं' यागानुष्ठानरूपम्, 'आसुषुः' साकल्येन
वशादितवन्तः, 'समरे' सङ्ग्रामे, 'रक्षांसि', 'अवधिषुः' इतवन्तः,
'ब्रह्मव्यस्य' ब्राह्मणानां मन्त्राणां वा क्षपयितुर्दूरात्प्रानो-
राचस्य, 'अपहतं' अपघातं, विनाशं कृतवन्त इति शेषः ॥

(४) अथ दधिघर्षे स्तुतिगृहीतस्याभिचारितस्य दध्न आग्नी-
शीवाग्नावधिअयणे मन्त्रमाह । “वाक् च त्वा मनस्य ओणो-
ताम् ॥ १ ॥ प्राचस्य त्वापानस्य ओषीताम् । चक्षुष्य त्वा ओ-

स्वाहा पृथिव्याम् । वामदेव्ये अयस्व स्वाहान्तरिक्षे । बृहति
अयस्व स्वाहा दिवि । बृहता त्वापस्तोमि” इति । येषां
‘सविता’, सोयम् ‘उदसाप्सोत्’ पतितस्य हविर्धानादेरुत्तमं
करोतु, एवं ‘मित्रः’, ‘अर्यमा’, च उत्तमं कुरुतां, सोऽयं
देवतात्रयसमूहः, ‘युगेन’ योगेन, युगपदेव ‘सर्व्वाम्’, ‘समि-
चान्’ वैरिणः, ‘अवधीत्’, तथा ‘मां’ यजमानं, ‘बृहन्तं’ धना-
दिसमृद्धियुक्तं, ‘वीरवन्तं’ कर्म्मसुरैः पुनैरुपेतम्, ‘अकरोत्’
करोतु, ‘रथन्तरे’ सान्नि, ‘पृथिव्यां’, च ‘अयस्व’ । हे देवता-
समूह हविर्धानमिदं तत्रोभयत्राश्रितं कुरु । ‘स्वाहा’ तुर्भस्मिं
स्वाहुतमस्तु, तथा ‘वामदेव्ये’, सान्नि अन्तरिक्षलोके चैत-
त्सदः ‘अयस्व’ आश्रितं कुरु, तथा ‘बृहति’ सान्नि, ‘दिवि’
द्युलोके च, ‘अयस्व’ पतितमिदमाग्नीध्रीयमाश्रितं कुरु, तुर्भ-
स्मिदं स्वाहुतमस्तु । रथन्तरादयस्त्रयो मन्त्रा हविर्धानादि-
त्रिषु व्यवस्थिताः, उदसाप्सोदिति सर्व्वशेषेणुषज्यते । हे हवि-
र्धानदेव त्वां ‘बृहता’ सान्नि, तत्सामर्थ्येन ‘उपस्तोमि’
उपेत्य उत्तमं करोमि, सोयमुपस्तमनमन्त्रः ॥

(२) अथ यदि वपा हविरवदानं वा स्कन्देत तदादा-
मन्त्रमाह । “आ त्वा ददे यज्ञसे वीर्याय च । अस्मास्त्रि-
यूयं दधायेन्द्रियं पयः” इति । हे स्कन्दद्रव्य मम यज्ञोवीर्य-
सिद्ध्यर्थं त्वां पुनः ‘आददे’, हे ‘अग्निद्याः’ गावः, ‘यूयं’
‘इन्द्रियं पयः’ इन्द्रियाभिवृद्धिसाधनं क्षीरम्, ‘अस्मासु’ ‘द-
धाय’ सम्पादयथ ॥

(१) अथ पूर्वमन्त्रेण स्तुते द्रव्ये शुच्यवस्थापिते सति स्तु-
दनप्रायश्चित्तार्थहोममन्त्रमाह । “यस्यो द्रुषा यस्त उदर्धः ।
॥१॥ दैव्यः केतुर्विश्वं भुवनमाविवेश । स नः पाञ्चरिष्यै
साहा” इति । हे इविः तव सम्बन्धी यो ‘द्रुषः’ क्षेत्रः,
यस्य ‘उदर्धः’ उद्भूतावयवः, स सर्वोऽपि ‘दैव्यः’ देवयोग्यः,
‘केतुः’ देवैः प्रज्ञातस्तु सन्, ‘विश्वं भुवनं’ सर्वं जगत्, ‘आ-
विवेश’, न त्वसौ विनष्टः, ‘सः’ त्वम्, ‘अरिष्यै’ हिंसाराहित्याय,
‘नः’ अस्मान्, ‘पाहि’ रक्ष, तदर्थं स्ताञ्जतमिदमस्तु ॥

(४) यदुक्तं सूत्रकारेण । यद्येन मार्त्तिज्यादृतं सन्तं नि-
रैरसाग्नीध्रे जुहुयादिति । तच्च मन्त्रमाह । “अनु मा
स्यो यज्ञोऽयमेतु । विश्वे देवा मरुतः सामाकः । आप्रिय-
हन्दांसि निविदो यजूंषि । अस्यै पृथिव्यै तद्यज्ञियम्”
इति । ‘अयं यज्ञः’, ‘सर्वः’ कृत्स्नावयवसंयुक्तः, ‘मामन्वेतु’,
न त्वन्मनुगच्छतु । सर्वज्ञः सर्व एव स्पष्टीक्रियते । येन ‘विश्वे
देवाः’, यज्ञनिष्ठाः ये च ‘मरुतः’, देवाः यच्च ‘साम’ रथ-
नरादिकं, यच्च ‘अर्कः’ आदित्यः, याच्च ‘आप्रियः’ प्रवाज-
वाक्याः, यानि च गायत्र्यादीनि ‘हन्दांसि’, याच्च ‘निविदः’
वस्त्रावयवाः, यानि च ‘यजूंषि’ हन्दीरहिता मन्त्राः, यच्चा-
नत् ‘यज्ञियं’ यज्ञार्हमङ्गं, ‘अस्यै पृथिव्यै’ अस्यां पृथिव्यां,
वर्तते ‘तत्’ सर्वम्, ‘मामन्वेतु’ मदोयो यज्ञः सगुणो
भवतु ॥

(१) यदुक्तं सूत्रकारेण । ‘यद्येककपालं स्तुन्देत् परि वा

वर्त्तत प्रजापतेर्वर्त्तनिमनुवर्त्तस्य । अनुवीरैरनुराध्याम गोभिः ।
अन्वयैरनुसर्वैरुपुष्टैः । अनु प्रजयान्विद्भिचेष्ट । देवा नो यज्ञस-
जुधा नयन्त्विति यथा खानं कल्पयतीति । तत्र मन्त्रमाह ।
“प्रजापतेर्वर्त्तनिमनुवर्त्तस्य । अनु वीरैरनुराध्याम गोभिः ।
अन्वयैरनु सर्वैरुपुष्टैः । अनु प्रजयान्विद्भिचेष्ट ॥ २ ॥ देवा नो
यज्ञसजुधा नयन्तु” इति । हे एककपाल ‘प्रजापतेर्वर्त्तनि’
प्रजापतिना योयं मार्गस्तव सृष्टस्त्वमेव मार्गम्, ‘अनुवर्त्तस्य’
अनुसर, ततो वयमपि ‘वीरैः’ पुत्रादिभिः, ‘अनु’ क्रमेण,
सष्टद्वा भूषास्व । तथा ‘गोभिः’, ‘अन्वैः’, ‘सर्वैः’, ‘रु’
‘उष्टैः’ धनैः, ‘प्रजया’ इत्यादिरूपया, ‘इद्भिचेष्ट’ चक्षुरादि-
पाटवेन च, सष्टद्वा भूषास्व । ‘देवाः’, सर्वे ‘नः’ अक्षरार्थे
‘यज्ञम्’, ‘सजुधा’ वैकल्प्यरहितेन मार्गेण ‘नयन्तु’ ॥

(१) अथ तल्लोककपालस्य यजमानानुमन्त्रणे मन्त्रमाह । “अति
क्षणे प्रवितिष्ठामि राष्ट्रे । प्रत्यंशेषु प्रतितिष्ठामि गोषु । अति
प्रजायां प्रतितिष्ठामि भव्ये । विश्वमन्याऽभिवाटुधे । तदन्व-
खानमधिश्रितम् । दिवे च विश्वकर्षणे । इधिवै चाकरं नमः”
इति । ‘क्षणे’ राष्ट्रखामिनि राजनि, ‘प्रतितिष्ठामि’ स्वतन्त्रो
भवामि, तथा ‘राष्ट्रे’, ‘अंशेषु’, ‘गोषु’, पुत्रादिरूपायां ‘प्र-
जायां’, ‘भव्ये’ प्रशस्ते स्वर्गे च, ‘प्रतितिष्ठामि’ स्वतन्त्रो भवामि,
‘अन्या’ द्वावष्टयव्योर्मध्ये एका सौः, ‘विश्वं’ भूतजातम्, ‘अभि-
वाटुधे’ दृष्टिद्वाराभिमुख्येन वर्धयति, ‘तत्’ आभिवर्धितं विश्वं
‘अन्यस्यां’ इधिवाम्, ‘अधिश्रितं’ उपरिस्थितं, ‘विश्वकर्षणे’

नर इत्यनुवाके व्याख्यातौ । तन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् बल-
न्नो अग्नेवम इत्येतावायुष्ट आयुर्दा अग्न इत्यनुवाके व्याखा-
तौ । त्वमग्ने अयास्ययासन्नित्ययं जुष्टोदमूना इत्यत्र व्या-
ख्यातः । प्रजापते न त्वदेतानीत्ययं सोमस्य त्विधिरसीत्यनुवाके
व्याख्यातः ॥

(१४) अथ चतुर्दशममन्त्रमाह । “इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि।
मैषान्नुगादपरो अर्द्धमेतम् । शतं जीवन्तु शरदः पुरुषोः।
तिरो मृत्युं दधतां पर्वतेन” इति । ‘जीवेभ्यः’ सर्वेषां जीवाना-
मर्थे, ‘इमं’ होमं, ‘परिधिं’ परितोधारकं, ‘दधामि’ द-
पयामि । ‘एषां’ जीवानां मध्ये, ‘अपरः’ कश्चिदपि, ‘एत-
मर्धं’ शतसंवत्सरसंख्याकस्यायुषस्यार्धं पञ्चाशद्वर्षरूपमेतं भागं,
‘मागात्’ मा प्राप्नोतु । किन्तु ‘शतं शरदः’ शतसंख्याकान् संव-
त्सरान्, ‘जीवन्तु’ । कीदृशीः शरदः, ‘पुरुषोः’ पुरुषं ब्रह्म
भोगानश्चन्ति प्राप्नुवन्तीति पुरुष्यः तादृशीः, एषां जीवानां
‘मृत्युं’, ‘पर्वतेन’ पर्वतसदृशेनानेन होमेन, ‘तिरोदधतां’
व्यवहितं कुर्वतां । यदा गोमायुपतनादिनिमित्ते सतीमं वर-
णेत्यादिषड्भिरनेन मन्त्रेण वा दक्षिणतः पाषाणं स्थापयेत् ।
मन्त्रस्तत्परतया व्याख्येयः ॥

(१५-२२) अथ पञ्चदशमारभ्य द्वाविंशपर्यन्तानष्टौ मन्त्रानाह ।
“इष्टेभ्यः स्वाहा वषट्निष्टेभ्यः स्वाहा । भेषजं दुरिष्यै स्वाहा
निष्कृत्यै स्वाहा । दौराधै स्वाहा दैवीभ्यस्तनूभ्यः स्वाहा ॥ १ ॥
अधै स्वाहा समृधै स्वाहा” इति । ‘इष्टेभ्यः’ सन्त्यग्नागेनारा-

मनूनातिरिक्तविघ्नित्यावयवः तथा यज्ञोऽपि । किञ्चापि अयं
'यज्ञः', 'पुरुषसंयुतः' पुरुषेण सम्यङ्निर्मितश्च, यस्मादेवं
तस्मात् हे 'अग्ने', तदस्येत्यादि पूर्व्ववत् ॥

(१८) अष्टाविंशमाह । "यत्पाकचा मनसा दीनदद्या न
यज्ञस्य मनुते मर्त्तासः । अग्निष्टद्धेता क्रतुविद्विजानत् । य-
मिहो देवाः ऋतुगो यजाति" ॥ ५ ॥ इति । पाको बासः
तददन्त्यैस्त्रायन्ते रक्ष्यन्त इति 'पाकचाः' बासवदप्रबुद्धमतयः,
'दीनदद्याः' क्षीणोत्साहाः, 'मर्त्तासः' मनुष्या यजमानाः,
'यज्ञस्य', 'यत्' अङ्गं, 'मनसा', स्वकीयेन 'न मनुते' नाव-
बुध्यन्ते, 'तत्' अङ्गं, 'विजानत्', 'क्रतुवित्' छत्त्रयागाभिज्ञः,
'यमिहः' अतिशयेन यष्टुं समर्थः, 'हेता' देवानामाह्वता,
'यमिः', 'देवान्', यष्टव्यान् 'ऋतुगो यजाति' तत्तद्वृत्तुकाले
पूजयतु ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

'ब्रह्मप्रतिष्ठा'दर्शादौ प्रायश्चित्तार्थहोमकाः ।

इत्येकादशोऽनुवाकः ।

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

(१) एकादशे दर्भपूर्णमासप्रायश्चित्तमन्त्रा उक्ताः । द्वाद-
शेऽग्निहोमादादेकविंशत्या दर्भपुञ्जोलैः पायमानस्य यजमा-

निमित्तेन कृतं पापं, 'मारिम' वयं प्राप्तवन्तः, तस्माच्च मां
'मुञ्चत' ॥

(४) अथ चतुर्थं मन्त्रमाह । "सजातशूसादुतवा जामि-
शूसात् । ज्यायसः शूसादुतवा कनीयसः । अनाज्ञातं देवकृतं
पदेनः । तस्मात् त्वमस्मान् जातवेदो मुमुग्धि" इति । 'सजा-
ताः' समानजन्मानो ज्ञातयः समानवयस्काः, सखायो वा, तैः
मयिकृतः 'शंसः' प्रशंसा, स्तुतिः, 'उतवा' अथवा, 'जामयः'
जायाभार्याः, ताभिर्मयिकृतः 'शंसः' स्तुतिः, 'ज्यायान्' ज्येष्ठ-
भ्राता, तस्य, 'शंसः' तेन मयिकृता स्तुतिः, 'उतवा' अथवा,
'कनीयान्' कनिष्ठभ्राता, तस्य 'शंसः', तेन मयिकृता स्तुतिः,
'तस्मात्' स्तुतिसङ्घात्, मन्त्रेण मया 'अनाज्ञातं', स्वचित्ते-
नापरामृष्टं, 'देवकृतं' देवविषये सन्पादितं, 'यत्' 'एनः' पापं,
हे 'जातवेदः', त्वं 'अस्मात्' पापात्, 'मुमुग्धि' मां मुक्तं कुरु ॥

(५) अथ पञ्चमं मन्त्रमाह । "यदाचा यन्मनसा । बाहु-
भ्यामूर्ध्वमष्टीवद्भ्याम् ॥ २ ॥ शिञ्जैर्यदनृतं चक्षमा वयम् । अ-
ग्निर्मा तस्मादेनसः" इति । 'अष्टीवद्भ्यां' जानुभ्याम्, 'शिञ्जैः'
शिञ्जिषापलप्रकारैः वागादिभिः सर्वैः, 'यदनृतं' लोकवेदविरुद्धं
वापारं, 'वयं', 'चक्षमा' । अग्निरित्यादिकं द्वितीयमन्त्रोक्तस्य
वाक्यशेषस्य प्रतीकं सवाक्यशेषोन्नाध्याहृत्य योजनीयः ॥

(६) अथ षष्ठं मन्त्रमाह । "यद्भुक्ताभ्यां चकर किल्बि-
शाणि । अक्षाणां बहुमुपजिघ्रमानः । दूरेपश्चाच्च राष्ट्रभृच्च ।
तावत्परसावनुदत्तामृणानि" इति । 'यत्' यानि, किल्बि-

पोडितवानस्मि, तथा 'पितरं', च हस्तपादोपघातेन पोडित-
वानस्मि, 'तत्' तदानां, 'पितरौ' मातापितरावुभौ 'मया',
'अहिंसितौ' अनुपद्रुतौ, भवतां 'तत्' तस्माच्चापिचोर्विषये,
इ 'अग्ने', अहम् 'अनृणो भवामि' प्रत्युपकारराहित्यरूपं य-
त्पापं तेन मुक्तो भूयासं ॥

(१०) अथ दशमं मन्त्रमाह । "यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत-
क्षाम् । यन्मातरं पितरं वा जिह्मिषिम । अग्निर्मा तस्मादेनसः"
इति । 'अन्तरिक्षादिकं' लोकत्रयं 'जिह्मिषिम' वयं हिंसित-
वन्तः, इति 'यत्', च यथा 'मातरं पितरं', च 'जिह्मिषिम',
इति 'यत्', लोकत्रयवर्तिनां मातापिचोऽप्यनिष्टाचरणमेव हि
३ । अग्निरित्यादि पूर्व्ववत् ॥

(११) अथैकादशं मन्त्रमाह । "यदाश्रया निश्रया यत्प-
राश्रया ॥ ४ ॥ यदेनस्रक्षम नूतनं यत्पुराणम् । अग्निर्मा त-
स्मादेनसः" इति । शंसुहिंसायामितिधातुः । 'आश्रया' आभि-
मुख्येन कृतया हिंसया, 'यत्' पापं, 'निश्रया' नितरां कृतया
हिंसया, 'यत्' पापं, 'पराश्रया' पारावृत्तेन कृतया हिंसया,
'यत्' पापं, अन्यदपि 'नूतनम्' इदानीन्तनं, 'यदेनस्रक्षम',
'पुराणं' चिरकालव्यवहितं, 'यदेनस्रक्षम' । अग्निरित्यादि
पूर्व्ववत् ॥

(१२) अथ द्वादशं मन्त्रमाह । "अतिक्रामामि दुरितं यदेनः ।
ब्रह्मामि रिप्रं परमे सधस्ते । यच्च यन्ति सुहृतो नापि दुष्कृतः ।
तमारोहामि सुहृतां नु लोकम्" इति । 'दुरिति' दुर्गति-

कारणं, 'यदेनः', तादृशमग्नेः प्रसादात् 'अतिक्रामामि', किञ्च 'परमे' उत्कृष्टे, 'मधस्ते' सहाख्याने विद्वत्सभादौ, कृतं 'रिपं' पापं, 'जहामि' अग्नेः प्रसादात् परित्यजामि, ततश्च 'यच्च' यस्मिन् लोके, 'सुकृतः' पुण्यकृतः, 'यन्ति', न कदाचिदपि 'दुष्कृतः', 'यन्ति', 'सुकृतां लोकं', 'नु' क्षिप्रम्, 'आरोहामि' ॥

(११) अथ त्रयोदशं मन्त्रमाह । “चित्ते देवा अमृजतैतदे-
नः । चित एतस्मानुष्येषु मामृजे । ततो मा यदि किञ्चिदावग्रे ।
अग्निर्मा तस्मादेनसः । गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु । दुरिता वाणि
चकम । करोतु मामनेनसम्” इति । एकतदितचितास्त्वा
पुरुषाणामुत्पत्तिः पौरोडाशिककाण्डे उक्ता एव 'चितः', तपो-
क्तः तस्मिन् 'देवाः', 'एतदेनः' पापम्, 'अमृजत' । अतएव
ब्राह्मणमावाचते । 'ते देवा आप्येवमृजत' इति । अज्ञो जाता
एकतदितचिता आप्या देवा सेपितपापापराधाः, सोऽहं
'चितः', 'एतत्' पापं, 'मनुष्येषु', 'मामृजे' मृष्टवान्, सेपितवा-
नित्यर्थः । एतदपि तत्रैवावातम् । 'आप्या अमृजत सूर्याभ्यु-
दिते सूर्याभ्युदितः सूर्याभिनिमुक्तः' इत्यादि । 'ततः' सूर्या-
भ्युदितादिमनुष्येष्ववस्थितात् पापात् सकाशात्, 'किञ्चित्' पापं,
'यदि', माम् 'आनशे' । अग्निरित्यादि पूर्ववत् ॥

(१२) अथ चतुर्दशमन्त्रमाह । “दिविजाता अप्सु जाताः ।
या जाता ओषधीभ्यः । अथो या अग्निजा आपः । ता नः शुधन्
शुन्वन्तोः” इति । 'या आपः', 'दिविजाताः' दुर्लोके प्रादुर्भूता
नित्या वर्तन्ते, यासु 'अप्सु' कर्मासु, 'जाताः', कर्माजन्याः, 'आपः',

अपि च' अयं 'सोमः', 'नृचचाः' नृक्षमुत्थानमुपहृद्वा पशु,
 'शुश्रुगस्तु' अस्मद्विरां श्रोता भवतु, 'गिरः' स्तुतिम्, 'आवृषा-
 नः' सम्मजमानोयं सोमः, 'नः' अस्मान्, 'मा विहासोत्' मा
 परित्यज, स्तुतिभिः प्रसन्नः सन् अभिषवाद्यपराधं क्षमता-
 मित्यर्थः । ततो वयम् 'अनागाः' विस्मृतास्मदीयापराधः सन्,
 'तनुवः' निजशरीराणि, 'वावृधानः' प्रत्यङ्गं वर्द्धयन्, 'नः'
 अस्माकम्, 'आजायमानः' सर्वतः सर्वकार्येषु वर्तमानः,
 'रूपं', तदनुकूलस्वरूपं 'वहतु' स्वीकरोतु ॥

(६) अथ षष्ठमन्त्रमाह । "उपचरन्ति जुहो घृतेन । मि-
 षाण्यङ्गानि तव वर्द्धयन्ती । तस्मै ते सोम नमददवट् ।
 उप मा राजन् सुकृते ह्वयस्व" इति । 'जुहो' प्रभृतयः क्षुरः
 'घृतेन' चरणात्मकेन पयोदध्यादिद्रव्येण, 'उपचरन्ति' हे
 सोम त्वामुपेत्य सिञ्चन्ति, कीदृशो जुहोः, 'तव मिषाण्यङ्गानि',
 अवयवाप्यायनेन 'वर्द्धयन्त्यः', हे सोम 'तस्मै ते' तादृशाव
 तुभ्यं, 'नमदत्' नमस्कारस्तु, 'ववट्' ववट्कारो हविष्ये
 प्रदानं, हे 'राजन्', 'सुकृते' शोभने कर्मफले, माम् 'उप-
 ह्वयस्व' अनुजानीहि ॥

(७) अथ सप्तममन्त्रमाह । "सम्प्राणापानाभ्यां ब्रमु च-
 क्षुषा तम् । सः श्रोत्रेण गच्छस्व सोम राजन् । सक्तं चास्मि-
 तं ब्रमुतस्ते अस्तु । जानीतास्वः सङ्गमने पथीनाम्" इति ।
 हे 'सोम राजन्', त्वं प्राणादिभिः 'सङ्गच्छस्व' पूर्वमभिव-
 वादिना तत्तो विद्युताः प्राणादयः पुनस्तथा संयुज्यतां, 'बन्',

तव शरीरे 'आस्थितं' अस्माभिः कृतं निषीडनादिविकार-
जातमवस्थितं 'तत्' सर्व्वं, 'ते' तव, 'शम्' सुखनिमित्तमेव,
'अस्तु', 'पथीनां' स्वर्गाद्युत्तमलोकमार्गाणां, 'सङ्गमने' सम्यक्
प्राप्तौ, 'जानीतात्' हे सोम त्वं 'नः' अस्मान्, जानीहि अस्मा-
भिः कथितमित्येवमनुस्मर ॥

(८) अथाष्टमं मन्त्रमाह । "एतं जानीतात्परमे व्योमन् ।
वृकाः सधस्या विद रूपमस्य ॥ ३ ॥ यदा गच्छात्पथिभिर्देव-
यानैः । दृष्टापूर्त्ते कृणुतादा विरस्मै" इति । हे सोम 'परमे
व्योमन्' उत्कृष्टे विश्वेषेण रक्षके स्वर्गे, 'एतं' यजमानं, 'जानी-
तात्' त्वं जानीहि, स्वर्गप्राप्त्यर्थमेतमनुगृह्णाह, हे 'सधस्याः'
अने यजमानेन सहास्मिन्नावस्थिता हे देवाः, 'वृकाः' पाप-
विवारकाः सन्तः, 'अस्य', यजमान'रूपं' कर्मानुष्ठाने वृत्त-
वचनं 'विद' जानीत, एतावत् पुण्यमनेन कृतमिति स्मरत ।
तव सतो 'यदा', अयं यजमानो 'देवयानैः' देवगमनार्हैः,
'पथिभिः' मार्गैः, 'गच्छात्' गच्छेत्, तदानीं 'अस्मै' अस्य
यजमानस्य दृष्टापूर्त्ते श्रौतस्मार्त्ते कर्माणि, दैविकपैष्टककर्माणि
वा, 'आविष्कृणुतात्' हे सोम स्वर्गलोके प्रकटीकुरु ॥

(९) अथ नवमं मन्त्रमाह । "अरिष्टो राजन्नगदः परे-
हि । नमस्तु अस्तु चक्षसे रघूयते । नाकमारोह सह यज-
मानेन । सूर्य्यं गच्छतात् परमे व्योमन्" इति । हे 'सोम रा-
जन्', 'अरिष्टः' केनचिदप्यहिंसितः, 'अगदः' रोगरहितस्य सन्,
'परेहि' परावृत्तं स्वस्थाने गच्छ, 'चक्षसे' दर्शने कुशलाय,

(१) अथ तृतीयं मन्त्रमाह । “येन ब्रह्म येन चतुः । येने-
द्राग्नी प्रजापतिः सोमो वह्मणे येन राजा । विश्वे देवा ऋषयो
येन प्राणाः । अज्ञो लोका दधिरे तेज इन्द्रियम् । शुक्रा दी-
शयै तपसो विमोचनीः । आपो विमोक्तीर्मयि तेज इन्द्रि-
यम्” इति । ‘येन’ दीक्षाकर्माणां, ब्रह्मचरादीनि स्वस्वमहि-
मानं प्रतिपेदिरे ‘प्राणाः’, च यजमानानुष्कृतादीक्षाकर्माणैव
सकीयोऽङ्गासनिश्वासादिव्यापारचमत्वं प्रतिपेदिरे । अज्ञ
रत्यादि पूर्ववत् ॥

(४) च आहिताग्निरन्यदीये यागे आर्त्विज्यं कृत्वा सोमं
ऋषयेत् तस्य होमार्थास्तये मन्त्राः । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह ।
“अपां पुष्पमस्योषधीनां रसः । सोमस्य प्रियं धाम ॥ १ ॥
अग्नेः प्रियतमं हविः स्वाहा” इति । हे आज्य त्वं ‘अपां’,
‘पुष्पं’ कार्यम्, ‘असि’ । अप्सु गोभिः प्रीतासु क्षीरदारेणा-
न्यनिष्पत्तेः । तथा ‘ओषधीनां’, ‘रसः’ सारभूतम्, ‘असि’ ।
गोमिर्भक्षिताभ्य ओषधिभ्यो निष्पन्नत्वात् । तथा ‘सोमस्य’,
‘प्रियं’, ‘धाम’ स्थानम्, ‘असि’ । सोमो हि देवतात्माऽऽज्येन ऊतेन
परितुष्यति । किञ्च ‘अग्नेः प्रियतमं हविः’, ‘असि’ । तादृशं
तां खाज्जतं करोमि ॥

(५, ६) अथ द्वितीयतृतीयौ मन्त्रावाह । “अपां पुष्पमस्योष-
धीनां रसः । सोमस्य प्रियं धाम । इन्द्रस्य प्रियतमं हविः
स्वाहा । अपां पुष्पमस्योषधीनां रसः । सोमस्य प्रियं धाम ।
विश्वेषां देवानां प्रियतमं हविः स्वाहा” इति । पूर्ववद्भाष्येयं ॥

परिमाणं प्रकृतिद्रव्यं च क्रमेण विधत्ते । “द्वादशारत्नी रश्मना भवति । द्वादशमासाः संवत्सरः । संवत्सरमेवावस्थे । मौञ्जी भवति । उर्मै मुञ्जाः । ऊर्जमेवावस्थे” इति । चतुर्विंशतित्यङ्गुलयोऽरत्निः ‘द्वादशारत्नी’प्रमाणेयं अस्याभिधानी ‘रश्मना’ कर्त्तव्या । तत्र सङ्ख्याबलान्मासद्वारा संवत्सरप्राप्तिर्भवति । मुञ्जास्थेन दृणविशेषेण सा रश्मनानिष्पाद्या । पशुभिर्भक्ष्यत्वान् मुञ्जानामुर्गुपलं ॥

(१) अश्वमेधस्य सङ्कल्पकाले नक्षत्रविशेषं विधत्ते । “चित्रा नक्षत्रं भवति । चित्रं वा एतत् कर्म ॥ १ ॥ यदश्वमेधः समृद्धौ” इति । बह्विधानामनुष्ठेयानामिष्टिपशुसोमरूपाणां सङ्गावादश्वमेधकर्मणश्चित्रत्वमतस्तस्य समृद्धयर्थं ॥

(२) चित्रानक्षत्रं कालविशेषं विधाय देशविशेषं विधत्ते । “पुण्यानाम देवयजनमध्यवस्यति । पुण्यामेव तेन कीर्त्तिर्मभिज्यति” इति । ‘पुण्यं’ पावनं नामधेयं यस्य श्रवणमात्रेण प्रतीयते तत् ‘पुण्यानाम’, स्थानं पुष्करवनं गौतमवनं वाराणसीकुसुमेत्यदि, तादृशं ‘देवयजन’, देशं चित्रानक्षत्रकाले ‘अध्यवस्यति’ तेन पुण्यां कीर्त्तिं प्राप्नोति ॥

(५) देशकालयोर्विशेषं विधाय अतिगानयने विशेषं विधत्ते । “अपदातीनृत्विजः समावहन्त्यासु ब्रह्मण्यायाः । सुवर्गस्य लोकस्य समर्थे” इति । ये अतिजः स्वस्वमृद्देवताः तान्, ‘अतिजः’, ‘अपदातीनावहन्ति’ पादसञ्चारं निवार्य हस्तशालीनारोह्य राजपुरुषास्तानृत्विज आनयन्ति । तत्रकालविधिः

शसुब्रह्मण्याः', इति । यस्यां चैत्र्यां पौर्णमास्यां साङ्ग्रहिणी
तत्र आरभ्य संवत्सरेतीते सत्युपरितनसंवत्सरे वैशाख्याममा-
वास्यायां त्रैधातवीयरूपायां दीक्षणीयामारभ्य सप्तसु दिनेषु
तस्यां दीक्षणीयायां समाप्तायां तत्समाप्तिदिनमारभ्य दिन-
त्रये दीक्षाः परिसमाप्य तत्र उपरितने प्रायणीयेऽहनि सुब्र-
ह्मण्या प्रवर्तते । तत् सुब्रह्मण्यपर्यन्तमृत्विजां समावहनं कर्त्त-
व्यं । तद्यथा साङ्ग्रहिणीष्टिदिने तस्य तस्य गृहे गत्वा सोमप्रवा-
केषु वृत्तानध्वर्युर्ब्रह्महोतृनामीध्रश्च हस्त्यश्वादिकमारोप्येष्ट्यर्थ-
मानयन्ति । अनन्तरभाविन्यां वैशाख्यां पौर्णमास्यां प्राजापत्य-
सप्तमनूपरमालम्बुं सोमप्रवाकवृत्तौ मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातारौ
हस्त्यादिकमारोप्य राजपुरुषा आनयन्ति । अनन्तरभाविन्यां
वैशाख्याममावास्यायां ब्रह्मोदनार्थं चतुर्णां महर्त्विजामपेक्षित-
तादध्वर्युर्ब्रह्महोतृणां पूर्वमेवानोतत्वादवशिष्टमहर्त्विजमुद्गातारं
हस्त्यादिभिरानयन्ति । अथागामिसंवत्सरगतायां वैशाख्या-
ममावास्यायां दीक्षणीयेष्टौ साम गातुं प्रक्षोतारं हस्त्यादिभि-
रानयन्ति । ततो दीक्षारम्भदिवसादूर्ध्वं तृतीयादिष्वहःसु
अश्वहमितरानष्टावृत्तिजो हस्त्यश्वादिकमारोप्यानयन्ति । ब्रा-
ह्मणाच्छंसिनमश्वावाकं नेष्टारं प्रतिहर्त्तारं यावस्तुतं पोता-
रमुन्नेतारं सुब्रह्मण्यमित्येतान् सोमार्थमानयन्ति । एवमासु
ब्रह्मणाङ्गानादपदातीमृत्विज आवहन्ति तच्चाच्छ्रितस्थाना-
रोहणसाम्यात् स्वर्गप्राप्तिर्भवति ॥

(६) यद्यप्ययमश्वमेधो द्वादश्राहविक्रितित्वद्वारा परम्परया-

नन्तरमेव यदानस्तेन दानेन 'अस्मिन्' यजमाने, आदनरूपेण
'रेतसैव', हिरण्यरूपं 'रेतः', धारयति ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ।

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

(१) द्वितीये ब्रह्मोदनोऽभिहितः । तृतीये रश्मनयाऽश्वमे-
नमभिधीयते । तत्रादौ ब्रह्माणं प्रत्यनुज्ञायते मन्त्रमुत्पाद-
यितुं प्रसीति । “यो वै ब्रह्मणे देवेभ्यः प्रजापतयेऽप्रतिप्रो-
च्याश्वं मेधं बभ्राति । आ देवताभ्यो वृद्धयते । पापीयान् न-
ति । यः प्रतिप्रोच्य । न देवताभ्य आवृद्धयते । वसीवान्
भवति” इति । ‘यः’ अश्वमेधयाजी, देवार्थं प्रजापत्यर्थं च वर्त-
मानं यागयोग्यं ‘अश्वं’, ऋत्विगूपाय ‘ब्रह्मणे’, स्वयं ‘अप्रति-
प्रोच्य’ अनुक्ता, तदनुज्ञासम्बद्धा ‘बभ्राति’ । सोयं ‘देवताभ्यः’,
‘आवृद्धयते’ विच्छिद्यते, तदनुग्रहाभावात् ‘पापीयान्’ अतिव-
येन दरिद्रः, ‘भवति’ । ‘यः’, तु ब्रह्मणे तस्मै ‘प्रतिप्रोच्य’
तदनुज्ञां सम्बद्धा, बभ्राति । सोयं ‘देवताभ्यो न’, विच्छिद्यते
तत एवातिशयेन धनवान् भवति ॥

(२) इदानीं मन्त्रमुत्पाद्य तदीयं तात्पर्यं दर्शयति । “व-
दाह । ब्रह्मन्नाश्वं मेधं भन्त्यामि देवेभ्यः प्रजापतये तेन रा-
ध्यासमिति ब्रह्म वै ब्रह्मा । ब्रह्मण एव देवेभ्यः प्रजापतये
प्रतिप्रोच्याश्वं मेधं बभ्राति ॥ १ ॥ न देवताभ्य आवृद्धयते ।

BIBLIOTHECA INDICA ;
 A
 COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
 PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE
 ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
 No. 210.

तैत्तिरीय-ब्राह्मणं ।
 कृष्णयजुर्वेदीयं ।
 सायनाचार्यकृत-वेदार्थप्रकाशाख्य-भाष्यसहितं ।

कतिपयपण्डितानां साहाय्यमवलम्ब्य
 श्रीराजेन्द्रलाल-मित्रेण परिशोधितं ।

THE TAITTIRĪYA BRAHMAṆA
 OF THE
 BLACK YAJUR VEDA,
 WITH THE
 COMMENTARY OF SĀYANĀCHĀRYA,
 EDITED BY
 RĀJENDRALĀLA MITRA,
 WITH THE ASSISTANCE OF SEVERAL LEARNED PAṆDITAS.
 FASCICULUS XX.

CALCUTTA :
 PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
 1865.

SANSKRIT WORKS PUBLISHED,

IN THE NEW SERIES.

- The Vais'eshika Sūtras, with Commentaries, by Paṇḍita Jayanāraṇya Tarkapanchānana. Complete in five Fasc. Nos. 4, 5, 6, 8 and 10.
- The Sāṇḍilya Sūtras with S'vapnes'wara's Commentary. Edited by Dr. J. R. Ballantyne, LL. D. Complete in one Fasc. No. 11.
- The Kaushitaki-Brāhmaṇa Upanishad with S'ankarānanda's Commentary, edited, with a translation, by E. B. Cowell, M. A. Complete in two Fasciculi, Nos. 19 and 20.
- A translation of the Sūrya Siddhānta and Siddhānta S'īromani by Paṇḍita Bāpū Deva S'āstri, under the superintendence of Arthur deacon Pratt. Nos. 1, 13 and 28.
- The Kāvyaḍars'a of S'rī Daṇḍin, edited, with a commentary by Paṇḍita Premachandra Tarkabāgīs'a. Complete in five Fasciculi, Nos. 30, 33, 38, 39 and 41.
- The Bṛihatsaṅhitā of Varāha-Mihira. Edited by Dr. H. Kern. Complete in seven Fasciculi. Nos. 51, 54, 59, 63, 68, 72 and 73.

SANSKRIT WORKS IN PROGRESS.

- The Das'arūpa with the exposition of Dhanika. Edited by F. Hall, D. C. L. Fasc. I., II. Nos. 12, and 24.
- The Nārada Pancharātra. Edited by Rev. K. M. Banerjea. Fasc. I. II. III., Nos. 17, 25 and 34.
- The Maitri Upanishad, with the commentary of Rāmātīrtha, edited with an English Translation, by E. B. Cowell, M. A. Fasc. I. II. Nos. 35 and 40.
- A translation of the Sāṅkhya Aphorisms of Kapila, by J. R. Ballantyne, LL. D. Fasciculus I. No. 32.
- The Mīmāṃsā Dars'ana, with the commentary of Sabara Svāmī, edited by Paṇḍita Mahes'achandra Nyāyaratna, Fasciculus No. 44.
- The Taittirīya Aranyaka of the Black Yajur Veda, with the Commentary of Sāvanāchārya, Edited by Bābu Rājendralāla Mitra. Fasc. I. and II. Nos. 60 and 74.

यो यज्ञा गोस्थानीयाः । अश्वमेध ऋषभस्थानीयः तस्य च
गोकिंशस्य 'ऋषभस्य', 'विष्टपं' ककुत्, अपेक्षिता, अतो विष्टप-
न 'रश्नायां चयोदशमरत्निं', सम्पादयेत् । तथा सति 'ऋष-
स्य', इवाश्वमेधस्य 'विष्टपं', संस्क्रुतं भवति ॥

(६) अथ रश्नादानमन्त्रस्य द्वितीयस्मिन् पाद आयुः-
व्युत्पत्त्यर्थमाह । "पूर्वं आयुषि विदयेषु कथ्येत्याह । आ-
रेवास्मिं दधाति" इति । 'विदयेषु' यज्ञेषु, 'आयुषि', निमि-
भूते सति 'कथ्या' कवयो विद्वांसः, 'पूर्वं' महर्षयः, इमां
श्नां गृहीतवन्त इति मन्त्रपादस्याचरार्थः । तच्चायुषीति
श्रीमादायुर्यजमाने सम्पादयति ॥

(७) द्वितीयपादे बभूवुरिति शब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति ।
तथा देवाः सुतमावभूवुरित्याह । भुतिमेवोपावर्त्तते" इति ।
वाः, सर्वे 'तथा' रश्नाया, अश्वबन्धनादि द्वारेण 'सुतं'
भिषवोपेतं अश्वमेधात्मकं सोमयागं, 'आवभूवुः' सर्वतः प्राप्ता
श्चरार्थः । तच्च भवतिधातोर्भूतेरभिधायकत्वात् तत्पाठे-
पर्यमेव प्राप्नोति ॥

(८) चतुर्थपादे ऋतशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति । "ऋतस्य
मन् सरमारपन्तीत्याह । सत्यं वा ऋतं । सत्येनैवैनमृते-
रभते" इति । 'ऋतस्य' सत्यभूतस्य यज्ञस्याश्वमेधस्य, 'सामन्'
मीचीनेऽनुष्ठाने, 'सरं' प्रवृत्तिं, पारं 'आरपन्ती' कथयन्ती
पादयन्ती, रश्नेत्यचरार्थः । तच्च ऋतशब्द ऋगतावितिधा-
ज्यः प्राप्स्येति न भवति किं त्वच्च रुढः सत्यवाची, तस्मात्

(३) ब्रह्मणः प्रोक्षणं विधत्ते । “ब्रतेनाराजभिर्हयैः सह ब्रह्मा ॥ १ ॥ दक्षिणत उदङ् तिष्ठन् प्रोक्षति । अनेनाश्वेन मेधेनेष्ट्वा ॥ अथ५ राजाऽप्रतिष्ठ्योऽस्त्विति । बलं वै ब्रह्मा । वसमराजोद्यः । बलेनैवास्मिन् बलं दधाति इति” । क्षत्रियाः सन्तोपि राज्यान्तर्हाः ‘अराजानः’, ‘उद्याः’ शूराः, ‘अप्रतिष्ठ्यः’ केनाप्यतिरस्कार्यः । स्पष्टमन्यत् ॥

(४) होतुः प्रोक्षणं विधत्ते । “ब्रतेन सूतयामणिभिः सह होता । पश्चात् प्राङ् तिष्ठन् प्रोक्षति । अनेनाश्वेन मेधेनेष्ट्वा । अथ५ राजास्यै विभ्रः ॥ २ ॥ बज्रस्यै बज्रशायै बज्रजाविकायै । बज्रग्रीहियवायै बज्रमाषतिस्त्रायै । बज्रहिरण्यायै बज्रहस्ति-कायै । बज्रदासपूरुषायै रयिमत्यै पुष्टिमती । बज्रराघस्योषायै रागास्त्विति । भूमा वै होता । भूमा सूतयामण्यः भूक्षैवास्मिन् भूमानं दधाति” इति । ‘सूताः’ सारथयः, ‘यामण्याः’ यामनेतारः यामस्त्रामिनः, ‘विट्’ प्रजा, सा विशेभ्यते । बहवो गावो वस्या विभ्रः सा ‘बज्रगुः’, तथा बज्रश्वदीनि विशेषणानि । ‘रयिमती’ प्रभूतधनयुक्ता, ‘पुष्टिमती’ शरीरपुष्टियुक्ता, ‘बज्रराघस्योषा’ बज्रविधमणिमुक्तादिधनपुष्टियुक्ता, यथैकविशेष-विभिष्टायाः प्रजाया अयं यजमानः ‘राजास्तु’ । प्रतिविशेषणं श्यक्त्वे तु आदरार्थं वा राजेति द्विरुक्तिः । होतुर्भूमरूपत्वं पठनीयमन्ववाज्रस्यादवगन्तव्यं । सूतानां यामण्यानां भूमरूपत्वं व्यापारवाज्रस्यात् ॥

(५) उद्गातुः प्रोक्षणं विधत्ते । “ब्रतेन चत्तसङ्ग्रहीदभिः

सहोद्गाता। उत्तरतो दक्षिणा तिष्ठन् प्रोचति ॥ ३ ॥ अनेनाश्वेन
मेध्येनेद्वा। अथ५ राजा सर्व्वमायुरेत्विति। आयुर्व्वा उद्गाता।
आयुः क्षत्त सङ्गृहीतारः। आयुषैवास्मिन्नायुर्द्धधाति” इति।
वैश्वश्रुद्राभ्यां मातापितृभ्यामुत्पादिताः ‘क्षत्तारः’, कोष्ठ-
द्विकारिणः ‘सङ्गृहीतारः’, उद्गातादीनामायुष्टं तद्धेतुत्वादु-
पचर्यते ॥

(६) प्रतिदिशं राजपुत्रादीनां चा ब्रतसङ्ख्या तां प्रशंसति।
“ब्रत५ भवन्ति। ब्रतायुः पुरुषः ब्रतेन्द्रियः। आयुष्वेन्द्रिये
प्रतितिष्ठति” इति। दशेन्द्रियाणां प्रत्येकं दशसु नाडीषु ह्येते
ब्रतेन्द्रियत्वं ॥

(७) ब्रतसङ्ख्यागता चा चतुःसङ्ख्यासमूहे प्रवृत्ता तां प्रशं-
ति। “चतुःशता भवन्ति। चतस्रो दिशः। दिश्वेव प्रतितिष्ठ-
ति” ॥ ४ ॥ इति। ‘चतुःशता’ चत्वारिंशतानि ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ।

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

(१) पञ्चमे महर्त्विजां प्रोक्षणमुक्तं। षष्ठेऽश्वत्थरीराश्वमौ पत-
तां विन्दूनामनुमन्त्रणमुच्यते। तदेतदिधत्ते। “यथा वै हविषो
गृहीतस्य स्कन्दति। एवं वा एतदश्वस्य स्कन्दति। यस्मिन्मना-
स्यभ्यमुत्सृजन्ति। यत् सोक्या अन्वाह। सर्व्वजन्तमेवेन करो-

तस्मिन्दाय । अस्मिन् हि तत् । यद्भुतस्य स्मन्दति” इति ।
 ‘यत्’ यदि, ‘निक्तं’ स्थानेन शोधितमश्वं, ‘अनासन्नं’ आस-
 न्नरहितम्, ‘उत्सृजन्ति’ विन्दवः परिक्षिपन्ति । तदानीं
 वक्ष्यमाणान्तरेषु ‘गृहीतस्य हविषः’, कश्चिदंशः ‘स्मन्दति’
 भूमौ पतित्वा विनश्यति, ‘एवं’, एव ‘अश्वस्य’, तद्विन्दुजातं
 ‘स्मन्दति’ भूमौ पतित्वा विनश्यति, तस्य विन्दुस्मन्दनदोषप-
 रिहाराय, ‘सोऽस्या अन्वाह’ सोऽस्या जलस्य लेशा विन्दवः तदि-
 ष्वा अग्नये स्नाहेत्यादिमन्त्रोक्तयः सोऽस्यास्मा अनुब्रूयात्, भूमौ
 पतितसोकाननु इत्यादि तदानीमेव पठेत् । यदेतदनुवचनं
 तेनानुवचनेन विन्दूनां ‘अस्मिन्दाय’ स्मन्दनदोषपरिहारार्थं,
 ‘हन्’, अश्वं, ‘सर्व्वज्जतमेव करोति’, स्नाहाकारयुक्तस्य मन्त्रस्य
 पाठादेव सर्व्वविन्दुभिः सहिताम्बो ज्ञतएव भवति । यथा
 गति ‘ज्जतस्य’, द्रव्यस्य ‘यत्’ लेशरूपं, ‘स्मन्दति’, तदस्मन्दनं
 हि न हि तत्र स्मन्दनदोषोऽस्ति ॥

(१) अनुवचनीयानां मन्त्राणां सङ्ख्यां विधत्ते । “सहस्रमन्वा-
 १ । सहस्रसंख्यितः सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै”
 इति । सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठकस्य दक्षिणीषु अग्नये स्नाहेत्यनु-
 वाकस्य आख्याताः । तत्र मध्यमानुवाके पठिता एकादश
 मन्त्राः । तत्रान्तिमः सर्व्वस्यै स्नाहेत्ययमुपसंहाररूपत्वात् अन्ते
 पठनीयः । ततःपूर्व्वे तु दश मन्त्राः शतकृत्व आवृत्ताः सहस्रं
 वक्ष्यन्ते । तत् सहस्रमनुब्रूयात् । स्वर्गलोकस्य ब्रह्ममूख्य-
 ताभिप्रायेण सहस्रसंख्यितत्वमुक्तं । न हि स्वर्गभोगा मूखेन

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

(१) षष्ठे स्त्रोकानुमन्त्रणमुक्तां । सप्तमेऽध्वर्योरेकस्यैव चतुर्दिक्षु प्रोक्षणमुच्यते । तत्र प्राच्यां प्रोक्षणं विधत्ते । “प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति पुरस्तात् प्रत्यङ् तिष्ठन् प्रोक्षति । प्रजापतिर्वै देवानामन्नादो वीर्यावान् । अन्नाद्यमेवास्मिन् वीर्यं दधाति । तस्मादश्वः पशूनामन्नादो वीर्यवत्तमः” इति । हे अश्व ‘प्रजापतये’, ‘जुष्टं’ प्रियं, त्वां ‘प्रोक्षामि’ । अनेन मन्त्रेण पूर्वस्यां दिशि प्रत्यङ्मुखावस्थितोऽध्वर्युः प्रोक्षेत् । ‘देवानां’, मध्ये प्रजापतेरतिशयेनान्नभक्षणसमर्थत्वादीर्योपेतत्वाच्च तस्मात्त्वत्वात् ‘अस्मिन्’ अश्वे, अन्नादनसामर्थ्यं शक्त्यतिशयं च सन्नादयति । ‘तस्मात्’ कारणात्, लोकेपि ‘अश्वः’, ‘पशूनां’, मध्ये बह्वन्नभचकोतिशयेन वीर्यवांस्य दृश्यते ।

(२) दक्षिणस्यां प्रोक्षणं विधत्ते । “इन्द्राग्निभ्यां त्वेति दक्षिणतः । इन्द्राग्नी वै देवानामोजिष्ठौ बलिष्ठौ । ओज एवास्मिन् वलं दधाति । तस्मादश्वः पशूनामोजिष्ठो बलिष्ठः” इति । ‘इन्द्राग्निभ्यां त्वा’, जुष्टं प्रोक्षामीति वाक्यशेषः । ‘देवानां’, मध्ये तावतिशयेनौजसा बलहेतुना युक्तौ बलाधिक्ययुक्तौ च अतोऽश्वेऽपि तदुभयं सम्पादयति । तस्मात्लोकेऽप्यश्वस्तादृशो दृश्यते ॥

(३) पश्चिमदिशि प्रोक्षणं विधत्ते । “वायवे त्वेति पश्चात् । वायुर्वै देवानामाशूः सारसारितमः । जवमेवास्मिन्दधाति । तस्मादश्वः पशूनामाशूः सारसारितमः” इति । ‘देवानां’, मध्ये ‘वायुः’, ‘आशूः’ श्रेष्ठवान्, अत एवातिशयेन ‘सारंसारी’ उत्क-

वर्गामी, वायुमन्त्रेण अस्मिन् अग्ने वेगावस्थापनासौकेयश्चा-
दुग्रो दृश्यते ॥

(४) उदीच्यां प्रोक्षणं विधत्ते । “विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्युत्त-
रतः । विश्वे वै देवा देवानां यज्ञस्त्रितमः । यज्ञ एवास्मिन्
दधाति । तस्मादश्वः पशूनां यज्ञस्त्रितमः” इति । युद्धादा-
वश्वस्यातिशयेन यज्ञस्त्रितं । स्पष्टमन्यत् ॥

(५) अश्वस्याधोभागे प्रोक्षणं विधत्ते । “देवेभ्यस्तेषा-
म्वात् । देवा वै देवानामपचिततमः । अपचितिमेवास्मिन्
दधाति । तस्मादश्वः पशूनामपचिततमः” इति । सर्वशे-
कवर्जिनां सर्वेषां ‘देवानां’, मध्ये हविर्भुजो देवा अतिशयेन
पूजिताः ॥

(६) ऊर्ध्वभागे प्रोक्षणं विधत्ते । “सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्यु-
परिष्ठात् । सर्वे वै देवास्त्रिषिमन्तो हरस्त्रिनः । त्रिषिमे-
वास्मिन् हरो दधाति । तस्मादश्वः पशूनां त्रिषिमान् हर-
स्त्रितमः” इति । ‘त्रिषिमन्तः’ दोप्तिमन्तः, ‘हरस्त्रिनः’ हरस्य
कार्यक्षमत्वस्य च तेजसा युक्ताः । स्पष्टमन्यत् ॥

(७) अथावशिष्टप्रोक्षणमन्त्रे पूर्वभागस्य तात्पर्यं दर्शयति ।
“दिवे त्वान्तरिक्षाय ता पृथिवी त्वेत्याह । एभ्य एवैनं लो-
केभ्यः प्रोक्षति” इति । ‘दिवे ता’, जुष्टं प्रोक्षामीत्यच्चाहत्यार्षो
द्रष्टव्यः । एवमन्तरिक्षाय त्वेत्यादौ योजनीयं । अनेन लोका-
न्वयप्रतीतिर्भवति ॥

(८) उत्तरभागस्य तात्पर्यं दर्शयति । “सते ता सते ता-

ब्रह्मैषधोभ्यस्त्वा विभ्येभ्यस्त्वा भूतेभ्य इत्याह । तस्मादश्वमेध-
वाजिनः सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति” इति । ‘सते’ वर्त्तमान-
वस्तुप्रोत्यर्थे, ‘असते’ इदानीमप्यविद्यमानाय कास्मान्तरवर्त्तिने,
वस्मात् ‘विभ्येभ्यो भूतेभ्यः’, इति मन्त्रेणाश्वः प्रोक्षितः, ‘तस्मा-
दश्वमेधवाजिनं’, देवादिरूपेणोत्पन्नं सर्वं प्राणिनः ‘उपजी-
वन्ति’ । संहितायां पृथिव्यैत्वान्नरिच्छाय त्वा दिवे त्वेति मन्त्र-
पाठः । अत्र तु दिवेत्वेत्यादि क इति पाठो विकल्पते ॥

(८) अथ विभ्येभ्यस्त्वा देवेभ्य इति मन्त्रेण प्रमोत्तराभ्यां प्रश-
यति । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति । यत्प्राजापत्योऽश्वः । अथ कस्मा-
त्स्वेकन्याभ्यो देवताभ्योपि प्रोक्षतीति । अश्वे वै सर्वा देवता
प्राजापताः । तं यद्विभ्येभ्यस्त्वाभूतेभ्य इति प्रोक्षति । देवता
स्वास्मिन्नन्यायातयति । तस्मात् अश्वे सर्वा देवता अन्वा-
वताः” इति । अश्वस्य प्रजापतिदेवताकत्वात् प्रजापत्यर्थे प्रोक्षणं
युक्तं । अत्र त्विन्द्रान्यादिदेवतार्थमपि प्रोक्ष्यते तत् किं निमि-
तमिति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । यद्यपि प्रजापतिरेव मुख्यस्त्वामी
तथापि प्रजापतेः सर्वदेवतात्मकत्वान्तद्वारा सर्वसामपि
देवतानां अश्वेन गतिरस्ति । अतएवादीष्ट्यां दिशि ‘विभ्येभ्यस्त्वा
देवेभ्यः’ इति मन्त्रेणाश्वः प्रोक्षितः । तेन प्रोक्षणेन ‘सर्वाः’, अपि
‘देवताः’, अस्मिन् ‘अश्वे’, अनुगताः करोति । तस्मात् प्रजा-
पतिद्वारा मन्त्रसामर्थ्यादप्यस्मिन्नश्वे सर्वा अपि देवता अनु-
गता इति तदर्थमपि प्रोक्षणं युक्तं ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ॥

स्थाने, यस्य 'आहुतोर्जुहोति', तदानीमेकं यजमानं 'एतत्' एतेनान्वच होमेन, 'आयतनात्', 'बहिर्धा' बहिर्दधाति, सक्ती-
यस्त्वानां निःसारयति । किञ्चास्य यजमानस्य ब्रुचुं 'ज-
यति' । तस्माद्येयमिष्टिः सावित्रमष्टाकपालं निर्वपति इति
विधास्यते । तदीयः 'स्विष्टकृतः', पूर्वं आहवनीयाग्नौ तानि
जुहुयात् । 'स्विष्टकृतः पुरस्तात्', इति काशविधिः । 'आ-
हनीय' इति देशविधिः । एवं सत्याहुतिर्द्योग्य एव ह्यग्ने
हुतवान् भवति । ब्रुचुश्च नोत्पद्यते ॥

(५) तन्मसाविचिया इत्या इति विशेषमवहमत्तर्कं
केवास्मिन्मतमुपन्यस्यति । "तदाहुः । यज्ञमुखे यज्ञमुखे हो-
त्याः । यज्ञस्य कृष्यै । सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै इति" इति ।
तत्तदिष्टिप्रारम्भे सर्व्वच होतव्याः सर्व्वस्याः स्वफलसामर्थ्यात्
सहोमः संपद्यते । किञ्च स्वर्गलोकोऽपि नैरन्तर्य्येण प्रका-
शितो भवति ॥

(६) एतस्य पूर्व्वपक्षमतस्य निरोधकर्तृणां सिद्धान्तिनां मतं
दर्शयति । "अथो खल्वाहुः । यज्ञमुखे यज्ञमुखे जुहुयात् ।
पशुभिर्यजमानं व्यर्हयेत् । अथ सुवर्गलोकात्पद्येत । पापीयान्-
स्यादिति । सहुदेव होतव्याः । न यजमानं पशुभिर्यर्हयति ।
अभिसुवर्गे लोकं जयति । न पापीयान् भवति" इति ।
यत्तदिष्टिप्रारम्भे यदि जुहुयात् । तदानीमेकस्मिन् होमे पशु-
सामकत्वविश्वासाभावेनेह लोके 'यजमानं', 'पशुभिः', विभुं
कुर्यात् । जन्मान्तरेऽपि स्वर्गप्राप्तेऽप्यवपद्यते । तन्नास्तिरहितो

भवेत् । यत्रोत्पन्नस्तथापि 'पापीयान्' अतिशयेन दरिद्रः,
भवेत् । 'इति' एवम्, अभिज्ञाः पूर्वमतं दूषयन्ति । तस्मात्
'सहदेव होतव्याः' । तथा सति तत्र विश्वाससङ्गावात् नोक्त-
दोषाः प्रसरन्ति ।

(७) यथोक्ताश्चरितहोमानन्तरमेवाञ्छेताय स्वाहा छ-
न्दाय स्वाहेत्यनुवाकद्वयोक्तानामश्रूपाणां होमं विधत्ते । "अ-
ष्टाचत्वारिंशत्तमश्रूपाणि जुहोति । अष्टाचत्वारिंशदक्षरा
जगती । जागतोऽश्वः प्राजापत्यः समृद्धौ" इति । अञ्छेताय
स्वाहेति मन्त्रोऽश्वस्य रूपं ब्रूते । अञ्जिरं जनवर्णः कृष्णः एतः
शुक्लः । उभयवर्णमेलनेन मिश्रमश्वस्य रूपमन्त्रोक्तं । एवमु-
क्तेष्वपि मन्त्रेषु नानाविधानि स्वरूपाण्युच्यन्ते । तद्रूपप्रति-
पादकाश्चमन्त्रा अनुवाकद्वये मिलित्वा चत्वारिंशत्सङ्ख्याका-
श्चप्रतिपाद्यानि तावन्ति रूपाण्युद्दिश्य जुहुयात् । जगतो-
रन्ध्रस्यसङ्ख्यायुक्ताचरोपेतत्वात् । पशूनां जगतोऽन्धो लभ्यते
तेनाश्वस्य जागतत्वात् । तादृशः 'अश्वः', प्राजापतिदेवताकः ।
अनुवाकद्वयेऽपि सर्व्वस्यै स्वाहेत्ययं मन्त्रान्ते समाख्यातः । नास्य
पूर्व्वं मन्त्रवत् । कश्चिद्रूपविशेषं ब्रूते ॥

(८) तस्य रूपं समष्टिवाचकत्वाच्चाष्टाचत्वारिंशत् तत्स-
ङ्ख्यायामन्तर्भूतः तस्मात्तद्धोमं पृथग् विधत्ते । "एकमतिरिक्तं
जुहोति । तस्मादेकः प्रजास्वर्धुकः" इति । यस्मादत्र समष्टि-
वाचक उक्तसङ्ख्यातिरिक्तः । तस्मात्लोकेऽपि प्रजासु स्वर्वांसु
मथे 'एकः', एव स्वामी समृद्धिप्रदीप्तो भवति ॥

इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

(१) अष्टमेऽश्वचरितानामश्वरूपाणाञ्च होम उक्तः । नवमे
ऽश्वनामवाचनमभिधीयते । तथा च सूत्रकार आह । ‘विभू-
र्माचा प्रभूः पिचेत्यश्वस्य दक्षिणे कर्णे यजमानमश्वनामां
वाचयित्वेति’ । तानि च नामानि सप्तमकाण्ड एवमावातानि ।
‘विभूर्माचा प्रभूः पिचाश्वोऽसि हयोऽस्योऽसि नरोऽस्योऽसि त्रि-
रसि वाज्यसि वृषासि नृमूषा असि ययुर्नामास्यादिस्वापां
यत्नान् विधीति’ । तत्राश्वस्य नामद्वयस्य तात्पर्यं दर्शयति ।
“विभूर्माचा प्रभूः पिचेत्याह । इयं वै माता । अश्वो हि ।
आभ्यामेवैनं परिददाति” इति । तत्राश्वस्य नामद्वयस्य अ-
मयः स्तुतीयमाह्वयामर्थेन ‘विभूः’ वैभवयुक्तः, स्तुतीयमा-
ह्वयामर्थेन ‘प्रभूः’ प्रभावयुक्तः, वैभवं विविधभयव्यपत्तिः । इयं
युद्धादौ योद्धृत्वं, इत्येव मन्त्रो यत् ‘आह’, तेन सर्वजनसामे
पृथिव्यै सर्वं जनत् पित्रस्त्वानीयेषु लोकाव च ‘एनम्’ यत्
समर्पितवान् भवति ॥

(२) दशोऽथतुर्थ्योर्नामोऽष्टात्पर्यं दर्शयति । “अश्वोऽसि
हयोऽस्योऽसि । आस्येवैनमेतत् । तस्माच्छ्रद्धाः प्रजा वाचने”
इति । ‘अश्वोऽसि’ व्याप्तिश्रीश्वोऽसि, ‘हयोऽसि’ श्रीजन्यतिमा-
नसि, ‘एतत्’ एतेन मन्त्रेण, ‘एनम्’ अयं, ‘आस्येव’ व्याप्तिश्रीः
श्रीजन्यतिश्रीश्वो भवेत्युपदिश्यते । यस्मादत्र वाचनं कृतं ‘त-
स्मात्’, लोकेऽपि ‘प्रजाः’ पुत्रादयः, ‘त्रिष्टा वाचने’ । अथर्व-
वर्तध्वमिति मातापित्रभ्यः सप्तमश्रुतिः भवति ॥

(३) पञ्चमनाम्नस्तात्पर्यं दर्शयति । “अथोसीत्याह । तस्मादश्वः सर्व्वान् पशून् गच्छेति । तस्मादश्वः सर्व्वेषां पशूनाञ्च श्रेष्ठं गच्छति” इति । पशुजातीयान् ‘सर्व्वान्’, अपि श्रेष्ठेन नेतुं समर्थत्वात् ‘अत्यनामाऽसि’, यस्मान्मन्त्र एवमाह । ‘तस्मात्’, लोकेऽपि ‘अश्वः’, गोमहिषादीन् ‘सर्व्वान् पशून्’, ‘अत्येति’ ‘श्रेष्ठं’, च ‘गच्छति’ । अधिककार्य्यकारित्वम् ‘अतः’, बहु-
मूल्याईत्वं ‘श्रेष्ठं’ ॥

(४) एतन्मन्त्रनामवेदनं प्रशंसति । “प्रयशः श्रेष्ठमाप्नोति । य एवं वेद” इति । यशः कीर्तिधनविद्यादिभिराधिष्ठं श्रेष्ठं ॥

(५) षष्ठादीनां चतुर्णां नाम्नां तात्पर्यं दर्शयति । “नरो-
र्य्यासि सप्तिरसि वाच्यसीत्याह । रूपमेवास्यैतन्महिमानं
वाचष्टे” इति । उपर्याहूतान् पुरुषान् नेतुं समर्थः ‘नरः’,
‘श्रवा’गमनकुशलः । ‘सप्तिः’ सङ्ग्रामेषु समवायकुशलः, ‘वाजी’
वेगवान्, तेषां नाम्नां स्वरूपमेवाश्वस्य ‘महिमानं’, विख्याप-
यति । अतो नाम्नाभिर्वक्तव्यं किञ्चिदस्ति ॥

(६) दशमस्य नाम्नस्तात्पर्य्यं दर्शयति । “ययुर्नामासीत्या-
ह । एतदा अश्वस्य प्रियं नामधेयम् । प्रियेष्वेवैनं नामधेयेना-
भिवदति । तस्मादध्यामित्रौ सङ्गत्य । नाम्ना चेध्वयेते । मि-
त्रमेव भवतः” इति । यानश्रीलः ‘ययुः’, ‘नामासि’ एतन्नाम-
धेयसि, ययुरित्येतदेव सर्व्वेषां नाम्नां मध्ये ‘अश्वस्य प्रियं नाम-
धेयं’ । एतदेव प्रियत्वे दर्शयतुमत्र मन्त्रे नामशब्दः प्रयुक्तः ।

‘भूरधि’ नित्यं सन्तायुक्तोऽसि, अतो ‘भुवे’ भूताय, पूर्वं निष्प-
 चाय वस्तुने, त्वामुत्सृजामि । ‘भव्याय’ भवते वर्त्तमानाय,
 त्वामुत्सृजामि, तथा ‘भविष्यते’, वस्तुने त्वामुत्सृजामि । काष्ठ-
 षववर्त्तिवस्तुरक्षार्थमित्यर्थः । अस्मि मन्त्रस्य श्रेष्ठो विश्वेभ्यस्त्वा
 भूतेभ्य इत्यष्टमंनः संहितायामाज्यातः । अतोऽनेन मन्त्रेणो-
 र्गमः ‘सर्व्वत्वाय’ सर्व्ववस्तुरक्षार्थं, सम्यच्यते ॥

(१०) यदुक्तं सूत्रकारेण । ‘अश्वमुत्सृज्य देवा आन्नापासा
 इति चिन्धः परिददाति । व्रतं कवचिनो रक्षन्त्यपर्यावर्त्तयन्तोऽ-
 ष्यमनुचरन्ति चतुःव्रता इत्येकेषामिति’ । तन्मन्त्रमनुष्-
 तात्पर्य्यं दर्शयति । “देवा आन्नापासा एतं देवेभ्योऽश्वं मेधाया
 प्रोक्षितं गोपायतेत्याह । व्रतं वै तस्या राजपुत्रा देवा आ-
 न्नापासाः । तेभ्य एवेनं परिददाति” इति । हे ‘आन्नापासाः’
 रिक्पासकाः, ‘देवाः’, ‘देवेभ्योऽश्वं’, ‘मेधाय’ देवसमन्धियागा-
 र्थं, ‘प्रोक्षितं’, ‘एतं’ अश्वं, ‘गोपायत’ । अस्मिन्मन्त्रे आन्नापास-
 देवब्रह्मेण अभिषिक्तस्य राज्ञः पुत्राः । ‘तस्याः’ राज्ञा सहैक-
 सिंख्ये त्रयनार्हाः । व्रतसङ्ख्याका विवक्षिताः, अतोऽनेन मन्त्रेण
 ‘तेभ्यः’ ‘एव’, राजपुत्रेभ्यः रक्षार्थं ‘एनं’ अश्वं, ‘परिददाति’ ॥

(११) यदुक्तं सूत्रकारेण । रथकारकुले वसतिर्भवतीह धृतिः
 स्थाहेति सायमश्वस्य चतुर्षु पक्षु चतस्रो धृतीर्जुहोतीति ।
 तदिदं विधत्ते । “ईश्वरो वा अश्वः प्रमुक्तः परां परावतं
 गमोः । इह धृतिः स्थाहेह विधृतिः स्थाहेह रन्तिः स्थाहेह
 रन्तिः स्थाहेति चतुर्षु पक्षु जुहोति ॥ १ ॥ एता वा अश्वस्य

दित्यै स्वाहादित्यै मच्चै स्वाहादित्यै सुमृडीकायै स्वाहेत्याह । इयं वा अदितिः । अस्या एवैनं प्रतिष्ठासोपचक्षते” इति । अदितिरखण्डनीया पृथिवी सा च स्वविसारेण, महती, प्राणिनां धारणेन, सुमृडीका सुखकरी, अखण्डनमहत्सुखकरत्वविशेषणभेदैस्तेधाविभक्तायै स्वाहुतमिदमस्तु । श्रवेणोमेन ‘अस्याः’ पृथिव्याः, प्रसादात् स्वयं प्रतिष्ठां प्राप्य ‘हं’ अश्वमेधं, ‘उद्यच्छते” ॥

(४) चतुर्थदिनगतानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । “स-स्वत्यै स्वाहा सरस्वत्यै वृहत्यै स्वाहा सरस्वत्यै पावकायै स्वाहेत्याह । वाम्यै सरस्वती । वाचैवैनमुद्यच्छते” इति । पूर्वोक्तेधा विभक्त्य व्याख्येयं ॥

(५) पञ्चमदिनगतानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । “पूषे स्वाहा पूषे प्रपथ्याय स्वाहा पूषे नरन्धिषाय स्वाहेत्याह । पशवो वै पूषा । पशुभिरैवैनमुद्यच्छते” इति । पोषको देवः पूषा स च प्रपथः प्रकृष्टमार्गरक्षकः । नरन्धिषो नराणां स्त्रीनुयद्देण धारयिता । अनेन होमेन पशूनां पोषकतया पूषरूपत्वात् ‘पशुभिरैव’, अश्वमेधमुद्धृतवान् भवति ॥

(६) षष्ठदिनगतानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । “तृते स्वाहा त्वष्ट्रे तुरीपाय स्वाहा त्वष्ट्रे पुरुरूपाय स्वाहेत्याह । त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकः । रूपमेव पशुषु दधाति । अथो रूपैरेवैनमुद्यच्छते” इति । त्वष्टा विश्वकर्मणश्च तुरीपः तूर्णपात्रकः । पुरुरूपो बह्विधरूपनिर्माता । इतो-

होमे सति तस्मै देवस्य रूपनिर्मादत्वात् 'पशुषु रूपं', सन्नाद्य
'रूपैरेव', 'एनं' अश्वमेधं, उद्धरति ॥

(७) सप्तमदिनगतानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । “वि-
ष्णवे स्वाहा विष्णवे निखुर्यपाथ स्वाहा विष्णवे निभूयपाथ
स्वाहेत्याह । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञायैवेनमुद्यच्छते” इति ।
आपको यज्ञो विष्णुशब्दार्थः । स च निखुर्यपः, सुरमर्हन्तीति
सूर्याः अस्यादयः तेषां नितरां पास्तकः । तथाच निभूयपाः,
भवन्मुत्पद्यन्त इति भूतानि भूयशब्देनोच्यन्ते तेषामपि नि-
तरां पास्तकः । अनेन होमेन यज्ञपुरुषप्रीत्यर्थमेव 'एनं'
अश्वमेधं, उद्धरति ॥

(८) सर्व्वस्मै स्वाहेत्येतां पूर्णाहुतिं प्रशंसति । “पूर्णाहुति-
मुत्तमां जुहोति । प्रत्युत्तम्यै सयत्नाय” ॥ २ ॥ इति । सर्व्वस्मै
हस्तदेवतासमूहाय स्वाहुतमित्यनेन होमेनाश्वमेधस्य प्रत्यु-
त्तम्यः । पुनः पुनरुत्तमं भवति । षोड्वन्धन इति धातो-
रत्ययः सयशब्दस्त्वयमवाश्वमेधस्य दृढबन्धनं । तदर्थेयं पूर्णा-
हुतिः ॥

इति एकादशोऽनुवाकः ।

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

(१) एकादशे दीक्षाभिहितः । अस्या दीक्षायाः पूर्वं
प्रमुञ्चोऽश्वः चतुःशतैः पालितः सन् स्वेच्छया समत्सरमेकं सञ्च-

अथो दृतीयसवनमेव तेनाप्नोति । अगतीं हृन्दः” इति । आ
समन्तात् स्त्रोति प्रेरयतीत्यासविता । शेषं पूर्ववत् ॥

(४) द्वादशकपालेष्टेरुर्ध्वं सायङ्काले धृतं होमं विधत्ते ।
“ईररो वा अश्वः प्रमुक्तः परां परावतं गन्तोः । इह धृतिः
स्वाहेह विधृतिः स्वाहेह रन्तिः स्वाहेह रमन्तिः स्वाहेति
चतस्र आहुतीर्जुहोति । चतस्रो दिशः । दिग्भिरैवेनं परि-
गृह्णाति” इति । पूर्ववद्वाख्येयं । पूर्ववाश्वरक्षका राजपुत्राः
शायं यस्मिन् रथकारगृहे निवसन्ति । तत्राश्वस्य पादेषु होम
चक्रः । इह तु देवयजनमावाहवनीयहोम इति विशेषः ॥

(५) यदुक्तं सूत्रकारेण । ऊर्द्धमेकादशान्मासादाश्वत्ये ब्रजे
सम्पन्नन्ति तस्मै बद्धाय यवसमाहरन्तीति तमेव ब्रजं विधत्ते ।
“आश्वत्यो ब्रजो भवति । प्रजापतिर्देवेभ्योऽनिलायत । अश्वे
रूपं कृत्वा । सोऽश्वत्ये संवत्सरमतिष्ठत् । तदश्वत्यस्याश्वत्यत्वम् ।
षडाश्वत्यो ब्रजो भवति । स एवेनं योनौ प्रतिष्ठापयति” ॥
१ ॥ इति ॥ अश्वत्यकाष्ठनिर्मितः बालाविशेषः ‘आश्वत्यः’,
‘ब्रजः’ । स आश्वबन्धनायं कर्त्तव्यः । केनापि निमित्तेन ‘दे-
वेभ्यः’, सकाशास्त्रिगूढः ‘प्रजापतिः’, अश्वशरीरं कृत्वा तदीयं
‘रूपं’, च समीचीनं कृत्वा संवत्सरमात्रं कस्मिंश्चित् ‘अश्वत्ये
मतिष्ठत्’ । ततोऽस्तिष्ठत्यत्रेति व्युत्पत्त्या अश्वत्यनामसम्पन्नं ।
अश्वत्ये ब्रजे बन्धनेन स्त्रकोयस्त्रान एवाश्वं प्रतिष्ठापयति ॥

इति द्वादशोऽनुवाकः ।

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

(१) द्वादशे दीक्षायाः प्राचीने संवत्सरे प्रतिदिनं काश-
चयेनुष्ठेया इष्टय उक्ताः । तस्मात् संवत्सरादूर्ध्वं दीक्षाकाश-
उखासम्भरणं कृत्वा तस्योखास्याग्रेराब्रह्मन्नित्यादिमन्त्रैर-
भ्यर्चनं कर्त्तव्यं । तथाच सूत्रकार आह । आब्रह्मन् ब्राह्मणे
ब्रह्मवर्चसो जायतां जज्ञिवीजमिति जातमुख्यमुपतिष्ठत इति ।
तत्राब्रह्मन्नित्यनुवाके द्वादशवाक्यानि । तेषां क्रमेण व्याख्यान-
मन्त्रयोदशानुवाके अभिधीयते । तत्र प्रथमं वाक्यं वा-
च्ये । “आ ब्रह्मन् ब्राह्मणे ब्रह्मवर्चसो जायतामित्याह ।
ब्राह्मण एव ब्रह्मवर्चसं दधाति । तस्मात् पुरा ब्राह्मणे ब्र-
ह्मवर्चस्यजायत” इति । ‘ब्रह्मन्’ ब्राह्मणजातियुक्ते पुरुषे, ‘ब्रह्म-
वर्चसो’ वेदशास्त्राभिज्ञः पुत्रः, ‘ब्राह्मणः’, ‘आजायतां’ । एत-
न्मन्त्रोपस्थानेन सर्वस्मिन्नपि ब्राह्मणे वेदशास्त्राभिज्ञत्वं सना-
दयति । ‘तस्मात्’ मन्त्रसामर्थ्यादेव, ‘पुरा’ सृष्ट्यादौ, ‘ब्राह्मणः’
वेदशास्त्राभिज्ञः तदर्थानुष्ठाप्यो वा ‘आजायत’ ॥

(२) द्वितीयं वाक्यं व्याचष्टे । “आस्मिन्वाग्दे राजन्य इषव्यः
शूरो महारथो जायतामित्याह । राजन्य एव त्रैवर्ण्यं मणि-
मानं दधाति । तस्मात् पुरा राजन्य इषव्यः शूरो महार-
थोऽजायत” इति । ‘इषव्यः’ वाणेषु कुम्भसो धानुष्कः । स-
मन्यत् ॥

(३) तृतीयादीनि चत्वारि वाक्यानि क्रमेण व्याचष्टे ।

खाजैर्जुहोति । आदित्यानां वा एतद्रूपम् । यक्षाणाः । यक्षा-
 जैर्जुहोति । आदित्यानेव तत्प्रीणाति । करम्बैर्जुहोति । वि-
 श्वेषां वा एतद्देवानां रूपम् । यत्करम्बाः । यत्करम्बैर्जुहोति
 ॥ ४ ॥ विश्वानेव तद्देवान् प्रीणाति । धानाभिर्जुहोति ।
 गन्धचाणां वा एतद्रूपम् । यद्धानाः । यद्धानाभिर्जुहोति ।
 गन्धचाण्येव तत्प्रीणाति । सक्तुभिर्जुहोति । प्रजापतेर्वा एत-
 द्रूपम् । यत्सक्तवः । यत्सक्तुभिर्जुहोति ॥ ५ ॥ प्रजापतिमेव तत्प्री-
 णाति । मसृक्षैर्जुहोति । सर्वासां वा एतद्देवतानां रूप-
 म् । यन्मसृक्षानि । यन्मसृक्षैर्जुहोति । सर्वा एव तद्देवताः
 प्रीणाति । प्रियङ्गुतण्डुलैर्जुहोति । प्रियाङ्गा इवै नामैते । इते-
 र्वै देवा अश्वस्याङ्गानि समदधुः । यत्प्रियङ्गुतण्डुलैर्जुहोति ।
 अश्वस्यैवाङ्गानि सन्दधाति” इति । ‘महती देवता’ ब्राह्म-
 सिद्धो महादेवः । विश्वाधिक्यं तस्य महत्त्वं । तस्य प्रियङ्गात्
 मधुद्रव्यं तद्रूपमेव । ब्रौहितण्डुलादीनां वस्त्रादिप्रियङ्गात्
 वस्त्रादिरूपत्वं । ‘पृथुकाः’ शिपिटकाः, ‘खाजाः’ ब्रौहि-
 भवाः पुष्पवदिकसिताः, ‘करम्बाः’ आञ्जमिश्रिताः सक्तवः,
 ‘धानाः’ भर्जितयवतण्डुलाः, ‘सक्तवः’ भर्जिततण्डुलपिष्टाणि,
 ‘मसृक्षानि’ एतेनैव नाक्षोत्तरदेशे प्रसिद्धो धानविवेकः ।
 येन रूपनिष्पत्तिः । ‘प्रियङ्गुतण्डुलाः’, तु हेमसमानवर्णानां
 ‘प्रियाङ्गाः’ । ‘एतैर्देवाः’, अश्व्याङ्गानि पुरासमाहितानि चकु-
 रस्यष्टमन्यत् ॥

(४) दक्षद्रव्याणां मिश्रीकृत्य होमं विधत्ते । “दक्षद्रव्यानि

जुहोति । दशस्रज्जासात्यादिराट्सम्पत्तिः ।

॥ ६ ॥ इति । दशस्रज्जासात्यादिराट्सम्पत्तिः ॥

इति चतुर्दशोऽनुवाकः ।

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

(१) चतुर्दशेऽन्नहोमा विहिताः । पञ्चदशे तु प्रकारविशेषो विधीयते । तत्रादौ कास्यविशेषं विधत्ते । “प्रजापतिरश्वमेध-
मसृजत । त५ सृष्ट५ रचा५स्यजिघा५सन् । स एतान् प्रजा-
पतिर्नक्त५ होमानपश्यत् । तानजुहोत् । तैर्वै स यज्ञाद्रचा५
उपाहन् । यन्नक्त५ होमाञ्जुहोति । यज्ञादेव तैर्यजमानो
रचा५स्यपहन्ति” इति । प्रजापतिसृष्टम् ‘अश्वमेधं’, यदा
‘रचा५सि’, हन्तुमैच्छन् । तदा ‘प्रजापतिः’, तत्परिहार-
कर्मथान् राचावनुष्ठेयान् ‘एतान्’, अन्नहोमान् निश्चित्य
अहोमेन ‘रचांसि’, अपहतवान् । अतः ‘यजमानः’, राचावेते-
षां होमेन ‘रचा५सि’, विनाशयति ॥

(२) तत्र पूर्वानुवाके विहितं प्रथमद्रव्यं सविधिकमनूय
ब्रह्मसति । “आज्येन जुहोति । वज्रो वा आज्यम् । वज्रोऽथैव
यज्ञाद्रचा५स्यपहन्ति” ॥ १ ॥ इति । आज्यस्य प्रतिपदं करोति ।
प्राणो वा आज्यं मुखत एवास्य प्राणं दधातीति तानूनग्नमाह्वये
यत्नं कर्तुं वै देवा वज्रं कृत्वेत्युक्त्वादाज्यस्य वज्रत्वं ॥

(३) तस्य द्रव्यस्येतरद्रव्येभ्यो होमं प्रथमं विधत्ते । “आज्यस्य
प्रतिपदं करोति । प्राणो वा आज्यम् । मुखत एवास्य प्राणं दधा-

बुधेति ॥ २ ॥ प्राणो वा आच्यं । उभयत एवास्य प्राणं दधाति ।
पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च” इति । आच्यस्य प्रतिपदं करोतीत्येवं
प्रथमानुवाकस्याच्यं द्रव्यं विहितं । तत्रान्यस्याप्याच्ये द्रव्ये वि-
हिते सति ‘अस्य’ यजमानस्य, ‘उभयतः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च’,
आद्यन्तयोर्भ्यसोः ‘प्राणं’, सम्पादयति ॥

(८) तत्र होमे दशानुवाकमन्त्राणां विधीनभिप्रेत्य प्रथ-
मानुवाके मन्त्रद्वयं व्याचष्टे । “एकस्मै स्वाहेत्याह । अस्मिन्नेव
लोके प्रतितिष्ठति । द्वाभ्यां स्वाहेत्याह । अमुस्मिन्नेव लोके
प्रतितिष्ठति । उभयोरेव लोकयोः प्रतितिष्ठति । अस्मिन् स्वा-
च्यं ५ च” इति । स्नानवासापेक्षया प्रथमत्वादेकशब्दसामर्थ्य-
मेतल्लोकप्रतिष्ठा, एतदपेक्षया द्वितीयत्वाद् द्वितीयशब्दसाम-
र्थ्येन स्नानलोके प्रतिष्ठा । एवं लोकद्वये प्रतिष्ठा सिद्ध्यति ॥

(९) अन्त्यानुवाकोऽपि मन्त्रद्वयं व्याचष्टे । “व्रताय स्वाहेत्याह ।
व्रतायुर्वै पुरुषः व्रतवीर्य्यः । आयुरेव वीर्य्यमवरुन्धे । सहस्राय
स्वाहेत्याह । आयुर्वै सहस्रम् । आयुरेवावरुन्धे” इति । व्रतस-
ङ्गाकासु नाडीषु दग्नेन्द्रियव्यापारेण पुरुषस्य सतवीर्य्यत्वं । आयु-
र्वै जायमानां दिवसानाञ्च सहस्रसङ्ख्यापेतत्वादायुरेव सहस्रम् ॥

(१०) अन्त्यानुवाकेपि चरमं मन्त्रं व्याचष्टे । “सर्वस्मै
स्वाहेत्याह । अपरिमितमेवावरुन्धे” इति । सङ्ख्याविशेषस्यानु-
शासनात् अपरिमितप्राप्तिः । एवमन्त्रहोमानुवाकानामाद्यन्त
अन्त्यानेन ते सर्वेऽप्यनुवाका अत्र विनियुक्ता इत्यवगम्यते ॥

इति पञ्चदशोऽनुवाकः ।

अथ षोडशोऽनुवाकः ।

(१) अश्वमेधमप्रकारविशेषः पञ्चदशेभिहितः । तत्र मन्त्र-
विधानायाद्यन्तावनुवाकौ सङ्क्षेपेण व्याख्यातौ । अथ षोड-
शे तावेव विस्तरेण व्याख्यायेते । तच्चादौ तद्व्याख्यानोपपन्नं
प्रसूति । “प्रजापतिं वा एष ईप्सतीत्याहुः । योऽश्वमेधेन व-
जत इति । अथो आहुः । सर्व्वाणि भूतानीति” इति । ‘यः’
अश्वमेधयाजी, स ‘एषः’ ‘प्रजापतिं’ चतुर्मुखम्, ‘ईप्सति’ प्राप्नु-
मिच्छति, ‘इति’ एवं, केचिदभिज्ञाः ‘आहुः’ । अपि चान
एवमाहुः, न केवलं प्रजापतिप्राप्तिरश्वमेधस्य फलं किन्तु
सर्व्वभूतप्राप्तिरिति । अतो जगति यद्यदेकत्वादिसङ्ख्याविशिष्टं
वस्तु तत्तत्प्राप्तये तत्र सङ्ख्याहोम इत्यभिप्रायः ॥

(२) तत्र प्रथममन्त्रस्य प्रजापतिप्राप्तिहेतुतां दर्शयति ।
“एकस्मै स्वाहेत्याह । प्रजापतिर्वा एकः । तमेवाप्नोति” इति ।
नहि द्वितीयः प्रजापतिः कश्चिदस्ति, तथा सत्यमेकेश्वरत्व-
प्रसङ्गात् । ततः प्रजापतेरेकत्वात्तेन मन्त्रेण तमेव प्राप्नोति ।

(३) तस्मिन्ननुवाके सङ्ख्याविशेषा आनुपूर्व्व्याख्याताः, तदा-
नुपूर्व्वं प्रशंसति । “एकस्मै स्वाहा दाभ्याः स्वाहेत्ववि-
पूर्व्वमाहुतीर्जुहोति । अभिपूर्व्वमेव सुवर्गे लोकमेति” इति ।
एकद्वित्रिचतुःपञ्चादिक्रमेण यदानुपूर्व्वं तत् ‘अभिपूर्व्वम्’
इत्युच्यते । तदेवोदाहर्त्तुमेकस्मै स्वाहा दाभ्यां स्वाहेति
प्रदर्शितं । एवंविधक्रमहोमेन भोगानुपूर्व्व्या युक्तो यः सर्व्वं
प्राप्नोति ॥

पुनर्दशगुणितं 'प्रच्युतं' । कृत्या चयेष्वलोकचयवर्तिनो भोगा प्राप्नोति ॥

(८) षष्ठं मन्त्रं व्याचष्टे । “अर्बुदाय स्वाहेत्याह । वा-
म्वा अर्बुदम् । वाचमेवावरुन्धे” इति । पूर्वोक्तं प्रच्युतं दश-
गुणितं सत् ‘अर्बुदम्’, इत्युच्यते । वाग्देवतायाः ब्रह्मवि-
ज्ञेयाणां बहुविधत्वात् सैव ‘अर्बुदं’, इत्युपचर्यते । अतः ‘वाच-
मेव’, प्राप्नोति ॥

(९) सप्तमं व्याचष्टे । “न्यर्बुदाय स्वाहेत्याह । सो वै वाचो
भूमा । तान्यर्बुदम् । वाच एव भूमानमवरुन्धे” इति । अर्बु-
दमेव दशगुणवृद्धौ सत्यां न्यर्बुदं भवति । पूर्वोक्तसङ्ख्याया-
ञ्छ्रवविभिष्टाया वाचो यदत्यन्तबाहुल्यं ‘तत्’, एव ‘न्यर्बुदं’,
तस्मान्नद्वाहुल्यं प्राप्नोति ॥

(१०) एवमुत्तरोत्तरदशगुणवृद्धियुक्तानां समुद्रादिसङ्ख्या-
नां तत्तत्सङ्ख्येयवस्तुप्राप्तिरित्येतद्दर्शयति । “समुद्राय स्वा-
हेत्याह ॥ १ ॥ समुद्रमेवाप्नोति । मध्याय स्वाहेत्याह । मध-
मेवाप्नोति । अन्ताय स्वाहेत्याह । अन्तमेवाप्नोति । परा-
र्द्धाय स्वाहेत्याह । परार्द्धमेवाप्नोति” इति । ब्रह्माष्टाभिना-
नो परमेश्वरः परब्रह्मेनोच्यते । तदीयस्यायुषोर्द्धं ‘परार्द्धं’,
जनैर्यवद्विद्यमाना सङ्ख्या तच्च पर्यवसिता, तद्धोमेन तत्-
सङ्ख्येयवस्तुप्राप्तिः ॥

(११) सङ्ख्यामन्त्राणां पर्यवसानं व्याख्यायान्तरं मन्त्रद्वयं
व्याचष्टे । “उपसे स्वाहा व्युष्यै स्वाहेत्याह, रात्रिर्वा उषाः ।

अह्युष्टिः । अहोरात्रे एवावहन्ते । अथो अहोरात्रयोरैव प्र-
तितिष्ठति” इति । ‘उषःशब्देन’ रात्र्यभिमानिनी देवतोच्यते ।
‘युष्टि’शब्देनाहोरात्र्यभिमानिनी देवता । तदुभयहोमेनाहोरात्र-
देवतयोः स्वाधीनत्वात् तत्कालयोरसौ प्रतितिष्ठति ॥

(१२) अत्रोषसे स्वाहेत्यादिमन्त्राणां कालविशेषं विधत्ते ।
“ता यदुभयोर्दिवा वा नक्तं वा जुहुयात् । अहोरात्रे मोह-
येत् । उषसे स्वाहा व्युष्टौ स्वाहोदेव्यते स्वाहोद्यते स्वाहेत्यनु-
दिते जुहोति । उदिताय स्वाहा सुवर्गाय स्वाहा लोकाय
स्वाहेत्युदिते जुहोति । अहोरात्रयोरव्यतिमोहाय” ॥ ४ ॥
इति । अत्रोषसे स्वाहेत्यादयो लोकाय स्वाहेत्यन्ताः सप्ता-
हृतयः । तास्योभयविधाः । तत्र चतस्रो रात्रिपक्षपातिन्यः,
तिस्रस्त्रयः पक्षपातिन्यः । एवं सत्युभयविधास्ताः सप्ताहृतयो-
ऽपि दिवारात्रौ वा यद्येकस्मिन्नेव काले जुहुयात् तदानीमि-
दमहरियं रात्रिरिति विभागस्य ज्ञातुमशक्यत्वाद्भ्यामोहो
भवेत् । अतस्तत्परिहाराय विभज्य जुहुयात् । तं विभाग-
प्रकारं सूत्रकारस्यष्टमुदाहरणम् । एकस्मै स्वाहेत्येताननु-
शकान् पुनः पुनरभ्यासं रात्रिशेषं ऊलोषसे स्वाहेत्युषसि व्यु-
ष्ट्यै स्वाहेति व्युच्छन्त्यां व्युष्टौ स्वाहेति व्युष्टाय स्वाहोदेव्यते
स्वाहेत्युपादेयं उद्यते स्वाहेत्युद्यत्युदिताय स्वाहा सुवर्गाय
स्वाहा लोकाय स्वाहेत्युदिते ऊत्वा प्रज्ञातान्नपरिशेषान्
विदधातीति । अत्र व्युच्छन्त्यै स्वाहेत्येष आख्यानतरमन्त्रः ॥

इति षोडशोऽनुवाकः ।

दिष्यन्ना अप उद्दिश्य ज्ञयमानत्वात् 'अपां होमाः' । 'अप्सु', हि 'आपः', उत्पद्यन्ते । आप्यत इति व्युत्पत्त्या अन्नमेवात्राप-
हृद्देन विवक्षितं । 'अग्नः', हि 'अन्नं जायते' । तस्मादाप्यमन्न-
शब्दवाच्यमन्नमप्यु वर्तत इत्युच्यते । अनेन होमेन यदग्नो जा-
यते तदाग्नोति ॥

इति सप्तदशोऽनुवाकः ।

अथ अष्टादशोऽनुवाकः ।

(१) सप्तदशे सङ्ख्यानवाक्यतिरिक्तेष्वन्नहोमानुवाकेषु के-
चिन्नाख्याताः । अष्टादशेऽवशिष्टा व्याख्यायन्ते । तत्राग्नः
स्वाहेत्यनुवाकान्तेऽभ्योभ्यः स्वाहा नभोभ्यः स्वाहा महो-
भ्यः स्वाहेति मन्त्रत्रयमाद्यातं । तत्र बहुप्रशंसनीयमस्तीत्य-
भिप्रेत्यानुवाकान्तरे पृथगुक्तिः । तत्रादावभ्योमन्त्रं प्रशंसति ।
“अन्नाऽसि जुहोति । अयं वै लोकोऽन्नाऽसि । तस्य वसवो-
ऽधिपतयः । अग्निर्ज्योतिः । यदन्नाऽसि जुहोति । इममेव
लोकमवहन्धे । वसूनाऽ सायुज्यं गच्छति । अग्निं ज्योतिरव-
हन्धे” इति । अभ्योभ्यः स्वाहेति मन्त्रस्य बहुवचनोपेतत्वादि-
धावपि बहुवचनोक्तिः । अन्नसामाधारत्वाद्भूलोकस्य तद्रूपत्वं ।
वसवस्य तस्य पालकाः । अग्निस्तस्य प्रकाशकः । अतस्तद्धोमेन
भूलोकवस्त्रादीनां स्वाधीनता भवति ॥

(२) नभोमन्त्रमहोमन्त्रौ प्रशंसति । “नभाऽसि जुहोति ।

अन्तरिचं वै नभाऽसि ॥ १ ॥ तस्य रुद्रा अधिपतयः । वायु-
ज्योतिः । यक्षभाऽसि जुहोति । अन्तरिचमेवावरुन्धे । रुद्रा-
णां सायुज्यं गच्छति । वायुं ज्योतिरवरुन्धे । महाऽसि
जुहोति । असौ वै लोको महाऽसि । तस्यादित्या अधिप-
तयः । सूर्यो ज्योतिः ॥ २ ॥ यन्महाऽसि जुहोति । अमुमेव
लोकमवरुन्धे । आदित्यानां सायुज्यं गच्छति । सूर्यं ज्योति-
रवरुन्धे” इति । अत्रापि पूर्व्ववन् मन्त्रानुसारेण वज्रवचनं ।
नभःशब्दस्यान्तरिचपर्यायत्वान्नदाचित्वं । सूर्यस्य महनीव-
त्वान् महःशब्दाभिधेयत्वम् । अन्यत् पूर्व्ववद्वाख्येयं ॥

(१) यद्यास्यानां मन्त्राणां तात्पर्य्यं दर्शयति । “नमो
राज्ञे नमो वरुणायेति यद्यानि जुहोति । अस्माद्यस्यावरुन्धे”
इति । यवे मिश्रणं तत्साधनानि ‘यद्यानि’ । तेषु मन्त्रेष्वधि-
पतिं माकुर्व्वधिपतिरहं प्रजानां भूयासमिति स्नामित्वेन
प्रजासु मिश्रणमास्नायते ततो यव्यत्वं । प्रजास्नामित्वेन्यस्ना-
यमधीनं भवति ॥

(२) गव्यमन्त्राणां तात्पर्य्यं दर्शयति । “मयोभूर्वातो च-
भिवातृस्त्रा इति गव्यानि जुहोति । पशूनामवरुन्धे” इति ।
‘उस्त्रा’शब्दे गोवाचकः । तद्योगाद्गव्यत्वं तद्धोमेन पशुप्राप्तिः ॥

(३) सन्तत्याख्यमन्त्रतात्पर्य्यं दर्शयति । “प्राणाय स्वाहा
व्यानाय स्वाहेति सन्ततिहोमास्तुहोति । सुवर्गस्य लोकस्य
सन्तत्ये” ॥ १ ॥ इति । तस्मिन्नेषु सन्तानेभ्यः स्वाहेत्याद्यानात्
सन्ततिनामत्वं । तद्धोमेन स्वर्गः सन्ततो भवति ॥

(६) प्रमुक्तिमन्त्राणां तात्पर्यमाह । “सिताय स्वाहा सि-
ताय स्वाहेति प्रमुक्तोर्जुहेति । सुवर्गस्य लोकस्य प्रमुक्तौ”
इति । प्रमुक्ताय स्वाहेति तेष्वान्नात् प्रमुक्तिनामत्वं ।
सुवर्गस्य ‘प्रमुक्तिः’ मुक्त्यभावः, सर्व्वदा स्वेन सम्बन्धः, यथापस्म-
रश्चित्युक्तेः स्मृत्यभावः, तद्वत् इयं ॥

(७) चतुर्थप्रपाठकोक्ता अनुवाका व्याख्याताः । अथ पञ्चम-
प्रपाठकोक्ता अनुवाका व्याख्यास्यन्ते । तत्रैकस्यानुवाकस्य
सह्यार्थतां दर्शयति । “पृथिव्यै स्वाहाऽन्नरिषाय स्वाहेत्याह ।
यथा यजुरेवैत्” इति ॥

(८) अरीरहोममन्त्राणां तात्पर्य्यं दर्शयति । “दत्तते स्वाहा
इत्येकाय स्वाहेति अरीरहोमाञ्जुहेति । पिद्वलोकमेव तै-
र्वज्रमानोऽवहन्त्ये” इति । दत्तादीनां अरीरसम्बन्धादेते अरीर-
होमाः । तद्धोमेन अरीरपातानन्तरभाविनः पिद्वलोकस्य
प्राप्तिः ॥

(९) योगमन्त्राणां तात्पर्य्यं दर्शयति । “कस्मा युनक्ति स
ना युनक्ति परिधीन् युनक्ति । इमे वै लोकाः परिधयः ।
इमानेवास्मै लोकान् युनक्ति । सुवर्गस्य लोकस्य समष्टौ” इति ।
‘युनक्ति’ हस्तेन स्पृष्टेत्, सह्यत् ‘परिधीन्’, स्पृष्ट्वा पश्चात् उत्तरे
मन्त्रा होतव्या इत्यर्थः । परीधीनां लोकत्रयरूपत्वात् लोका
एव स्पृष्टा भवन्ति । तेन स्वर्गप्राप्तिः ॥

(१०) महिममन्त्रयोस्तात्पर्य्यं दर्शयति । “यः प्राणतो य
आत्मदा इति महिमानो जुहेति । सुवर्गो वै लोको महः ।

सुवर्गमेव ताभ्यां यजमानोऽवस्थे” इति । तयोर्मन्त्रयोस्तस्य च पृथिवी महिमा तस्य तयोर्महिमेत्यभिधानाद्वह्निनामत्वं । स्वर्गस्य पूज्यत्वान् महःशब्दाभिधेयत्वम् । तद्धोमेन स्वर्गप्राप्तिः ॥

(११) ब्रह्मवर्चसमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । “आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसो जायतामिति समस्तानि ब्रह्मवर्चसानि जुहोति । ब्रह्मवर्चसमेव तैर्यजमानोऽवस्थे” इति । ब्रह्मवर्चशब्दयोगात्सन्त्राणां तन्नामत्वं । प्राणभृत् उपदधातीति वाचेनैकस्मिन्नेव मन्त्रे तस्मिन्नुपसमवायेऽपि सर्वेषां तन्नामत्वं दर्शयितुं समस्तशब्दप्रयोगः । तेन होमेन ब्रह्मवर्चसप्राप्तिः ॥

(१२) अनुवाकान्तरतात्पर्यं दर्शयति । “अग्निवीजमिति जुहोत्यनन्तरित्यै” इति । वीजमुत्पाद्यतामित्युक्त्वा धान्यादीनां नैरन्तर्यं सिद्धयति ॥

(१३) सन्नतिमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । “अग्नये समनमत् पृथिव्यै समनमदिति सन्नतिहोमाज्जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्य सन्नत्यै” इति । ‘समनमत्’, इति शब्दसङ्गावात् सन्नतिनामत्वं । तद्धोमेन स्वर्गस्य सन्नतिप्राप्तिर्भवति ॥

(१४) संहितायामनाम्नातं मन्त्रद्वयमुत्पाद्य व्याचष्टे । “भूताव स्वाहा भविष्यते स्वाहेति भूताभ्यौ होमौ जुहोति । अथ वै लोको भूतं ॥ ५ ॥ असौ भविष्यत् । अनयोरेव लोकयोः प्रतितिष्ठति । सर्वस्याष्टौ । सर्वस्यावस्थौ” इति । भूलोकस्य पूर्वमेव सन्नत्यान्तर्भूतत्वं, स्वर्गस्यैतत्परं सन्नत्याङ्गविषयत्वं, तद्धोमेन

स्नाहेत्यन्ततो जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्य समक्षे” ॥६॥ इति ।
सर्वान्ते प्रकाशार्थहोमेन प्रकाशितः स्वर्गः प्राप्यते ॥

इति अष्टादशोऽनुवाकः ॥

अथ ऊनविंशोऽनुवाकः ।

(१) चिराचे रूपस्याश्वमेधस्य प्रथमेऽहनि संस्थिते सति
रात्रौ कर्त्तव्या येऽसहोमाः, ते सर्वेऽप्यष्टादशानुवाके समर्पिताः।
तस्मात् प्रथमाह्नपूर्वस्मिन्नौपवसत्यदिने यूपाः प्रयोक्तव्याः, ते
ऽस्मिन्नेकोनविंशोऽनुवाके अभिधीयन्ते । तत्र यूपसङ्घं विधत्ते ।
“एकयूपो वैकादशिनी वा । अन्येषां यज्ञानां यूपा भवन्ति ।
एकविंशिन्यश्वमेधस्य । सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै” इति । अश्व-
मेधव्यतिरिक्ता ये यज्ञाः, तेषां सर्वेषाम् ‘एकः’, एव ‘यूपः’, इत्येकः
पक्षः । एकादशानां यूपानां समूह इत्यपरः पक्षः । ‘अश्वमेधस्य’,
त्वेकविंशतिसङ्ख्यानां यूपानां समूहः कर्त्तव्यः, तेन स्वर्गाभिजयः ।

(२) तत्राग्निष्ठनामकस्य मुख्ययूपस्य वृत्तविज्ञेयं विधत्ते ।
“वैष्णो वा खादिरो वा पाखाज्ञो वा । अन्येषां यज्ञकतूनां
यूपा भवन्ति । राक्षुदास्य एकविंशत्यरक्षिरश्वमेधस्य । सुव-
र्गस्य लोकस्य समक्षे” इति । आहवनीयस्य समीपे यो यूप-
स्तिष्ठति स एवाग्निष्ठस्य अग्निष्ठस्य वैष्वादीनामन्यतमो वृत्त-
इतरेषु यज्ञकतुषु भवति । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मकाः, यज्ञाः ।

तेष्वपि यूपवन्तः, क्रतवः। तत्र 'अश्वमेधस्य', क्रतोरग्निष्टो यूपो
'राज्यदालः', कर्त्तव्यः। श्लेष्मातकवृक्षो राज्यदालः। स च
यूपः 'एकविंशत्यरत्निः' चतुर्विंशतिरङ्गुल्यः अरत्निः, तादृ-
गरत्निभिरेकविंशतिभिः परिमितः कार्य्यः, स चात्युन्नतत्वात्
सर्गप्राप्तौ भवति ॥

(३) अश्वसम्बन्धियूपविशेषप्रसङ्गादवदाने साधनविशेषं वि-
धत्ते। "नान्येषां पशूनां तेजन्या अवद्यन्ति। अवद्यन्त्यस्य ॥१॥
पाप्मा वै तेजनी। पाप्मनोऽपहत्यै" इति। अश्वस्य रुधिरस्य
धारयित्री 'तेजनी', इत्युच्यते। इतरेषां 'पशूनां', रुधिरधा-
राभावादवदानं 'तेजन्या न', क्रियते, 'अश्वस्य', तु तत्सङ्गा-
दावदानं तेजन्या कर्त्तव्यं। तस्याश्वतेजन्याः पापकूपत्वात्
तथावदाने सति पापस्यापहतिर्भवति ॥

(४) अन्यमपि साधनविशेषं विधत्ते। "सूक्तशाखायामन्येषां
पशूनामवद्यन्ति। वेतसशाखायामश्वस्य। अश्वो योनिर्वा अश्वः।
अश्वो वेतसः। स्व एवास्य योनाववद्यति" इति। अश्ववेतस-
धारजन्यत्वेन वेतसस्य अपाञ्चाभेदोपचारेण वेतसोऽश्वस्य
सकीयो योनिरित्युच्यते ॥

(५) विहितानामेकविंशतियूपानां पशुविशेषनियोजने व्य-
वस्थां विधत्ते। "यूपेषु याम्यान् पशून् नियुञ्जन्ति। आ-
रोकेष्वारण्यान् धारयन्ति। पशूनां व्यावृत्तयै" इति। रो-
षितो धूसरोद्भित इत्यादयः पशवो 'याम्याः'। इन्द्राय राज्ञे
शूकर इत्यादयः 'आरण्याः'। तत्र 'याम्याः', 'यूपेषु', उद्धन्तनीयाः,

नम्भप्राप्तिः । अग्निष्ठयूपप्रक्षेपेणास्माद्यजमानाद् भूणहत्यादि-
दोषमपहत्य देवदारूयूपद्वयेन यजमानस्य 'उभयतः', सुर-
भिगन्धपरिग्रहो भवति ॥

(३) अथैतस्य यूपत्रयस्य पार्श्वयोर्वैल्वयूपान् विधत्ते । "षड्
वैष्वा भवन्ति । ब्रह्मवर्चसस्यावरुध्यै" इति । दक्षिणपार्श्वे चयः,
उत्तरपार्श्वे चयः, इत्येवं षड् यूपाः ॥

(४) उक्तस्य यूपनवकस्य पार्श्वयोः षड् यूपान् विधत्ते । "षट्
बादिराः । तेजसोऽवरुध्यै" ॥ १ ॥ पूर्ववदक्षिणतस्तयः, उत्त-
रतस्तयः, इत्येवं खदिरवृक्षजास्तैजःप्राप्तिहेतवः ॥

(५) उक्तायाः पञ्चदशयूपपङ्क्तेः पार्श्वयोः पुनः षड् यूपान्
विधत्ते । "षट् पालाशाः । सोमपीथस्यावरुध्यै" इति । पूर्व-
वदक्षिणतस्तयः, उत्तरतस्तयः, इत्येवं षट् । पालाशवृक्षस्य
सोमजन्यत्वात् सोमपानप्राप्तिहेतुत्वं । तदेतत् सर्वं सूत्र-
कारेण सङ्गृहीतं । 'राज्जुदासमेकविंशत्यरत्निमग्निष्ठं मिनेति
पैतुद्रवावभितस्तयो वैष्वा दक्षिणतस्तय उत्तरतस्तयः खा-
दिरा दक्षिणतस्तय उत्तरतस्तयः पालाशा दक्षिणतस्तय
उत्तरतस्तय इति ॥

(६) तानेतान् मिश्रित्वा प्रशंसति । "एकविंशतिः सम्य-
क्ते । एकविंशतिर्वै देवलोकाः । द्वादशमासाः पञ्चर्तवः ।
अथ इमे लोकाः । असावादित्य एकविंशः । एष सुवर्गो
लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै" इति । स्पष्टोऽर्थः ॥

(७) यूपसङ्ख्यासुतिप्रसङ्गेन पशुवाञ्छं सौति । "अतं

(१३) तस्योपरि होमान्तरं विधत्ते । “आत्मानाऽभिजुहो-
ति । सात्मानमेवैनं सतनुं करोति” इति । अश्वसात्मीवा-
यवप्रतिपादकं खेगादष्टाभ्यामिति मन्त्रजातं मन्त्रात्म-
शब्देनोपलक्ष्यते । ऊतमश्वमभिलक्ष्योपरि ‘आत्माना’ खेगा-
निति मन्त्रजातेन, जुहुयात् । तथा सति ‘एनं’ अश्वं, जीवा-
त्मसहितं शरीरसहितं ‘करोति’ ॥

(१४) एतद्देदं प्रशंसति । “सात्माऽमुष्मिँसोके भवति । वरु-
वेद । अथो वसोरेव धारां तेनावरुन्धे” इति । एवं वेदिता
खर्गसोके ‘सात्मा’ शरीरी, भवति । अपि च ‘वसोर्धारां’
धनस्य परम्परां, ‘तेन’ होमेन, लभते ॥

(१५) तत ऊर्ध्वमाहुतिद्वयं विधत्ते । “इक्षुवर्दाय स्वा-
वस्तिवर्दाय स्वाहेत्याह । संवत्सरो वा इक्षुवर्दः । परिवत्सरो
वस्तिवर्दः । संवत्सरादेव परिवत्सरादायुरवरुन्धे । आयुरेवा-
स्मिन्दधाति । तस्मादश्वमेधयाजी जरसा विस्त्रयामुं सोम-
मेति” इति । प्रभवादिपञ्चके प्रथमोऽब्दः ‘संवत्सरः’, द्वितीये
ऽब्दः ‘परिवत्सरः’ । तदीयहोमेनाभयस्मादपि ‘आयुः’, प्रा-
प्नोति । अतएवायं ‘अश्वमेधयाजी’, वास्ये यौवने वा न सिष्यते ।
किन्तु ‘जरसा’, युक्तः अनेर्हस्तपादादिविस्त्रयमेन मृता स
प्राप्नोति । अत्रौपवस्येऽहनि यूपाः प्रकृता वर्धिताः । दू-
प्रसङ्गाद् बुद्धिस्त्वमश्ववदानादिकमत्र प्रतिपादितम् । इत्ये-
वानुष्ठानं तु चिराचस्य मध्यमेऽहनि द्रष्टव्यं ॥

इति विंशोऽनुवाकः ॥

अथ एकविंशोऽनुवाकः ।

(१) विंशेऽनुवाके यूषानां स्नानादयो विहिताः । एकविं-
शे तु चेतव्याम्यादेर्विंशेषोऽभिधीयते । तमिमं विंशेषं विधत्ते ।
“एकविंशोऽग्निर्भवति । एकविंशः सोमः । एकविंशति
यूषाः” इति । एकविंशतिसंज्ञाकैः पुरुषैः सम्मितः ‘अग्निः’,
केतव्यः । तथा सोमेषु चित्रदादिषु मध्ये ‘एकविंशतिसोम’युक्ते
एकविंशेषे उक्त्यः कार्यः । ‘यूषाः’, च ‘एकविंशति’संज्ञाकाः
कर्त्तव्याः । एवं सिद्धान्तोऽभिहितः ॥

(२) अथ पूर्वपक्षत्वेनाम्यादीनां द्वादशत्वविधित्वया पू-
र्वमेकविंशत्वं दृष्टान्तपुरःसरं दूषयति । “यथा वा अग्ना
वर्त्तमा वा वृषाणः संस्फुरेरन् । एवमेतत् सोमाः संस्फु-
रन्ते । यदेकविंशः । ते यत्समृच्छेरन् । इत्येतास्य यज्ञः”
इति । ‘यथा’, लोके केचिदुदात्ताः, ‘अवभाः’ ‘अग्ना वा’,
‘वृषाणः’ श्रेष्ठं समर्थाः, औत्सुक्यातिशयेन गां वडवां वा प्रोढुं
‘संस्फुरेरन्’ अतिशयेन संस्फुरेयुः, वलानं कुर्युरित्यर्थः । अनेनैव
प्रकारेण ये प्रोढाः एकविंशति‘सोमाः’, एते सहस्र वर्त्तमानाः
‘संस्फुरन्ते’ त्वरां कुर्वन्ति । तथाचार्य्यमाणाः ‘ते’ सोमाः, यदि
‘समृच्छेरन्’ स्वसिताः स्युः, तदानीम् ‘अस्य’, ‘यज्ञः’,
‘इत्येते’ । सोमवदग्नियूपयोरप्युपघात उक्तेयः ॥

(३) एवमेकविंशत्वपक्षं दूषयित्वा पूर्वपक्षवादिनां मतमु-
पनयति । “द्वादश एवाग्निः स्यादित्याहुः । द्वादशः सोमः ।

एकादश यूपाः” इति । द्वादशपुरुषपरिमित एव ‘अग्निः’, कर्त्तव्यः । ‘सोमः’, अपि द्वादशसंख्यायुक्त एव कार्यः । यूपानां द्वादशसंख्यायाः काव्यभावात् ‘एकादश’, ते कर्त्तव्याः ॥

(०) तच्चाद्ययोर्द्वादशपुरुषपरिमितत्वं प्रसंगति । “यद्वा दशोऽग्निर्भवति । द्वादश मासाः सम्बत्सरः । संबत्सरेष्वेवास्मा अन्नमवदन्त्ये” इति । स्पष्टोऽर्थः ॥

(५) इयमेव प्रशंसा द्वादशसोमेऽपि योजनीया । यूपानामेकादशसंख्यां विभज्य प्रशंसति । “यद्वा यूपा भवन्ति । द्वादशरा विराट् । अन्नं विराट् । विराजैवास्माद्यमवदन्त्ये । एकादशः । स्नान एवास्मै सः । दुह एवैनां तेन” इति । तच्चेकादशयूपेषु द्वादशयूपमतया संख्याया विराट्द्वाराऽस्मिन्प्राप्तिः । ‘यः’ अयमवब्रिष्टः, ‘एकादशः’, यूपः ‘सः’, अयं ‘अस्मा’ पूर्वोक्ताया धेनुरूपाया विराजः, ‘स्नान’स्नानोचः । ‘तेन’ स्नानस्नानोयेन, ‘एनां’ विराजं, ‘दुह एव’ अभिमानकत्वं दोग्धेव । तस्मादग्निस्सोमयोर्द्वादशसंख्या यूपेष्चेकादशसंख्या च कर्त्तव्या । सोऽयं पक्षः सिद्धान्तिभिर्दूषितः ॥

(६) तदेतद्दूषणं दर्शयति । “तदाहुः । यद्वादशोऽग्निः स्याद्वादशसोम एकादश यूपाः । यथा सूरिणा पायात् । तादृक् तत्” इति । तच्च द्वादशयूपपक्षे केचिदभिप्राया दूषणमेव ‘आहुः’, यद्यग्निस्सोमयोर्द्वादशत्वं यूपेष्चेकादशत्वं स्यात् । तदानीं यथा लोके ‘सूरिणा’ सूक्ष्मभारयुक्तेन सकटादिना, सम एव देशे गन्तुं शक्नुयात्, न तु विषमे पर्वतारोहणादौ । ‘तत्’ अस्म-

सङ्गायुक्तं, 'तादृक्', स्यात् । स्वल्पथा द्वादशसङ्ख्याया स्वल्पा
एव क्रतवो निर्वोढुं शक्यन्ते । न तु महाक्रतवोऽश्वमेधादय
इत्यर्थः ॥

(७) पूर्वपक्षं दूषयित्वा सिद्धान्तं निगमयति । “एकविंश-
श्च एवाग्निः स्यादित्याहुः । एकविंशस्रोमः । एकविंशति
र्यूपाः । यथा प्रष्टिभिर्याति । तादृगेव तत्” इति । ‘प्रष्टिभिः’
त्रिरसि भारवाहिनोयुक्तः पुरुषः समे देशे विषमेऽपि पर्व-
तारोहणादौ गन्तुं शक्नुयात् । ‘तत्’ एकविंशत्वं, ‘तादृक्’,
‘स्यात्’ । तथा सङ्ख्याया स्वल्पा महान्तस्य क्रतवोऽनुष्ठातुं शक्याः ।
वस्तुदान्तदृषभादिदृष्टान्तेन स्वस्वनमाशङ्कितं, तत् साव-
धानेषु पुरुषेषु सम्भवतीत्यभिप्रायः । तदेतदेकविंशतित्वं दृष-
भस्य ककुदं ॥

(८) दृष्टान्तोक्तय प्रशंसति । “यो वा अश्वमेधे तिस्रः क-
कुभो वेद । ककुद्भ राज्ञां भवति । एकविंशोऽग्निर्भवति ।
एकविंशस्रोमः । एकविंशतिर्यूपाः । एता वा अश्व-
मेधे तिस्रः ककुभः । य एवं वेद । ककुद्भ राज्ञां भवति”
इति । यथा दृषभस्य ककुदुस्ततावयवः एवमश्वमेधस्य ‘तिस्रः
ककुभः’, उस्ततावयवाः । तदभिज्ञो यजमानः ‘राज्ञां’, मध्ये
‘ककुत्’, इवोस्ततः ‘भवति’ । कस्मात् ककुभ इति विवक्षाया-
मेकविंश इत्यादिना उच्यन्ते ॥

(९) य एवं वेदेत्यादेः पुनरुक्तिरूपसंहारार्था, तां त्रिरो-
दृष्टान्तेन प्रशंसति । “यो वा अश्वमेधे त्रीणि त्रीर्षाणि वेद ।

गामिनः पुष्पान् झूरान् करोति । यस्मात् सेनामुखस्य ती-
क्ष्णत्वं 'तस्मात्', लोके 'राजमुखं', 'भीष्मं भावुकं' भयानकं
भवितुं योग्यं भवति । प्रायेण हि राजानः प्रजा भीषयितुं
सभायामयमुखा दृश्यन्ते ॥

(३) मुख्यपशूनां नियोजनं विधायाश्चाङ्गसम्बन्धिषु पशुष्वपि
यस्य नियोजनं विधत्ते । “आग्नेयं हृष्णयीवं पुरस्तात्सलाटे ।
पूर्वाग्निमेव तं कुरुते ॥ १ ॥ तस्मात् पूर्वाग्निं पुरस्तात् स्थाप-
यन्ति” इति । गीवायां हृष्णवर्षो यस्य अजस्य सः अयं अजः,
'हृष्णयीवः', स च अग्निदेवताकः, तादृशमजं अग्निष्ठे नियु-
क्तस्याश्वस्य 'सलाटे', नियुक्तीत बभ्रीचात्, यदि सलाटे बन्ध-
नमयोग्यं तर्हि तथा भावयेत् । तेन भावितेन सलाटबन्धनेन
'तं' आग्नेयं पशुं 'पूर्वाग्निमेव' आहवनीयरूपमेव, 'कुरुते' ।
यस्मादाहवनीयस्थानीयस्याग्नेयस्य पञ्चोर्लसाटरूपे पूर्वभागे
बन्धनं 'तस्मात्', 'पूर्वाग्निं' आहवनीयं, पूर्वदेशे 'स्थापयन्ति' ॥

(४) द्वितीयस्य पञ्चोर्निर्देशनं विधत्ते । “पौष्णमन्वञ्च ।
अश्वं वै पूषा । तस्मात् पूषाग्रावाहार्यमाहरन्ति” इति । यो-
ऽयमाग्नेयः पशुर्लसाटे नियुक्तः तमनु पश्चादञ्चति गच्छती-
त्यन्वञ्चः पशुरन्वट् तं 'अन्वञ्चं', पूषदेवताकं नियुक्तीत, आग्ने-
यस्य पश्चाद्भागे बभ्रीचादित्यर्थः । योऽयं पूषदेवः सोऽयं
पुष्टिहेतुत्वादश्वरूपः । यस्मात् तद्याविधदेवताकः 'पौष्णः',
पशुः पूर्वभागे नियुक्तः । 'तस्मात्', यागेषु 'आहार्यं' आने-
तव्यं, सर्वं 'पूषाग्री' 'आहवनीये', 'आहरन्ति' ॥

‘उत्सेधं’ उन्नतदेशवर्त्तिनं, करोति । यस्मादेवं ‘तस्मात्’, लोके
ऽपि कस्मिंश्चित् ‘भये’, प्राप्ते कश्चित् ‘उत्सेधं’, उन्नतपर्वता-
दिप्रदेशं, प्रजा आश्रयन्ति ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयादिद्यातोर्थमहेश्वरः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
संस्कृत्ये द्वितीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

समाप्तस्य अष्टमप्रपाठकः ।

तैत्तिरीय ब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे नवमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

त्रिरात्रस्याश्वमेधस्य यदहः प्रथमं भवेत् ।

प्रपाठकेऽष्टमे तद्धि साकल्येन प्रपञ्चितं ॥

नवमेऽहर्दयं तत्र मध्यमेऽहन्युपाकृते ।

अश्वेऽथ रोहितादीनां आश्वत्थानां च भिधीयते ॥

(१) तत्र प्रथमेऽनुवाकेऽष्टादशिनामाश्वत्थानां च भिधीयते । तद-
तदिधत्ते । “प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । सोऽस्मात्सृष्टोऽपाकामत् ।
तमष्टादशिनिरनु प्रायुक्तः । तमाप्नोत् । तमाप्ताष्टादशिनिर-
वारुन्ध । यदष्टादशिन आश्वत्थान्ते । यश्वमेव तैराप्ता वज्र-
नोऽवहन्ते” इति । प्रजापतिना सृष्टोऽश्वमेधयागाभिमाने
देवः केनापि निमित्तेन ‘अस्मात्’ प्रजापतेः, ‘अपाकामत्’
अपागच्छत् । तदा ‘तं’ अश्वमेधं, ‘अनु’लब्ध्वा ‘अष्टादशिनः’
अष्टादशसंख्यायुक्तैः, रोहितो धूसरोहित इत्यादिभिरावातैः
पशुभिः, ‘प्रायुक्तः’ । एकैकस्मिन्ननुवाकेऽष्टादशसंख्याका ये
पञ्चव आस्तातास्तेऽष्टादशिनः । तेषामग्नौ प्रक्षेपलक्ष्यं प्रवेगं

हतवान् तेन प्रयोगेण 'तं' अश्वमेधं, प्राप्य तैरेव पशुभिः
स्वाधीनं हतवान् । तस्मादष्टादशिनो रोहितो धूमरोहित
इत्यादिभिरनुवाकैरुक्ताः प्रत्यनुवाकमष्टादशसङ्ख्या मिलित्वाऽ-
श्रोत्यधिकशतसङ्ख्याकाः पञ्चव आलभ्यन्ते । 'तैः' पशुभिः,
'वज्रं', प्राप्य स्वाधीनं करोति ॥

(२) पशुगतामष्टादशसङ्ख्यां प्रशंसति । "संवत्सरस्य वा
एषा प्रतिमा । यदष्टादशिनः । द्वादशमासाः पञ्चर्त्तवः ॥ १ ॥
संवत्सरोऽष्टादश । यदष्टादशिन आलभ्यन्ते । संवत्सरमेव
तैगाप्रा यजमानोऽवहन्ते" इति । य एतेऽष्टादशिनः पञ्चवः त
एते सङ्ख्याया संवत्सरमासर्त्तुद्वारा संवत्सरेऽप्यष्टादशसङ्ख्या वि-
सृते । अतः सङ्ख्यासाम्यात् 'तैः' पशुभिः, संवत्सरं प्राप्य स्वा-
धीनं करोति ॥

(३) तेषामुपाकरणाय यूपविशेषं विधत्ते । "अग्निष्टेऽन्यान्
पशून्मुपाकरोति । इतरेषु यूपेष्वष्टादशिनो जामित्वाय" इति ।
अष्टादशव्यतिरिक्ता येऽन्ये पञ्चवः आदिष्टदेशरहिताः । तान्
कन्वीन् 'अग्निष्टे', बध्धोपाकुर्यात् । अतएव सूत्रकारेणोक्तं ।
अथतूपरगोमृगानग्निष्ट उपाकरोति येषाञ्चानादिष्टो देश इति ।
अष्टादशिनः, तु 'पशून्', अग्निष्टव्यतिरिक्तेषु यूपेषुपाकुर्यात्,
सर्वं सति सर्वेषां पशूनामेकविधत्वाभावादाख्यं न भवति ॥

(४) इतरयूपेष्वष्टादशिनामुपाकरणे विभज्य सङ्ख्यां विधत्ते ।
'नव नवालभ्यन्ते सवीर्यत्वाय" इति । एकैकस्मिन् यूपे 'नव
'नव', पञ्चवो बध्धोपाकर्त्तव्याः । रोहितो धूम इत्यादिषु दश-

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

(१) द्वितीयेऽनुवाक एकदेवत्यानां पञ्चानां युगपदपादो-
मोऽभिहितः । चतुर्थेऽस्य रथयोजनासङ्कारादयो विधीय-
न्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण । युञ्जन्ति ब्रह्ममिति दक्षिणयुगधूर्त्ये
तमश्वं युनक्ति । सोऽयं मन्त्रः सप्तमकाण्ड एवमाद्यातः ।
युञ्जन्ति ब्रह्ममश्वं चरन्तं परितस्तुषः । रोचन्ते रोचना दिवि
इति । तच्च पूर्वार्द्धभागान् व्याचष्टे । “युञ्जन्ति ब्रह्ममि-
त्याह । अश्वौ वा आदित्यो ब्रह्मः । आदित्यमेवाश्वौ युनक्ति ।
चरन्मित्याह । अग्निर्वा अश्वः । अग्निमेवाश्वौ युनक्ति ।
रश्ममित्याह । वायुर्वै चरन् । वायुमेवाश्वौ युनक्ति । परि-
तस्तुष इत्याह ॥ १ ॥ इमे वै लोका परितस्तुषः । इमानेवाश्वौ
लोकान् युनक्ति” इति । स्वप्रकाशेन जगत्पटङ्गणादादित्यः
‘ब्रह्मः’, इत्युच्यते । यागपरेषु रोषराहित्यादग्निः ‘अश्वः’ ।
सर्वदाचरणस्वभावत्वात् ‘वायुश्चरन्’ । परितोऽवस्थानात् पृ-
थिव्यादयस्त्रयो लोकाः परितस्त्रिवांसः । आदित्यादिचयेणा-
वमश्वः स्तुयते । तादृशमश्वं रथयुगस्य दक्षिणभागे देवा
चत्विजो वा युञ्जन्ति ॥

(२) उत्तरार्द्धे व्याचष्टे । “रोचन्ते रोचना दिवित्याह ।
नक्षत्राणि वै रोचना दिवि । नक्षत्राण्येवाश्वौ रोचयति”
इति । दीप्तियुक्तानि ‘नक्षत्राणि’, ‘रोचनाः’ इत्युच्यन्ते । तास्य
रोचनाः ‘दिवि’ दीप्यन्ते । अनेनार्द्धद्वयकथनेन यजमाना

आदित्यादयः अन्ये योजिता भवन्ति । 'नक्षत्राणि', चैतदर्थं दीपयति ॥

(३) यदुक्तं सूत्रकारेण । युञ्जन्त्यस्य काम्येति प्रष्टी इति । तस्याश्वस्य पार्श्ववर्त्तिनावस्यौ 'प्रष्टी', इत्युच्यते । युञ्जन्तीत्यनुवर्त्तते । मन्त्रस्तु तत्काण्डे एवं पश्यते । युञ्जन्त्यस्य कामा हरी विपक्षसा रथे । शोणा धृष्णू नृवाहसेति । तत्र प्रथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति । "युञ्जन्त्यस्य काम्येत्याह । कामानेवास्मै युजन्ति" इति । 'अस्य' यजमानस्य, रथे कामकामप्रदानसमर्थौ अस्यौ देवाः 'युजन्ति' । अनेन मन्त्रपाठे यजमानार्थं 'कामानेव', सम्पादयति ॥

(४) द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति । "हरी विपक्षेत्याह । इमे वै हरी विपक्षसा । इमे एवास्मै युजन्ति" ॥२॥ इति । 'विपक्षसा' तस्य प्रधानस्याश्वस्य विविधपार्श्ववर्त्तिनौ, 'हरी' दावस्यौ, युञ्जन्तीत्यन्वयः । 'इमे' द्यावापृथिव्यौ, 'एव', पार्श्ववर्त्तिनौ तावस्यौ, अतस्तयोर्योगेन द्यावापृथिव्यावेव 'युजन्ति' ।

(५) तृतीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति । "शोणा धृष्णू नृवाहसेत्याह । अहोरात्रे वै नृवाहसा । अहोरात्रे एवास्मै युजन्ति" इति । शोणवर्णौ धार्मयुक्तौ मनुष्यवाहकाविति मन्त्रे प्रुते । तत्र 'अहोरात्रे', एव मनुष्याणां निर्वाहके । अतस्ते 'एव', अश्वरूपेण 'युजन्ति' ॥

(६) उक्तमन्त्रद्वयतात्पर्यं सङ्गृह्य दर्शयति । "एता इवास्मै देवता युजन्ति । सुवर्गस्य लोकस्य समस्यै" इति । आदित्यं

मन्त्रवाच्यमारभ्य अहोरात्रपर्यन्ता वा देवता उक्ताः,
'इताः' सर्वाः, 'एव', 'अस्मै' यजमानार्थं, रथे युनक्ति ॥

(७) रथे ध्वजस्थापनं विधत्ते । “केतुं कृण्वन्केतव इति
ध्वजं प्रतिमुञ्चति । यत्र एवैनं राक्षां गमयति” इति ।
सप्तमकाण्डोक्तस्य मन्त्रस्य केतुमित्यादिकं प्रतीकं । मन्त्रस्य
पाठार्थं तु तत्र च द्रष्टव्यं । अनेन ध्वजस्थापनेन सर्वेषां
राक्षां मध्ये 'एनं' 'एव', राजानं, 'यत्रः', प्रापयति ॥

(८) यदुक्तं सूत्रकारेण । ओमूतस्येति कवचमधूयते ।
ध्वजागा इति धनुरादत्त इत्यादि च । तच्च चतुर्थकाण्डे
समासात्तस्य ओमूतस्येति अनुवाकस्य स्वार्थार्थतां दर्शयति ।
“ओमूतस्येव भवति प्रतीकमित्याह । यथा यजुरेवैतत्” इति ।
तस्मिन् यजुषि मन्त्रे अनाविद्ध्या तनुवा जयेति विजयः
प्रतीयते, स च तथैव भवति ॥

(९) रथमाह्वोत्तराणां दिशि यजमाने जलसमीपं गते
इति तत्राध्वर्युणा सप्तमकाण्डोक्तमन्त्रवाचनं विधत्ते । “ये ते
पयानः सवितः पूर्यास इत्यध्वर्युर्यजमानं वाचयत्यभिजित्यै”
॥ ३ ॥ इति । तदेतद्वचनं यजमानस्य जयाय भवति ॥

(१०) यदुक्तं सूत्रकारेण अपोश्चमवघ्राण्य यदातो अपो
शममदिति प्रदक्षिणमावर्त्तत इति । तत्र यदात इति मन्त्र-
गतस्योत्तरार्द्धस्येव स्तोत्रित्यादेस्तात्पर्यं दर्शयति । “परा
वा एतस्य यज्ञ एति । यस्य पशुरुपाकृतोऽन्यत्र वेद्या एति ।
एतं स्तोत्ररेतेन पथा पुनरश्चमावर्त्तयासि न इत्याह ।

(२२) पञ्चमकाण्डोक्तमनुवाकं प्रयाजयाव्यारूपेण विनियुक्ते । “समिद्धो अञ्जदृढरं मतीनामित्यश्वस्याप्रियो भवति स्वरूपत्वाय” इति । आसमन्तात् प्रीतिहेतवः ‘आप्रियः’ । तेषु मन्त्रेषु देवानां वशि प्रियमित्युच्यते । ‘अश्वस्य’, तथा करोति अतो मन्त्राणां स्वरूपत्वं ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ।

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

(१) चतुर्थे रथयोजनाश्वसङ्कारावृत्तौ । पञ्चमे ब्रह्मोक्तं नामको होतृब्राह्मणोत्तरकथितप्रश्नोत्तररूपाः संवादा उच्यन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण । उत्तरौ महिमानपरिवष्टौ उक्तं चालाखे मार्क्यथित्वाऽभितोऽग्निष्ठं ब्रह्मोद्याय पर्युपविशेतो दक्षिणतो ब्रह्मोत्तरहोता किंस्विदासीत् पूर्वचित्तिरित्येतस्यानुवाकस्य प्रष्टानि होतुः प्रतिज्ञातानि ब्राह्मण इति । प्रष्टानि प्रश्नवाक्यानि प्रतिज्ञातानि उत्तरवाक्यानि । तदिदं ब्रह्मोद्यं विधत्ते । “तेजसा वा एष ब्रह्मवर्चसेन व्युष्यते । योऽश्वमेधेन यजते । होता च ब्रह्मा च ब्रह्मोद्यं वदतः । तेजसा चैवेनं ब्रह्मवर्चसेन च समर्द्धयतः” इति । अश्वमेधयाजिनः शरीरप्रयासेन तेजोवृद्धिः । मन्त्रवैकल्यसम्भवाद्ब्रह्मवर्चसवृद्धिः । तदुभयपरिहाराय होतृब्रह्मणौ ‘ब्रह्मोद्यं’, ब्रूयातां । जगत्स्थितिहेतोः परब्रह्मणो विषये संवादः ‘ब्रह्मोद्यः’, तेन यजमानस्य तेजोब्रह्मवर्चससम्प्लिभवति ॥

BIBLIOTHECA INDICA :

A COLLECTION OF ORIENTAL WORKS,

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

SANSKRIT WORKS IN PROGRESS.*

IN THE OLD SERIES.

Dr. LALITA VISTARA, or Memoirs of the Life and Doctrines of SÁKYA SINHA.
Edited by Bábu RÁJENDRALÁLA MITRA. Already published, Fasciculi I. II.
III. IV. and V. Nos. 51, 73, 143, 144 and 145.

Dr. Prakṛita Grammar of Kramadīśwara. Edited by Bábu RÁJENDRALÁLA
MITRA.

Dr. TAITTIRĪYA SANHITÁ of the Black Yajur Veda. Edited by Dr. F. RÖHR,
F. R. S. E. B. COWELL, M. A. Published, Fasciculi I. II. III. IV. V. VI. VII. VIII.
IX. X. XI. XII. XIII. XIV. XV. XVI. XVII. XVIII. and XIX. Nos. 92, 117,
122, 131, 133, 134, 137, 149, 157, 160, 161, 166, 171, 180, 185, 193, 202
and 203.

Dr. TAITTIRĪYA BRÁHMAṆA of the Black Yajur Veda. Edited by Bábu
RÁJENDRALÁLA MITRA. Published, Fasciculi I. II. III. IV. V. VI. VII. VIII.
IX. X. XI. XII. XIII. XIV. XV. XVI. XVII. XVIII. XIX. and XX., Nos.
126, 147, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 175, 176, 188, 189, 190, 191, 192,
197, 204 and 210.

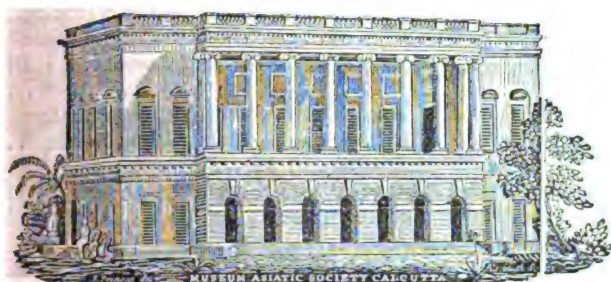
An English Translation of the SÁHITYA DARPAṆA by DR. BALLANTYNE.

* For a list of the Persian and Arabic works in progress, see No. 130 of the
Bibliotheca Indica.

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 216.

तैत्तिरीय ब्राह्मणम् ।

कृष्णयजुर्वेदीयम् ।

सायनाचार्यकृत-वेदार्थप्रकाशाख्य-भाष्यसहितम् ।

कतिपयपण्डितानां साहाय्यमवलम्ब्य

श्रीराजेन्द्रनाथ मित्रेण परिशोधितम् ।

THE TAITTIRĪYA BRAHMAṆA

OF THE

BLACK YAJUR VEDA,

WITH THE

COMMENTARY OF SAYANACHARYA,

EDITED BY

RAJENDRALĀLA MITRA,

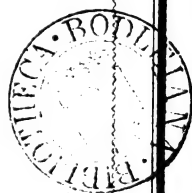
WITH THE ASSISTANCE OF SEVERAL LEARNED PAṆDITAS.

FASCICULUS XXI.

CALCUTTA :

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1866.

(१) अग्निष्ठस्य यूपस्य दक्षिणभागे ब्रह्मण उपवेशनं विधत्ते । “दक्षिणतो ब्रह्मा भवति । दक्षिणत आयातनो वै ब्रह्मा । बार्हस्पत्यो वै ब्रह्मा । ब्रह्मवर्चसमेवास्त्र दक्षिणतो दधाति । तस्माद्दक्षिणोर्द्धो ब्रह्मवर्चसितरः” इति । आहवनीयस्य दक्षिणभागे ब्रह्मणः प्रतिनियतं स्थानं । अतोऽत्रापि दक्षिणभागे उपविशेत् । दृष्टस्यतिदेवताकस्यायं ‘ब्रह्मा’ । अतोऽयं यजमानस्य दक्षिणभागे ‘ब्रह्मवर्चसं’, सम्पादयति । यस्मात्सम्पत्तिः, ‘तस्मात्’, दक्षिणभागोऽतिशयेन ब्रह्मवर्चसयुक्तो दृश्यते । दक्षिणहस्तेन हि होमपूजादिकं क्रियते ॥

(२) होतुर्धूपस्योत्तरभाग उपवेशनं विधत्ते । “उत्तरतो होता भवति ॥ १ ॥ उत्तरत आयातनो वै होता । आग्नेयो होता । तेजो वा अग्निः । तेज एवास्योत्तरतो दधाति । तस्मादुत्तरोर्द्धोऽस्त्रेजसितरः” इति । सामिधेन्यनुवचनादौ वेद्या उत्तरगोष्ठीर्होतुर्नियतं स्थानं । अतोऽत्रापि धूपस्योत्तरभाग उपविशेत् । दैविकेष्वृत्तिषु होतृत्वमग्नेरास्मात्, अग्निर्होता अग्निनाध्वर्यु इति । तत्सम्बन्धादयं मानुषो ‘होता आग्नेयः’ । अतः ‘अस्य’ यजमानस्य, उत्तरभागे ‘तेजः’, सम्पादयति । यस्मादेवं ‘तस्मात्’, केषुचित् पुरुषेषु ‘उत्तरः’ वामभागः, अक्षिमत्तरः । दक्षिणोत्तरदेशौ द्वयोर्विहितौ, कस्य दक्षिणो-
(कस्यो)त्तरः वेद्याकाङ्क्षितत्वात् ॥

(३) अग्निष्ठं धूपं तत्प्रतियोगित्वेन विधत्ते । “धूपमभितो वदतः । यजमानदेवत्यो वै धूपः । यजमानमेव तजसा

च ब्रह्मवर्चसेन च समर्द्धयतः” इति । यजमानवक्षूपस्य पशु-
प्रयोगनिर्व्वाहकत्वात् यजमानदेवत्वत्वं । तस्य पार्श्वयोः स्त्रिता
ब्रह्मवदने सति ‘यजमानमेव’, तेजोब्रह्मवर्चसाभ्यां सृष्टुं
कुरुतः ॥

(५) तच्चेत्तरतोऽवस्थितो होता किंस्त्रिदित्यादीनि प्रश्न-
वाक्यानि पठति । दक्षिणतोऽवस्थितो ब्रह्मा द्यौरासीदित्यादि-
न्तरवाक्यानि पठति । तत्र प्रश्नवाक्यानि यथासमाख्यातमनूष
तद्वाक्यान्वयाजेनोत्तरवाक्यानां तात्पर्यं प्रदर्श्यते । तत्र प्र-
थमप्रश्नवाक्यं दर्शयति । “किंस्त्रिदासीत् पूर्व्वचित्तिरि-
त्याह । द्यौर्वै दृष्टिः पूर्व्वचित्तिः ॥ २ ॥ दिवमेव दृष्टिमवदन्ते”
इति । ‘पूर्व्वचित्तिः’ प्रथमतस्त्वेतयमाणा, ‘किं’, नाम ‘आ-
सीत्’, इति प्रश्नः । या दृष्टिकारणभूता ‘द्यौः’, सैव प्रथमत-
स्त्वेतयमाणा । प्रथमतो दृष्टौ सत्यां पञ्चादोषधिद्वारा रश्मि-
प्राणिनो जीवन्ति । एताभ्यां प्रश्नोत्तराभ्यां दृष्टिहेतुं ‘दिव-
मेव’, प्राप्नोति, दृष्टिं लभत इत्यर्थः ॥

(६) द्वितीयं वाक्यं दर्शयति । “किंस्त्रिदासीद्दृष्टव-
इत्याह । अश्वो वै दृष्टदयः । अश्वमेवावदन्ते” इति । युद्धे व-
यद्वारा वीरजीवनहेतुत्वात् ‘अश्वो दृष्टदयः’ ॥

(७) तृतीयं दर्शयति । “किंस्त्रिदासीत् पिशङ्गिलेत्याह ।
रात्रिर्वै पिशङ्गिला । रात्रिमेवावदन्ते” इति । अतिशयेन
रूपवतो ‘पिशङ्गिला’, ‘रात्रिः’, च तादृशी, चन्द्रिकया नक्षत्रै-
स्वरूपवत्प्रतिभासात् ॥

मित्याह । यज्ञो वै भुवनस्य नाभिः । यज्ञमेवावदन्धे" इति ।
यथा शरीरस्य नाभिर्मध्यप्रदेशः, तथा 'यज्ञः', सर्वस्य लोकस्य
मध्यस्थानीयः । कर्माधीनत्वात् सर्वजगद्व्यवहारस्य ॥

(१५) एकादशं दर्शयति । "पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य
रेत इत्याह । सोमो वै वृष्णो अश्वस्य रेतः । सोमपोषमेवा-
वदन्धे" इति । 'वृष्णः' सेतृत्वेन बलवतोऽश्वस्य सम्बन्धी शर-
भूतः पदार्थः सोमः । एवं सति ज्ञाने चिराचरूपोऽस्यमे-
धाख्यः सोमयागो निष्पद्यते ॥

(१६) द्वादशं दर्शयति । "पृच्छामि वाचः परमं व्योमे-
त्याह । ब्रह्म वै वाचः परमं व्योम । ब्रह्मवर्चसमेवावदन्धे"
॥ ५ ॥ इति । जगत्कारणं 'ब्रह्म', एव 'वाचः' वेदरूपायाः,
'परमं व्योम' पर्यवसानभूमिः । सर्वे वेदा यत् पदमामन-
न्तीति श्रुतेः । तदेवं ब्रह्मकार्यभूते सत्त्वजगद्व्यवहारविषय-
प्रश्नोत्तररूपाभ्यां मन्त्राभ्यां होतृब्रह्मणोः संवादरूपं ब्रह्मोच्यं
प्रसिद्धं ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ।

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

(१) पञ्चमे ब्रह्मोच्यमुक्तं । षष्ठसप्तमयोर्गृह्यतामोपचारोऽभि-
धीयते । तत्रादावश्वसञ्ज्ञपनकास्त्रीयानुष्ठेयान् होमान् विध-
न्ते । "अप वा एतस्मात् प्राणाः क्रामन्ति । योऽश्वमेधेन यजते ।

प्रजामेव पशूनात्मन्वत्ते” इति । हे अश्व गर्भधारकहेतुं
त्वां ‘अहं’ महिषी, ‘अजानि’ प्राप्तवानि, त्वञ्च ‘गर्भं’
गर्भधारकं कलत्ररूपं महिषीशरीरं, ‘अजसि’ प्राप्नुहि ।
यद्यप्ययं भागो महिष्यैव पठितुं युक्तः । तथापि तदभिप्राया-
नुवादरूपेणाध्वर्युः पठतीत्यविरोधः । गर्भस्य प्रजापशुरूप-
त्वादेतस्मिन् मन्त्रे पठिते सति प्रजां पशुञ्चात्मनि स्थापयति ।

(१०) यदुक्तं सूत्रकारेण । गायत्री त्रिष्टुबिति दाभ्यां सौ-
वर्णाभिः सूचीभिर्महिश्वस्यासिपथान् कल्पयन्ति* प्राक्को-
डात्, एवमुत्तराभ्यां राजतीभिर्वातात्, प्रत्यकोडात् प्रा-
ज्जामेः, एवमुत्तराभ्यां सौहीभिः शीसाभिर्वा परिदृक्ती श्रेष्ठ-
मिति । तच्चासिपथान् विधत्ते । “देवा वा अश्वमेधे पवमाने ।
सुवर्गं लोकं न प्राजानन् । तमश्वः प्राजानात् । यत्
सूचीभिरसिपथान् कल्पयन्ति । सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्ञास्यै”
इति । पुरा कदाचित् ‘देवाः’, हि पवमानस्रोत्रे प्रवृत्ते
सति तत्र स्वर्गहेतुं अश्वं न ज्ञातवन्तः । ‘तं’, ‘अश्वः’, तु
ज्ञातवान् । अतः स्वर्गज्ञानाय मृतस्याश्वस्य शरीरे सूचीभिः
‘असिपथाः’, कल्पनीयाः । यथा लोके सूकरः खड्गेन हि-
यते । एवमश्वोऽपि छेदनीयः । अतः खड्गप्रहारस्यानलान्ध-
नानि सूचीभिः कर्तव्यानि । त एतेऽसिपथा इत्युच्यन्ते ॥

(११) तस्मिन्नसिपथकल्पने पञ्चमकाण्डोक्तेन गायत्री
त्रिष्टुबित्यनुवाकेन मन्त्रा आज्ञाताः, तेषां स्पष्टार्थतां दर्श-

* एकमहिषीकटके कल्पयन्तीत्यत्र बहुलं चिन्तम् ।

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

(१) षष्ठे अश्वस्य मृतोपचारः सञ्ज्ञपनप्रकारस्तोत्रः । सप्तमे मृतोपचारविषया अवशिष्टा मन्त्रा व्याख्यायन्ते । अश्वेन सह वस्त्राच्छादिता महिषी यदा सोऽश्वो निद्रातीत्येवं क्लिन्नाति । तदा तदा पत्न्य इतराः तां महिषीं प्रोत्साहयन्ति । प्रोत्साहनमन्त्रासोर्द्धामेनामित्यादयः । तत्र प्रथममन्त्रे प्रथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति । “अप वा एतस्माच्छ्रो राङ्गं कामति । योऽश्वमेधेन यजते । ऊर्द्धामेनामुच्छ्रयतादित्याह । ओर्वै राङ्गमश्वमेधः । अश्वमेवास्मै राङ्गमुच्छ्रयति” इति । अश्वमेधयाजिनः सकाशाच्छ्रियो राङ्गस्य चापगमो भवति । वज्रधनव्ययेन त्रियोपगमः । अत एव राङ्गं पालयितुमशक्तत्वात् राङ्गस्यापगमः । तत्परिहारार्थमितराः पत्न्यः ऊर्द्धामिति पादं पठन्ति । तस्यायमर्थः हे अश्व ‘एनां’ महिषीं प्रति, स्वकीयां पुंलिङ्गव्यक्तिं ‘ऊर्द्धमुच्छ्रयतात्’ यथोर्द्धा व्यवतिष्ठते तथोच्छ्रितां कुर्विति, एवं सत्यश्वमेधस्य श्रीरूपत्वात् राङ्गरूपत्वाच्च तदवयवस्योच्छ्रितत्वप्रार्थनया ‘अयं राङ्ग’, च ‘ऊर्द्ध’, यथा भवति तथैवोक्तं करोति ॥

(२) द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति । “वेणुभारं गिरावितेत्याह । राङ्गं वै भारः । राङ्गमेवास्मै पर्यूयति” इति । व्यक्तेरौन्नत्ये दृष्टान्तोऽस्मिन् पादेऽभिधीयते । यथा वेणुभारवाही कस्मिंश्चिद्गिरौ वेणुं हिला भारं बध्वा स्वशिरस्सारोपबितुं सौकर्याय वृक्षाद्यवष्टब्धेन तं भारमुर्द्धायमवस्थापयति तद्वत् ।

अत्र राट्टस्य भारम्यानीयत्वात् । यजमानार्थं 'राट्टमेव',
परितः समादधाति ॥

(३) तृतीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति । “अथास्या मध्यमेध-
तामित्याह । अत्रैव राट्टस्य मध्यम् ॥ १ ॥ अयमेवावरुन्धे” इति ।
अस्यस्य पुंलिङ्गव्यक्तावुच्छ्रितायां 'अय' अनन्तरं, 'अस्याः'
महिष्याः, शरीरमध्यं स्तिखिङ्गं । 'एधतां' उत्साहेन वर्धतां,
अतो धनादिसमृद्धिरूपायाः अय एव राट्टमध्यरूपत्वात्
'अयमेव', प्राप्नोति ।

(४) चतुर्थपादस्य तात्पर्यं दर्शयति । “शीते वाते पुनस्त्रिवे-
त्याह । जेमौ वै राट्टस्य शीतो वातः । जेममेवावरुन्धे” इति ।
पक्कानां धान्यानां खले यदा शोधनं क्रियते । तदा प्रातः-
काले 'शीते', प्रवृत्ते सति धान्यं 'पुनन्' शोधयन्, पुरुष उत्साहेन
यथाभिवृद्धिं गच्छति तद्वत् । अत्र शीतवातस्य तापनिवा-
रकत्वेन जेमरूपत्वाद्यजमानः 'जेममेव', प्राप्नोति ॥

(५) प्रोत्साहनमन्त्रेषु प्रथमं व्याख्याय द्वितीयमन्त्रे प्रथम-
पादस्य तात्पर्यं दर्शयति । “यद्भूरिणी यवमन्तीत्याह । विड्वै
हरिणी । राट्टं यवः । विशञ्जैवास्मै राष्ट्रञ्च समीची दधाति”
इति । अत्र महिषीं सान्त्वयितुमनेनोत्तरेण च पादद्वयेन
दृष्टान्तोऽभिधीयते । यदा 'हरिणी', काचित् रात्रौ समा-
गत्य खेचे फलितं 'यवं', भक्षयति । तत्र यथा स्नामी न
जानाति तथा हे महिषि त्वमपि देवतारूपेण त्वामनुभू-
यान्नर्हितमश्वं न जानासीति पादद्वयस्याभिप्रायः । तत्र

हरिणीयवशब्दाभ्यां प्रजागष्टृक्षेत्युभयं सूच्यते । तत्प्रजा वसि-
हरणात् हरिणीस्थानीया, यदा राजस्वामिकायां भूमावुत्पन्न-
धान्यभक्षणान् हरिणीसादृश्यं, राष्ट्रस्य भोग्यत्वाद्यवसादृश्यं ॥

(६) अत एतत्पाठेन प्रजाया राष्ट्रस्य च सम्यक् समानुकूलं
सम्पादयति । “न पुष्टं पशुमन्यत इत्याह । तस्माद्राजा पशू-
न् न पुष्यति” ॥ २ ॥ इति । हरिण्या यवे भक्षितेऽपि हरिणी-
रूपं पशुं ‘पुष्टं’, चेचिको ‘न’, जानाति । यस्मादेवं चेन्नस्वामी,
‘तस्मात्’, कृत्स्नभूमिस्वामी ‘राजा’, ‘पशून् न पुष्यति’ इति
पशुपुष्टिं स्ववृत्तितया न गणयति । वैश्यस्य वृत्त्यन्तराभा-
वात् पशुपुष्टिमसौ बद्ध मन्यते । राजा तु प्रभूतधनसमृद्धत्वात्
न गणयति ॥

(७) द्वितीयद्वितीयपादयोस्तात्पर्यं दर्शयति । “शूद्रा यदर्थ-
जारा न पोषाय धनायतीत्याह । तस्मादैश्वीपुत्रं नाभिषिञ्चन्ते”
इति । ‘यत्’ यदा कदाचित्, दासी स्वकीयस्वामिना जारेह
युक्ता भवति । तदा सा दासी स्वामिस्त्रीकारमात्रेणात्यन्तं
हस्यति न तु स्वकीयकुटुम्बपोषाय धनमात्मन इच्छति, न हि
स्वामिस्त्रीकाराद्धनमधिकं मन्यते । तथा हे महिषि मनुष्य-
जरीरा त्वमपि देवतारूपस्याश्वस्य स्त्रीकारादेव परितुष्टा
भव । न तु तुच्छमिमं मानुषं भोगमपेक्षतेति मत्स्वाभिप्रायः ।
यस्मादत्र दास्या धनराहित्यं सूचितं । ‘तस्मात्’, दासीवस्त्री-
जातैर्वैश्वस्त्रियाः पुत्रं धनानर्हं राज्यायै ‘नाभिषिञ्चन्ते’ ॥

(८) द्वितीयमन्त्रे प्रथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति । “इयं वका-

(१४) यदुक्तं सूत्रकारेण । ‘दधिकाव्णो अकारिषमिति सर्वाः सुरभिमतीमृचमन्ततो जपित्वेति’ । तदिदं विधत्ते । “अप वा एतेभ्यः प्राणाः क्रामन्ति । ये यज्ञेऽपूतं वदन्ति । दधिकाव्णो अकारिषमिति सुरभिमतीमृचं वदन्ति । प्राणा वै सुरभयः । प्राणानेवात्मन्दधते । नैभ्यः प्राणा अपक्रामन्ति” इति । ‘यज्ञे’ यागप्रयोगमध्ये, ‘ये’ मनुष्याः, ‘अपूतं’ अपवित्रं याम्योक्तिरूपं, ‘वदन्ति’ । ‘एतेभ्यः’ जनेभ्यः, ‘प्राणाः अपक्रामन्ति’ । अतः तन्निवारणार्थं सर्वा अपि ‘सुरभिमती’, ब्रूयुः । सुरभि नो मुखाकरदित्येवं सुरभिश्चब्दो यस्यामृच्यसि स्वेवं सुरभिमती प्राणानां सुरभिगन्धवत् प्रियत्वात्तन्मन्त्रपाठेन ‘प्राणान्’, आत्मानि सन्पादयन्ति । तत ‘एभ्यः’ स्त्री-जनेभ्यः, ‘प्राणा नापक्रामन्ति’ ॥

(१५) यदुक्तं सूत्रकारेण । ‘आपोहिष्टोद्याभिर्मार्जयित्वेति’ । तदिदं विधत्ते । “आपोहिष्टामयोभुव इत्यङ्गिर्मार्जयन्ते । आपो वै सर्वा देवताः । देवताभिरेवात्मानं पवयन्ते” इति । देवतादिजगदुत्पत्तेः प्राक् तत्कारणत्वेनापः समाश्वाताः । ‘आपो वा इदमासंस्तुलितमेवेति’ । अतः कारणत्वात् सर्व-देवतारूपाः ‘आपः’, ततः अवरूपाभिर्देवताभिरेवात्मानं शोधयन्ति ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ।

(६) उत्सर्गविधिं प्रशंसति । “पर्यग्निकृतं पुरुषश्चारण्योऽस्योत्सृज्यद्विष्टसायै” इति । यद्यप्यारण्योत्सर्ग एवान्यत्रासातो न तु पुरुषोत्सर्गः । तथाप्यप्राप्तांशे विधित्वं प्राप्तांशस्य तनुवादेन प्रशंसेति सर्वत्र द्रष्टव्यं ॥

(७) अथ मिलित्वा सङ्गृह्य प्रशंसति । “उभौ वा एतौ पशू आसन्भेते । यस्यावमो यस्य परमः । तेऽस्योभये यज्ञे बद्धाः । अभीष्टा अभिप्रीताः । अभिजिता अभिजुता भवन्ति” इति । अत्रोक्तेषु पुरुषमास्रमत इत्यारभ्याजावी आस्रमत इत्यनेन पशुषूक्तमाधमाभावो विद्यते । पुरुषः सर्वोत्तमः । तदपेक्षया अधमः । अस्यापेक्षया गौरधमा । गवापेक्षया अजावी अधमौ । एवं योऽधमो ‘यस्य परमः’, तौ ‘उभौ पशू’, ‘आसन्भेते’ । ‘अस्य’ यजमानस्य, ‘यज्ञे’, उभयविधाः ते सर्वे पशवः, ‘बद्धाः’ नियोजिताः । ते च देवतानां ‘अभीष्टाः’ अपेक्षिताः, अतएव ‘अभिप्रीताः’ अत्यन्तप्रीतिविषयाः । ‘अभिजिताः’ एव वशीकृताः । ‘अभिजुताः’ देवार्थमग्नौ प्रक्षिप्ता भवन्ति ॥

(८) अश्वमेधानुष्ठानं तद्देदनञ्च प्रशंसति । “नैनं दहृत्स्नवः पशवो यज्ञे बद्धाः । अभीष्टा अभिप्रीताः । अभिजिता अभिजुता द्विष्टसन्ति । योऽश्वमेधेन यजते । य उ सैनमेवं वेद” इति । ‘एनं’ अश्वमेधयाजिनं, अश्वमेधवेदिनञ्च, ‘दहृत्स्नवः’ स्रमावतो दंष्ट्रनशीला अपि, ‘पशवः’, नियोजनादिक्रियाविषयाः समोऽपि ‘न द्विष्टसन्ति’ ॥

इति अष्टमोऽनुवाकः ।

अथ नवमोऽनुवाकः ।

(१) अष्टमेऽश्वमेधस्य तत्पशूनाञ्च प्रशंसाऽभिहिता । नवमे तु चिरात्रस्योत्तमेऽहनि पञ्चवोऽभिधीयन्ते । तचादौ तावत् प्रथमद्वितीये अहनी प्रशंसति । “प्रथमेन वा एव सोमेन राधा । चतुष्टोमेन कृतेनायानामुत्तरेऽहन् । एकविंशे प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति” इति । एषोऽश्वमेधयाजी ‘प्रथमेन’, अङ्गा ‘राधा’ समृद्धिं प्राप्य, ‘उत्तरेऽहन्’ द्वितीयेऽहनि, ‘प्रतितिष्ठति’, इति । कीदृशेन प्रथमेन, ‘सोमेन’ सोत्रयुक्तेन, ‘चतुष्टोमेन’ चिदृत्यञ्चदशसप्तदशैकविंशाख्यैश्चतुर्भिस्सोमैर्युक्तेन । तच्च दृष्टान्तः । ‘आयानां’ कालानां मध्ये, ‘कृतेन’ कृतयुगेनेव, यथा कृतयुगञ्चतुर्भिर्धर्मपादैर्युक्तं । एवमिदं प्रथममहश्चतुर्भिस्सोमैर्युक्तमित्यर्थः । कीदृश उत्तरे, ‘एकविंशे’ एकविंशसोमयुक्ते, अतएव ‘प्रतिष्ठायां’ प्रतिष्ठाहेतौ ॥

(२) अथ तस्मिन् द्वितीयेऽहनि पृष्ठस्रोत्रे शक्ररं साम विधत्ते । “एकविंशत् प्रतिष्ठाया ऋतूनन्वारोहति । ऋतवो वै पृष्ठानि । ऋतवः संवत्सरः । ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रतिष्ठाय । देवता अभ्यारोहति । शक्ररयः पृष्ठभं भवन्त्यन्यदन्यच्छन्दः । अन्येन्ये वा एते पञ्चव आस्रभ्यन्ते । उतेव याम्याः । उतेवारस्याः । अहरेव रूपेण समर्धयति । अथो अङ्गा एवैष वस्त्रिंशते” इति । यदिदमेकविंशसोमयुक्तं प्रतिष्ठाकारणं द्वितीयमहः । तत्सकाशादयं ऋतुभिमानिदेवान् प्राप्नोति । पृष्ठस्रोत्राण्यञ्च ऋतुप्राप्तिहेतुत्वात् ‘ऋतवः’, इत्युच्यन्ते । तैर्ऋतुभिः

साध्यत्वात् 'संवत्सरः', चत्वात्मकः, अतोऽयं पृष्ठस्रोत्रबलाद्-
त्वात्मके 'संवत्सरे', प्रतिष्ठां प्राप्य 'तद्देवताः', प्राप्नोति । तस्मिन्
पृष्ठस्रोत्रे 'शक्रयः भवन्ति', शक्रं साम गातव्यं सामाधार-
भूतास्त्वृक्ष, 'अन्यदन्यत् हन्ते', भवति, न त्वेकच्छन्दस्काः सर्वा
चक्षुः, यस्मात् 'एते पशवः', नानाविधाः 'आलभ्यन्ते', केचित्
'याम्याः', केचित् 'आरण्याः', चेति तस्मात् पशुवच्छन्दसां
नानाविधत्वं युक्तं । तेन च नानाविधत्वेनेदं द्वितीयं 'अहरेव',
स्वरूपेण समृद्धं कृतं भवति, अपि च तस्मादङ्ग एव सकाशात्
'एष बलिर्द्वियते' इयं लोकप्रसिद्धा पूजा यजमानस्य सम्पद्यते ।

(३) अथ तृतीयेऽहनि पशुविशेषां विधत्ते । "तदाहुः ।
अपन्नतो वा एते । यदजावयसारण्याश्च । एते वै सर्वे पशवः ।
यद्गव्या इति । गव्यान् पशून् उत्तमेऽह्न्यालभते । तेनैवोभ-
यान् पशून् वदन्धे" इति । तत्र पशुविषये रहस्याभिज्ञा
एवं 'आहुः', अजजातोया अविजातोयाः 'आरण्याश्च', वे
सन्ति, ते मुख्याः पशवो न भवन्ति । किन्तु ये गोजातोक्ताः
'एते', एव 'सर्वपशवः', सर्वपशुस्थाने प्रयोक्तव्या इति । तस्मात्
'उत्तमेऽहनि', गोजातीयान् 'पशून्', 'आलभते', 'तेनैव' मवा-
लभ्यमानेन, याम्यानां रण्यांश्च 'उभयान्', प्राप्नोति ॥

(४) गव्यानां पशूनां देवतां विधत्ते । "प्राजापत्या
भवन्ति । अर्गभिजितस्याभिजित्यै" इति । सर्वेषां प्राजापत्यत्वे
सति प्राजापत्यनुयायात् पूर्वमवग्रीकृतमपि राङ्गं वग्रीकृतं भवति ॥

(५) अथ चिराच्चवसाने पशून् विधत्ते । "सौरीर्नव सेता

मन्त्रः । मण्डूकाञ्चभेभिरिति दीतीयो मन्त्रः । एवं प्रति-
मन्त्रं हस्तेन गणयेत् ॥

(१) अनुवाकसङ्ख्यां विधत्ते । “चतुर्दशैताननुवाकान् जुहो-
त्यनन्तरित्यै” इति । स्तोत्रानित्यारभ्य क्रमैरत्यक्रमोदित्यन्ता-
चतुर्दशानुवाकाः । अथ स होमः सर्वासां देवतानामन्तराच-
राहित्याय भवति ॥

(१) आरण्यकाष्टोक्तमनुवाकान्तरं विधत्ते । “प्रयासाच्च
साहेति पञ्चदश । पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयः । अर्धमास-
स्य संवत्सर आयते” इति । पञ्चदशरात्रीणामर्द्धमासत्वाच्चतु-
विंशत्यर्द्धमासस्य संवत्सरत्वाच्च तदर्धमासद्वारा संवत्सरप्राप्तिः ॥

(४) अथ स्विष्टकृदाहुतौर्विधत्ते । “देवासुराः संयन्ता आ-
वन् । तेऽब्रुवन् अग्नयः स्विष्टकृतः । अग्नस्य मेधस्य वयमुद्धारमुद्ध-
रामहे । अथैतानभिभवामेति । ते लोहितमुद्धरन्त । ततो
देवा अभवन् । पराऽसुराः । यत् स्विष्टकृद्भ्यो लोहितं जुहो-
ति भ्रातृव्याभिभूत्यै । भवत्यात्मना । परास्य भ्रातृव्यो भवति”
इति । देवेस्वसुरेषु च युद्धार्थमुद्युक्तेषु ‘ते स्विष्टकृतः’, ‘अग्नयः’,
देवाः इतरदेवान् प्रत्येवं ‘अब्रुवन्’, यागयोग्यस्य ‘अग्नस्य’
समन्विनं ‘उद्धारं’ सर्वदेवसाधारणेभ्यो भागेभ्य उत्कर्षेण
हरणीयं भागं, अग्नादुद्धृत्य ‘वयं’, सम्यादयामः, अनन्तरं
‘एतान्’ असुरान्, अभिभवितुं ब्रह्मणः । ‘इति’ तथोक्ता,
‘ते’ अग्नयः, अग्नस्य सकाशात् ‘लोहितं’ लोहितं, ‘उद्ध-
रन्त’ । ‘ततो देवाः’, विजयिणो ‘अभवन्’ । ‘असुराः परा-

(७) तृतीयाहुतेः साधनान्तरं विधत्ते । “अयस्येन कम-
स्रसुना तृतीयां । आहुतिं जुहोत्यावास्यो वै प्रजाः । रुद्रोऽग्निः
स्त्रिष्टुहत् । रुद्रादेव प्रजा अन्तर्दधाति । अयो यज्ञेवाहुति-
र्जुह्यते । न तत्र रुद्रः प्रजा अभिमन्यते” इति । ‘अयस्येन’
अयसस्योद्देन निर्मितः कमस्रसुरवस्यः, अयस्यनामकेन म-
हर्षिणा सृष्टत्वात् प्रजा ‘आयस्य’ आस्यः, अन्यत् पूर्ववद्वाख्येयं ॥

इति एकादशोऽनुवाकः ।

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

(१) एकादशे शरीरहोमाः स्त्रिष्टुहोमाद्याभिहिताः ।
द्वादशे तदुभयहोममध्यवर्तिनोऽश्वसोमीयहोमा उच्यन्ते ।
तमिमं विधत्ते* । “अश्वस्य वा आस्रभ्यस्य मेध उदक्रामत् । त-
दश्वसोमीयमभवत् । यदश्वसोमीयं जुहोति । समेधमेवेन-
मास्रभते” इति । योयमश्व आस्रभ्यः तस्य सम्पन्थी ‘मेधः’ सारः,
‘उदक्रामत्’ । स च सारः ‘अश्वसोमीयनामकं’, मन्त्रजातं
‘अभवत्’ । अश्वस्य स्तुतिर्येषु यदक्रन्द इत्यादिषु चिह्नानुवाकेषु
श्रूयते । तेऽनुवाका अश्वसोमाः तेषु श्रूयमाणं मन्त्रजातं
‘अश्वसोमीयं’, तद्धोमेन सारसहितमेवाश्वमास्रभवान् भवति ॥

(२) तत्र द्रव्यं विधत्ते । “आज्येन जुहोति । मेधो वा आज्यं
मेधोऽश्वसोमीयं । मेधेनैवास्मिन् मेधं दधाति” इति । द्रव्यमन्त्र-
योः सारत्वात् तेनैव सारेण यजमाने सारं संपादयति ॥

* तानिमान् विधत्ते इत्युचितं ।

अथ चयोदशोऽनुवाकः ।

(१) द्वादशेऽश्वसोमीयहोमोऽभिहितः । चयोदशे तु सावित्र-
मष्टाकपालं प्रातर्निर्वपतोत्याद्यनुवाकोक्तास्त्रिष्टिषु सम्बत्सरानु-
ष्ठानरूपविशेषोभिधीयते । यदुक्तं सूत्रकारेण । एवमेतानि
सावित्रादीनि सम्बत्सरकर्माणि क्रियन्त इति । तदिदं विधत्ते ।
“प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । सोऽस्मात् सृष्टोपाक्रामत् । तं यज्ञ-
क्रतुभिरन्वैच्छत् । तं यज्ञक्रतुभिर्नान्वविन्दत् । तमिष्टिभि-
रन्वैच्छत् । तमिष्टिभिरन्वविन्दत् । तदिष्टीनामिष्टित्वं । स
संवत्सरमिष्टिभिर्यजते । अश्वमेवतदन्विच्छति” इति । कु
प्रजापतिः, अश्वमेधसाधनमश्वम् ‘असृजत’ । ‘सः’ च ‘सृष्टः’
अश्वः ‘मरणभीत्या प्रजापतेरपाक्रामत्’ । ‘तं’ अपक्रामनमश्वं
यूपवद्भिः ‘यज्ञक्रतुभिः’, प्राप्तुमन्वेषणं कृतवान् । बन्धनहेतोः
रूपोपाङ्गोतं ‘तं’ अश्वं, यूपवद्भिः ‘न’, आस्रभत । ततः प्रजापति-
र्विचार्य यूपरहिताभिः ‘इष्टिभिः’ । अन्विष्य स्रब्धवान् । इत्येते
इच्छापूर्वकं स्रब्धत आभिरितीष्टिनामसम्पन्नं । तस्माद्दीक्षायाः
पूर्वमेकं ‘संवत्सरं’, निरन्तरं ‘इष्टिभिर्यजते’ । तेन ‘अश्वं’
अन्विष्य स्रभते ॥

(२) तास्त्रिष्टिषु देवतां प्रशंसति । “सावित्रियो भवन्ति ।
इयं वै सविता । यो वा अस्यां नश्यति यो निक्षयते । अस्यां
वाव तं विन्दन्ति । न वा इमां कस्यनेत्याहुः तिर्वक्तुर्धो-
त्येतुमर्हतीति । यत् सावित्रियो भवन्ति । सविदप्रसूत इवै-
नमिच्छति” इति । तिस्रोऽपीष्टयः सविददेवताकाः । तथा च

पूर्वप्रपाठके समाप्तातं । सविचमष्टाकपालं प्रातर्निर्वपति ।
 सविचप्रसविच एकादशकपालं मध्यन्दिने । सविच आसविचे
 द्वादशकपालमपराह्णे इति । तासु यः सविता देवः सोऽयं
 भूमिस्वरूपः । तत् कथमिति तदेवोपपाद्यते । ‘यः’ कश्चित्
 पदार्थो भूम्यां ‘नश्यति’ पलाय्य दृष्टिगोचरतां न प्राप्नोति,
 ‘यः’, य ‘निलयते’ स्वदेश एव नीलीनो भवति । अतएव
 यथादौ सुरक्षितस्तिष्ठति । तिर्यग्देहो गवादिर्वा ऊर्ध्वदेहो
 मनुष्यो वा तत् सर्वं नष्टं विलीनञ्च पुनरन्विष्य भूम्यामेवा-
 व्रजते । ‘कश्चिदपि’, ‘तिर्यक्’, ‘इमां’ भूमिं, ‘अत्येतुं’,
 ‘गच्छति’, कश्चिदप्यूर्ध्वदेहो मनुष्यः ‘इमां’ भूमिं, ‘अत्येतुं’, ना-
 स्तीति, एवमभिज्ञाः ‘आहुः’ । तस्माद्भूमिस्वरूपः सविहदेव-
 ताकास्तिष्ठिषु कृतासु तेन सविचानुज्ञात एव सन् ‘एनं’ अश्वं,
 भूम्यां ‘इच्छति’ प्राप्नोति ॥

(१) पूर्वप्रपाठके विहितं सायम्भृतीर्होममनूय प्रशंस-
 ति । “ईश्वरो वा अश्वः प्रमुक्तः परां परावतं गन्तोः । यत्
 सायम्भृतीर्जुहोति । अश्वस्य यत्यै धृत्यै” इति । सोऽयं संव-
 सरमात्रं स्वेच्छासञ्चारार्थमुत्सृष्टः ‘अश्वः’, सोऽयं ‘परां परावतं’
 अत्यक्तं दूरं गन्तुं समर्थः । तस्मादिह धृतिः स्वाहेत्यादिभिः
 सायम्भृतिभिराहुतिभिरश्वः कचिन्नियतो धृतो भवति ॥

(२) इष्टोष्टीस्य पुनः प्रशंसति । “यत् प्रातरिष्टिभिर्यज-
 ते । अश्वमेव तदन्विच्छति । यत् सायम्भृतीर्जुहोति । अश्वस्यैव
 यत्यै धृत्यै । तस्मात् सायं प्रजाः क्षेम्या भवन्ति” इति । याः

शागायिनौ गायतः । अथ वा एतद्रूपं । यदीणा । अथ-
मेवास्मिन् तद्वृत्तः । यदा खलु वै पुरुषः अथमश्रुते । वी-
शासौ वास्यते” इति । नियमं स्वीकृतवतो राज्ञः चिरकालं
राजोपचाराभावेन ‘श्रीरक्षात्’, अपगच्छति, क्रतुसमाप्तिपर्यन्तं
श्रद्धयोरेव राजत्वात् । ‘राष्ट्रं’, अपि ‘अस्मात्’, अपगच्छति ।
तदुभयपरिहारार्थं वीणया गातुं कुशलो दौ ब्राह्मणौ गा-
येतां । ‘वीणा’, हि ‘अथः’, स्वरूपं तस्मादन्यस्मिन् राज्ये तौ
‘अथं’, एव सम्पादयतः । वीणायाः श्रीरूपत्वं लोके प्रसिद्धं ।
रिद्रोऽपि यदा अथं प्राप्नोति तदानामस्य सुखार्थं गाय-
कैर्वीणा वास्यते ॥

(१) अत्र ब्राह्मणद्वयपक्षं दूषयित्वा द्वितीयगायकं चित्रियं
विधत्ते । “तदाहुः । यदुभौ ब्राह्मणौ गायेताम् ॥१॥ प्रभृष्ट-
शस्त्राच्छ्रीः स्यात् । न वै ब्राह्मणे श्रीरमत इति । ब्राह्मणो-
न्वो गायेत् । राजन्योऽन्यः । ब्रह्म वै ब्राह्मणः । चत्रं रा-
जन्यः । तथा हास्य ब्रह्मणा च चत्रेण चोभयतः श्रीः परि-
एहीता भवति” इति । ब्राह्मणयोरेव गाने ‘श्रीः’, भ्रष्टा स्यात् ।
ब्राह्मणो हि तपःस्वाध्यायादौ प्रवृत्तः अथं पालयितुं न
शक्नोति । तस्मादेको ‘ब्राह्मणः’, इतरो ‘राजन्यः’, च ‘गायेत्’ ।
तत्र ‘ब्राह्मणः’, ब्रह्ममन्त्रात्मकः, ‘राजन्यः’, चत्रमन्त्रात्मकः,
तथा सति ब्राह्मणो मन्त्रसामर्थ्येन चत्रियः शौर्येण चोभयेनापि
प्रकारेण च ‘श्रीः’, स्वीकृता भवति ॥

(२) अथ कालविशेषं विधत्ते । “तदाहुः । यदुभौ दिवा

गायेताम् । अपास्माद्राष्ट्रं कामेत् ॥ ९ ॥ न वै ब्राह्मणे राष्ट्रं
 रमत इति । यदा खलु वै राजा कामयते । अथ ब्राह्मणं
 जिनाति । दिवा ब्राह्मणो गायेत् । नक्तं राजन्यः । ब्रह्म-
 णो वै रूपमहः । चक्षुः रात्रिः । तथा हास्य ब्रह्मणा
 चक्षुः शोभयते राष्ट्रं परिगृहीतं भवति” इति । तत्र गानवि-
 धये केचिदभिज्ञा एवं ‘आहुः’, ब्राह्मणराजन्यौ ‘उभौ’ अपि
 ‘दिवा’, यदि ‘गायेतां’, तदानीं रात्रौ रक्षकाभावात् रात्रौ
 ‘अस्मात्’ यजमानात्, भ्रूयेत । तत्रेयमुपपत्तिः । अहः प्रथ-
 मभावित्वात् तत्र गानकर्तृत्वं ब्राह्मणस्य मुख्यं नहि ब्राह्मणे
 राष्ट्रं क्रीडते कुत एतदिति चेत् उच्यते । ब्राह्मणे राष्ट्रं क-
 लयति सति ‘यदा’, ‘राजा’, राष्ट्रं मे भूयादिति ‘कामयते’,
 तदानीमेव ‘ब्राह्मणं’, जित्वा तत् स्वाधीनं करोति । अतो
 ब्राह्मणस्य योग्य एक एव कालो गानस्य न पर्याप्त इति इत्ये-
 कादिकः । काश्यपोः दाभ्यां गातव्यं, तत्रैव खलवाच्च ब्राह्मणस्य ‘रूपमहः’
 अन्धकारावृतत्वाच्चोरादिभयवृत्तत्वाच्च रक्षायामधिकृतस्य ‘च-
 क्षुः’, स्वरूपं ‘रात्रिः’, तथा काश्यपस्ये गाने सति मनो-
 बलेन शोभयविधेन काश्यपस्ये ‘राष्ट्रं परिगृहीतं’, भवति ॥

(४) तत्र दिवसे सावित्री सम्मन्विता स्त्रियुक्तः पुरा
 ब्राह्मणेन गातव्यमर्थं दर्शयति । “इत्यददा इत्ययजथा इत्य-
 इति ब्राह्मणो गायेत् । दृष्टापूर्णे वै ब्राह्मणस्य । दृष्टापूर्णे
 नैवेनः ससमर्द्धयति” इति । इतिब्रह्माः प्रकारवाचिनः ।
 राजन् स्वमनेन प्रकारेण ब्राह्मणेभ्यो गोभूहिरक्षादिकं दत्त-

वानसि । अनेन प्रकारेण वाजपेयराजसूयदादशाहादिभिरि-
ष्टवानसि । अनेन प्रकारेण शाकस्यपायसादीन्यनन्तानि ब्रा-
ह्मणार्थं पक्तवानसि । एतस्य गातव्यस्यार्थस्योपसंख्यं, ततः
'ब्राह्मणः,' स्तोत्रितार्थप्रतिपादकैर्गद्यैः पद्यैश्च 'गायेत्' । 'इष्टा
पूर्त्त', औतस्यार्त्तं दैवे पित्रे वा, 'ब्राह्मणस्य', उचिते । अत
इदृशगानेन यजमानमिष्टापूर्त्ताभ्यां समृद्धं करोति ॥

(५) अथ सायन्भृतिषु ह्ययमानासु राजन्येन गातव्यमर्थं दर्श-
यति । "इत्यजिना इत्ययुध्यथा इत्यमुः सङ्ग्राममहन्निति राज-
न्यः । युद्धं वै राजन्यस्य । युद्धेनैवेनः स समर्द्धयति" इति । अ-
थापीतिशब्दाः प्रकारवाचिनः । अनेन प्रकारेण पृथुभरतभगी-
रथयुधिष्ठिरादिभिः सुकृतकर्त्तृभिः समानस्त्वं शत्रून् जितवानसि ।
अनेन प्रकारेण । करितुरगरथपदातिसमेतशरचापतोमरकर-
शाखादिधारिभिः शूरभटैः परिवृतस्त्वं शत्रुभिः सह युद्धं
कृतवानसि । अनेन प्रकारेण युधिष्ठिरदुष्यन्तादिवत् महा-
वीरपुरुषसहस्राधिष्ठितं 'सङ्ग्रामममुं', प्राप्य काशीरं मागधं
शैष्ठ्यञ्च राजानं निघ्नितासिमात्रसहायस्त्वं कृतवानसि ।
तदेतद्युद्धविषयमेव गानं राजन्यस्तोत्रितं । अत एव तदि-
वयैर्गद्यैश्च राजन्योगात् । यथा सत्येन राजानं 'युद्धेन', समृद्धं
करोति ॥

(६) एकैकस्य गीतिचयं विधत्ते । "अक्षृता वा एतस्यर्तव
इत्याहुः । योऽस्यमेधेन यजत इति । तिस्रोऽन्यो गायति ति-
स्रोऽन्यः षट् सम्पद्यन्ते । षट् वा षट्तवः । षट्त्वेनास्मै कल्प-

यते" इति । अश्वमेधयाजिनो राज्ञस्तत्तद्वृत्तिराजोपचाराभावात् 'स्रतवः', 'अकृताः' खोचितभोगसमर्था न भवन्ति, इत्यभिज्ञाः 'आहुः', अतस्तत्समाधानाय द्वयोरेकैकः 'तिस्रः', गाथा गायेत्, तथा सति गाथानां षट्सङ्ख्यासम्पत्त्या 'षट्', अपि 'स्रतून्', 'अस्मै' यजमानाय, समर्थान् कुरुते ॥

(७) गायकाभ्यां दानं विधत्ते । "ताभ्यां संस्थायां । अगो-
युक्ते च व्रते च ददाति । व्रतायुः पुरुषः व्रतेन्द्रियः । आयुषे-
वेन्द्रिये प्रतितिष्ठति" ॥ ४ ॥ इति । 'संस्थायां' यथोक्तगानयुक्त-
संवत्सरानुष्ठानस्य समाप्तौ सत्यां, 'अगोयुक्ते' अगच्छि ब्रह्मे
बद्धे द्वे गावौ, 'व्रते च' पुनरपि गवां व्रतद्वयञ्च । 'ताभ्यां'
ब्राह्मणराजन्याभ्यां, दद्यात् । पुरुषस्य व्रतसंवत्सरपरिमिता-
युर्योगात् व्रतसङ्ख्याकनाडीसञ्चारिशतेन्द्रियवृत्तियोगाच्चान-
योर्गोव्रतसङ्ख्या । यजमानः 'आयुषीन्द्रिये च', 'प्रतितिष्ठति' ।

इति चतुर्दशोऽनुवाकः ।

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

(९) चतुर्दशे ब्राह्मणराजन्ययोगानुमत्तं । पञ्चदशे तव-
मृथविषया होमविशेषा उपपद्यन्ते । तं होमं* विधत्ते । "सर्वेषु न
एषु लोकेषु मृत्युवोन्मायन्ताः । तेभ्यो यदाहुतीर्न जुहुवात् ।
लोके लोक एनं मृत्युर्विन्देत् । मृत्यवे खाद्या मृत्यवे खारे-
त्यभिपूर्वमाहुतीर्जुहोति । लोकास्लोकादेव मृत्युमववर्षते ।
नैनं लोके लोके मृत्युर्विन्दति" इति । य एतस्लोकाः जना-

* तान् होमान् इत्युचितं ।

(३) आहुत्यन्तरं विधत्ते । “भूणहत्यायै स्वाहेत्यवभृथ आहुतिं जुहोति । भूणहत्यामेवावयजते” इति । चिवेदिब्राह्मणः कल्पसंहितः स्वशाखाध्यायी वा गर्भी वा ‘भूणः’ । तच्च हत्याभिमानिन्यै स्वाहुतमिदमस्तु । अनयाहुत्या दोषं विनाशयति ॥

(४) इमामाहुतिमाक्षिपति । “तदाहुः । यद् भूणहत्यापात्राय । कस्माद्यज्ञेऽपि क्रियते” इति । तच्च भूणहत्याविषये चोद्यवादिन एवं ‘आहुः’ । ‘यत्’ यस्मात् कारणात्, या ‘भूणहत्या’, सेयं ‘अपात्राय’ पुरुषस्यापात्रीकरणमर्थेति, कर्मानुष्ठानादिषु पात्रं योग्यं सन्तं पुरुषमयोग्यं करोति । ‘अथ’ एवं सति, ‘कस्मात्’ कारणात्, अस्मिन्यज्ञमध्ये ‘अपि’, तस्या भूणहत्याया आहुतिः ‘क्रियते’ । नत्वियं कर्तुं युक्ता किन्त्वधिकारसिद्धये कुम्भाण्डादिहोमवत् कर्मादावेवाहुतिः कर्तव्येति चोद्यं ॥

(५) अचोत्तरं दर्शयति । “अमृत्युर्व्या अन्यो भूणहत्याया इत्याहुः । भूणहत्या वाव मृत्युरिति । यद्भूणहत्यायै स्वाहेत्यवभृथ आहुतिं जुहोति । मृत्युमेवाहुत्या तर्पयिता परिपाणं कृत्वा । भूणज्ञे भेषजं करोति” इति । अत्र ब्राह्मणार्थरहस्याभिज्ञा एवं ‘आहुः’, ‘भूणहत्यायाः’, इतरो यः पापविशेषः, एतामपेक्ष्य स सर्वोऽपि ‘अमृत्युः’, एव, पापान्तरेष्वङ्गवाधाभावात् । तस्मादतिवाधकत्वाभावात् ‘भूणहत्या’, एव ‘मृत्युः’, ‘इति’, तेषां वचनं । एवं सत्यवभृथाहुतिव्यतिरेकेषु

तस्य प्रतीकारो नास्ति । तस्मात् कर्म्ममध्येपि 'अवभृथे', यद्येतां
'आहुतिं', जुहुयात् । तदानीमनया 'आहुत्या', मृत्युदेवता-
मेव हृत्तां कृत्वा यजमानं च 'परिमाणं' सर्व्वतः पात्रं, 'कृत्वा',
'भूषणे' भूषणहत्यारूपाय पात्रने, 'भेषजं' ब्रमनं करोति ॥

(६) इदानीं कैमुतिकन्यायेन तामाहुतिं प्रशंसति । "एताः
इ वै मुण्डिभः औदन्यवः । भूषणहत्यायै प्रायश्चित्तिं विदाञ्च-
कार । यो हास्यापि प्रजायां ब्राह्मणं हन्ति । तस्मै भेषजं
करोति" इति । उदकमात्मन इच्छतीत्युदन्युः जलमात्राहारः
कश्चित्तपस्वी मुनिः तस्य पुत्रः 'औदन्यवः' । तस्य च 'मुण्डिभः',
इति नामधेयं । स चाश्वमेधावभृथमन्तरेण केवलामप्येतामा-
हुतिं भूषणहत्यायाः प्रायश्चित्तं मन्यते । तिष्ठतु मुण्डिभः वयं
त्वेवं मन्यामहे । 'अस्य' अश्वमेधयाजिनः, 'प्रजायां' पुत्रभृ-
त्यादिरूपायामपि, यः कश्चित् 'ब्राह्मणं', 'हन्ति', तस्मै 'सर्व्वस्मै'
ब्रह्मवधदोषाय इमामाहुतिं 'भेषजं' करोति । किमु वक्तव्यम-
वभृथेनुष्ठीयमानेऽश्वमेधयाजिनो भूषणहत्यां नाश्रयतीति ॥

(७) हतीयामाहुतिं विधत्ते । "जम्बुका स्त्राहेत्यवभृथ उ-
त्तमामाहुतिं जुहोति । वरुणो वै जम्बुकः । अन्तत एव वरु-
णमवयजते" इति । जम्बुकशब्दस्य वरुणवाचित्वात् तदोयोत्तमा-
हुतिर्होमेन कर्म्मन्तरे वरुणमेव विनाश्रयति । अतो वाधक-
विनाशनेन सर्व्वोपद्रवपरिहारः ॥

(८) होमाधारं विधत्ते । "खलतेविक्रिधस्य शुक्लस्य पि-
त्राचस्य मूर्द्धं जुहोति । एतद्वै वरुणस्य रूपम् । रूपेणैव वरु-

‘उपाहृते’ देवतायै सङ्कल्पिते, ‘नियुक्ते’ द्यूपे बद्धे, ‘हुते’ वज्रो प्रक्षिप्ते, मन्त्राणामपि सर्व्व एवार्थः । होमत्रयेण लोकत्रयजयो भवति ॥

(७) यदुक्तं सूत्रकारेण । आग्नेय ऐन्द्राग्र आश्विनसो वि-
शालयूप आलभ्यन्त इति । तदेतद्विधत्ते । “प्र वा एष एभ्यो
लोकेभ्यश्च्यवते । योऽश्वमेधेन यजते । आग्नेयमैन्द्राग्रमाश्विनम् ।
तान् पशून्नालभते प्रतिष्ठित्यै” इति । अश्वमेधयाग्नि-
वद्धपराधसम्भवात् लोकत्रयात् प्रच्युतिः स्यात् । तस्मिन्निवार-
णार्थमाग्नेयादिपशुत्रयालम्बे रुति प्रतिष्ठितिर्भवति ॥

(८) आग्नेयं प्रशंसति । “यदाग्नेयो भवति । अग्निः स्या-
देवताः । देवता एवावहन्ते” इति । ते देवा अग्नौ तनूः संव-
धत्तेत्युक्तत्वात् ‘अग्निः’, सर्व्वदेवतात्मकः । तस्मादाग्नेयेन सर्व्वं
‘देवताः’, प्राप्नोति ॥

(९) ऐन्द्राग्रं प्रशंसति । “ब्रह्म वा अग्निः । चचमिन्द्रः ।
यदैन्द्राग्नो भवति । ब्रह्मचच्रे एवावहन्ते” इति । अग्नेर्ब्राह्मण-
जात्यभिमानित्वाद्ब्राह्मणरूपत्वं । इन्द्रस्य च चचियजात्यभि-
मानित्वात् चचरूपत्वं । तस्मादैन्द्राग्नेन जातिद्वयं स्वाधोर्ग-
करोति ॥

(१०) आश्विनं प्रशंसति । “यदाश्विनो भवति आश्विषामव-
हन्ते” इति । ‘आश्विषां’ प्रार्थनीयानां ॥

(११) फलानां त्रित्वं प्रशंसति । “त्रयो भवन्ति । त्रयमे-
लोकाः । एष्वेव लोकेषु प्रतितिष्ठति” इति ॥

(१२) यदुक्तं सूत्रकारेण । तेषां पशुपुरोडाशानाम-
ग्नयेऽहोमुचेऽष्टाकपाल इति दशहविषं मृगारिष्टिमनुनि-
र्वापति समानन्तु स्त्रिष्टुद्विडामग्नेर्मध्ये प्रथमस्य प्रचेतस इति
यथालिङ्गं याज्यानुवाक्या भवतीति । तत्र सप्तसकाण्डोक्ता-
मेकामिष्टिं विधत्ते । “अग्नयेऽहोमुचेऽष्टाकपाल इत्यग्नयेऽहो-
मुचे” इति ॥

(१३) अस्मिन्नेवानुवाके दशापि हवोव्याघ्रातानि । चतुर्थका-
ख्यानवाकोक्ता याज्यानुवाक्या विधत्ते । “अग्नेर्मन्वे प्रथमस्य
प्रचेतस इति याज्यानुवाक्या भवन्ति सर्व्वत्वाय” ॥ ४ ॥ इति ।
'सर्व्वत्वं' अपेक्षितफलं पौष्कल्यं ॥

इति षोडशोऽनुवाकः ।

अथ सप्तदशोऽनुवाकः ।

(१) षोडशे नमो राज्ञ इत्यादिमन्त्रव्याख्यानं केचिद्धोम-
पश्चाद्विष्टेषांशाभिहितः । सप्तदशेऽग्नये रोगादिनिमित्तं प्रा-
यासत्तमभिधीयते । तत्र रोगदाघपरिहारायष्टित्रयं विधत्ते ।
“यद्यग्नमुपतपदिन्दत् । आग्नयमष्टाकपालं निर्वपेत् । सौम्ये
चरम् । सावित्रमष्टाकपालम्” इति । ‘उपतपत्’ सन्तापकरो
रोगविशेषः ॥

(२) तास्त्रिष्टुव्याग्नेयं प्रशंसति । “यदाग्नेयो भवति । अग्निः
सर्वा देवताः । देवताभिरैवेनं भिज्यति” इति । ‘५३’ अयं,
‘भिज्यति’ अरोगिणं करोति ॥

(३) सौम्यं प्रशंसति । “सौम्यो भवति । सोमो वा ओषधीनां राजा । याभ्य एवैनं विन्दति ॥ १ ॥ ताभिरेवैनं भिषज्यति” इति । ‘याभ्य एव’ ओषधीभ्यो भक्षिताभ्यो वैषम्यं प्राप्ताभ्यः, ‘एनं’ अश्वं, रोगो ह्यलभते । सोमाधीनत्वात् ‘ओषधीनां’, सौम्ययागेऽनुष्ठिते सति ‘ताभिरेव’ ओषधिभिः, ‘एनं’ अश्वं, अरोगं करोति ॥

(४) सावित्रं प्रशंसति । “यत् सावित्रो भवति । सविदप्रसूत एवैनं भिषज्यति” इति । सविचानुज्ञातत्वात् चिकित्सा सम्यक् सम्यद्यते ॥

(५) अग्निषोमसवितृदेवताः समूहाकारेण प्रशंसति । “एतन्भिरेवैनं देवताभिर्भिषज्यति । अगदो ह्येव भवति” इति । अग्न्यादिभिश्चिकित्सितोऽश्वः सर्वथा रोगरहितः ‘एव भवति’ ॥

(६) अथाश्वस्य त्वग्दोषे प्रायश्चित्तं विधत्ते । “पौष्णं रश्निर्वपेत् । यदि श्लोणः स्यात् । पूषा वै श्लोणस्य भिषक् । एवैनं भिषज्यति । अश्लोणो ह्येव भवति” इति । ‘श्लोणः’ दुष्टत्वक, ‘श्लोणस्य’ त्वग्दोषस्य, चिकित्सकः ‘पूषा’, अतः पौष्णरूपा पूषैव चिकित्सां करोति ॥

(७) उपद्रवकारिदेवताविशेषगृह्योक्तत्वे सति प्रायश्चित्तं विधत्ते । “रौद्रं चरुं निर्वपेत् । यदि महती देवताभिमन्येत । एतद्देवत्या वा अश्वः । स्वयैवैनं देवतया भिषज्यति । अगदो ह्येव भवति” इति । ‘महती देवता’ रुद्रः पशूनामधिपतिः, तस्मिन् पशुष्वभिमन्यमाने सति ज्वरादिना पशुः पीयते ।

स्रष्टृं गत्वा द्वादशब्रह्मौदनान् 'वा', निर्व्वपेत् । 'इष्टिभिः'
'वा', आग्नेयाष्टाकपालरूपाभिः, 'द्वादशभिर्यजेतेति' ॥

(१) तच्चेष्टिपचं दूषयति । “यदोष्टिभिर्यजेत । उपनामुक्त
एनं यज्ञः स्यात् । पापीयास्तु स्यात् । आप्तानि वा एतच्च
हन्दांसि । य ईजानः । तानि क एतावदाशु पुनः प्रयु-
ञ्जीतेति । सर्व्वा वै स्रष्टृस्थिते यज्ञे वागाप्यते ॥ १ ॥ साप्ता
भवति यातयाज्ञी । क्रूरोक्ततेव हि भवत्यहस्कृता । सा न पुनः
प्रयुज्येत्याहुः” इति । ‘यदि’, अयं ‘इष्टिभिर्यजेत्’, तदानीं
सफलः ‘यज्ञः’, ‘एनं’ यजमानं प्रति, ‘उपनामुक्तः’, उपनम-
नशीलः, ‘स्यात्’, यज्ञफलमस्य सम्पद्यत एव किं त्वसौ पाप-
तरो भवति । कुत इति चेत्, तदुच्यते । ‘यः’-यजमानः,
इष्टवान् ‘एतस्य’, ‘हन्दांसि’ मन्त्रगतानि, ‘आप्तानि’ उप-
युक्तानि, एवं सति ‘तानि’ हन्दांसि, ‘पुनः’, अपि ‘एताव-
दाशु’ अत्यन्तशीघ्रं, ‘कः’, नाम प्रयोक्तुमर्हति । नष्टुपकर्तृणि
हन्दांसि अत्यन्तप्रयासं प्रापयितुं योग्यानि, किञ्च न केवलं
हन्दांस्तेवोपयुक्तानि । किन्तु यज्ञे समाप्ते सति ‘सर्व्वा’, अपि
‘वाक्’, ‘आप्यते’ कृतप्रयोजना वर्त्तते । ‘सा’ च तथा कृतप्रयोजना
सती, ‘यातयाज्ञी’ गतसारा भवति । एवं सति ‘पुनः’ प्रयुज्यमाना
‘अहस्कृता’ पिष्टपेषणस्थानीयेन पुनः प्रयोगेन वाधिता, ‘क्रूरोक्त-
तेव’ हि क्रूरस्वभावतां नीतैव, ‘भवति’, हि तस्मात् ‘सा’ वाक्,
न पुनः प्रयोक्तव्येत्येवं रहस्याभिज्ञाः ‘आहुः’ ॥

(२) शाखान्तरपचं दूषयित्वा स्वपचं विधत्ते । “द्वादशैव

(१) दतीयं गुणमाह । “एष वा ऊर्जस्वान् नाम यज्ञः । सर्व्वं५ ह वै तचोर्जस्वद् भवति । यच्चैतेन यज्ञेन यजन्ते” इति । ‘ऊर्जस्वान्’ अस्रवत् ॥

(४) चतुर्थमाह । “एष वै पयस्वान् नाम यज्ञः । सर्व्वं५ ह वै तच पयस्वद् भवति । यच्चैतेन यज्ञेन यजन्ते” इति । ‘पयस्वान्’ शीरादिरसवान् ॥

(५) पञ्चममाह । “एष वै विष्टतो नाम यज्ञः । सर्व्वं५ ह वै तच विष्टतं भवति । यच्चैतेन यज्ञेन यजन्ते इति । ‘विष्टतः’ विशेषेण धृतो नियतफल इत्यर्थः ॥

(६) षष्ठमाह । “एष वै व्यावृत्तो नाम यज्ञः । सर्व्वं५ ह वै तच व्यावृत्तं भवति । यच्चैतेन यज्ञेन यजन्ते” इति । ‘व्यावृत्तः’ फलाधिक्येनेतरयज्ञविलक्षणः ॥

(७) सप्तममाह । “एष वै प्रतिष्ठितो नाम यज्ञः । सर्व्वं५ ह वै तच प्रतिष्ठितं भवति । यच्चैतेन यज्ञेन यजन्ते” इति । ‘प्रतिष्ठितः’ तच चाञ्चल्यरहितः ॥

(८) अष्टममाह । “एष वै तेजस्वी नाम यज्ञः । सर्व्वं५ ह वै तच तेजस्वी भवति । यच्चैतेन यज्ञेन यजन्ते” इति । ‘तेजस्वी’ ज्ञातिमान् ॥

(९) नवममाह । “एष वै ब्रह्मवर्चसी नाम यज्ञः । आ ह वै तच ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायते । यच्चैतेन यज्ञेन यजन्ते” इति । ‘ब्रह्मवर्चसी’ मन्त्रप्रयुक्ततेजोयुक्ताब्राह्मणोपि तच देवे तषाविध एव ‘आजायते’, खलु ॥

“तार्क्ष्येणाश्वः सज्ज्ञपयन्ति । यज्ञो वै नः समर्द्धयति” इति ।
‘तार्क्ष्ये’ इति घृताश्वस्य कर्मस्य नामधेयं । तेन ‘अश्वः’, ‘सज्ज्ञप-
यन्ति’ मारयन्ति । प्रधानसाधनत्वान्नार्क्ष्यस्य यज्ञत्वं, अतो
यज्ञेनैवाश्वं समर्द्धं करोति ॥

(१) पितृमेधे प्रयोज्यं साम विधत्ते । “याम्येन सामा प्रक्षो-
तानुपतिष्ठते । यमसोकमेवेनं गमयति” इति । यमसम्बन्धि
‘सामः’, याम्यं सामगैः पितृमेधे प्रयोज्यते । तेनात्र ‘प्रक्षोता’,
सज्ज्ञपयमानं पशुं ‘अनु’ समीपे स्थित्वा, उपस्थानं कुर्यात् । ते-
नाश्वस्य यमसोकप्राप्तिः ॥

(२) चर्मपटं विधत्ते । “तार्क्ष्ये च कृत्यधीवासे चाश्वः
सज्ज्ञपयन्ति । एतद्वै पशूनाः रूपं । रूपेणैव पशून्वदन्त्ये”
इति । ‘तार्क्ष्ये’, प्रथममासीर्य तस्मिन् ‘कृत्यधीवासं’ चर्मम-
पमाच्छादनं, पटमासीर्य तस्मिन् सज्ज्ञपयेत् । चर्मणः
पशुकार्यत्वेन पशुरूपत्वात् पशुप्राप्तिः ॥

(३) कृत्यधीवासस्योपरि सुवर्णखचितां श्रव्यां विधत्ते ।
“हिरण्यकशिपु भवति । तेजसोवदन्त्ये” इति । हिरण्यस्य तेज-
स्त्रित्वात्तेन तेजःप्राप्तिः ॥

(४) श्रव्याया उपरि सुवर्णफलकं विधत्ते । रूक्षो भवति ।
सुवर्णस्य लोकस्थानुख्यात्तै” इति । ‘रूक्षः’, दोष्यतिश्रयात्
सर्गः प्रकाशितो भवति ॥

(५) तार्क्ष्यादीन् प्रशंसति । “अश्वो भवति । प्रजापते-
राश्वे । अश्व वै लोकस्य रूपं तार्क्ष्यं । अन्तरिक्षस्य कृत्यधीवासः ।

वन्तः । तदानीं प्रथमत आदित्यैः स्वर्गे प्राप्ते सति 'तेऽङ्गिरसः', स्वर्गसिद्ध्यर्थं तेभ्यः 'आदित्येभ्यः', काचित् 'दक्षिणामनयन्', कासौ दक्षिणेति सोच्यते, योयमादित्यो जगत् प्रकाशयन् अस्माभिर्दृश्यते । स एवाङ्गिरसां प्रार्थनया श्वेतोऽश्वोऽभवत् । तं 'अश्वं', इतरेभ्यः सर्वेभ्यो दादश्वेभ्यो दक्षिणालेन नीतवन्तः । तानङ्गिरसः प्रति 'ते' आदित्याः, 'अश्ववन्', हे अङ्गिरसो यूयं अश्वं 'नः' 'अस्मान् प्रति, 'अनेष्ट' अनीतवन्तः । 'सः' अश्वः, 'वर्यः' श्रेष्ठः, 'अभूदिति' । यस्मादादित्यैरश्वो वर्यनाम्ना व्यवहृतः 'तस्मात्', लोकेपि सारथिनः समीचीनमश्वमुपखास्यनार्थं हस्तेन स्पृशन्तो हे 'सवर्य', 'इति' अनेन नाम्ना, व्यवहरन्ति । वर्यैः श्रेष्ठैर्गुणैः सहितः 'सवर्यः' । यस्मादङ्गिरोभिर्दत्तः श्रेष्ठोभूत् 'तस्मात्' सर्वस्मिन्नपि 'यज्ञे', 'वरः' श्रेष्ठः पदार्थः, दक्षिणालेन 'दीयते' ॥

(२) अश्वनामनिर्व्वचनं दर्शयति । "यत् प्रजापतिराश्वोऽश्वोऽभवत् । तस्मादश्वो नाम" इति । 'प्रजापतिः', स्वयमेव कदाचिदश्वजातिर्भूत्वा देवैः 'आलभ्यः', सन् 'अश्वः' व्यापकः, 'अभवत्' । यद्यस्मादेवं 'तस्मात्', अश्वते प्राप्नोति इति व्युत्पत्त्या अश्वनाम सन्पन्नं ॥

(३) अश्वनामनिर्व्वचनं दर्शयति । "यच्छूयदहरासीत् । तस्मादश्वनाम" इति । प्रजापतेरक्षि केनापि रोगेणोच्छूनं यदाऽभूत् । तदानीं 'श्वयत्' उच्छूनं अभवत्, 'अरुः' व्यथाहेतुः, 'आसीत्' । यस्मादरुः 'तस्मात्', 'अर्वा', इति 'नाम' ॥

इष्टकाचयने नोत्तरवेदिं निष्पादयेत् । तदुपवापात् 'एनं' अश्वमेधं, अग्निद्युक्त्वेन 'योनिमन्तं' 'आयतनवन्तं', च 'करोति' ॥

(७) वेदनं प्रशंसति । "योनिमानायतनवान् भवति । च एवं वेद" इति ॥

(८) अश्वमेधकतोः साक्षात् परम्परया च योन्यायतन-
भूतावग्यादित्यौ प्रशंसति । "प्राणापानौ वा एतौ देवानां ।
यदर्काश्वमेधौ । प्राणापानावेवावदन्धे" इति । अर्चनार्हत्वाद्-
ग्निरर्काश्वमेधफलरूपत्वादादित्योऽश्वमेधः । अत एवान्यथासा-
यते । अर्क्षौ वा एष यदग्निरसावादित्योऽश्वमेध इति । 'यद-
र्काश्वमेधौ' । यावग्यादित्यौ, 'एतौ', 'देवानां', सर्वेषां 'प्राणापा-
नान्यौ' । अत एव तदुभयसम्बन्धुत्तरवेद्युपवासेन 'प्राणा-
पानावेव', प्राप्नोति ॥

(९) प्रकारान्तरेण प्रशंसति । "ओजो बलम्वा एतौ देवा-
नां । यदर्काश्वमेधौ । ओजो बलमेवावदन्धे" इति । बलहेतु-
र्नवमो धातुः 'ओजः', तत्कार्यं 'बलं', 'एतौ' अग्न्यादित्यौ,
सर्वेषां 'देवानां', ओजो बलरूपौ । तस्मादग्न्यादित्यसम्बन्धुत्तर-
वेद्युपवासेन 'ओजो बलं', च प्राप्नोति ॥

(१०) उत्तरवेद्युपवापं निगमयति । "अग्निर्वा अश्वमेधस्तु
योनिरायतनं । सूर्योऽग्नेर्योनिरायतनं । यदश्वमेधेधौ चित्य
उत्तरवेदिं चिनोति । तावर्काश्वमेधौ । अर्क्षौ अश्वमेधावेवाव-
दन्धे । अथो अर्काश्वमेधयोरेव प्रतितिष्ठति" इति । स्पष्टार्थः ॥

इति एकविंशोऽनुवाकः ।

अथ द्वाविंशोऽनुवाकः ।

(१) उत्तरवेद्यपवापो एकविंशेऽभिहितः । अथभास्यो द्वाविंशेऽभिधीयते । तत्रादावश्वदीक्षादिका प्रधानवागात् पुर-
स्तात् संवत्सरमात्रे प्रोक्षणाद्यालभ्यं विधत्ते । “प्रजापतिं वै-
देवाः पितरं पशुं भूतं मेधायालभन्त । तमासभोपावसन् ।
प्रातर्यथास्मद् इति । एकस्मा एतद्देवानामहः । यत् सं-
वत्सरः । तस्मादश्वः पुरस्तात् संवत्सर आलभ्यते” इति । पुरा
कदाचिद्देवानां पिता प्रजापतिः देवैः प्रार्थितोऽश्वजातिः
पशुरभूत् । ‘तं’ ‘पशुं’, ‘देवाः’, मेधाय यज्ञार्थं ‘आलभन्’
स्पर्शनेन सङ्कल्पितवन्तः । तं सङ्कल्प्य परेद्युः ‘प्रातर्यथास्मद्’
इति निश्चित्य ‘उपावसन्’ पशुसमीपे स्थितवन्तः । योयमस्माकं
‘संवत्सरः’, कालः । एवं ‘देवानामेकं’, एव ‘अहः’, यस्मादेवं
देवैः कृतं ‘तस्मात्’, अयं ‘अश्वः’, दीक्षादिवागप्रयोगात्
‘पुरस्तात्’, देवानामेकदिनरूपेऽस्मादोये ‘संवत्सरे’, स्पर्शप्रोक्षणा-
दिना प्रारब्धव्यः ॥

(२) अश्वनिर्वचनेनाश्वमेधनिर्वचनेन चाश्वं प्रशंसति । “यत्
प्रजापतिरालभ्योऽश्वोऽभवत् । तस्मादश्वः । यत् सद्यो मेधोऽभवत्
तस्मादश्वमेधः” इति । ‘यत्’ यस्मात्, ‘प्रजापतिः’, अयं पशु-
रूपेण ‘आलभ्यः’, सन् ‘अश्वः’ व्यापकः, ‘अभवत्’, ‘तस्मा-
दश्वः’, इति व्युत्पत्त्याऽश्वो नामाभवत् । ‘यत्’ यस्मात् कारणात्,
‘सद्यः’ एव तस्मिन्नेवाहनि, अश्वः ‘मेधः’ एकविंशोक्कारूपो
यज्ञः ‘अभवत्’ । ‘तस्मात्’, अश्वेन निष्पाद्यो मेधो यज्ञः ‘अश्वमेधः’ ।

‘देवाः’, ‘एतां’ प्रजापतिदेवतां, ‘पशुं भूतं’ अश्वरूपेषु निष्पन्नं, यज्ञार्थं ‘आलभन्त’, इति यत् तत् ‘एतद्वै’ वक्ष्यमाणमेवेति मन्तव्यं। तदेतत् स्पष्टीक्रियते, ‘यज्ञमेव’ यज्ञाल्लभन्त इति तस्यार्थः। एवं सति प्रजापत्यात्मना ‘यज्ञेन’, अश्वमेधाख्यं ‘यज्ञं’, ‘अयजन्त’, तच्च यज्ञं ‘कामप्रं’ सर्वेषां कामानां प्रातारं पूरयितारं, ‘अकुर्वन्त’, ततः ‘ते’ कर्त्तारः, ‘अमृतत्वं’, कामयित्वा तत् ‘अमृतत्वमगच्छन्’ ॥

(८) कत्वनुष्ठानं प्रशंसति। “योऽश्वमेधेन यजते। देवानामेवायनेनैति। प्राजापत्येनैव यज्ञेन यजते कामप्रेष। ननु नर्मरमेव गच्छति” इति। अश्वमेधयाजी ‘देवानामेव’, सोम्येन मार्गेण गच्छति। किञ्च प्रजापतिसम्बन्धिनैव कामपूरकेण ‘यज्ञेन’, अयं ‘यजते’। तेनायं पुनर्मरणरहितं प्राजापत्यमेव पदं प्राप्नोति ॥

(९) ऋषभं पशुं विधत्ते। “एतस्य वै रूपेण पुरस्तात् प्राजापत्यमृषभं तूपरं बद्धरूपमालभते। सर्वेभ्यः कामेभ्यः। सर्वं स्याष्टै। सर्वस्य जित्यै” इति। सर्वकामसिद्ध्यर्थं ‘पुरस्तात्’ अश्वमेधावारम् एव, साङ्गहणीसज्ज्ञान्योरनन्तरं वैशाखां पौर्णमास्यां कञ्चित् ‘ऋषभं’, आलभेत। कीदृशं, ‘एतस्य’ इव प्रजापतेः, स्वरूपेणोपलक्षितत्वात् ‘प्राजापत्यं’, ‘तूपरं’ मृदुहीनं, ‘बद्धरूपं’ नानावर्षं, सोयमृषभालम्भः ‘सर्वस्य’, कामस्य ‘प्राप्त्यै’, ‘सर्वस्य’, वशीकरणाय च सम्यक्षते ॥

(१०) यागवेदने प्रशंसति। “सर्वमेव तेनाप्नोति। सर्वं

(१) अवयवान्तरध्यानं विधत्ते। “यो वा अश्वस्य मेध्यस्य पदे वेद। अश्वस्यैव मेध्यस्य पदे पदे जुहोति। दर्शपूर्णमासौ वा अश्वस्य मेध्यस्य पदे ॥ १ ॥ यद्दर्शपूर्णमासौ यजते। अश्वस्यैव मेध्यस्य पदे पदे जुहोति। एतदनुकृति इ स्र वै पुरा। अश्वस्य मेध्यस्य पदे पदे जुहति” इति। पूर्ववद्वाख्येयं॥

(२) अश्वो मार्गश्रमपरिहाराय भूमौ शरीरस्य यत्पि-
रिवर्त्तनं करोति, तस्य ध्यानं विधत्ते। “यो वा अश्वस्य मेध्यस्य
विवर्त्तनं वेद। अश्वस्यैव मेध्यस्य विवर्त्तने विवर्त्तने जुहोति।
अश्वौ वा आदित्योऽश्वः। स आहवनीयमागच्छति। तद्वि-
वर्त्तते। यदग्निहोत्रं जुहोति। अश्वस्यैव मेध्यस्य विवर्त्तने विवर्त्तने
जुहोति। एतदनुकृति इ स्र वै पुरा। अश्वस्य मेध्यस्य विवर्त्तने
विवर्त्तने जुहति” इति। ‘यः’ असावादित्यः, इह्यते ‘यः’,
एवाश्वरूपेण ‘आहवनीयं’, प्रति ‘आगच्छति’, अग्निं वा वा-
दित्यः सायं प्रविशतीति श्रुत्यन्तरात्। तदेतदादित्यागमनं
‘अश्वस्य’, विवर्त्तनमिति ध्यायेत्। अन्यत् पूर्ववत् व्याख्येयं॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहादौ निवारयन्।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे
नवमप्रपाठके चयोर्विष्णोऽनुवाकः ॥

समाप्तश्च प्रपाठकः ।

तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे दशमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

यस्य निम्नसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अश्वमेधस्य शेषो यो नवमेऽसौ समीरितः ।

सावित्रचयनं ब्रूते दशमेऽस्मिन् प्रपाठके ॥

(१) तस्य चयनस्यापेक्षितमिष्टकानां स्वरूपं सूचकारो दर्शयति । सावित्रः स्वर्गकामसिन्धोः पशुबन्धे चोच्यते चेत्यमाण उपकल्पयते पञ्चाग्नीतिशतं हिरण्येष्टकाः, यावदुत्तममङ्गुलि-परतावतीः शर्करापोभ्यक्तास्तस्यः स्वयमादृष्टा अपरिमिता लोकं पृष्ठा इति । तासामिष्टकानामुपधानस्थाने परिमण्ड-साकारां रेखां कुर्यात् । तदपि सूत्र एवोक्तम् । उत्तरवेदि-देशस्य मध्ये ब्रह्मं निहत्य सर्वतः परिमण्डलं रथचक्रमात्रं सा-वित्रं परिलिख्य समूहं हरितं दर्भस्तम्भमादृत्य मध्येग्रेर्निखाय जुष्टां पञ्चमृद्धीतं गृहीत्वा सजूरब्धेयावभिरिति दर्भस्तम्भे पञ्चाङ्गतीर्जलोद्भूत्यावेक्ष्य व्याहारणान्तामुत्तरवेदिं कृत्वा ले-खाया अभ्यन्तरं नवपरिमण्डला लेखा लिखितेति । तासु नवसु खेसासु प्रपाठकस्याद्यानुवाके प्रोक्तैर्मन्त्रैरिष्टका उपदध्यात् ।

एतस्मिन्ननुवाकप्रसिद्धेऽनुवाकेऽर्थभेदादवान्तरानुवाका बहवो विद्यन्ते तत्र प्रथममनुवाकं सूत्रकारो विनियुक्ते । नवम्यां वा-
 द्यायां लेखायां पञ्चदश पूर्वपक्षस्याहान्युपदधाति सञ्ज्ञानं वि-
 ज्ञानमिति । पाठस्तु । “सञ्ज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं आनदमि-
 जानत् । सङ्कल्पमानं प्रकल्पमानमुपकल्पमानमुपकृतं कृतम् ।
 श्रेयो वसीय आयत्सम्भूतं भूतम्” इति । तत्र सञ्ज्ञानादीनि
 पञ्चदशपदानि शुक्लपक्षस्य प्रतिपदादिषु पौर्णमास्यक्षेत्रे रि-
 नेष्वङ्गां नामधेयानि । एतच्च सर्वमुत्तरब्राह्मणानुवाके स्थो-
 भविष्यति । तैरेतैर्नामधेयैः पञ्चदशेष्टका नवम्यां वाद्वारेखावा-
 मुपदधात् । हे प्रथमेष्टके त्वं ‘सञ्ज्ञाननामकं’, प्रथममहरषि ।
 हे द्वितीयेष्टके त्वं ‘विज्ञाननामकं’, द्वितीयमहरषि । एवं सर्वं
 योज्यं । तथा देवतया मन्त्रस्य सर्वशेषत्वात्, सर्वचायं पठ-
 नीयः । ततश्चैवं पाठः सम्पद्यते, सञ्ज्ञानं तथा देवतयाङ्गिर-
 सप्रवासीदेति । एवं सर्वत्र द्रष्टव्यं । तत्तदहःपरत्वेन निर्व-
 चनानि यथायोग्यमुन्नेयानि ॥

(२) कल्पः । तेषामन्तरालेष्वेतेषामङ्गां पञ्चदशमुक्तान्नु-
 पदधाति । चित्रः केतुरिति । पाठस्तु । “चित्रः केतुः प्रभा-
 नाभाण्त्सम्भान् । ज्योतिष्माः स्तेजस्वानापतः स्तपन्नभितपन् ।
 रोचनो रोचमानः शोभनः शोभमानः कल्याणः” इति ।
 एतस्मिन् द्वितीये चान्तरानुवाके प्रोक्ताश्चित्रः केतुरित्यादयः
 पञ्चदश ये शब्दाः ते शुक्लपक्षगत एकैकस्मिन्नहनि उदवासम-
 यमध्यवर्तिनां नामधेयानि । शेषं पूर्ववत् ॥

(३) कल्पः । अथानन्तरस्य पञ्चदशपूर्वपक्षस्य रात्रीनुपद-
धाति । दर्शादृष्टेति । पाठस्तु । “दर्शा दृष्टा दर्शता विश्वरू-
पा सुदर्शना । आयायमानायायमानायाया स्मृतैरा ।
आपूर्यमाणा पूर्यमाणा पूरयन्ती पूर्णा पौर्णमासी” इति ।
अस्मिंस्तृतीयानुवाके प्रोक्ता दर्शादयः शब्दाः शुक्लपक्षस्य पञ्च-
दशानां रात्रीणां नामधेयानि ॥

(४) कल्पः । तामामन्तरालेव्येतासां रात्रीणां पञ्चदशमुहूर्त-
ानुपदधाति । दाता प्रदातेति । पाठस्तु । “दाता प्रदाता
नन्दो मोदः प्रमोदः ॥ १ ॥ आवेशयन् निवेशयन्त्संवेशनः सः
शान्तः शान्तः । आवन् प्रभवन्त्सम्भवन्त्सम्भूतो भूतः” इति ।
अस्मिंस्तुर्थांनुवाके प्रोक्ता दात्रादयः पञ्चदश शब्दा एकैक-
रात्रिगतानां पञ्चदशानां मुहूर्तानां नामधेयानि । एता
रात्रय एते च मुहूर्ता अष्टम्यां लेखायामुपधेयाः ॥

(५) कल्पः । अथानन्तरस्यां पञ्चदशस्यापरपक्षस्याहान्युप-
दधाति । प्रसृतं विष्टुतमिति । पाठस्तु । “प्रसृतं विष्टुतं
सःसृतं कक्षाणं विश्वरूपम् । शुक्लममृतं तेजस्वि तेजः समि-
द्धम् । अरुणं भानुमन्मरोषिमदभितपत्तपस्वत्” इति । एत-
स्मिन् पञ्चमानुवाके प्रोक्ताः प्रसृतादिशब्दाः कृष्णपक्षगतेषु
प्रतिपदाद्यमावास्यान्तेषु दिनेष्वह्नां पञ्चदशानां नामधेयानि ॥

(६) कल्पः । तेषामन्तरालेव्येतेषामह्नां पञ्चदशमुहूर्तानु-
पदधाति । सविता प्रसवितेति । पाठस्तु । “सविता प्रसवि-
ता दीप्तो दीपयन् दीप्यमानः । ज्वलन् ज्वलिता तपन् वितपन्-

ह्लादकारी, 'दधः' उत्साहयुक्तः, 'श्वेनः' पक्ष्याकारः, 'शता
वा' शतं यज्ञं तन्निष्पादकत्वेन तद्वाङ्, 'हिरण्यपथः' सुवर्ण-
मथपथोपेतः, 'ब्रकुनः' ब्रक्तिमान्, 'भुरण्युः' भरणीयः, अत
एव वज्रगुणयुक्तत्वात् 'महान्', 'सधस्त्रे' देवैः सह सहावसान-
योग्ये, अस्मिन् देवयजने 'भुवः' स्थिरः सन्, 'आनिषत्तः'
आगत्योपविष्ट । 'ते' तादृशाय तुभ्यं, 'नमः', अस्तु । 'मा मा
हि५सीः' आप्रविसमुदित्येते पञ्चोपसर्गाः तेत्वितिशब्दाः पञ्च-
योग्यक्रिया प्रदर्शनार्थाः । अत्रागच्छ अभीष्टं प्रापय अनिष्टं
विशोपयास्माभिः संयुक्तो भव अस्माकमुत्कर्षं कुरु । एवं क्रि-
यान्तराण्यपि यथायोगमुन्नेयानि । ततो लोकत्रयं अवरोह ।
क्रमेणारोहक्रमेण च मदर्थं नियतं कुरु । आरोहावरोहयोर्मम
स्वातन्त्र्यं देहीत्यर्थः । 'अह्ना' दिननिमित्तं, 'प्रसारय' सूर्य-
रूपस्य तव रश्मिप्रसृतं कुरु । 'रात्र्या' रात्रिनिमित्तं सम्यक्
सौर्यं तेजः सकुच्यते कुरु । तथा 'रात्र्या प्रसारय' रात्रिनि-
मित्तमाग्नेयं तेजः प्रसृतं कुरु । 'अह्ना समच' अहर्निमित्तं
सकुच्यते कुरु । अग्निं वावादित्यः सायं प्रविशतीत्युक्तत्वात्,
रात्रौ सौर्यं तेजः सकुच्यते । उद्यन्तं वावादित्यमग्निरनु-
समारोहतीत्युक्तत्वादहन्याग्नेयं तेजः सकुच्यते । तदेवमादित्य-
रूपेणाग्निरूपेण वा 'कामं' स्नेह्यया, तेजः प्रसारय स्नेह्यैव
'कामं' स्नेह्यया, तेजः प्रसार स्नेह्यैव सङ्कोचय ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ।

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

(१) षष्ठे मुखविमार्जनमुक्तं । सप्तमे होमा उच्यन्ते । कल्पः ।
 एकैकविंशतिमाहुतीर्गृहेति, असवे स्वाहा वसवे स्वाहे-
 त्यनुवाकेन प्रतिमन्त्रं । पाठस्तु । “असवे स्वाहा वसवे स्वाहा ।
 विभुवे स्वाहा विवस्वते स्वाहा । अभिभुवे स्वाहाधिपतये
 स्वाहा । दिवाव्यतये स्वाहाऽहस्यत्याय स्वाहा । अचक्षत्याय
 स्वाहा ज्योतिष्मत्याय स्वाहा । रात्रे स्वाहा विरात्रे स्वाहा ।
 वसत्रे स्वाहा सरात्रे स्वाहा । शूषाया स्वाहा सूर्याय
 स्वाहा । चन्द्रमसे स्वाहा ज्योतिषे स्वाहा । सः सर्पाय स्वाहा
 कक्षायाय स्वाहा । अर्जुनाय स्वाहा” ॥ १ ॥ इति । असुव-
 ष्यस्तवस्त्रित्यस्त्राग्नेमूर्तिविशेषः ॥ ‘असुः’ प्राचः तद्रूपाया-
 ग्रये, स्वाहुतमिदमस्तु । ‘वसुः’ जगन्निवासहेतुः । ‘विभुः’
 वैभवहेतुः । ‘विवस्वान्’ विशेषेण निवासहेतुः । ‘अभिभूः’
 ब्रह्मण्यमभिभविता । ‘अधिपतिः’ अग्निष्ठाय पाञ्चयिता । ‘दि-
 वाव्यतिः’ द्युलोकपाञ्चकः । ‘अहस्यत्यः’ क्षपात् पाञ्चयिता ।
 ‘अचक्षत्यः’ अचक्षतां स्वामी । ‘ज्योतिष्मत्यः’ ज्योतिष्मतां
 नक्षत्रादीनां स्वामी । रात्रे इत्यादिब्रह्माक्षतारः पूर्ववत् ।
 ‘शूषः’ वसु । ‘सूर्यः’, ‘चन्द्रमाः’, उभौ प्रसिद्धौ । ‘ज्योतिः’
 प्रकाशः । ‘सः सर्पः’ सम्यक् प्रापणीयः पदार्थः । ‘कक्षायां’ मङ्गलः ।
 ‘अर्जुनः’ श्वेतवर्णः, एतेभ्यो मूर्तिविशेषेभ्यः स्वाहुतमिदमस्तु ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ।

(२) कस्यः । अथ जुहोत्यपमृत्युमप जुधमिति । पाठस्तु ।
 “अप मृत्युमप जुधम् । अपेतः अपथं जहि । अथा नो अग्न
 आवह । रायस्योषः सहस्रिणम् ॥ १ ॥ ये ते सहस्रमयुतं
 पात्राः । मृत्यो मर्त्याय हन्तवे । तान् यज्ञस्य मायया । सर्वा-
 नवयजामहे” इति । हे अग्ने ‘मृत्युं’ मरणं, ‘अपजहि’ । ‘इतः’
 अस्मात्काशात्, ‘जुधं’ जुधाधी, ‘अपथं’ परकीयं शापं, ‘अपजहि’
 विनाशय । ‘अथ’ तद्दिनाशानन्तरं, ‘नः’ अस्माकं, ‘सहस्रिणं’
 सहस्रसंख्यायुक्तं, ‘रायस्योषं’ धनपुष्टिं, ‘आवह’ सम्पादय । हे
 ‘मृत्यो’, ‘मर्त्याय हन्तवे’ मनुष्यं हन्तुं, ‘ते’ तव, ‘ये सहस्रमयुतं
 पात्राः’, सन्ति ‘तान्’, ‘यज्ञस्य मायया’ । यज्ञो वै विष्णुरिति
 श्रुतेः, परमेश्वरस्य मायया शक्त्वा, ‘अवयजामहे’ विनाशयामः ॥

(३) कस्यः । तस्येडानुभक्तो भक्षयति भक्तोऽस्य मृतभक्ष
 इति । तस्य पञ्चोरिडाया अनन्तरं ग्रहभक्तो भवति तं च
 भक्षयेत् । पाठस्तु । “भक्तोऽस्यमृतभक्षः । तस्य ते मृत्युपीतस्या-
 मृतवतः । स्नागाकृतस्य मधुमतः । उपहृतस्योपहृतो भक्षया-
 मि” इति । हे ग्रह त्वं ‘अमृतभक्षः’ अमृतवत् प्रीत्या भक्ष-
 षार्हः, मम ‘भक्तोऽसि’ । ‘तस्य ते’ तादृशस्य तव, अग्नं ‘उप-
 हृतस्य’, अनुज्ञातोऽहं ‘भक्षयामि’ । कोट्टशस्य तव, ‘मृत्युपीतस्य’
 मृत्युदेवेन प्रथमं पीतस्य, ‘अमृतवतः’ अमृतसमानेन स्नादु-
 लेनोपेतस्य, ‘स्नागाकृतस्य’ स्वाधीनत्वेन सम्पादितस्य, ‘मधुमतः’
 माधुर्ययुक्तस्य, ‘उपहृतस्य’ अनुज्ञातस्य ॥

(४) कस्यः । भक्षयित्वा प्राणनिर्वाहनात्मन् प्रतिष्ठापयते

मन्त्राभिभूतिरित्यनुवाकब्रूयतेति । पाठस्तु । “मन्त्राभिभू-
 तिः केतुर्वज्रानां वाक् । असावेहि ॥ २ ॥ अन्धो जाम्बविः
 प्राणः । असावेहि । बधिर आक्रन्दयितरयान । असावेहि ।
 अहस्रोक्ता चक्षुः । असावेहि । अपादाग्नौ मनः । असावेहि ।
 कवे विप्रचिन्ते ओच । असावेहि ॥ ३ ॥ सुहृन्तः सुवासाः ।
 शूषो नामाद्यमृतो मर्त्येषु । तं त्वाहन्तथा वेद । असावेहि ।
 अग्निर्मे वाचि श्रितः । वसुधृदये । हृदयं मयि । अहममृते ।
 अमृतं ब्रह्मणि । वायुर्मे प्राणे श्रितः ॥ ४ ॥ प्राणो हृदये ।
 हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । सूर्यो मे चक्षुषि
 श्रितः । चक्षुर्हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्म-
 णि । चन्द्रमा मे मनसि श्रितः ॥ ५ ॥ मनो हृदये । हृदयं
 मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । दिवो मे ओचे जिताः ।
 ओच ५ हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि ।
 आपो मे रेतसि जिताः ॥ ६ ॥ रेतो हृदये । हृदयं मयि ।
 अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । पृथिवी मे वरीरे जितः । वरी-
 र ५ हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि ।
 ओषधिवनस्पतयो मे सोमसु जिताः ॥ ७ ॥ सोमाग्नि हृद-
 ये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । इन्द्रो मे वसे
 श्रितः । वस ५ हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्म-
 णि । पर्जन्यो मे मूर्ध्नि श्रितः ॥ ८ ॥ मूर्ध्ना हृदये । हृदयं
 मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । ईशानो मे मन्त्रो श्रितः ।
 मन्त्रुर्हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । अन्ना

अथ नवमोऽनुवाकः ।

(१) अष्टमे मृत्युगहोभिहितः । एतावता सावित्राग्निचय-
नाङ्गमन्त्रप्रतिपादका अनुवाकाः समाप्ताः । उत्तरेष्वनुवाकेषु
ब्राह्मणमभिधीयते । तस्मिन्ननुवाके ध्यानरूपा सावित्राग्निवि-
द्याभिधीयते । आदौ तावन्मृत्युगहोषत्वेन मन्त्रद्वयं विधातुं
प्रसूति । “प्रजापतिर्देवानसृजत । ते पाप्मना सन्दिता अ-
जायन्त । तान्व्यद्यत् । यद्व्यद्यत् । तस्माद्विद्युत् । तमवृषत् ।
षदवृषत् । तस्माद्वृष्टिः । तस्माद्यज्ञैते देवते अभिप्राप्नुतः । वि-
च हेवास्य तच्च पाप्मानन्द्यतः ॥ १ ॥ वृषतस्य” इति । प्रजाप-
तिवृष्टा ये देवाः ‘पाप्मना’, ‘सन्दिताः’ संयुक्ताः, एवोत्पन्नाः । स
प्रजापतिः ‘तान्’ देवान्, पाप्मनः सकाशात् ‘व्यद्यत्’ वियो-
जितवान् । अतएव ‘व्यद्यत्’, इति व्युत्पत्त्या तस्या देवतायाः
‘विद्युत्’, नाम सम्पन्नं । ‘तं’ च पाप्मानं, ‘अवृषत्’ हिन्न-
वान् । ‘अवृषत्’, इत्यनयैव व्युत्पत्त्या वृष्टिनामसम्पन्नं । यस्मा-
देवं ‘तस्मात्’, ‘यच्च’ कर्माणि, ‘एते’ विद्युद्वृष्टिदेवते, आभि-
मुख्येन ‘प्राप्नुतः’, तच्च ‘अस्य’ यजमानस्य, पापं वियोजयतो
विच्छिन्नञ्च कुरुतः ॥

(२) विधित्सितयोर्मन्त्रयोर्विषयं निश्चिनोति । “सैषा
मीमांसाग्निहोत्र एव सपन्ना । अथो आहुः । सर्वेषु यज्ञ-
कृतुष्विति” इति । येयं मन्त्रद्वयानुष्ठानविषया ‘मीमांसा’,
‘सा’, इयं ‘अग्निहोत्र एव’, सम्प्राप्ता, नलन्यत्रेत्येकं मतं । एत-
देवाग्निव्य बोधायनादयो वर्तन्ते । अपि चान्ये केचिदेवं

कुर्यात् । किं त्वाचार्योपदिष्टेनैव मार्गेण ध्यायेत् । अयं
नाथः सर्व्वेष्वप्युपदेशगन्धेषु रहस्येषु समानः ॥

(७) विपक्षे बाधकोपन्यासमुखेन संवादिनिषेधमेव प्रशंसति ।
“स यो ह वै सावित्रं विदुषा सावित्रे संवदते । स हास्मिञ्छ्रियं
दधाति । अनु ह वा अस्मा अस्मै तपश्छ्रियं मन्यते । अन्वस्मै
श्रोतृपो मन्यते । अन्वस्मै तपो बलं मन्यते । अन्वस्मै बलं प्राणं
मन्यते” इति । ‘स यो ह वै’ यः कोपि विद्यागर्वपराधीनः पु-
मान्, ‘सावित्रं’ अग्निं, ‘विदुषा’ ध्यानेन साक्षात् कृतवता पुरुषेण
सह, तस्मिन् सावित्राग्निविषये मात्सर्य्येण संवादं करोति ।
‘सः’, खलु ‘अस्मिन्’ विदुषि, स्वकीयां ‘अग्र्यं’, प्रक्षिपति । तदेव
संश्लिष्यते । ‘अस्मै’ मात्सर्य्यस्तः पुमान्, ‘तपन्’ सावित्रा-
द्यानादिरूपं तपः कुर्व्वन्, ‘अग्र्यं’ तपःफलरूपं, ‘अस्मै’ वि-
दुषे, ‘अनुमन्यते’ । ‘अस्मै’ विदुषे, ‘अनुमन्यते’ एव मदीया श्रोतृ-
वगच्छदिति फलमङ्गीकरोत्येव, सा च ‘अग्निः’, तदीयं ‘तपः’,
अपि ‘अस्मै’, विदुषे, ‘अनुमन्यते’, तच्च ‘तपः’, तदीयं ‘बलं’,
‘अस्मै’ ‘विदुषे’ ‘अनुमन्यते’, तच्च ‘बलं’, तदीयं ‘प्राणं’ देवता-
रूपं, मात्सर्य्यस्तः सर्व्वस्मादेतस्माद्भुज्येत । विद्वान् सर्व्वैरप्येतै-
रभिवर्द्धते । तस्माद्विदुषा सह न संवदते ॥

(८) अथ सञ्ज्ञानमित्यादिभिरवान्तरानुवाकैर्योऽर्थः प्र-
तिपादितः स सर्व्वोऽपि सावित्राग्निदेवतास्वरूपत्वेन ज्ञातव्य
इत्यभिप्रेत्य शुक्लपक्षस्याक्षराचनानामप्रतिपादकयोः प्रथम-
द्वितीयानुवाकयोस्तात्पर्यं दर्शयति । “स यदाह । सञ्ज्ञानं

सह ये त्रयोदश मासाः, तेषां सर्वेषां सावित्राग्निरूपत्वं दर्शयति । “अथ यदाह । पवित्रं पवयिष्यन्त्सहस्रान्त्सहोद्यान-
हणोऽरुणरजा इति । एष एव तत् । एष ह्येव तेऽर्द्धमासाः ।
एष मासाः” इति ॥

(१३) एजत्का इत्यस्मिन् द्वादशानुवाके प्रोक्ता ये शिकता-
विशेषाः, तेषामपि सावित्राग्निरूपत्वं द्रष्टव्यं ॥

(१४) अग्निष्टोम इत्यस्मिंस्तुर्दशानुवाके प्रोक्ता ये यज्ञ-
क्रतवः, अग्निरित्यस्मिन् पञ्चदशानुवाके प्रोक्ता ये ऋतवः,
प्रजापतिरित्यस्मिन् षोडशानुवाके प्रोक्ता ये संवत्सरः, तेषां
सर्वेषां सावित्राग्निरूपत्वं दर्शयति । “अथ यदाह । अग्नि-
ष्टोम उक्थ्योऽग्नि ऋतुः प्रजापतिः संवत्सर इति । एष एव
तत् । एष ह्येव ते यज्ञक्रतवः । एष ऋतवः ॥ ८ ॥ एष संव-
त्सरः” इति ॥

(१५) इदानीमित्यस्मिन् त्रयोदशानुवाके प्रोक्ताः ये मुहूर्त-
ानां सम्बन्धिनोऽवान्तरमुहूर्तानां, तेषां सर्वेषां सावित्राग्नि-
रूपत्वं दर्शयति । “अथ यदाह । इदानीं तदानीमिति ।
एष एव तत् । एष ह्येव ते मुहूर्तानां मुहूर्तानाः” इति ॥

(१६) सावित्राग्निवेदनस्य फलं वक्तुमुपाख्यानमाह । “ज-
नको ह वैदेहः । अक्षरात्रैः समाजगाम । तः होचुः । यो
वा अस्मान् वेद । विजहत् पाप्मानमेति ॥ ९ ॥ सर्वमायु-
रेति । अभि स्वर्गं लोकं जयति । नास्याममुर्ध्वल्लोकेऽन्नं ची-
यते” इति । विदेह देशाधिपतिः ‘जनकः’, राजा तत्फलजि-

ज्ञासुरहोरात्राभिमानिभिः देवैः सह सङ्गतिं कृतवान् । 'तं' जनकं प्रति, ते देवाः स्वत्फलमेवं 'ऊचुः', 'यः' कस्यत्, अस्मान् अहोरात्रदेवान्, 'वेद' सावित्राग्निरूपत्वेनोपास्ते । सोऽयं पुमान् स्वकीयं 'पाप्मानं', 'विजहत्' परित्यजन्, 'एति' सञ्चरति । अपमृत्युराहित्यात् 'सर्व्वं', अपि 'आयुः', प्राप्नोति । अन्ते च 'स्वर्गं लोकमभिजयति' । 'अस्य,' स्वर्गलोके कदाचिदपि 'अन्नं', 'न लीयते', 'इति' एवमुपास्थानेन फलं प्रशस्य अतिः ॥

(१७) स्वयमेव वेदितुस्तत् फलमाह । "विजहद्व वै पाप्मानमेति । सर्व्वमायुरेति । अभि स्वर्गं लोकं जयति । नास्त्राममु-
र्षिल्लोकेऽन्नं लीयते । य एवं वेद" इति ॥

(१८) पुनरपि फलं विद्मदीकर्त्तुं कस्यचिद्विषेष्टत्वात्तन्मु-
दाहरति । "अद्दीनो ह्यश्वत्थः । सावित्रं विदाञ्चकार ॥ १० ॥ स ह ह॒षो हिरण्मयो भूत्वा । स्वर्गं लोकमियाय । आदि-
त्यस्य सायुज्यम्" इति । अद्दीननामकः कस्यद्विषः अश्वत्थना-
मकस्य मुनेः पुत्रः । 'ह' शब्दस्तत्प्रसिद्धार्थः । स मुनिः एतं
सावित्राग्निं स्वस्वरूपत्वेन ध्यात्वा 'विदाञ्चकार' साक्षात् कृत-
वान् । 'सः', खलु देहान्ते सुवर्णदेहः 'हंसः', 'भूत्वा', 'स्वर्गं',
प्राप्य 'आदित्यस्य', 'सायुज्यं' तादात्म्यं प्राप्तवान् ॥

(१९) वृत्तान्तमुदाहृत्योपासकस्य फलं विद्मदयति । "ह-
॒षो ह वै हिरण्मयो भूत्वा । स्वर्गं लोकमेति । आदित्यस्य
सायुज्यम् । य एवं वेद" इति ॥

समासते" इति । तदेतत् सावित्राग्निमाहात्म्यं कथाचित्
 'अच्चा', विस्पष्टं 'उक्तं' । विविधं रक्तकं 'व्योम', यदा निर्लेप-
 तेन सर्वगतत्वेन चाकाशसदृशत्वात् 'व्योम' जगत्कारणं वस्तु,
 तच्च भूताकाशवत् जडत्वाभावाच्चेतनत्वेन परमं उत्कृष्टं, तदेव
 सावित्रस्याग्नेर्वास्तवं रूपं तच्च 'अक्षरं' विनाशरहितं, तस्मिन्
 वस्तुनि 'अचः' अगुपलक्षिताः सर्वे वेदोक्ता मन्त्राः, आश्रि-
 ताः । आश्रितत्वं च द्विविधं, तत्रोत्पन्नत्वं, तत्प्रतिपादने
 पर्यवसानञ्च । तस्माद्यज्ञात् सर्व्वज्ज्ञत अचः सामानि जज्ञिर
 इति श्रुत्या सर्व्वैर्ह्यमानाद्यज्ञहेतोः परमेश्वरादृमादीना-
 मुत्पत्तिरान्नाता । सर्व्वे वेदा यत् परमामनन्तीति श्रुत्या
 तत्प्रतिपादनपर्यवसानमुक्तम् । तस्मादृगादयः तस्मिन् 'अक्षरे',
 अवस्थिताः । किञ्च न केवलं मन्त्राणां तत्रावस्थानं किन्तु
 मन्त्रप्रतिपाद्याः सर्व्वे 'देवाः', अपि जगत्कारणे 'अधिनिषेदुः'
 अवस्थिताः, 'यस्मिन्' सावित्राग्नितत्त्वे परवस्तुनि, सर्व्वे स-
 माश्रिताः, 'तं' सावित्राग्निं, 'यो न वेद', असावविद्वान् पथ-
 मानयापि 'अच्चा', 'किं' नाम प्रयोजनं, 'करिष्यति', सर्व्वेपि वे-
 दस्तद्देदनायैव प्रवृत्तः । विद्यते ज्ञायतेऽनेनेति वेदत्वनिश्चि-
 त्त्वेनाभावे सत्यात्यन्तिकपुरुषार्थाभावात् तत्पादो नात्यन्तं
 सप्रयोजकः । 'ये' एव पुरुषार्थिनः, 'तत्' सावित्राग्नितत्त्वं, 'विदुः',
 'ते' सर्व्वेऽपि, 'इमे' अस्माभिर्दृश्यमाना देवभागादिमुनयः,
 'समासते' सम्यञ्चः कृतकृत्या उपविशन्तीति ॥

(११) इत्यमृचा सावित्रवेदनमाहात्म्यं प्रकटीकृतं । तस्या

उदाहृताया अक्षरात्पर्यं सङ्क्षेपेण दर्शयति । “न ह वा एतस्पर्चा न यजुषा न साम्नार्थोऽस्ति । यः सावित्रं वेद” इति । अगादीनां चयाणां वेदानामुक्तरीत्या परतत्त्वं वेदनपर्ववसायित्वात् विदिते तत्त्वे तत्पाठेन तदर्थानुष्ठानेन वा न किञ्चित् प्रयोजनमस्ति । न हि नद्यामुत्तीर्षायां नातः प्रयोजनं पश्चात् ॥

(२४) वेदनीयं स्वरूपं निष्कृष्य दर्शयति । “तदेतत् परिच्यदेवचक्रम् । आर्द्रं पिप्बमानः स्वर्गे लोक एति । विजहन् विद्या भूतानि सम्पश्यत्” इति । ‘तदेतत्’ आदित्यमखण्डरूपं ‘देवचक्रं’ देवतारूपं चक्रं सत्, ‘स्वर्गलोके’, ‘एति’ सञ्चरति । कीदृशं, ‘परिच्यत्’ अहोरात्रनिष्ठादनाय परितो भ्रमणयुक्तं, ‘आर्द्रं’ आदित्याज्जायते दृष्टिरिति न्यायेन दृष्टिहेतुत्वाद्भूतो भूतं, अतएव ‘पिप्बमानं’ सर्वेषां प्रोषयित्वा, ‘विद्याभूतानि’ स्थावरजङ्गमरूपान् सर्वान् प्राणिनः, ‘विजहत्’ परित्यज्य वर्तते, तदीयगुणदोषैर्नलिप्यत इत्यर्थः । ‘सम्पश्यत्’ साक्षित्वा सर्वान् प्राणिनोऽवलोकयन् वर्तते ॥

(२५) इत्थं वेद्यं स्वरूपमभिधाय तदेदितुस्तत्प्राप्तिरूपं फलं दर्शयति । “आर्द्रो ह वै पिप्बमानः स्वर्गे लोक एति । विजहन् विद्या भूतानि सम्पश्यन् । य एवं वेद । भूषणं ह वै वार्ष्णेयः । आदित्येन समाजगाम । तः होवाच । एष सावित्रं विद्धि । अयं वै स्वर्गोऽग्निः पारयिष्युरमृतात् वक्ष्यते इति । एष वाव सावित्रः । य एष तपति । एष मां

विद्धि । इति हैवेनं तदुवाच” ॥ १५ ॥ इति । वृष्णिनामकस्य मुनेः पुत्रः ‘शूषः’ नामको मुनिः स्वस्य हितोपदेशार्थं ‘आदित्येन’, सङ्गतोऽभूत् । ‘तं’ शूषं, स आदित्यः ‘उवाच’, हे शूष आचागच्छ, इमं ‘सावित्रं’ अग्निं, जानीहि । ‘अयं’ एवाग्निः, स्वर्गस्य हेतुः संसारस्य पारं नेतुं समर्थः, ‘अमृतात्’ परमात्मनः, समुत्पन्न इत्युक्त्वा पुनरप्यन्यदुवाच । ‘य एषः’ पुरुषः, आदित्यमण्डले ‘तपति’, ‘एष एव’ स पूर्वोक्तगुणकः, ‘सावित्रः’ अग्निः, तस्मादचागच्छ । ‘मां’ आदित्यं, सावित्राग्निरूपं, ‘विद्धि’ । ‘तत्’ तदानीं, ‘एनं’ शूषं प्रति, एत्येतत् सर्वमादित्यः ‘उवाच’ ॥

इति नवमोऽनुवाकः ।

अथ दशमोऽनुवाकः ।

(१) नवमे सावित्राग्निविद्योक्ता । दशमे तदवयवविशेष-वेदनानुस्यूते । आदौ तावन् मधुत्वसम्पादनेन किञ्चिद्देवं दर्शयति । “इयं वाव सरघा । तस्या अग्निरेव सारघं मधु । या एताः पूर्वपक्षापरपक्षयो रात्रयः । ता मधुकृतः । यान्यग्निनि । ते मधुवृषाः । स यो हवा एता मधुकृतस्य मधुवृषाः-स वेद । कुर्वन्ति हास्येता अग्नौ मधु । नास्येष्टापूर्त्तं धयन्ति” इति । अयं पृथिवी, सेयमेव ‘सरघा’ मधुमक्षिका, तथा आयेदित्यर्थः । ‘तस्याः’ पृथिव्याः, सम्बन्धो सावित्रः ‘अग्नि-

सुतं विष्टुतः सुतासुन्वतीति एतावनुवाकावपरपक्षस्याहो-
रात्राणां नामधेयानि । 'नाहोरात्रेष्वात्तिमार्च्छति', य एवं
'वेद' इति 'यः' पुमान्, सञ्ज्ञानमित्यादीनि शुक्लपक्षस्याह-
र्नामानि दर्शेत्यादीनि शुक्लपक्षस्य रात्रिनामानि प्रसृतमि-
त्यादीनि कृष्णपक्षस्याहर्नामानि सुतेत्यादीनि कृष्णपक्षस्य रा-
त्रिनामानि च प्रथमतोऽथपञ्चमसप्तमानुवाकोक्तान्युपास्ते मो-
घन्तेष्वहोरात्रेषु 'आर्त्ति' व्याध्यादिदुःखं, न प्राप्नोति । ना-
होरात्रेष्वाति पुनरभिधानमुपसंहार्य ॥

(४) द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमानुवाकोक्तानां मुहूर्त्तानां ना-
मधेयानां वेदनं विधत्ते । "यो ह वै मुहूर्त्तानां नामधे-
यानि वेद । न मुहूर्त्तेष्वात्तिमार्च्छति । चित्रः केतुर्दाता
प्रदाता सविता प्रसविताभिशास्तानुमन्ता" इति । एतेऽनुवाकाः
'मुहूर्त्तानां नामधेयानि' । 'न मुहूर्त्तेष्वात्तिमार्च्छति' । य एवं
'वेद', इति ॥

(५) नवमदशमैकादशेषूक्तानां शुक्लकृष्णपक्षदिविधार्द्धमा-
सानां चैत्रादिमासानाञ्च नामधेयं सञ्ज्ञानं विधत्ते । "यो
ह वा अर्द्धमासानाञ्च मासानाञ्च नामधेयानि वेद । नार्द्ध-
मासेषु न मासेष्वात्तिमार्च्छति । पवित्रं पवयिष्यन्त्सहस्रान्तस-
होयानरूपोऽरूपोरजाः" इति । एतेऽनुवाकाः 'अर्द्धमासानाञ्च
मासानाञ्च नामधेयानि' ॥ ३ ॥ 'नार्द्धमासेषु न मासेष्वात्ति-
मार्च्छति', य एवं 'वेद', इति ॥

(६) चतुर्दशपञ्चदशषोडशानुवाकोक्तानां यज्ञतुसंवत्स-

राणां नामवेदनं विधत्ते । “यो ह वै यज्ञक्रतूनाञ्च संवत्सरस्य च नामधेयानि वेद । न यज्ञक्रतुषु नर्तुषु न संवत्सर आर्त्तिमाप्स्यति । अग्निष्टोम उक्थ्योऽग्निर्हंतुः प्रजापतिः संवत्सरः” इति । एतेऽनुवाकाः ‘यज्ञक्रतूनाञ्चर्तूनाञ्च संवत्सरस्य च नामधेयानि’ । ‘न यज्ञक्रतुषु नर्तुषु न संवत्सर आर्त्तिमाप्स्यति’, य एवं ‘वेद’, इति ॥

(७) चयोदशानुवाकोक्तानां प्रौढमुहूर्त्तैकदेशानां सुदुर्लभानां नामवेदनं विधत्ते । “यो ह वै मुहूर्त्तानां मुहूर्त्तान् वेद । न मुहूर्त्तानां मुहूर्त्तैव आर्त्तिमाप्स्यति । इदानीं तदानीमिति । एते वै मुहूर्त्तानां मुहूर्त्ताः । न मुहूर्त्तानां मुहूर्त्तैव आर्त्तिमाप्स्यति । य एवं वेद” इति ॥

(८) अत्रानुक्रममपि द्वादशानुवाकोक्तसिक्तानामवेदनमुक्तीत्या द्रष्टव्यं । दृष्टान्तपूर्वकं ह्यत्तज्जवेदनं प्रशंसति । “यद्येव यथा चेचञ्चो भूत्वानुप्रविश्यान्नमन्ति । एवमेवैतान् चेचञ्चो भूत्वानुप्रविश्यान्नमन्ति । स एतेषामेव सलोकतां सायुज्यमश्नुते । अप पुनर्मृत्युं जयति । य एवं वेद” ॥ ४ ॥ इति । तत्तत्कालेव आर्त्तिभावो वेदनफलत्वेन पूर्वमुक्तः । अपि च ‘वचा’ लोके मार्गे गन्ता कश्चित् पुमान् अयं ब्राह्मणसम्बद्धो धामः । एते च वेदविदा गृहाः, तवाप्येते मदीया बन्धवः, इत्येवं केनोपायेन तस्य चेचस्य मर्मज्ञः ‘भूत्वा’, तस्मिन् तस्मिन् ग्रामे तेषु तेषु वेदविद्गृहेषु तेषु बन्धुगृहेषु च ‘अनुप्रविश्य’, गृहस्वामिनीं ‘अन्नं’, भुङ्क्ते ‘एवमेव’, अयमुपासक एतेषां देवताविशेषां

BIBLIOTHECA INDICA ;
A COLLECTION OF ORIENTAL WORKS,

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

SANSKRIT WORKS IN PROGRESS.*

IN THE OLD SERIES.

The **LALITA VISTARA**, or Memoirs of the Life and Doctrines of **SÁKYA SINHA**.
 Ed. by **Bábu RÁJENDRALÁLA MITRA**. Published, Fasciculi I. II. III. IV.
 & V. Nos. 51, 73, 143, 144 and 145.

The **Prākṛita Grammar of Kramadīś'wara**. Edited by **Bábu RÁJENDRALÁLA MITRA**.

The **TAITTIŘÍYA SANHITÁ** of the Black Yajur Veda. Edited by **Dr. E. RÖHR**
 & **R. B. COWELL, M. A.** Published, Fasciculi I. II. III. IV. V. VI. VII. VIII.
 IX. XI. XII. XIII. XIV. XV. XVI. XVII. XVIII. and XIX. Nos. 92, 117,
 122, 131, 133, 134, 137, 149, 157, 160, 161, 166, 171, 180, 185, 193, 202
 & 203.

The **TAITTIŘÍYA BRÁHMAṆA** of the Black Yajur Veda. Edited by **Bábu RÁJENDRALÁLA MITRA**. Published, Fasciculi I. II. III. IV. V. VI. VII. VIII.
 IX. XI. XII. XIII. XIV. XV. XVI. XVII. XVIII. XIX. and XX., Nos.
 126, 147, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 175, 176, 188, 189, 190, 191, 192,
 197, 204 and 210.

An English Translation of the **SÁHITYA DARPAṆA** by **Bábu PRAMADÁDÁSA MITRA**. Published Fasciculi I. and II. Nos.

* For a list of the Persian and Arabic works in progress, see No. 130 of the **Bibliotheca Indica**.

SANSKRIT WORKS PUBLISHED,

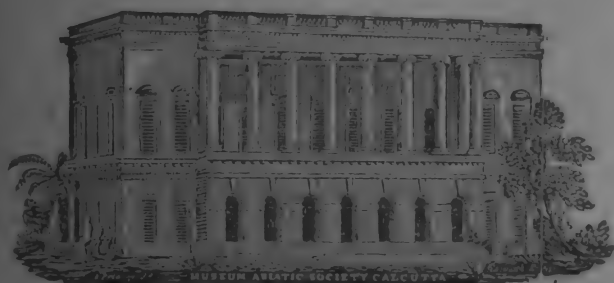
IN THE OLD SERIES.

	Former Price.	
The first two Lectures of the Sanhitā of the Rig Vēda, with the commentary of Mādhava Achārya, edited by Dr. E. Röer, Nos. 1 to 4.	4 0 0	2
The Brihad Aranyaka Upanishad, with the commentary of S'ankara Achārya, and the Gloss of Ananda Giri, edited by Dr. E. Röer, Nos. 5 to 13, 16 and 18. (<i>Out of Print.</i>)		
An English Translation of the above Upanishad and Commentary. Complete in XI. Fasciculi, Nos. 27, 33 and 135.	3 0 0	1
The Chhāndogya Upanishad, with the Commentary of S'ankara Achārya, and the Gloss of Ananda Giri, edited by Dr. E. Röer. Complete in VI. Fasc. Nos. 14, 15, 17, 20, 23 and 25. (<i>Out of Print.</i>)		
An English translation of the Chhāndogya Upanishad of the Sāma Veda, by Bābu Rājendralāla Mitra. Complete in II. Fasciculi Nos. 78 and 181.		2
The Taittirīya, Aitareya and Svetās'watara Upanishads, with commentary, &c. Complete in III. Fasc. Nos. 22, 33, and 34. (<i>Out of Print.</i>)		
The I's'a, Kēna, Katha, Pras'na, Mundaka, and Māndukya Upanishads, with commentary, &c. Edited by Dr. E. Röer, Complete in VI. Fasc. Nos. 24, 26, 28, 29, 30 and 31. (<i>Out of Print.</i>)		
The Taittirīya, Aitareya, Svetās'watara, Kēna, I's'a, Katha, Pras'na, Mundaka and Māndukya Upanishads. Translated from the Original Sanskrit, by Dr. E. Röer, Complete in II. Fasc. Nos. 41 and 50.	0 0 0	1
Division of the Categories of the Nyāya Philosophy, with a commentary and an English Translation, by Dr. E. Röer. Complete in II. Fasc. Nos. 32 and 35. (<i>Out of Print.</i>)		
The Sāhitya-Darpana, by Viswanātha Kavirāja, with English Translation by J. A. Ballantyne, L.L. D. Complete in V. Fasc., Nos. 36, 37, 53, 54, 55 and 212. (<i>Out of Print.</i>)		
Chaitanya Chandrodaya Nāṭaka of Kavikarṇapūra, edited by Bābu Rājendralāl Mitra. Complete in III. Fasc. Nos. 47, 48 and 80.	3 0 0	1
Uttara Naiśadhya Charita, by S'ri Harsha, with Nārāyaṇa's commentary, edited by Dr. E. Röer. Complete in XII. Fasc. Nos. 39, 40, 42, 45, 46, 52, 67, 72, 87, 90, 120, 123 and 124.	12 0 0	12
Sāṅkhya-Pravachana-Bhāṣhya, edited by Fitz-Edward Hall, M. A. Nos. 94, 97 and 141. (<i>Out of Print.</i>)		
Sarvadars'ana-Saṅgraha; or an Epitome of the different systems of Indian Philosophy, by Mādhavāchārya, edited by Pandita Is'warachandra Vidyāsāgara. Complete in II. Fasc. Nos. 63 and 142. (<i>Out of Print.</i>)		
The Sūrya-Siddhānta, with its Commentary the Gūḍhārtha Prakāś'aka, edited by Fitz Edward Hall, M. A. Complete in IV. Nos. 79, 105, 115 and 146. (<i>Out of Print.</i>)		
The Tale of Vāsavadattā, by Subandhu, with its Commentary, edited by E. E. Hall, M. A. Complete in III. Fasc. Nos. 116, 130, 148.		1
The Elements of Polity, by Kāmandakī with Commentary by Pandit Ram Narayan Vidyaratna, edited by Babu Rājendralāla Mitra. Complete in III. Fasc. Nos. 19, 179 and 206.		1
The Mārkaṇḍeya Purāna. Edited by the Rev. K. M. Banerjea. Complete in VII. Fasciculi, Nos. 114, 127, 140, 163, 169, 177 and 183.		6
The VEDĀNTA SŪTRA. Commenced by DR. RÖER, and completed by Pandita Rāmanārāyaṇa Vidyaratna. Complete in XIII. Fasc. Nos. 64, 89, 172, 174, 178, 184, 186, 194, 195, 198, 199, 200 and 201,		8

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

OLD SERIES, No. 220.

तैत्तिरीय-ब्राह्मणम् ।
कृष्णयजुर्वेदीयम् ।

सायनाचार्यकृत-वेदार्थप्रकाशाख्य-भाष्यसहितम् ।
श्रीरामनेत्रकाल मित्रेण परिशोधितम् ।

THE TAITTIRIYA BRAHMANA

OF THE

BLACK YAJUR VEDA,

WITH THE

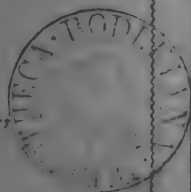
COMMENTARY OF SAYANACHARYA,

31

EDITED BY

R. JENDRALAL MITRA.

FASCICULUS XXII.

CALCUTTA :

1865 298

WENGER, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1867.

1867. 520

पूर्वमविज्ञातानेव वेदान्तौ दर्शयामास । ततः 'तेषां' पर्व-
 तानां, मध्ये 'एकैकस्मात्', पर्वतात्, मुष्टिना पांशूना-
 ददे आदावैवं 'उवाच' हे 'भरद्वाज', 'एते' त्रयः पर्वताः,
 'वेदाः', एव तत्रैकैकः पांशुरेको वेदः, तस्मात् 'अनन्ताः,
 'वेदाः', तेषां मध्ये त्वं 'एतैस्त्रिभिरायुभिः', 'एतत्' मुष्टित्रय-
 परिमितं वेदजातं, गुरुपदेशमन्वधोतवानसि । 'अथ' अनन्तरं,
 तव 'इतरत्' वेदजातं, अनधीतं 'एव', तस्मात् सर्ववेदाध्य-
 यनमत्रक्यमेव । यदि सर्व्याध्ययनफलमपेक्षितं तर्ह्यगच्छ,
 'इमं, सावित्रमग्निं, 'विद्धि' ध्यानेन साक्षात्कुरु । 'अयं',
 एव सावित्रोऽग्निः, सर्ववेदविषया 'विद्या', 'इति' एवं बोधयि-
 ता, 'तस्मै' भरद्वाजाय, 'एतं' 'सावित्रं अग्निं', पूर्वोक्तप्रकारेण
 'उवाच' । ततः 'सः' भरद्वाजः, 'तं' सावित्रमग्निं, ध्यानेन स्ना-
 त्तया साक्षात्कृत्य तदग्निरूपः स्वयं 'अमृतः' देवः, 'भूत्वा',
 वर्तमानदेहादूर्ध्वं 'स्वर्गं', प्राप्य तत्र 'आदित्यसायुज्यं', प्राप्तवान् ॥
 (७) इत्यमुपाख्यानमेव विद्यामहिमानं दर्शयित्वा भरद्वाज-
 कश्चिन्वापि वेदितुः तत्फलं दर्शयति । "अमृतो ह्येव भूत्वा ।
 स्वर्गं लोकमेति । आदित्यस्य सायुज्यम् । य एवं तेद" इति ॥
 (८) इतोऽधिकस्य फलस्य शङ्कां वेदत्रयेऽपि वारयितुमाह ।
 "एषो एव त्रयी विद्या ॥ ५ ॥ यावन्तं ह वै त्रया विद्यया
 लोकं जयति । तावन्तं लोकं जयति । य एवं वेद" इति ।
 सावित्राग्निविद्या 'एषैव', वेदत्रयीविद्यासमाना वेदत्र-
 यैर्वर्ण्यकर्मानुष्ठानेन यावत् फलं तावदनेन सावित्रज्ञानेनैव

प्राप्यते । नञ्चादित्योपाधिकद्विरस्यनर्भप्राप्तेरधिकं फलं कर्म-
काण्डे किञ्चित् सम्भवति ॥

(८) अथ सावित्रस्याग्नेः सर्वदेवतात्मकत्वेन सर्वदेवप्राप्ति-
लक्षणं फलं प्रत्येकमुदाहृत्य प्रदर्शयति । “अग्नेर्वा एतानि
नामधेयानि । अग्नेरेव सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । य एवं
वेद । वायोर्वा एतानि नामधेयानि । वायोरेव सायुज्यं
सलोकतामाप्नोति । य एवं वेद । इन्द्रस्य वा एतानि नामधे-
यानि ॥ ६ ॥ इन्द्रस्यैव सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । य एवं
वेद । वृहस्पतेर्वा एतानि नामधेयानि । वृहस्पतेरेव सायुज्यं
सलोकतामाप्नोति । य एवं वेद । प्रजापतेर्वा एतानि ना-
मधेयानि । प्रजापतेरेव सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । य एवं
वेद । ब्रह्मणो वा एतानि नामधेयानि । ब्रह्मण एव सायुज्यं
सलोकतामाप्नोति । य एवं वेद” इति । ये एते अग्निवायु-
रिन्द्रवृहस्पतिप्रजापतिब्रह्माणो देवाः । ‘प्रजापतिः’ इत्यलोक-
वाचो चतुर्मुखब्रह्माण्डदेहाभिमानो विराट्पुरुषो ब्रह्मा, सावि-
त्राग्नेः सर्वदेवतात्मकत्वात् अग्न्यादीनां देवानां मध्ये यो यो
देवः स्थापयितः तस्य तस्यैव देवस्य ‘एतानि’ ब्रह्मज्ञानादीनि
‘नामधेयानि’, अतस्तत्तदेवनामत्वेन ध्याने सति तत्तदेवानां
सायुज्यप्राप्तिर्भवति । तस्माद्देवचये यत् फलं तत् सर्वमत्र सम्भ-
त इत्युपपन्नम् ॥

(१०) अथ सावित्रनामव्युत्पादनेन प्रशंसति । “य वा इहो
ऽग्निरपञ्चपुच्छो वायुरेव । तस्याग्निर्मुखम् । असासारिणः

घ्निरः । स चदेते देवते अन्तरेण । तस्मै च सोऽव्यति । तस्मात्
 सावित्रः” इति । योऽयमग्निर्भूमौ सोऽव्यते । तस्मैष्टकानिर्मितं
 पचपुष्पादिकं विद्यते । यस्तु मनसैव ज्ञायमानोऽग्निः स तु
 वायुरूप एव । न तस्य पचपुष्पादिकमस्ति, किन्तु ‘तस्य’
 वायुरूपस्य, प्रसिद्धः ‘अग्निः’, मुखत्वेन ध्येयः । ‘असावादित्यः’
 विरोरूपेण ध्येयः । ‘यत्’ अन्यदेवताजातं, अस्ति ‘तत् सर्वमेते
 देवते’, ‘अन्तरेण’ एतयोरन्यादित्ययोर्मध्ये, ‘सः’ वायुः, ‘सो-
 व्यति’ सूच्या वस्त्रमिव संयोजयति, विच्छिन्नमेकीकरोति ।
 तस्मात् सोऽव्यति तस्मादयं वायुरूपोऽग्निः ‘सावित्रः’, इत्युच्यते ।
 तदेवं सावित्राग्निविद्या समापिता ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हृद्दिं निवारयन् ।

पुमर्थास्ततुरो देयादिद्यातीर्थमहेत्यरः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुर्भा-
 ष्ये तृतीयकाण्डे दशमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

समाप्तस्य प्रपाठकः ॥

पाररहितः, 'असि' । इतः पूर्वं 'अक्षितः', केनाप्यविनाशितः
 'असि' । इतः परं 'अप्यक्षयः' विनाशयितुमशक्यः, 'असि' । तादृ-
 ग्गत्वं 'तपसः', सर्वरनुष्ठेयमानस्य 'प्रतिष्ठा' फलभूमिः, अत
 एवाश्रयः । तादृशे 'त्वयि', 'इदं' सर्वं जगत् 'अन्तः', वर्त्तते । तौ
 किं किमिति तदुच्यते । 'विश्वं यच्च' सर्वं पूर्णं यद्यद्देवादिकं
 पूज्यमस्ति तत् सर्वं, 'त्वयि', वर्त्तते । 'विश्वं भूतं' यद्यत् पृथिव्या-
 दिभूतजातमस्ति तत् सर्वं, 'त्वयि', वर्त्तते । 'विश्वं सुभूतं' यद्यत्
 सुष्ठु पृथिव्यादिभूतकार्यं प्राणिशरीरजातं तत् सर्वं, 'त्वयि'
 वर्त्तते । अतस्त्वं 'विश्वस्य' पूर्वमुत्पन्नस्य जगतः, 'भर्ता' पोषकः,
 'विश्वस्य' पूर्वमुत्पन्नस्य, 'जनयिता' उत्पादकः, 'कामदुघं' अपे-
 क्षितकामानां दोग्धारं । 'अक्षितं' क्षयरहितं । तादृशं 'त्वां'
 इह भूमावहं 'उपदधे', 'प्रजापतिः', एव त्वामन्न 'सादयतु', हे
 इष्टके 'अक्षिरक्षत्' यथाऽक्षिरोभिर्महर्षिभिर्दुषहिता सती त्वं,
 'भुवा' स्थिरा जाता, तथा 'तया' प्रजापतिदेवतया, उप-
 हिता सती 'भुवा' 'सीद' ॥

(१) अथ द्वितीयमन्त्रमाह । "तपोऽसि लोके अितम् ।
 तेजसः प्रतिष्ठा । त्वयोदमन्तः । विश्वं यच्च विश्वं भूतं वि-
 श्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्तु विश्वस्य जनयितु । तन्नोपदधे
 कामदुघमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतया-
 क्षिरक्षद्भुवासीद" ॥ १ ॥ इति । हे द्वितीयेष्टके त्वं 'तपो-
 ऽसि', तच्च तपः प्रथमेष्टकारूपे 'लोके', समाश्रितं । द्वितीये-
 ष्टकारूपस्य तेजसः 'प्रतिष्ठा' आश्रयः । एवमुत्तरचापि योज-

धाजोऽसि । देवानां धामामृतम् । अमर्त्यसंपोजाः । त्वयी-
 दमन्तः । विश्वं यच्च विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य
 भर्ता विश्वस्य जनयिता । तं त्वापदधे कामदुघमक्षितम् । प्र-
 आपतिस्त्वा सादधतु । तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भुवासीद” ॥ ११ ॥
 इति । ‘आजः’, बलहेतुरष्टमो धातुः । ‘सहः’ शत्रूणामभि-
 भवन् । ‘बलं’ शरीरशक्तिः । ‘आजः’ कान्तिः । हे एकविंशेष्टके
 त्वं आजःप्रभृतीनां स्वरूपभूतासि । तथा ‘देवानाममृतं धाम’
 विनाशरहितं स्थानमसि, ‘अमर्त्यः’ मरणरहितो देवः । स च
 ‘तपोजाः’, तपसा हि देवत्वं लभ्यते । तादृशो देवस्त्वमसि । यद्य-
 षोऽजःप्रभृतीनि नपुंसकानि, तथाप्यमर्त्य इत्येतस्य पुंलिङ्गत्वात्
 तदनुसारेण भर्तृत्यादिपुंलिङ्गव्यवहारः ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ।

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

(१) इष्टकोपधानमन्त्राः प्रथमेऽभिहिताः । द्वितीयद्विती-
 यचतुर्थपञ्चमेऽनुवाकेषु होममन्त्रा उच्यन्ते । यदुक्तं सूत्र-
 कारेण । ‘चतुर्हृदीतं जुहोति त्वमग्ने रुद्र इति शतरुद्रोयस्य
 रूपमपरं चतुर्हृदीतमग्नाविष्णु इति वसोर्धाराया अपरं
 चतुर्हृदीतमन्नपत इत्यन्नहोमस्यापरं चतुर्हृदीतं सप्त ते अग्ने
 समिधः सप्त जिह्वा इति विश्वमीः’ इति । तत्रास्मिन् द्वितीये
 शतरुद्रोयस्य प्रतिनिधिरूपं मन्त्रमाह । “त्वमग्ने रुद्रो असुरो

इति । हे 'अग्ने' त्वं 'रुद्रः', घोरातनुयुक्तः, 'असुरः' शत्रूणां
निरसिता । 'दिवः' द्युलोकस्य, 'महः' उत्सवरूपः । इवि-
ह्वनेनोत्सवकारित्वात् । त्वं 'मरुतं शर्द्धः' मरुतां सम्बन्धि बलं,
बलत्वेन प्रसिद्धानां मरुद्गणानामपि तदनुगृहेण बलं भवति ।
अतः 'पृच्छ ईश्विषे' मरुद्भिः सम्पृक्तस्तदीयं सैन्यं नियमयसि । किञ्च
तं 'शङ्खयः' सुखं प्राप्तः, वायुवेगैरुणवर्णैरश्वैः 'यासि' । किञ्च
पोषकत्वं 'नुत्माना' स्वयमेव, 'पासि' । कान्, 'विधत्तः' इविषा
परिचर्यान् विधत्ते यजमानान् । अस्त्राग्निस्वरूपस्य रुद्रस्य
मूर्तिविशेषा देवास्तयस्त्रिंशत्सङ्ख्याकाः । तथा च मन्त्रान्तर-
माप्तायते । त्रिंश चयस्य गणियो रुजन्त इति । तथाविधाः
हे 'देवाः', 'देवेषु', 'अथर्ध्वं' अन्योऽन्यमाअथर्ध्वं, मदनुगृहाय प-
रस्परं प्रीतियुक्ता भवन्वित्यर्थः । सामान्याकारेण सङ्क्षिप्तोक्तं पु-
नर्विशेषाकारेण प्रपद्यते । त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याकानां देवानां मध्ये
एकैकस्य त्रयो मूर्तिविशेषाः । तत्र प्रथमस्य देवस्य मूर्ति-
विशेषाः 'प्रथमाः', इत्युच्यन्ते । द्वितीयस्य देवस्य मूर्तिविशेषाः
'द्वितीयाः', हे प्रथमदेव 'द्वितीयेषु' देवेषु, 'अथर्ध्वं' द्वितीयै-
र्देवैः सह प्रीतियुक्ता भवन्तु । एवं द्वितीयादिषु त्रयस्त्रिंश-
त्केषु योजनीयं । ते एते मुख्यदेवाः 'चिरेकादशाः' त्रिगुणिता
एकादशसङ्ख्याकाः लोकत्रयवर्त्तिनः । तथा च मन्त्रान्तर-
माप्तातं । ये देवादिव्येकादशस्य पृथिव्यामध्येकादशस्यासु-
षो महिनैकादशस्येति । ते च त्रिविधा अपि पुनः 'त्रिस्तय-
स्त्रिंशाः' अवान्तरमूर्तिभेदादेकैकस्य मूर्तित्रयमित्येवं त्रिग-

षितास्तयस्त्रिंशत्सङ्ख्याकाः भवन्ति । तावन्तो हे देवाः 'उत्तरे भवत' उत्कृष्टा भवत । तदेवोत्तरत्वं स्पष्टीक्रियते । उत्तर-मुत्कृष्टं वर्त्म मार्गो येषान्ते 'उत्तरवर्त्मानः' स्वर्गमार्गप्रापका इत्यर्थः । उत्तरे उत्कृष्टाः सत्त्वानः सात्विकमूर्त्तिविशेषा येषान्ते 'उत्तरवर्त्मानः', अतएव रुद्रस्य मूर्त्तिविशेषानभिप्रेत्य रुद्राध्याये समाख्यातं । अथो ये अस्य सत्त्वानोहं तेभ्योकरं वय इति । अस्मदनुग्रहपरा इत्यर्थः । तथाविधा हे देवाः 'यत्कामः' यद्विषयकामनायुक्तः सक्कहं 'इदं' द्रव्यं, 'जुहोमि', तत्फलं 'मे' मदर्थे, 'समृद्धतां' समृद्धं भवतु । द्युन्नतप्रसादादयं 'भृशुवः' स-र्षोक्तवये 'रथीष्णं पतयः' धनस्वामिनः, 'स्याम', स्थाप्यतमि-दमस्तु ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ।

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीये अतर्द्वीयस्य प्रतिनिधिरूपो मन्त्र उक्तः । तृतीये वसोर्धारायाः प्रतिनिधिरूपो मन्त्र उच्यते । "अग्राविष्णु सजोषसा । इमा वर्द्धन्तु वाङ्मरः । द्युर्धैर्वाजेभिरामतम् । राक्षी विराक्षी । सवाक्षी खराक्षी । अर्चिः प्रोचिः । तपोः हरो भाः । अग्निः सोमो वृहस्यतिः । विष्णे देवा भुवन् गोपाः । ते सर्वे सङ्गता । इदं मे प्रावता वचः । वचः स्यात् पतयो रथीष्णम् । भृशुवः स्वः स्थावा" ॥ १ ॥ इति ।

हे 'अग्नाविष्णू', 'सजोषसा' परस्परं मद्यापि सह समान-
 प्रीतो, 'वां' युवां, 'इमा गिरः' मदोद्यास्ततिरूपा वाचः, वर्द्ध-
 यन्तु' परितोषयन्तु । युवामपि 'द्युक्षैः', धनैः, 'वाजेभिः'
 अश्वैश्च सह, 'आगतं' इह कर्मणि समागतं । राज्ञादयो देव-
 ताविशेषाः । 'राज्ञो' राजमाना । 'विराज्ञो' विशेषेण राज-
 माना । 'ससाज्ञो' सम्यगाजमाना । 'स्वराज्ञो' आभरण-
 दीपादिनैरपेक्ष्येण स्वयमेव राजमाना । 'अर्चिः' ज्वालाभिमा-
 निनी, 'ओचिः' कान्त्यभिमानिनी देवता । 'तपः' सन्ताप-
 शक्तिः । 'हरः' पापहरणशक्तिः । 'भाः' पदार्थावभासनशक्तिः ।
 अग्न्यादयः प्रसिद्धाः । ते सर्वे 'भुवनस्य', 'गोपाः' रचकाः सन्तः,
 'सङ्गत्य' मया सम्बध्य, 'मे' मदीयं, 'इदं' प्रार्थनारूपं, 'वचः',
 'प्रावत' प्रकर्षेण रचत । वयमित्यादि पूर्व्ववत् ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः ।

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

(१) तृतीये वसोर्धारायाः प्रतिनिधिरूपो मन्त्र उक्तः ।
 यथा महाचयने शतहृद्गीयं वसोर्धारा चेत्युभयमस्ति । तद-
 रक्षसाक्षस्य जुहोतीत्येवमन्नहोमोप्यस्ति । तददचाप्यन्नहोमार्था
 मन्त्रश्चतुर्थेऽभिधीयते । "अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि । अन्नमी-
 वस्य शुश्रिणः । प्र प्रदातारं तारिषः । ऊर्जं नो धेहि
 दिपदे चतुष्पदे । अग्ने पृथिवीपते । सोम वीरुधां पते ।

लघुः समिधां पते । विष्णवाभ्रानां पते । मित्र सत्यानां पते ।
 वरुण चर्मणां पते ॥ १ ॥ महतो गणानां पतयः । इन्द्र पशू-
 नां पते । इन्द्रोजसां पते । बृहस्पते ब्रह्मणस्पते । आरुचा रो-
 चेद् ५ स्वयम् । रुचा रुच्ये रोचमानः । अतीत्यादः स्वरा-
 भरेद् । तस्मिन् योनौ प्रजनौ प्रजायेय । वयं ५ स्वाम पत-
 यो रयीणां । भूर्भुवः स्वः स्वाहा ॥ १ ॥ इति । हे 'अ-
 पते' अन्नस्य पात्रकाग्रे, 'नः' अस्मभ्यं, 'अन्नस्य', सारं 'देहि' ।
 कीदृशस्य । 'अनमीवस्य' आरोग्यहेतोः, 'शुश्रूषिणः' वक्षहेतोः,
 'प्रदातारं' प्रकर्षेण तुभ्यं हविषो दातारं, मां 'प्रतारिषः'
 प्रकर्षेण तारय, दारिद्र्यादुत्तीर्णं कुरु । 'नः' अस्मदोचं, 'दि-
 पदे' मनुष्याय, 'चतुष्पदे' पशवे च, 'ऊर्जे' धेहि' क्षीरादि-
 रसं सन्यादय । अम्यादयो बृहस्पत्यन्ता देवाः पृथिव्यादीनां
 पात्रकाः । तादृशा हे देवाः भवदनुपहात् 'अहं', 'स्वयं' एव
 परमैरपेक्ष्येण, 'रुचा' दीप्या, 'रोच्ये' चर्मतो दीप्ये । तथा स्वं
 'रोचमानः' दीप्यमानः, 'रुचा' स्वकीयया दीप्या, 'रुच्ये'
 परानपि प्रकाशयामि । हे अग्ने 'अदः' मानुषसुखं 'अतीतं',
 'इह' अस्मिन् कर्मणि, 'स्वराभर' स्वर्गसुखमागय । 'तस्मि-
 न्योनौ' तथाविधे स्वर्गसमानसुखयुक्ते स्थाने, 'प्रजनौ' प्रजाप-
 त्तिहेतौ, 'प्रजायेय' पुत्रादीनुत्पादयेय । वयमित्यादि पूर्ववत् ।

इति चतुर्थोऽनुवाकः ।

इत्युपसञ्जहार । ज्वालारूपाः 'जिह्वाः', 'सप्त' । तथा चाश्वर्षि-
 का आमनन्ति । काली करासी च मनोजवा च सुलोहिता वा
 च सुधूस्रवर्णा । स्फुल्लिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी सोलाचमाना
 इति सप्तजिह्वा ॥ इति पुरुषयो मन्त्राः, ते च यथोक्तसमित्-
 सन्पादनार्थाः सप्तसङ्ख्याकाः अश्वो रूपं लब्ध्वा यदश्वत्वे तिष्ठ
 इत्यादयः समाध्याताः । 'प्रियाणि', 'धाम' स्नानानि,
 आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निमभ्यावसथ्यप्राजाहिताग्नीध्यास्थानि
 सोमयागेन बलिधारकाणि सप्तसङ्ख्याकानि । 'होत्रा' होत्र
 प्रमुखा वषट्कर्त्तारः । होत्रा प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंसो पोता
 नेष्टाच्छावाक आग्नीध्रश्चेति सप्तसङ्ख्याकाः तादृशाः । सप्त-
 मिधादियुक्तत्वं 'अनुविद्वान्' आहवनीयस्थानान्यनुक्रमेण आ-
 नन्, 'सप्त', 'योगीः' आहवनीयादिस्थानानि, 'घृतेन', सर्व्वतः
 पूरय । इयं प्राची दिग् दृश्यते, तस्या दिशः 'अग्निर्देवता',
 अग्निर्हि तां दिशं पालयति । एवं सति 'यः' श्रुः, मां 'एत-
 त्याः', दिशः सकाशात्, 'अभिदासति' हिनस्ति, 'सः', श्रुः,
 'दिशां', देवानां च मध्ये प्राक्दिक्पालकं 'अग्निं', 'देवं',
 'अच्छतु' प्राप्नोतु, सोऽग्निरेव तं श्रुं निवारयिष्यतीत्य-
 भिप्रायः । एवं दक्षिणादिषु योज्यं । इयं दिगित्यनेनाधरा
 दिक् प्रदर्श्यते । 'अदितिः' भूमिः, तस्या दिशः 'देवता' । पुरु-
 षो दिगित्यनेन सर्व्वत्र परिपूर्णः परमात्मा सर्व्वदिक्समष्टिरूप
 इत्युच्यते । सच 'पुरुषः' मदीयान् 'कामान्', समृद्धान् करोतु ।
 योऽयंप्राणवायुर्मुखनासिकावर्त्ती सोऽयं दर्शनब्रह्मभावादम् ।

उष्णसक्रियायामप्रमत्तत्वात् 'जागृविः', हे 'प्राण', 'असावेहि' तादृशो भूत्वा समागच्छ । अपानवायुः अवणशक्त्यभावात् 'वधिरः' । उदरमध्ये क्रन्दनस्य ध्वनिविशेषस्य हेतुत्वात् 'क्रन्दयितः' हे अपानवायो तादृशः सन् आगच्छ । तयोः प्राणापानदेव्योः प्रसादात् 'अहं', 'उषसं' उषसन्दैनन्दिनवर्त्तिनं उषः-कालं, 'अशीय' प्राप्नुयां । स एवार्थः स्पष्टीक्रियते । हे 'असो' प्राण, 'अहं' 'ज्योतिरशीय' प्रकाशं प्राप्नुयां, न कदाचिदपन्नकारं । किञ्च हे 'असो' प्राण, 'अहं' त्वत्प्रसादात् 'अपः' दृष्टिजलादिकं 'अशीय' प्राप्नुयां । वयमित्यादि पूर्ववत् ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ।

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

(१) पञ्चमे विश्वप्रीणामको होममन्त्रोऽभिहितः । षष्ठे तृ-
पत्यर्चनादिमन्त्रा अभिधीयन्ते । तत्र बोधायनः । अथाग्नि-
मभिसृजति । यत्तेऽचितमिति । पाठस्तु । “यत्तेऽचितं यदु चितं
ते अग्ने । यत्त ऊनं यदु तेऽतिरिक्तम् । आदित्यास्तदङ्गिरसस्त्रि-
शन्तु । विश्वे ते देवास्त्रिमापूरयन्तु । चितश्चासि सञ्चित-
श्चास्यग्ने । एतावाऽश्वासि भूयाऽश्वास्यग्ने” इति । हे 'अग्ने', 'ते'
तव सम्बन्धि, 'यत्' अङ्गं, 'अचितं' चयनकाले विस्मृतं । 'ते'
तव सम्बन्धि, 'यदु' यदपि अङ्गं, 'चितं' अविस्मरणेन चयनं
कृतं । किञ्च 'ते' तव सम्बन्धि, 'यत्' अङ्गं, 'ऊनं' मन्त्रादि-

विकल्पं, 'ते' तव, 'यद्' यदप्यङ्गं, 'अतिरिक्तं', 'तत्' सर्वमङ्गं, 'आदित्याः', देवाः 'अङ्गिरसः', महर्षयश्च, 'चिन्वन्' यथा-
शास्त्रञ्चयनं कुर्वन्तु । 'विश्वे' सर्वे, 'देवाः', 'ते' त्वदीयां, 'चितिमापूरयन्तु' । हे 'अग्ने', त्वमनेन प्रकारेण 'चितश्चासि' अस्माभिरादौ चितोऽसि, पश्चाद्देवैः 'सञ्चितश्चासि' सम्यक् चितोऽसि, एकविंशतिभिरिष्टकाभिर्यावान् सम्यच्यते, हे 'अग्ने', त्वं 'एतावान्' अपि 'असि', फलतः 'भूयान्', अपि 'असि' ।

(१) कल्पः । लोकं पृथेति लोकं पृथा उपदधातीति । ते एते द्वे ऋषौ । तच्च प्रथममाह । "लोकं पृथ छिद्रं पृथ । अथो सीद श्रिवा त्वम् । इन्द्राग्नी त्वा दृहस्यतिः । अस्मिन् योनावसीषदन् ॥ १ ॥ तथा देवतयाङ्गिरस्त्रुवासीद" इति । हे इष्टके 'लोकं' चयनार्थं प्रदेशे पूर्वोक्ताभिरिष्टकाभिरना-
क्रान्तमवशिष्टं स्थानं, 'पृथ' पूरय । तथा 'छिद्रं पृथ' द्योरी-
ष्टकयोर्मध्ये किञ्चिदपि छिद्रं यथा न दृश्यते तथा पूरय, अत्यन्तं संश्लिष्टा भवेत्यर्थः । 'अथो' अपि च, 'त्वं', 'श्रिवा' श्रान्ता सती, 'सीद' अवतिष्ठस्व । 'इन्द्राग्नी', 'दृहस्यतिः', चेत्येते देवाः 'अस्मिन् योनौ' स्थाने, त्वां 'असीषदन्' सादितवन्तः । तथेन्द्रादिदेवतया अङ्गिरोभिरिवोपहितासतो 'भ्रुवासीद' स्थिरा भूत्वेह तिष्ठ ॥

(२) अथ द्वितीयमाह । "ता अथ सृददोहसः । सोमः श्रीणन्ति पृथयः । जम्बान्देवानां विश्वः । चिखारोचने दिवः तथा देवतयाङ्गिरस्त्रुवासीद" इति । दिवो रोचने स्वर्गं

‘रोदसी’, ‘अक्तः’ विस्तीर्णयोर्घावापृथिव्योर्मध्ये, ‘चित्रभानुः’ विचित्ररश्मिः, ‘यः’, ‘दीदाय’, इत्यन्वयः । यदा चित्रभानु-मिति द्वितीयार्थत्वेन व्याख्येयं ॥

(६) अथ तृतीयामाह । “मेधाकारं विदद्यस्व प्रसाधनम् । अग्निं होतारं परिभूतमं मतिम् । त्वामर्भस्व हविषः समान-मित् । तां महो वृणते नरो नान्यं त्वत्” इति । हे चित्तिरूप तां ‘अग्निं’, सृजामोति शेषः । कीदृशं, ‘मेधाकारं’ यन्मतदर्श-धारणशक्तिर्मेधा तां करोतीति मेधाकारः तं, ‘विदद्यस्व’ यज्ञस्य, ‘प्रसाधनं’ प्रकर्षेण साधनभूतं, ‘होतारं’ देवानामा-कृषितारं, ‘परिभूतमं’ ब्रह्मणामतिशयेन तिरस्कृत्तारं, ‘मतिं’ मननीयं, ‘अर्भस्व’ अल्पस्य, अपि ‘हविषः’, ‘समानमित्’ सदृशमेव, न होतावद्भुविः स्वीकरोति न त्वत्पमित्येवं वैषम्यं, ‘नरः’ मनुष्या यजमानाः, सर्व्वेच ‘महः’ महनीयं, ‘तां’, ‘वृणते’ सम्प्राज्ज्ने, ‘त्वदन्यं’, कश्चिदपि यज्ञनिर्वाहार्थं ‘न वृणते’ ॥

(७) अथ चतुर्थीमाह । “मनुष्यं त्वा निधीमहि । मनुष्य-समिधीमहि । अग्ने मनुष्यदङ्गिरः ॥ १ ॥ देवान् देवायते यव” इति । हे ‘अग्ने’, तां ‘मनुष्यं निधीमहि’, यथा कथञ्चित्कानु-बन्धुं यस्यायं वा कचिद्विशिष्टोऽप्यप्यामः तथा त्वामप्यस्मिन् कर्म्मणि विशिष्टोऽप्यप्यामः । तथा ‘मनुष्यत्’ कस्मिंश्चित्कानु-बन्धुं, त्वयि विशिष्टाः सन्तः तां ‘समिधीमहि’ सम्बन्धं प्रजापत्या-मः । हे ‘दङ्गिरः’ अङ्गसौष्ठवयुक्ताग्ने, ‘मनुष्यत्’ मनुष्य-वृत्तिनिव, ‘देवायते’ देवानात्मन इच्छते यजमानाय, ‘देवान्’, ‘यज’ पूजय ॥

(८) अथ पञ्चमीमाह । “अग्निर्हि वाजिनं विधे । ददाति विश्वचर्षणिः । अग्नी राये स्वाभुवम् । स प्रीतो याति वार्यम् । इषः सोढभ्य आभर” इति । विश्वचर्षणयो मनुष्या च स्वाभौ ‘विश्वचर्षणिः’ सर्वमनुष्योपकारकः । ‘अग्निर्हि’ अयमग्निः खलु, ‘विधे’ प्रजायै, ‘वाजिनं’ अक्षं, ‘ददाति’ । अयं ‘अग्निः’, ‘राये’ धनार्थं, यजमानानां धनदानाय, , स्वाभुवं सृष्टु सर्वतो भूमिं, प्राप्तवानिति शेषः । ‘सः’ अग्निः, ‘प्रीतः’, सन् ‘वार्यं’ वरणीयं यजमानं, ‘याति’ प्राप्नोति । हे अग्ने ‘सोढभ्यः’ यजमानेभ्यः, ‘इषं’ अक्षं, ‘आभर’ सम्पादय ॥

(९) कल्पः । चात्वासात् पुरीषमाहृत्य पृष्ठो दिवोति वैश्वानर्यर्षाचितावधूहति साचितिर्भवतीति । पाठस्तु । “पृष्ठो दिवि पृष्ठो अग्निः पृथिव्यां । पृष्ठो विश्वा ओषधीराविवेश । वैश्वानरः सहसा पृष्ठो अग्निः । स नो दिवा स रिषः पातु नक्तम्” ॥ १ ॥ इति । पृष्ठ इत्यत्र सकारलोपः छान्दसः । अयमग्निर्दिवः ‘पृष्ठः’ आदित्यरूपेण वास्थितः । ‘पृथिव्यां’ इह, पाकप्रकाशकारित्वेनावस्थितः । तथा फलपाककारी सन् ‘पृष्ठः’ समन्तः । सर्वा अपि ‘ओषधीः’ ‘आविवेश’ । ‘वैश्वानरोऽग्निः’, ‘सहसा’ बलेन, ‘पृष्ठः’ समन्तः, ‘सः’ तादृशः, ‘नः’ अस्मान्, ‘दिवारिषः’ हिंसकान्, ‘पातु’ । ‘नक्तं’ रात्रावपि, ‘सः’, अस्मान् ‘पातु’ ॥

इति षष्ठोऽनुवाकः ।

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

(१) षष्ठे स्वर्गनाद्यर्था मन्त्रा उक्ताः । एतावता नाचिकेत-
चयनस्यापेक्षिता मन्त्रा उक्ताः । अथानुवाकचतुष्टयेन ब्राह्म-
णमभिधीयते । तत्रास्मिन् सप्तमानुवाके नाचिकेताग्निदेवतो-
पासनमभिधीयते । “अयं वाव यः पवते । सोऽग्निर्नाचिकेतः ।
स यत्प्राङ् पवते । तदस्य शिरः । अथ यदक्षिणा । स दक्षिणः
पक्षः । अथ यत्प्रत्यक् । तत्पृच्छम् । यदुदङ् । स उत्तरः पक्षः
॥ १ ॥ अथ यत्संवाति । तदस्य समञ्चनञ्च प्रसारणञ्च । अथो
सम्पदेवास्य सा” इति । ‘अयं वाव’, प्रत्यक्षतो दृश्यमान एव,
‘यः’ वायुः, ‘पवते’ सञ्चरति । ‘सः’ अयं पूर्वोक्तनाचिकेताग्नि-
देवस्वरूपः । ‘सः’ वायुः, प्राग्दिगभिमुखः सञ्चरतीति ‘सत्’,
‘तदस्य’ नाचिकेताग्नेः, शिरःस्नानीयं, अनन्तरं दक्षिणस्थां दिग्नि
सञ्चरतीति ‘यत्’, सोऽयं पश्चात्कारस्य नाचिकेताग्नेः ‘दक्षिणप-
क्षः’ । ‘अथ’, प्रत्यङ्मुखः सञ्चरतीति ‘यत्’, ‘तत्’, पृच्छस्नानीयं ।
अनन्तरं उत्तराभिमुखं सञ्चरतीति ‘यत्’, ‘सः’, अयं ‘उत्तरः
पक्षः’ । ‘अथ’, ‘संवाति’ सम्भूय सर्वत्र प्रसरतीति, ‘सत्’,
‘तत्’, ‘अस्य’ अग्नेः, सङ्कोचो विकासश्च । अपिच येयं शिर-
श्चादिकल्पना ‘सा’ इयं, ‘अस्य’ अग्नेः, ‘सम्पदेव’ ध्यानायै
सम्पादनमेव । एवं सम्पाद्य ध्यायेदित्यर्थः ॥

(२) अथ पूर्वोक्तस्य चयनस्येदानीमुक्तस्य ध्यानस्य समानं
फलं दर्शयति । “सः एवा अस्मै स कामः पद्यते । यत्कामो
यजते । सोऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उचैनमेवं वेद” इति ।

५५ भाति” इति । अपि च ‘यथा’, लोके ‘दृक्काः’ सैवर्षाम-
रणविशेषः । उत्कर्षेणाग्नौ ‘तप्तः’, सन् स्वनिष्ठां काष्ठिकां
परित्यज्य विसृष्टं भासेत् । ‘एवमेव’, ‘यः’ हिरण्यभाता,
ब्रह्मरूपकान्या कीर्त्या च लोकद्वये प्रकाशते ॥

(६) अथाग्निचिता तदुपासकेन च प्राप्स्यानां लोकावा-
मत्युत्तमत्वं वक्तुं लोकविभागं दर्शयति । “उरवो ह वै नाम्ने
लोकाः । येऽवरेणादित्यम् । अथ हैते वरीयाऽग्रे लोकाः ।
ये परेणादित्यम् । अन्तवन्तः ह वा एष चय्यं लोकं जव-
ति । योऽवरेणादित्यम् । अथ हैषोऽनन्तमपारमचय्यं लोकं
जयति । यः परेणादित्यम्” इति । द्विविधाः स्वर्गलोकाः
आदित्यलोकादर्वाच्च उपरितनाश्च । तत्र ‘आदित्यमवरेण’
आदित्यादर्वाच्चः, ‘ये लोकाः’ स्वर्गविशेषाः । ते सर्वेऽपि ‘उरवः’
विस्तीर्णाः, इति ‘नाम’ प्रसिद्धं । अथ ‘ये’ स्वर्गलोकाः, ‘आदित्यं
परेण’ आदित्यलोकात् पुरस्तात्, वर्तन्ते । ‘एते’, ‘वरीयाः’
अतिशयेन विस्तीर्णाः । एवं सति ‘यः’ पुमान्, आदित्यादर्वाच्चं
लोकं प्राप्नोति । ‘एषः’ पुमान्, ‘अन्तवन्तं’ विनाशयन्, ‘यः’
परस्परमेकैकापेक्षया चयार्हं, तादृशं ‘लोकं’, प्राप्नोति । व-
त्सादित्यात् पराच्च प्राप्नोति । ‘एषः’ पुमान्, ‘अन्तमपारं’
आतानवितानाभ्यामवसानरहितं, ‘अचय्यं’ भोग्यवस्तुचर-
हितं, ‘लोकं’ प्राप्नोति ॥

(७) एवं विभागे व्यवस्थिते सति नाचिकेताग्निं चिन्त-
यन् लोकोपासकश्च लोपरितनलोकप्राप्तिफलं दर्शयति । “अनन्त-

इ वा अपारमर्शं लोकं जयति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते ।
य उ चैनमेवं वेद” इति ॥

(८) आदित्यमण्डलादूर्ध्ववर्त्तिनं ब्रह्मलोकं प्राप्तव्यायुः-
ववहेतुभूतकास्यपारतत्याभावं दृष्टान्तेन दर्शयति । “अथो
यथा रथे तिष्ठन् पक्ष्मी पर्यावर्त्तमाने प्रत्यपेक्षते । एव-
महोरात्रे प्रत्यपेक्षते । नास्याहोरात्रे लोकमाप्नुतः । योऽग्निं
नाचिकेतं चिनुते । य उ चैनमेवं वेद” ॥ ४ ॥ इति ।
अत्युन्नतस्य रथस्योपरिवर्त्तमानः पुरुषो रथस्य पार्श्वयो-
रधोभागे पुनः पर्यावर्त्तमाने ‘पक्ष्मी’ उभे चक्रे, स्वस्मादत्य-
न्तमधस्तनत्वेन प्रतिक्षणं पश्यति । एवमसौ ब्रह्मलोके वर्त्तमानः
पुरुषोऽधस्तनेषु मनुष्यादिलोकेषु प्राणिनामायुःक्षपणाय पुनः
पुनः पर्यायवर्त्तमाने ‘अहोरात्रे’, स्वस्मादत्यन्तनीचत्वेन प्रति-
क्षणं पश्यति । ‘यो नाचिकेतमग्निं चिनुते’, यस्योपासो उभय-
विधस्य ‘अस्य’, ‘लोकं’, ‘अहोरात्रे’, ‘न’, प्राप्नुतः । ब्रह्मलोके
हि नैते अहोरात्रे अत्यल्पे प्रसरतः किन्तु कल्पमात्रमेकमहः
तस्मादितरलोकेष्विव ‘नास्य’, आयुः क्षीयते ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ।

अथ अष्टमोऽनुवाकः ।

(९) सप्तमे नाचिकेतान्युपासनं पञ्चाकारवायुदेवतावि-
षयमुक्तं । अष्टमे ब्रह्मलोकप्राप्तिलक्षणस्य तत्फलस्य मृत्युरा-
दित्यमुपाख्यानेन दर्शयति । तच्चादौ नाचिकेतसः प्रश्नं दर्श-

भार्यादिभिः प्रार्थितोऽपि त्वं दिनचयं 'अनाश्वान्' भोजनर-
हितः, निवासं कुरु । तावता समागत्य 'सः' यमः, 'यदि', 'त्वां',
प्रति हे 'कुमार कति रात्रीः', इहोषितवानिति 'पृच्छेत्' ।
तदानीं 'तिस्रः', 'इति' एवं, सत्यमेव प्रत्युत्तरं ब्रूहि । ततः
प्रथमदिने 'किं', भुक्तवानसि इत्येवं पृष्टः सन् त्वदीयां
'प्रजां', भक्षितवानसि 'इति' एवं प्रत्युत्तरं ब्रूहि । अतिथिर्ये
समागत्य भोजनरहितो वसति चेत् । तस्य गृहस्वामिन
एकदिनभोजनराहित्यमात्रेण तस्य प्रजाक्षयो भवतीत्येत-
च्छास्त्ररहस्यं तेन वाक्येन सूचितं भवति । एवं द्वितीया-
द्वतीयदिवसयोरुपवासेन पशुक्षयं सुकृतक्षयश्चास्यत्यत् ॥

(५) तदेवं वाग्देवतया श्रितितो नचिकेतास्तथैव चका-
रेत्येतद्दर्शयति । "तं वै प्रवसन्नं जगाम । तस्य तिस्रो रा-
त्रीरनाश्वान् गृहं सवास । तमागत्य पप्रच्छ । कुमार कति
रात्रीरवासीरिति । तिस्र इति प्रत्युवाच ॥ १ ॥ किं प्रथमा
रात्रिमात्रा इति । प्रजान् इति । किं द्वितीयामिति । पशू-
न् इति । किं तृतीयामिति । साधुकृत्यान्ते" इति । पूर्व-
वद्वाक्येयं ॥

(६) एतावता ब्राह्मणार्थरहस्याभिज्ञोऽयं कुमारो न तु
मूर्खः । तस्मात् सत्कारार्हो न मारणीय इत्येवं निश्चित्य तं
सत्कारश्चकार तं दर्शयति । "नमस्ते अस्तु भगव इति शो-
वाच । वरं वृणीष्येति" इति । उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूताना-
मागतिं गतिं । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाक्यो भगवावि-

आभरणरूपेणास्त्रादिरूपेण वा तदेव सर्वेषां प्राचिनां 'प्रि-
यतमं', यस्मात् 'हृदयजं' प्रजापतेरिव भोक्तृणां हृदय-
सम्बन्धं, तस्मात्प्रियतमत्वं युक्तं । उक्तरोत्या चेतने प्रचिप्लव
हिरण्यस्य प्रियतमत्वं पर्यालोच्य 'यस्मै' चेतनाय पुरुषाय, 'तां'
हिरण्यरूपां, 'दक्षिणां', स्वयं 'अनेष्यत्', तमेव चेतनं पुरुषं
प्रतिगृहीतारमन्विष्य तदानो मासभत पुरुषान्तरमसन्ना स-
कीयाद्यैव दक्षिणहस्ताय 'तां' हिरण्यरूपां दक्षिणां, नीतवा-
नीत्वा च हे हिरण्य तद्रूपां, 'दक्षिणां', 'दद्याय' कार्यसमर्पणं,
'प्रतिगृह्णामीति', एवं वदन् स्वयमेव 'तां' दक्षिणां, 'प्रत्यय्यात्',
ततः प्रजापतिः, 'दक्षिणां प्रतिगृह्ण', 'अदत्त' कार्यसमर्पणं
अभूत् । अन्योऽपि 'यः' पुमान् एवं, हिरण्यवृत्तान्तं 'वेद' च
एव 'दक्षिणां प्रतिगृह्ण', 'दत्ते' कार्यसमर्पणो भवति ॥

(१२) प्रजापतिवृत्तान्तेनास्य दक्षिणां प्रब्रह्म महर्षिवृत्तान्ते-
नापि प्रशंसति । "एतद्ब्रह्म वैतदिद्वाऽसौ वाजश्रवसा गौतमाः ।
अप्यनूद्देश्यां दक्षिणां प्रतिगृह्णन्ति । उभयेन वयं दक्षिणामय-
एव दक्षिणां प्रतिगृह्णीति । तेऽदत्तन्त दक्षिणां प्रतिगृह्ण । दत्त-
ते ह वै दक्षिणां प्रतिगृह्ण । य एवं वेद । प्र हान्यं स्वीनाति च"
इति । अस्रदाननिमित्तकोर्त्तियुक्तो महर्षिर्वाजश्रवाः, तस्य
पुत्राः 'वाजश्रवसः' । ते च 'गौतमाः' तद्भोक्तृत्वसत्त्वात्तादृशा
महर्षयः । तत् 'एतत्' दक्षिणामाहात्म्यं, विजानन्त 'अनूद्देश्यां
अपि', 'दक्षिणां प्रतिगृह्णन्ति' । द्विविधा दक्षिणा, प्रत्यक्षमेव दत्ता
अनुद्दिष्टा चेति । अन्विष्टकं दक्षिणा ददाति हिरण्यं ददाती-

समर्द्धयति” इति । ‘एके’ महर्षयः, ‘एष’ नाचिकेतः, ‘अग्निः’, उत्तरवेदितुम्य ‘इति’ एवं, ‘वदन्तः’, निरुद्धादि ‘पशुबन्ध एव’ कर्मणि, ‘उत्तरवेदि’देशे ‘तं’, एतं नाचिकेताग्निं, ‘चिन्वते’ । सोऽयं पूर्वः पक्षो न तु सिद्धान्तः । ‘तत्’ तस्मात्, तथा न कुर्यात् । यदि कुर्यात् तदानो ‘एतमग्निं’, ‘कामेन’, ‘व्यर्धयेत्’ सोमयागादिफलेन वियोजयेत् । ‘सः’ ‘अग्निः’ ‘कामेन’, विद्योजितः सन् ‘एनं’ यजमानं, फलेन वियोजयति । तस्मात् पशुबन्ध एवेति नियमं परित्यज्य सोमयागे ‘एवैनं चिन्वीत’ । अथवा सोमयागेऽपि ‘यत्र’ गवामयनादौ, अतिबहवः ‘बाहुतयोराहयेरन्’, तत्र ‘एतमग्निं’, चिन्वीत । एवं सञ्जेतमग्निं तत्तत्फलेन समर्द्धं करोति । ‘सः’ च समर्द्धः, ‘एनं’ यजमानमपि, फलेन ‘समर्द्धयति’ ॥

(२) सैव फलसमर्द्धिर्ब्रह्मादहरणबाहुल्येन प्रपद्यते । तत्र प्रजालाभः स्वर्गप्राप्तिरूपं फलं दर्शयति । “अथ हैनं पुरर्षयः । उत्तरवेद्यामेव सचियमचिन्वत । ततो वै तेऽविन्दत प्रजाम् । अभि स्वर्गं लोकमजयन् । विन्दत एव प्रजाम् । अभि स्वर्गं लोकं जयति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उच्येनमेवं वेद” इति । ‘पुरा’, केचित् ‘अषयः’, ‘एनं’ नाचिकेताग्निं ‘सचियं’ सत्रसम्बन्धिनं, कृत्वा, उत्तरवेदिदेश एव ‘अचिन्वत’ । ‘ततः’, तेषां फलसिद्धिर्जाता । एवमन्यस्यापि भवति ॥

(३) द्रव्यादिसमर्द्धिसत्त्वचणं फलं दर्शयति । “अथ हैनं वायुर्हृदिकामः ॥ २ ॥ यथान्युत्तमेवोपदधे । ततो वै च

एतामृद्धिमाप्नोति । यामिदं वायुर्धृद्धः । एतामृद्धिमृद्नोति
यामिदं वायुर्धृद्धः । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उचैन-
मेवं वेद” इति । वायुदेवः समृद्धिं कामयमानः ‘एनं’ ना-
चिकेताग्निं, ‘यथान्युप्तमेवोपदधे’ पशुबन्धसोमादावुत्तरवेदि-
न्युप्ता भवति, तामेतां न्युप्तामनभिक्रम्य यथान्युप्तं उत्तर-
वेदिमिवोपस्थान एवेत्यर्थः । तत्रोपधाय ‘सः’ वायुः, पुरातनां
‘एतां’ वक्ष्यमाणसदृशीं, धनादि‘समृद्धिं’ प्राप्तवान् । कासौ व-
क्ष्यमाणेति सोच्यते । ‘सृद्धः’ सर्वभोगसमृद्धः, ‘वायुः’ खेच्छास-
ञ्चाररूपां ‘यां’ समृद्धिं, ‘इदं’ अस्मात् प्रत्यक्षं यथा भवति तथा,
प्राप्नोति, तामेवं खेच्छासञ्चाररूपां समृद्धिं प्राप्तवानित्यर्थः ।
अन्योपि यजमानस्त्रिन्वान उपासीनो वायुं समृद्धिं स्नातन्मृ-
चचर्षां ‘इदं’ अस्मात्प्रत्यक्षं यथा भवति तथा प्राप्तवान् । एता-
मेव समृद्धिं प्राप्नोति । सर्वत्र स्नातन्मो भवति । न तु पर-
तन्म इत्यर्थः ॥

(४) पशुफलार्थं कञ्चित् प्रकारविशेषं विधत्ते । “अथ
हैनं गोबलो वार्षाः पशुकामः । पाङ्क्तमेव चिक्ये । पञ्च पु-
रस्तात् ॥ ३ ॥ पञ्च दक्षिणतः । पञ्च पश्चात् । पञ्चोत्तरतः ।
एकां मध्ये । ततो वै स सदृशं पशून् प्राप्नोत् । प्र सदृशं
पशूनाप्नोति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उचैनमेवं वेद”
इति । दृष्ट्यैः पुत्रो ‘वार्षाः’, ‘गोबलः’ नामतः, स च पशून्
कामयमानः ‘एनं’ नाचिकेताग्निं, ‘पाङ्क्तमेव चिक्ये’ पञ्चसङ्ख्या-
पेतमेव यथा भवति तथा चितवान् । तत् कथमिति तदुच्यते ।

दितवान् । यत् तु 'ज्यैष्ठ्यं' प्राशस्यं फलमुक्तं, तत् त्रिविधं । कुला-
चारसम्पन्ना 'माता', तादृशः 'पिता', 'पुत्रः', च इति । तथा
प्रजोत्पादनसामर्थ्यं लक्षणमपि प्रजननं त्रिगुणं । 'उपसृष्टः'
इन्द्रियशक्तिः । 'योगिः' लोहितं, 'मध्यमा' गर्भधारणस्थानं
अतः फलरूपयोर्ज्यैष्ठ्यप्रजननयोस्त्रिगुणत्वात् त्रिगुणचयनसाध्यत्वं
युक्तं । प्रजापतिवदन्योपि तत्फलं प्राप्नोति ॥

(६) केवलस्य ज्यैष्ठ्यफलस्य प्रकारान्तरं विधत्ते । "अथ
हैनमिन्द्रो ज्यैष्ठ्यकामः । ऊर्ध्वा एवोपदधे । ततो वै स ज्यैष्ठ्य-
मगच्छत् ॥ ६ ॥ ज्यैष्ठ्यं गच्छति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते ।
य उचैनमेवं वेद" इति । 'ज्यैष्ठ्यं' वयसा गुणैश्च प्रवृद्धत्वं कामय-
मानः 'इन्द्रः', 'एनं' नाचिकेताग्निं, चित्त्वं प्रथमामिष्टकामुपधा-
य तत ऊर्ध्वं द्वितीयां ततोऽप्यूर्ध्वं तृतीयां इत्येवं 'ऊर्ध्वाः' एव इष्टका
उपधाय तेन 'ज्यैष्ठ्यं' श्रौतव्यं, प्राप्तवान् एवमन्योपि प्राप्नोति ॥

(७) स्वर्गार्थं प्रकारान्तरं विधत्ते । "अथ हैनमसावादित्यः
स्वर्गकामः । प्राचीरेवोपदधे । ततो वै सोऽभि स्वर्गं लोकमज-
यत् । अभिस्वर्गं लोकं जयति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते ।
य उचैनमेवं वेद" इति । स्वर्गं कामयमानः 'आदित्यः', प्रथ-
मामिष्टकामुपधाय ततः प्राच्यां द्वितीयां ततोऽपि प्राच्यां तृतीया-
मित्येवमिष्टका उपधाय 'एनं नाचिकेताग्निं' चितवान् । 'ततः',
'सः' आदित्यः, 'स्वर्गं', लोकं, अभिमुख्येन प्राप्नोत् । एवमन्यो-
ऽपि प्राप्नोति । तदेतदूर्ध्वोपधानं प्राच्युपधानं च बोधा-
यनेन स्पष्टीकृतं । अथ यदूर्ध्वां पश्चात् कोत्याः प्रवृत्त्यूर्ध्वा

आख्यमाह्णवकाशादथ यदि प्राचीः ख्यमाह्णवकाशात्
प्रभृति प्राचीरिति ॥

(८) अथ तेजआदित्यप्राप्त्यर्थे प्रयोगे किञ्चिद्विशेषं वि-
धत्ते । “स यदीच्छेत् ॥ ७ ॥ तेजस्वी यज्ञस्वी ब्रह्मवर्चसो सा-
मिति । प्राङाहोतुर्धिष्येत्तुर्षेत् । येयं प्रागाद्यज्ञस्वती । सा
मा प्रोक्षीतु । तेजसा यज्ञसा ब्रह्मवर्चसेनेति । तेजस्सेव यज्ञस्वी
ब्रह्मवर्चसो भवति” इति । यो नाचिकेतमग्निं चिनुते । ‘स वरि’,
तेजोयज्ञो ब्रह्मवर्चसानि कामयेत । तदानीं यजमानः ‘होतुः’,
धिष्येत्तु समीपे समागत्य प्राङ्मुखस्तस्मात् ‘धिष्येत्तु’, आरभा-
हवनीयपर्यन्तं येयमित्यादिमन्त्रं पठन् ‘सर्पेत्’ उत्कर्षेण गच्छेत् ।
मन्त्रस्यायमर्थः । ‘येयं’ देवता ‘यज्ञस्वती’ यज्ञोयुक्ता सती, ‘प्राङ्’
प्राङ्मुखोपगच्छति ‘सा’ देवता, ‘मां’, तेजोयज्ञो ब्रह्मवर्चसैः ‘प्रो-
क्षीतु’ आच्छादयतु, इति । तथा सत्यैर्युक्त एव ‘भवति’ ॥

(९) विश्वासवाङ्मयं दक्षिणावाङ्मयं च कामयमानस कि-
ञ्चिद्विशेषं विधत्ते । “अथ यदीच्छेत् । भूयिष्ठं मे अहधीरन् ।
भूयिष्ठा दक्षिणा नयेयुरिति । दक्षिणासु नीयमानासु प्राप्ते
हि प्राप्तेहीति प्राची जुषाणा स्वेवाज्यस्य स्वाहेति सुवेणो-
पहत्याहवनीये जुहुयात् ॥ ८ ॥ भूयिष्ठमेवास्मै अहधते । भू-
यिष्ठा दक्षिणा नयन्ति” इति । सर्व्वे प्राणिनः ‘मे’ मदीयं
‘भूयिष्ठं’ अत्यधिकं, ‘अहधीरन्’ विश्वासं प्राप्नुयुः । अतिवच
‘भूयिष्ठाः’ अतिवज्रसाः, ‘दक्षिणाः’ ‘नयेयुरिति’, यः कामयते
स पुमान् दक्षिणानयनकाले अवेणाज्यं स्वीकृत्य प्राप्तेहीत्या-

दिमन्त्रेण 'आहवनीये जुहुयात्' । मन्त्रस्यायमर्थः । देअद्वाद-
क्षिणाभिमानो देवते 'प्राच्ये हि' प्राङ्मुखा सती, समागच्छतं ।
द्विहन्तिः अद्वादेवताया दक्षिणादेवतायासाभिमुख्यार्थं । 'इति'
शब्दे हेत्वर्थः । यस्मादागता तस्मात् प्राङ्मुखी भूत्वा प्रीतियुक्ता
सती सा दिविधा देवता 'आज्यस्य वेतु' इदमाज्यं पिबतु । तदर्थ-
मिदं स्थाप्यतमिति अनेन होमेनास्मिन् यजमाने सर्वेऽप्यत्यधिकं
विश्वासं कुर्वन्ति 'दक्षिणाः', अतिबहुलाः चत्विजः 'नयन्ति' ॥

(१०) अथ सर्वप्रयोगसाधारणमनुष्ठानविशेषं विधत्ते । "पु-
रीषमुपधाय । चितिकृत्तिभिर्भिमृश्य । अग्निं प्रणीयोपसमाधा-
य । चतस्र एता आहुतीजुहोति । त्वमग्ने रुद्र इति । शतरुद्रो-
यस्य रूपम् । अग्नाविष्णू इति वसोर्धारायाः । अन्नपत इत्यन्न-
होमः । सप्त ते अग्ने समिधः सप्ता जिह्वा इति विश्वप्रोः" ॥ ८ ॥
इति । उपहितानामिष्टकानां सर्वाणामुपरिपृष्टो दिवीत्यनया
वैश्वानर्यर्चा 'पुरीषं' पांशुं, 'उपधाय', यत्ते चितं अग्ने देवाः
इहावहेत्यादिभिः 'चितिकृत्तिभिः', नामभिर्हविभस्तां चितिं
हस्तेन 'अभिमृश्य', तस्यां चितौ 'अग्निं प्रणीय', समिद्धिः 'उपसमा-
धाय', त्वमग्ने रुद्रेत्यादिभिश्चतुर्भिरनुवाकैः 'चतस्र आहुतीः',
जुहुयात् । महाग्नौ यः शतरुद्रोयमन्नः यस्य वसोर्धारामन्नः
तयोर्भयोः प्रतिनिधिरूपं त्वमग्ने रुद्राग्नाविष्णू इत्यनुवाकद्वयं
अन्नपत इत्यनेनानुवाकेन 'अन्नहोमः', कार्यः । सप्त ते अग्ने
इत्ययमनुवाको विश्वप्रोसज्जकः विश्वं प्रीणयतीति 'विश्वप्रोः' ॥

इति नवमोऽनुवाकः ।

अथ दशमोऽनुवाकः ।

(१) नवमे नाचिकेतचयनस्य प्रयोगोऽभिहितः । दशमे तत्प्रशंसाभिधीयते । तत्रादाविष्टकाः प्रशंसति । “यां प्रथमामिष्टकामुपदधाति । इमं तथा लोकमभिजयति । अथो या अस्मिंस्लोके देवताः । तासां सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । यां द्वितीयामुपदधाति । अन्तरिक्षलोकां तथाभिजयति । अथो या अन्तरिक्षलोके देवताः । तासां सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । यां तृतीयामुपदधाति । अमुं तथा लोकमभिजयति ॥ १ ॥ अथो या अमुंस्मिंस्लोके देवताः । तासां सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । अथो या अमूरितरा षष्ठादत्र । य एवामी उरवश्च वरीयांसश्च लोकाः । तानेव ताभिरभिजयति” इति । लोकोऽसीति मन्त्रेणोपहितया प्रथमेष्टकया भूलोकं जित्वा तत्रावस्थितानां देवतां सहवासं समानलोकस्वामित्वं च प्राप्नोति । तथा तपोऽसि तेजोऽसीत्याभ्यां द्वितीयतृतीयामन्त्राभ्यां उपधेयेनेष्टकादयेनान्तरिक्षसुलोके जयादिकमवमन्तव्यं । तथा समुद्रोऽसीत्यादिभिरवशिष्टैर्मन्त्रैरुपधेया ‘अमूः इष्टकाः’ अष्टादशसंख्याकाः । अस्माभिः सर्वान्तरादित्यमण्डलादर्वाच्चः उरून् लोकान् पराच्चः ‘वरीयांसश्च’, लोकानभिजयति ॥

(२) इष्टकाः प्रशस्य तच्चयनस्तदेतदस्य प्रशंसति । “कामचारो ह वा अस्मोरुषु च वरीयःसु च लोकेषु भवति । सोऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उच्यतेमेवं वेद” इति । नाचिके-

पश्यामि । तुभ्यं भरन्ति यो देव्याः । पूर्वं देवा अपरेण प्राचा-
 पानौ । इत्यवाहः स्विष्टम् ॥ १ ॥ इति । अग्नये कामाय
 पुरोडाशमष्टाकपालमित्यस्य हविषस्तुभ्यन्ता इति पुरोनुवाक्या,
 अश्याम तमिति याज्या । एतद्योभयं संहितायां त्वमग्ने इन्द्र इत्य-
 च व्याख्यातं । आश्राचै चरमित्यस्य हविषः आश्राणां तान्ना-
 पास्तेभ्य इति पुरोनुवाक्या, विश्वा आश्रा मधुना सः सुजामी-
 ति याज्या । एतद्योभयं पुनर्न इन्द्रमघवेत्यनुवाके व्याख्यातं ।
 अनुमत्यै चरमित्यस्य हविषः अनुनोद्यानुमतिरिति पुरोनु-
 वाक्या, अश्विदनुमते इति याज्या । एतद्योभयमिदं वामासे
 इत्यनुवाके व्याख्यातं । कामाय चरमित्यस्य हविषः कामो
 भूतस्य भव्यस्येति पुरोनुवाक्या, कामस्तदये समवर्त्तता इति
 याज्या । एतद्योभयं जुष्टोदमूना इत्यनुवाके व्याख्यातं । ब्रह्म-
 षो चरमित्यस्य हविषो ब्रह्मजज्ञानं प्रथमं पुरस्तादिति पुरो-
 नुवाक्या, पिता विराजामृषभो रथीणामिति याज्या । एत-
 द्योभयमहमस्मि प्रथमजा ऋतस्येत्यच व्याख्यातं । यज्ञो यज्ञ-
 मित्यस्य हविषो यज्ञो रायो यज्ञ ईशे वसुनामिति पुरोनु-
 वाक्या, अयं यज्ञो वर्धतां गोभिरश्वैरिति याज्या । एतद्योभयं
 यज्ञो राय इत्यनुवाके व्याख्यातं । अश्वश्चरमित्यस्य हविषो अ-
 पो भद्रा घृतमिदाप आसुरिति पुरोनुवाक्या, आदित्यश्चा-
 म्युत वा ऋणोमीति याज्या । एतद्योभयं हिरण्यवर्षा इत्यनु-
 वाके व्याख्यातं । अग्नये वस्त्रिमते चरमित्यस्य हविषः, तुभ्यं
 भरन्ति क्षितयो यविष्ठेति पुरोनुवाक्या, यो देवो अममवद-

॥ २ ॥ इति । पुरा कदाचिद्देवानामर्थे स्वर्गलोकः प्रादुर्भूतो
 नाभूत् । किन्तु 'तिरोऽभवत्' । 'ते' च देवाः, स्वर्गलोकात्वेव
 र्थे 'प्रजापतिः', प्रार्थितवन्तः । स च प्रजापतिः 'यज्ञक्रतुभिः',
 अन्विष्य तल्लोकं नास्मभत् । यूपवन्तो यज्ञक्रतवः तैरस्मन्मा पुन-
 स्तल्लोकं यूपरहिताभिरितिभिरन्विष्य लब्धवान् । यूपो वै यज्ञस्य
 दुरिष्टमामुञ्चत इत्येवं यूपस्य निन्दितत्वात्, तद्युक्तैः क्रतुभि-
 रस्माभः, इष्टिभिस्तु दुरिष्टाभावात् स्माभो युक्तः । अन्वेयक-
 धनत्वादिष्टिनाम सम्पन्नं । अत्र होष्टीनास्तेष्वामाचसाधनं
 क्रुत्या विवक्षितं, किं त्विष्यमाणं वस्तु आगमनाभिरित्येतावा-
 वानर्थो विवक्षितः । तथा सत्यागमनार्थवाचकमाकारमन्त्रांश्च
 'ताः', सामेष्ट्यः, इत्येतादृशं नाम वक्तव्यं । तथापि तस्मिन्
 ह्यस्मत्त्वेन गोपयित्वा परोक्षममुख्यान्माकाररहितामिष्ट्य इत्येवं
 काम प्रकटीकृत्य तेन 'परोक्षेण', नास्मा सर्वे 'देवाः', स्मर-
 रन्ति । लोकेषु 'देवाः', पूज्याः पुरुषाः 'परोक्षनामप्रिया इव',
 दृश्यन्ते । देवदत्तो यज्ञदत्त इत्यादिभिः प्रत्यक्षनामभिर्न तुल्य-
 म्नि । किन्तु हे मातः, हे पितः, इत्यादिरमुख्यनामभिः तुहा
 भवन्ति ॥

(२) एवमिष्टीः प्रकृत्य प्रथमामिष्टिं विधत्ते । "तमात्राऽन-
 वीत् प्रजापत आहवा वै आन्वसि । अहमु वा आत्राऽसि । मां
 नु यजस्व । अथ ते सत्यान्ना भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं देव-
 लोति । स एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपात्रं निरव-
 पत् । आत्रायै चरम् । अनुमत्यै चरम् । ततो वै तस्मै सत्या-

(३) तामाशामनुस्वर्गमलभते, अस्वामिष्टानुपहोमान् विधत्ते । “सोऽच जुहोति । अग्नये कामाय स्वाहात्राघै स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहाप्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति” ॥ २ ॥ इति । यो यजते ‘सोच’, पशुपहोमान् जुहुयात् ॥

(४) अथ द्वितीयामिष्टिं विधत्ते । “तं कामोऽब्रवीत् । प्रजापते कामेन वै आत्मसि । अहमु वै कामोऽसि । मां नु यजस्व । अथ ते सत्यः कामो भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपाशं निरवपत् । कामाय चरम् । अनुमत्यै चरम् । ततो वै तस्य सत्यः कामोऽभवत् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्यो हवा अथ कामो भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन इविषा यजते । य उचैनदेवं वेद । सोऽच जुहोति । अग्नये कामाय स्वाहा कामाय स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहा” ॥ २ ॥ इति । निश्चितस्य लाभस्य प्रतीक्षणं, आत्मा । अनिश्चितस्यापेक्षा कामः । तस्य कामस्य प्रजापतिना सह यः संवादः तमारभ्य स्वर्गं लोकमविन्ददित्यन्तो यन्मो विधेयस्यार्थस्य प्रस्तावः । तत ऊर्ध्वं च एवं वेदेत्यन्तो विधिः । ततोऽप्यूर्ध्वमुपहोमाः । एवं सर्वं द्रष्टव्यं ॥

(५) अथ तृतीयामिष्टिं विधत्ते । “तं ब्रह्माऽब्रवीत् । प्रजापते ब्रह्मणा वै आत्मसि । अहमु वै ब्रह्मासि । मां नु यजस्व । अथ ते ब्रह्मणान् यज्ञो भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति ।

देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागो वज्रः । तदभिमानिदेवोपि 'वज्र' इ-
त्याभिधेयः । तदनुपहरहितो यज्ञोऽनृतः । तत्प्रहितः यज्ञः ।
अन्यत् पूर्ववत् ॥

(७) अथ पञ्चमीमिष्टिं विधत्ते । “तमापोऽब्रवीत् । प्रजा-
पतऽसु वै सर्व्वे कामाः अत्रिताः । वयमु वा आपः स्याः । अस्या-
स्तु यजस्व । अथ त्वयि सर्व्वे कामाः अधिष्यन्ते । अनु स्वर्गं
लोकं वेत्स्यसीति । स एतमग्नये कामाद्य पुरोडाशमष्टाकवाचं
निरवपत् । अग्न्यस्वहम् । अनुमत्यै स्वहम् । ततो वै तस्मिन्
सर्व्वे कामा अभ्ययन्त । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सर्व्वे ए
वा अस्मिन् कामाः अभ्यन्ते । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । स
एतेन हविषा यजते । स उच्येनदेवं वेद । सोऽथ जुहोति ।
अग्नये कामाद्य स्वाहाऽग्न्यः स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये
स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाग्नये स्निष्टस्तते स्वाहा” ॥१॥
इति । ‘आपः’ जलाभिमानिन्यो देवताः । आपोऽब्रुवन् इत्ये-
तदेव वाक्यमुदाहृत्य सर्व्वेष्वपि वस्तुष्वभिमानिदेवताः यस्मीति
भगवान् वादरायण उत्तरमोमांसायां सूत्रयामास । अभि-
मानिष्यपदेब्रह्म विज्ञेयानुगतिभ्यामिति । तास्यान्देवताः ‘तं’ प्र-
जापतिं इदमब्रुवन् । हे ‘प्रजापते’, ‘सर्व्वे’, अपि भोगाः ‘असु’,
‘आश्रिताः’ । आश्रयध्वनस्यत्यादिफलस्य जलाधीनत्वात् सर्व्व-
भोगानां च तत्फलसाधीनत्वात् । तासामपामपस्याभिभूता दे-
वता वयमेव, अतोऽस्यात्परितोषमन्तरेण भोगाभावात् ‘अज्ञानं’,
एव त्वं यज ‘त्वयि सर्व्वेकामाः’, आश्रिता भविष्यमि ।

‘स्वर्ग’, चान्विष्य स्वर्गस इति तद्वाक्यं श्रुत्वा ता अन्वेता इष्ट-
वति प्रजापतौ ‘सर्वे कामाः’, आश्रिताः । एवमन्वस्मिन्मया-
श्रयन्ते ॥

(८) अथ षष्ठीमिष्टिं विधत्ते । “तमग्निर्बलिमानब्रवीत् ।
प्रजापतेऽग्नये वै बलिमते सर्वाणि भूतानि बलिः हरन्ति ।
अहमु वा अग्निर्बलिमानस्मि । मां नु यजस्व । अथ ते सर्वा-
णि भूतानि बलिः हरिष्यन्ति । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति ।
स एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपाक्षं निरवपत् । अग्नये
बलिमते चरम् । अनुमत्यै चरम् । ततो वै तस्यै सर्वाणि
भूतानि बलिमहरन् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सर्वाणि
ह वा अस्यै भूतानि बलिः हरन्ति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति ।
स एतेन इविषा यजते । य उचैनदेवं वेद । सोऽन जुहोति ।
अग्नये कामाय स्वाहाग्नये बलिमते स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा
प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वा-
हेति” ॥ ७ ॥ इति । ‘बलिमान्’ पूजावान्, तस्यै ‘बलिमतेऽग्नये’,
सर्वे प्राणिनः पूजां सन्पादयन्ति ॥

(९) सप्तमीमिष्टिं विधत्ते । “तमनुवित्तिरब्रवीत् । प्रजापते
स्वर्गं वै लोकमनुविविष्यसि । अहमु वा अनुवित्तिरस्मि । मां नु
यजस्व । अथ ते सत्यानुवित्तिर्भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्य-
सीति । स एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपाक्षं निरवपत् ।
अनुवित्त्यै चरम् । अनुमत्यै चरम् । ततो वै तस्य सत्यानुवि-
त्तिरभवत् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्या ह वा अस्यानु-

वित्तिर्भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन इक्ष्वा
यजते । य उचैतदेवं वेद । सोऽच जुहोति । अग्नये कामाद्य
स्वाहानुवित्त्यै स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्व-
र्गाय लोकाय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति” ॥ ८ ॥ इति ।
अन्विष्य विद्यते लभ्यतेऽपेक्षितः पदार्थो यया क्रियया सेवं क्रि-
या अनुवित्तिः, तदभिमानिनो देवतापि ‘अनुवित्तिः’, इत्युच्यते ।
सा देवता प्रजापतिं ‘अब्रवीत्’, हे ‘प्रजापते’, त्वं ‘स्वर्गं लोकं’, ‘अ-
नुवित्तिस्तसि’ अन्विष्य वेतुं लभ्यमिच्छसि, तदभिमानिन्यः मम
यागेन त्वदीयानुवित्तिक्रिया ‘सत्या’ फलपर्यवसायिनो,
‘भविष्यति’ । एतेषूपक्षेण पर्यायेस्विष्टिप्रस्ताव इति विधिरूपशे-
माच्च प्रथमपर्यायवत् व्याख्येयाः ॥

(१०) तदेवं कर्मावयवभूता इष्टयः पृथग् विहिताः ।
अथेष्टिसङ्घातरूपं कर्म विधत्ते । “ता वा एताः सप्त स्व-
र्गस्य लोकस्य द्वारः । दिवः श्वेनयोऽनुवित्तयो नाम । अन्ना
प्रथमाऽरक्षति । कामो द्वितीयाम् । ब्रह्मा तृतीयाम् । व-
ज्रश्चतुर्थीम् । आपः पञ्चमीम् । अग्निर्वर्षिमान् षष्ठोम् ।
अनुवित्तिः सप्तमीम् । अनु इ वै स्वर्गं लोकं विन्दति । का-
मचारोऽस्य स्वर्गे लोके भवति । य एताभिरिष्टिभिर्यजते ।
य उ चैना एवं वेद । तास्वन्विष्टि । पटौहीवरां दद्यात् । कश्-
चक्ष । क्षित्र्यै चाभारऽ सप्तक्षौ” ॥ ९ ॥ इति । या इष्टयः
पूर्वमभिहिताः ‘ता एताः’, सप्तसङ्ख्याकाः स्वर्गलोकस्य ‘द्वारः’
इव प्राप्तिसाधनभूताः तासाञ्च दिवःश्वेन य इत्येतज्ज्ञान-

रोऽनुवाक्यामाह । “तपसा देवा देवतामय आचन् । तपसर्षवः
स्वरन्वविन्दन् । तपसा सपत्नान् प्रणुदामारातीः । येनेदं
विश्वं परिभूतं यदस्ति” इति । यज्जगदेवर्षिमनुष्यादिरूप-
मस्ति तदिदं ‘विश्वं’, ‘येन’ तपसा, ‘परिभूतं’ सर्वतो व्याप्तं,
तेन ‘तपसा’, ‘देवाः’ इन्द्रादयः सर्वे, देवत्वं ‘अग्रे’ सृष्ट्यादौ,
प्राप्ताः, पूर्वसृष्टौ तपस्तप्त्वा देवजन्म सम्भवन्तः । तथा ‘स-
वयः’ वसिष्ठनारदाद्याः, पूर्वानुष्ठितेन ‘तपसा’, स्वर्गमन्विष्य
सम्भवन्तः । वयमपीदानीमनुष्ठितेन ‘तपसा’ यागादिरूपेण,
‘सपत्नान्’ ब्रह्मन्, ‘प्रणुदाम’, प्रकर्षेणापसारयामः । कीदृ-
शान् सपत्नान्, ‘आरातीः’ अस्माभ्यं दातव्यस्य धनस्यादाहन् ॥

(२) तच्चैव याज्यामाह । “प्रथमजं देवः हविषा विधेम ।
स्वयम्बु ब्रह्मा परमं तपो यत् । स एव पुनः स पिता स माता ।
तपो ह यच्चं प्रथमः सम्भूव” इति । योऽयं तपोभिमानो
देवः स ‘प्रथमजः’ । तथा षोपनिषदि सृष्टिप्रकथे तपसः
प्रथमजत्वमाश्नायते । सोकामयत वज्रस्यं प्रजायेयेति । स तपो
तप्यतेति । तादृशं तपोदेवं ‘यच्च’, ‘हविषा’, ‘विधेम’ परिचरेम ।
यत् ‘स्वयम्बु’ स्वतःसिद्धं सत्यज्ञानादिरूपं, ‘ब्रह्मा’, ‘परमं’ सृष्टि-
कारणरूपं, ‘तपः’, सम्पन्नं ‘स एव’ तपोदेवः, पुनपिष्टमाचादि-
रूपेणाविर्बभूव । किञ्च ‘तपो ह’ तप एव, ‘प्रथमं’, ‘यच्चं’
पूज्यं, ‘सम्भूव’ । सर्वेऽपि हि पुरुषः प्रथमं फलसाधनं तपो-
नुष्ठाय पश्चात् फलं लभते । तस्मात् प्रब्रह्ममिदं तपः ॥

(३) अथ अद्भुतै चरमित्यस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह ।

“अद्भ्या देवो देवत्वमश्नुते । अद्भ्या प्रतिष्ठा लोकस्य देवो ॥ १ ॥
सा नो जुषाणोपयज्ञमागात् । कामवत्सान्मृतं दुहाना” इति ।
येयमास्तिक्यरूपा ‘अद्भ्या’, तथैव ‘देवः’ सर्व्वोपीन्द्रादिदेवः,
‘देवत्वं’, प्राप्नोति । अद्भ्यारहितस्य तपसादेर्निरर्थकत्वात् । तथा
च स्मर्यते,

अअद्भ्या ऊतं दत्तं तपस्तप्तं हतञ्च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ नच तत् प्रेत्य नो हहेति ॥

अतः अद्भ्यादेवो ‘लोकस्य’ सर्व्वस्य, ‘प्रतिष्ठा’ आश्रयः । ‘सा’
देवी, ‘जुषाणा’ प्रीयमाणा, ‘नः’ अस्मादीयं, ‘यज्ञं’,
‘उपागात्’ प्राप्नोतु । कीदृशी अद्भ्या, ‘कामवत्सा’ फलका-
मनैव वत्सलानीया यस्याः सा कामवत्सा, अत एव ‘अमृतं’,
फलं, ‘दुहाना’ दोग्धो, । अद्भ्यास्तुर्हि यत् फलं कामयते तत्
सिद्ध्यत्येव ॥

(४) तत्रैव याज्यामाह । “अद्भ्या देवो प्रथमजा सतस्य ।
विश्वस्य भर्त्ता जगतः प्रतिष्ठा । तां अद्भ्यां हविषा यजाम-
हे । सा नो लोकममृतं दधातु । ईशाना देवो भुवनस्याधि-
पती” इति । ‘अद्भ्याख्या’ देवी ‘सतस्य’ सत्यस्य परमार्थस्य ब्र-
ह्मणः, सकाशात् । ‘प्रथमजा’ आदावेवोत्पन्ना । अत एव ‘विश्वस्य
भर्त्ता’ सर्व्वस्य प्राणिजातस्य पोषयित्री । ‘जगतः’, ‘प्रतिष्ठा’
आश्रयः, अद्भ्याहोनस्य वैदिकस्य लौकिकस्य वाच्यव्यहारस्य फल-
पर्यवसायित्वाभावात्, ‘तां’ एतां, ‘अद्भ्यां’ देवो, वयं ‘हविषा’,
‘यजाम’ पूजयामः । ‘सा’ अद्भ्या देवी, ‘नः’ अस्माकं, ‘अमृतं’ अ-

विनाशं, 'लोकं', सम्यादचतु । सा हि 'देवी', यस्मात् 'भुवनश्च',
'पत्नी' पाक्षयिनी, तस्मात् 'ईशाना' अस्माकं लोकं सम्याद-
चितुं समर्था ॥

(५) अथ सत्याय चरमित्यस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह ।
“आगात्सत्यः हविरिदं जुषाणम् । यस्माद्देवा जज्ञिरे भुव-
नञ्च विभे । तस्मै विधेम हविषा घृतेन ॥ १ ॥ यथादेवैः
सधमादं मदेम” इति । यत् 'सत्यं' सत्यवदनाभिमानिदेवता-
स्वरूपमस्ति, तत् 'जुषाणं' प्रीतियुक्तं सत्, 'इदं' अस्माभिर्दीव्य-
मानं, 'हविः', प्रति 'आगात्' आगच्छत् । यस्मात् सत्यास्मा-
द्देवस्वरूपात् 'विभे' सर्व्वे, 'देवाः', 'भुवनञ्च', 'जज्ञिरे' । यत्
हि परब्रह्मस्वरूपत्वात् सर्व्वस्य जनकं । 'तस्मै' सत्याय देवाः
घृतयुक्तेन 'हविषा', 'विधेम' परिचरेम । 'अथ' अन्तरं, यत्
'देवैः', युक्ताः 'सधमादं मदेम' एकत्र हर्षं प्राप्नुयामः ॥

(६) तत्रैव याव्यामाह । “यस्य प्रतिष्ठोर्वन्तरिचम् । य-
स्माद्देवा जज्ञिरे भुवनञ्च सर्व्वे । तत्सत्यमर्चदुपयज्ञं न आमात् ।
ब्रह्माङ्गतीरपमोदमानम्” इति । 'यस्य' सत्यस्य ब्रह्मणः, 'उर'
विस्तीर्णं, 'अन्तरिचं', 'प्रतिष्ठा' आश्रयः, सर्व्वगतत्वाद् अन्तरिचवा-
पित्वं युक्तं । 'यस्मात्' सत्याद्ब्रह्मणः, 'सर्व्वे' देवा भुवनञ्च जज्ञि-
रे, 'तत्', सत्याख्यं 'अर्चत्' पूजायुक्तं परं ब्रह्म, यस्माद्देवाः 'आ-
ङ्गतीः', उपेत्य 'मोदमानं', सत् मदीयं 'यज्ञं', 'उपामात्',
उपामच्छत् ॥

(७) अथ मनसि चरमित्यस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह ।

स्तावं दर्शयति । “देवेभ्यो वै स्वर्गो लोकस्त्रिरोऽभवत् । ते प्रजापतिमब्रुवन् । प्रजापते स्वर्गो वै गो लोकस्त्रिरोऽभूत् । तमन्विच्छेति । तं यज्ञक्रतुभिरन्विच्छत् । तं यज्ञक्रतुभिर्गान्धर्वविन्दत् । तमिष्टिभिरन्विच्छत् । तमिष्टिभिरन्धर्वविन्दत् । तदिष्टीनामिष्टित्वम् । एष्टयो ह वै नाम । ता इष्टय इत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया इव हि देवाः” ॥ १ ॥ इति । द्वितीयानुवाकवत् व्याख्येयं ॥

(१) सामान्येन सर्वामामिष्टीनां प्रस्तावमुक्त्वा विज्ञेयाकारेण प्रथमाद्या इष्टेः प्रस्तावं हविष्केष्टिविधानं उपहोमविधानञ्च दर्शयति । “तं तपोऽब्रवीत् । प्रजापते तपसा वै आन्वसि । अहमु वै तपोऽस्मि । मां नु यजस्व । अथ ते सत्यं तपो भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यस्यीति । य एतमाग्नेयमष्टाकपालं निरवपत् । तपसे चहम् । अनुमत्यै चहम् । ततो वै तस्य सत्यं तपोऽभवत् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्यं इवा अस्य तपो भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽव जुहोति । अग्नये स्वाहा तपसे स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाव लोकाय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति” ॥ २ ॥ इति । अचेष्टव स्तपोऽसाधारणदेवस्य अग्निरनुमतिश्च पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च सर्वेष्टिसाधारणदेवते । वाक्यं तु सर्वं द्वितीयानुवाकोक्तावावाक्यवद् व्याख्येयं ॥

(१) अथ द्वितीयामिष्टिं विधत्ते । “तं अह्नाब्रवीत् । प्र-

आपते अद्भुता वै आम्बसि । अहमु वै अद्भुसि । मां नु य-
जस्व । अथ ते सत्या अद्भु भविष्यति । अनु खर्गं लोकं वे-
त्स्यसीति । स एतमाग्नेयमष्टाकपालं निरवपत् । अद्भुतये च-
रम् । अनुमत्यै चरम् । ततो वै तस्य सत्या अद्भुऽभवत् ।
अनु खर्गं लोकमविन्दत् । सत्या ह वा अस्य अद्भु भवति ।
अनु खर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उ
चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अग्नये स्वाहा अद्भुतये
स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । खर्गाय लो-
काय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति” ॥ ३ ॥ इति ॥

(४) अथ द्वितीयमिष्टिं विधत्ते । “तं सत्यमब्रवीत् ।
प्रजापते सत्येन वै आम्बसि । अहमुवै सत्यमसि । मां नु य-
जस्व । अथ ते सत्यं सत्यं भविष्यति । अनु खर्गं लोकं वे-
त्स्यसीति । स एतमाग्नेयमष्टाकपालं निरवपत् । सत्याय
चरम् । अनुमत्यै चरम् । ततो वै तस्य सत्यं सत्यमभवत् ।
अनु खर्गं लोकमविन्दत् । सत्यं ह वा अस्य सत्यं भवति ।
अनु खर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उ चै-
नदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अग्नये स्वाहा सत्याय स्वाहा ।
अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । खर्गाय लोकाय स्वाहा-
ग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति” ॥ ४ ॥ इति ॥

(५) अथ चतुर्थमिष्टिं विधत्ते । “तं मनोऽब्रवीत् । प्रजा-
पते मनसा वै आम्बसि । अहमुवै मनोऽसि । मां नु यजस्व ।
अथ ते सत्यं मनो भविष्यति । अनु खर्गं लोकं वेत्स्यसीति ।

भिरितिभिर्दन्ते । य उ चेना एवं वेद । तास्वन्विष्टि । पष्टो-
हीवरां दद्यात् क० सञ्च । स्त्रियै चाभार० समृद्धौ” ॥ ७ ॥
इति । अपहन्त्यन्ते स्वर्गप्रतिबन्धाः सर्व्वेपि याभिरितिभिः
ताः ‘अपाद्याः’ । अन्यत् सर्व्वमप्यस्मिन्ननुवाके द्वितीयानुवाकव-
द्भाष्येयं । ‘ता वा एताः’ उक्ता दिवःश्चेनयोऽपाद्याश्च द्विविधाः,
अन्तःप्रयोज्या वहिःप्रयोज्याश्चेति । समस्तस्य चातुर्होत्रचय-
वस्य मध्ये प्रयोगो बोधायनवाक्येन पूर्व्वमुदाहृतः । वहिस्तु
स्वर्गकामेन चातुर्होत्रात् पृथगेव प्रयोक्तव्यः ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ।

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

(१) चतुर्थेऽपाद्या इष्टयोभिहिताः । पञ्चमे चातुर्होत्र
चयनमभिधीयते । तत्रादौ चातुर्होत्रमन्त्रान् प्रशंसति । “ब्रह्मा
वै चतुर्होत्रारः । चतुर्होत्रभ्योऽधियज्ञो निर्मितः । नैन० ब्र-
ह्मम् । नाभिचरितमागच्छति । य एवं वेद” इति । य एते
‘चतुर्होत्र’शब्दका मन्त्राः ते ‘ब्रह्मा वै’ परब्रह्मस्वरूपा एव, सर्व्व-
जगत्सृष्टिहेतुत्वात् । दब्रह्मादचतुर्होत्रपञ्चहोत्रषट्त्रयोदशहो-
त्रमन्त्राः सर्व्वेऽपि चतुर्होत्रशब्देनैवोच्यन्ते । एतेषां मन्त्राणां
जगत्सृष्टिहेतुत्वं चतुर्होत्रशब्दवाच्यत्वं च द्वितीयकाण्डस्य द्विती-
यप्रपाठकरूपे होत्रमन्त्रब्राह्मणे वज्रधाप्रपञ्चितं । एतेभ्यः
‘चतुर्होत्रभ्यः’, सर्व्वेऽपि ‘यज्ञोधिनिर्मितः’, एतदपि तत्रैवोक्तं ।

ग्रीष्मप्रत्युत्तरेण परितुष्टः प्रजापतिस्तन्नामैव सर्व्वेषां व्यवहारो-
स्त्विति वरन्ददौ । तथा च तच्चाज्ञातं । त्वं वै मे नेदिष्ठं ऊतः
प्रत्यग्रीषीः । त्वयैनानाख्यातार इति । तस्मान्नु हेनाऽचतुर्हो-
तार इत्याचक्षत इति । तदेतत् 'चतुर्होद्वत्', तच्च प्रपञ्चितत्वा-
दत्र सङ्गृहीतं । यत् तु पञ्चस्वनुवाकेषु होतुः सद्भावात्
'पञ्चहोद्वत्', तदत्र प्रपञ्च्यते । चित्तिस्तुगित्यादिमन्त्राणां
द्वयहोद्वत्तां मध्ये वाचस्यतिहोद्वत्वेनाज्ञातः । वाक्पतिर्होतेति
तस्मिन्ननुवाके समाज्ञानात् । तथा चतुर्होद्वमन्त्रावयवानां
मध्ये पृथिवीर्होतेत्याज्ञातः । पञ्चहोद्वमन्त्रावयवानां मध्ये
अग्निर्होतेत्याज्ञातः । षड्होद्वमन्त्रावयवानां मध्ये वाग्धोतेत्या-
ज्ञातः । सप्तर्होद्वमन्त्रावयवानां मध्ये महाहविर्होतेत्याज्ञातः ।
चतुर्होद्वसञ्ज्ञकानां सर्व्वेषां मन्त्राणामेतदेव पूर्व्वकाण्डोक्त-
वरप्रदाने चतुर्होद्वत्वं । अचोक्तपञ्चविधहोद्वसङ्गावेन पञ्च-
होद्वत्वं च । 'सर्व्व्याहास्यै' इत्यादि पुनर्वचनमुपसंहारार्थं ॥

(१) पुनरपि प्रकारान्तरेण मन्त्रान् प्रशंसति । "एषा वै
सर्व्व्या विद्या । एतद्भेषजम् । एषा पङ्क्तिः स्वर्गस्य लोकस्याञ्ज-
सायनिः स्तुतिः ॥ २ ॥ एतान्दोष्येत्यच्छदिर्दग्धं यावत्तरसम् ।
स्मरेति । अनपत्रवः सर्व्वमायुरेति । विन्दते प्रजाम् । राध-
सोषं नैपत्यम् । ब्रह्मवर्षसी भवति" इति । येयं होद्वम-
न्त्रविद्या 'एषा', एव 'सर्व्वविद्या', अग्नयेवापेक्षितस्य फलस्य
सम्भवात् । 'एतत्' एव मन्त्रजातं, 'भेषजं' सर्व्वानिष्टनिवारकं ।
'एषा' विद्या, पञ्चानुवाकरूपत्वात् 'पङ्क्तिः' । सा च 'स्वर्गस्य

नाश्रितवान् स्वर्ग्यौ च स्वर्गं च प्राप्तवान्, एवमन्योऽपि यथोक्तं
फलं सर्व्वं प्राप्नोति ॥

(३) एवं वज्रधा मन्त्रान् प्रशस्य तैर्मन्त्रैश्चयनं विधत्ते ।
“एतैरग्निं चिन्वीत स्वर्गकामः । एतैरायुष्कामः । प्रजापशु-
कामो वा” ॥ ४ ॥ इति । आयुरादिकामोऽस्त्रिंशयनेऽधि-
कारी ॥

(७) कर्मविधाय तदंशरूपानुपधानविशेषान् विधत्ते । “पु-
रस्ताद्वज्रहोतारमुदञ्चमुपदधाति यावत्पदं । हृदयं यजुषी
पत्न्यौ च । दक्षिणतः प्राञ्चं चतुर्होतारम् । पश्चादुदञ्चं
पञ्चहोतारम् । उत्तरतः प्राञ्चं षष्ठोतारम् । उपरिष्ठात्
प्राञ्चं सप्तहोतारम् । हृदयं यजुषि पत्न्यश्च । यथावकाशं
यहान् । यथावकाशं प्रतिग्रहोक्तं पृषाश्च । सर्वाहास्येता
देवताः प्रोता अभीष्टा भवन्ति ॥ ५ ॥ स देवमग्निं चिनुते”
इति । चितिः सुगित्यादिमन्त्रसङ्घो दशहोता, तन्मन्त्रोपधेया-
पीष्टका दशहोतेत्युच्यते । दशहोतारूपामिष्टकां पूर्व्वस्यां दिशु-
दगपवर्गमुपदधात् । सुवर्षं घर्ममित्याद्यनुवाको हृदयसञ्ज्ञकः ।
तेनोपधेयमपीष्टकारूपं हृदयमित्युपदधात् । अग्निर्यजुर्भिः स-
वितास्त्रोमैः इन्द्र उक्थामदैरित्याद्यनुवाकोक्ताणि मन्त्राणि
यजुर्नामकानि, तैरुपधेयमपि यजुरित्युच्यते । ते ‘यजुषी’ दे
उपदधात् ॥ सेनेन्द्रस्येत्याद्यनुवाकोक्ताः पत्नीसञ्ज्ञकाः, तन्म-
न्त्रैरुपधेया अपि ‘पत्न्यः’ । ते अपि द्वे उपदधात् ॥ तदेवं दश-
होतारमन्त्रैर्दशेष्टकाः, हृदयमन्त्रैः एकैका, यजुर्मन्त्राभ्यां देवपत्नी-

मन्त्राभां दे, इत्येतावतीः पूर्व्यां दिशि 'वावत्पदं' उपदध्यात् ।
 'पदं' उपधानस्नानं, तस्यावत्स्वीकृतं तावत्येव सर्वोपधानमन्त्रार्था-
 वधेत् । एतच्च सर्वं बोधाद्यनः स्वष्टमुदाजहार । ब्रह्मचित्तस्य
 प्रसिद्धं चेत्यकरणं यथा सावित्रस्येतावदेव नामानखेसा भवन्ति,
 अथ पुरसादुदीचीर्दशेष्टका उपदधाति, चित्तिः स्रज्ज्वा देव-
 तयाङ्गिरस्सभुवासीद । चित्तमाज्यतया देवतयाङ्गिरस्य-
 भुवासीदेति दशहृदयेष्टकामुपदधाति । सुवर्णं चर्मं सूरि-
 देवनमित्यनुद्रुत्य देवैः समानशोभ चात्मा जनानामित्यस्यो
 चजुगिष्टके उपदधात्यग्निर्यजुर्भिक्षया देवतयाङ्गिरस्सभुवासीद ।
 सवितासोमैस्तथा देवतयाङ्गिरस्सभुवासीदेत्यथ पञ्चोष्टके उप-
 दधाति । सेनेन्द्रस्य तथा देवतयाङ्गिरस्सभुवासीद । रेना
 हृदस्यतेस्तथा देवतयाङ्गिरस्सभुवासीदेत्येवं पुरसादुपधाव
 दक्षिणस्यां दिशि पृथिवी हातेत्यादिभिश्चतुर्होत्रमन्त्रैस्तत्र
 दृष्टकावन्तरभाविना हृदयमन्त्रैश्चैका अन्तराभां चर्चुभां
 पञ्चोभां च दे दे इत्येवं प्रागववर्गमुपदध्यात् । प्रतोच्यां दि-
 श्यग्निर्होतेत्यादि चतुर्भिर्मन्त्रैः पञ्चहोत्रसंज्ञकैः चतस्र दृष्टकाः
 पूर्ववत्तदनन्तरभाविभिः हृदययजुःपञ्चोमन्त्रैश्चेष्टकाः उदनप-
 वर्गमुपदध्यात् । तदुत्तरस्यां दिशि वाग्घोतेत्यादिभिः षष्ठोऽहम-
 न्त्रैः षष्ठिष्टकाः पूर्ववत्तदनन्तरभाविभिर्हृदययजुःपञ्चोमन्त्रैश्च
 तदिष्टकाश्च प्रागपवर्गमुपदध्यात् । उपरिष्टादित्येवैव मन्त्र-
 देव उपस्रज्यते । अन्तरिक्षस्योपधानयोऽप्यभावात् । अन्-
 दूर्द्धादिगुह्या मध्यदेवे महाहविर्होतेत्यादिभिः सप्तहोत्रसंज्ञकैः

सप्रेष्टकाः पूर्ववत् तदनन्तरभाविभिर्मन्त्रैः हृदयचक्रपञ्चो-
ष्टकाश्च प्राणपर्वर्ममुपदध्यात् । एतदेव विवक्षिता दक्षिणादि-
चतुर्दिग्बलेन हृदयं चक्रूषि पश्यन्त्येत्याद्यात् । सर्व्वेभ्येतेषु
होतृमन्त्रानुवाकेषु अग्निमभागाः वाचस्यते विधेनामन्त्रित्या-
दयोपहमन्त्रास्तैरुपधेयाः, इष्टकाविशेषा अपि ग्रहसंज्ञकाः ।
तान् सर्व्वान् यथावकाशमुपदध्यात् । देवस्य त्वा सवितुः
प्रसवेऽग्निर्गोर्वाज्जम्भा पूष्णोऽश्वस्याभ्यामित्यनुवाकोक्ताः प्रतिग्रह-
मन्त्राः तैरुपधेया, इष्टकाविशेषा अपि प्रतिग्रहाः । सोमं
वृषेति मन्त्रोपधेया इष्टका अपि सोमं 'पृषाः', प्रतिग्रहसोमं
वृषाश्च यथावकाशमुपदध्यात् । एवमुपधाने सत्यस्य वज्रमानस्य
सर्व्वं अपि तत्तन्मन्त्रोक्ता देवतास्तुष्टा अभीष्टफलप्रदाश्च
भवन्ति । ततोऽयं देवैश्च सहितमग्निं चितवान् भवति ॥

(८) अस्य चक्रनक्षत्रसंज्ञायां विधत्ते । “रथसंज्ञितसेतव्यः ।
वज्रो वै रथः । वज्रोऽथैव पापानां भ्रातृव्यः स्मृणुते । पञ्चः
संज्ञितसेतव्यः । एतावान्धै रथः । यावत्पञ्चः । रथसंज्ञितमेव
चिनुते” इति । रथस्य यावद्द्वेष्टोपेक्षितः, तावति द्वेष्टे चय-
ने सति ‘रथसंज्ञितो’ रथतुल्यः, अग्निर्भवति, रथो हि वज्रस्य द-
तोर्वाज्रत्वात् । वज्ररूपरथः दतोऽयमिति श्रुतेः । अतः पापरूपं
वज्रं ‘वज्रोऽथैव’ हिनस्ति । ‘पञ्चः’ ब्रह्मेण रथस्यैकभागवर्त्तिचक्रमु-
च्यते । चक्रपरिमिते द्वेष्टे ‘सेतव्यः’ । यः सैव सति रथसंज्ञितत्वं वि-
दधते । अर्कं यावदस्ति तावादेव रथस्य मुखोऽंशः । अतश्चक्र-
संज्ञितत्वेन रथसंज्ञित एव भवति ॥

(८) एतस्य सयनस्य कर्मविशेषयोगेन फलविशेषं दर्शयति । “इममेव लोकं पशुबन्धेनाभिजयति । अथो जग्निष्टोमेन ॥ ६ ॥ अन्तरिक्षमुक्ष्येन । खरतिरात्रेण । सर्वान् लोकानहीमेन । अथो सचेण” इति । एतच्चयनयुक्तेन पशुबन्धाग्निष्टोमयोरन्यतरेण भूलोकजयः । भूमौ विद्यमाना भोगाः प्राप्यन्ते । सयनयुक्तेनोक्ष्येमान्तरिक्षलोकभोगप्राप्तिः । सयनयुक्तेनातिरात्रेण स्वर्गभोगप्राप्तिः । अहीनसचयोरन्यतरेण सयनयुक्तेन सर्वकामप्राप्तिः ॥

(१०) सयनस्य दक्षिणां विधत्ते । “वरो दक्षिणा । वरेष्वेव वरं स्पृशोति । आत्मा हि वर” इति । ‘वरः’ शब्देन गौरभिधीयते । गौर्वै वर इत्यापस्तम्बेनाभिधानात् । सा हि वर इति श्रुतेः । एवं सति श्रेष्ठेनैव दक्षिणाद्रथ्येण श्रेष्ठं प्रीणयति । श्रेष्ठ ‘आत्मा’, सर्वस्य भोग्यस्य तत्त्वेष्वेवात् । ततः स्वात्मानमेव प्रीणयतीत्युक्तं भवति ॥

(११) पश्चान्तरमाह । “एकविंशतिर्दक्षिणा ददाति । एकविंशो वा इतः स्वर्गो लोकः । प्र स्वर्गं लोकमाप्नोति ॥ ७ ॥ असावादित्य एकविंशः । अमुमेवादित्यमाप्नोति” इति ॥ भूलोकमारभ्य सत्यलोकान्ताः सप्तलोकाः । ते प्रत्येकमुत्तमाधममध्यमभोगेन त्रिविधः । तथा सति सत्यलोके योऽयमुत्तमभोगयुक्तश्चरमः स्वर्गः । सोऽयमधमभूलोकमपेक्ष्यैकविंशतिसङ्ख्यापूरको भवति । अतः सङ्ख्यासाम्यात् प्रकृतं स्वर्गमाप्नोति । दादन्नमासाः पञ्चतवस्तय इमे लोकाः असावा-

दित्य एकविंश इति श्रुतेः । आदित्यस्यैकविंशत्वात् सङ्ख्यासाम्येन तं प्राप्नोति ॥

(१२) पचान्तरं विधत्ते । “शतं ददाति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति” इति । यथा गवामेकविंशत्या स्वर्गादित्यप्राप्तिः । तथा गवां शतेनायुरिन्द्रिययोः प्रतिष्ठितत्वं भवति ॥

(१३) पचान्तरं विधत्ते । “सहस्रं ददाति । सहस्रसंमितः स्वर्गो लोकः । स्वर्गस्य लोकस्याभिजित्यै” इति । स्वर्गभोग्यद्रव्याणां बहुमूल्यत्वात् ‘स्वर्गस्य’ सहस्रसंमितत्वं । अतः सहस्रदानेन स्वर्गाभिजयः । त एते पचाः ब्रह्मनुसारेण वि-
कल्पिताः ॥

(१४) एवं पचान्तरं विधत्ते । “अश्विष्टकं दक्षिणा ददाति । सर्वाणि वयाऽसि ॥ ८ ॥ सर्वस्याष्टौ । सर्वस्यावरुधे” इति । एकैकामिष्टकामश्वित्यर्थे ‘अश्विष्टकं’ इति शब्दः, प्रतीष्टकमेकैका गौर्देया । तासु गोषु ‘सर्वाणि वयाऽसि’ सम्पादनीयानि । वयोविभेषाद्यापस्तम्बेन दर्शिताः । एकहायनप्रभृत्या पञ्चहायनेभ्यो वयाऽसीति । तच्च सर्वभोगप्राप्त्यै तदश्रीकाराय च भवति ॥

(१५) इष्टका सङ्ख्याया सङ्ख्येयानां गवामस्त्राभे पचान्तरदयं विधत्ते । “यदि न विन्देत । मन्यानेतावतो दद्यादोदनाम्वा । अश्रुते तं कामम् । यस्यै कामायाग्निस्वीयते” इति । यदि दरिद्रो मास्तावतीर्णं लभेत । तदा यावत् इष्टकाः ‘एताव-

तः 'मन्वाज्' 'मोदमान्वा' 'दद्यात्' । चीरादौ द्रवद्रव्ये
ब्रह्मपिष्टमिश्रेण निष्पन्नो 'मन्यः' एतद्दानेनापेक्षितं 'कामं'
प्राप्नोति ॥

(१६) वैकृष्णिकीं दक्षिणां विधाय निवर्ततां विधत्ते । "पठो-
हीन्वन्तर्वतीं दद्यात् । सा हि सर्व्याणि वयाऽऽशि । सर्व्यसाध्वै ।
सर्व्यस्यावरुध्ये" ॥ ८ ॥ इति । 'तु'शब्दे विकृष्णनिवृत्त्यर्थः ।
चतुर्वर्षा गौः 'पठोही', सा च 'अन्तर्वती' गर्भिणी । तस्यां
दत्तायां 'सर्व्याणि वयाऽऽशि' दत्तानि भवन्ति । एकशत-
नादीनां तच्च सम्भवात् । तच्च सर्व्यस्य भोगस्य प्राप्त्यै वशी-
काराय च भवति ॥

(१७) द्रव्यान्तरं विधत्ते । "हिरण्यं ददाति । हिरण्यज्यो-
तिरेव खर्गं लोकमेति" इति । हिरण्यसदृशं ज्योतिर्धनस्यैव
'हिरण्यज्योतिः' । तादृशो भूत्वा 'खर्गं' प्राप्नोति ॥

(१८) द्रव्यान्तरं विधत्ते । "वासो ददाति । तेनाहुः प्र-
तिरते" इति । वाससो दीर्घत्वादायुर्दृष्टिहेतुत्वं, अदुर्लभं बोधा-
यमेव वेदिं विविमीते वेदिं तृतीये यजेतेति विज्ञायते । तस्मा-
त्सौमिकं मानमेतावदेव नानासौमिकात् प्रकृतात् तृतीयांशः,
स प्रक्रमः स्यात्तेन वेदिं विविमीत इति ॥

(१९) तदेतद्विधत्ते । "वेदिं तृतीये यजेत । चिषाद्यादि
देवाः । स सत्यमग्निश्चिनुते" इति । सौमिकवेद्यासूतीयेर्दे-
वयज्ञं कृत्वा तच्च 'यजेत', अंशचये चिषाद्या विद्यते । तथा च
सत्यया सत्यमेतदिति देवा विश्वसन्ति । अत एव तच्च तथा-

आयते । चिराद् । चिरत्यादि देवाः इति । चिरैवति ।
चिरत्यादि देवा इति । तस्मात् तृतीयभागेन सत्या
सहितोऽग्निश्चितो भवति । अग्नौ न किञ्चिदप्यमृतं वैक-
ल्प्यं भवतीत्यर्थः । पूर्वेष्वेवमेव लोकं पशुबन्धनेत्यादिना
पशुबन्धाग्निष्टोमादावेतच्चयनमभ्युपगतं, तत्र पशुबन्धपक्ष एव
वेदिद्वतीयत्वविधानं व्यवस्थापयन्ति । तदेतत्पशुबन्धे ब्रा-
ह्मणं ब्रूयात् । नेतरेषु यज्ञेष्विति । 'तदेतत्' ब्राह्मणं
वेदिद्वतीयत्वविधिवाक्यं पशुबन्धादितरेष्वग्निष्टोमादिषु न
ब्रूयात् ॥

(१०) यज्ञसभाचामानतेभ्यो विद्वज्ज्ञो दक्षिणां विधत्ते ।
“यो ह वै चतुर्होतृगणसवनं तर्पयितव्यान् वेद ॥ १० ॥ तृष-
ति प्रजया पशुभिः । उपैतः सोमपीथो नमति । एते वै
चतुर्होतारोऽनुसवनं तर्पयितव्याः । ये ब्राह्मणा वज्रविदः ।
तेभ्यो यदक्षिणा न गयेत् । दुरिष्टः स्यात् । अग्निमस्र-
वृद्धीरन् । तेभ्यो यथाश्रद्धं दद्यात् । स्विष्टमेवैतत् क्रि-
यते । नास्याग्निं वृद्धते” ॥ ११ ॥ इति । चतुर्होतृम-
न्नाचामभिमानिनो देवाः प्रातःसवनादिषु प्रतिषवनं तृप्तिं
प्रापणीया इति 'यो वेद' । स 'प्रजया पशुभिः' च
तृषति सोमपानफलमपि 'एनं' 'उपनमति' । के चतु-
र्होतृदेवा इति तदुच्यते । सभाचामुपविष्टा, 'वज्रविदः' वेद-
ब्राह्मणाभिजाः, 'ब्राह्मणाः' एव ते चतुर्होतृदेवाः । 'तेभ्यो' दक्षि-
णाया अदाने अनुष्ठितं पशुबन्धाग्निष्टोमादिकर्म 'दुरिष्टं स्यात्' ।

‘अस्य’ यजमानस्य, एतं चितमग्निमपि ते विनाशयेयुः । तस्मात्
स्वकीयश्रद्धानुसारेण दक्षिणायां दत्तायां दोषद्वये न भ-
वतः ॥

(२१) दृष्टकानामुपादानद्रव्यं विधत्ते । “हिरण्येष्टको
भवति । यावदुत्तममङ्गुलिकाण्डं यज्ञपुरुषा सञ्चितम् । तेजो
हिरण्यम्” इति । हिरण्येन निर्मिता दृष्टका चस्याग्नेः शेषं
‘हिरण्येष्टकः’ । त्रिष्वङ्गुलिपर्वस्य उत्तममङ्गुलिपर्वयावद्भवति
तावद्विष्टकायाः परिमाणं । तच्च यज्ञपुरुषस्य पर्वणा सदृशं
भवति । ‘हिरण्यं’ च तेजोरूपत्वात् प्रशस्तं ॥

(२२) तस्य हिरण्यस्यालाभे घृतेनाक्ताः शर्करा विधत्ते ।
“यदि हिरण्यं न विन्देत् । शर्करा अक्ता उपदध्यात् । तेजो
घृतम् । स तेजसमेवाग्निं चिनुते” इति । घृतस्य तेजो-
रूपत्वात् तेनाक्तानां शर्कराणामुपधाने चितोऽग्निः स ‘तेजो’
भवति ॥

(२३) अथ विकल्पितं चयनाङ्गं विधत्ते । “अग्निं चित्वा
सौचामण्या यजेत मैत्रावरुणा वा । वीर्येण वा एष यज-
ते । योऽग्निं चिनुते ॥ यावदेव वीर्यम् । तदस्मिन् दधाति”
इति । सौचामणीसंहितायां स्वादीं लेत्यनुवाक्येन ब्राह्मणे नि-
म्नस्य सुषुवाणस्य यस्मिन् यूपेऽवित्यनुवाकाभ्यां च विहिता ।
वेयमत्र चयनादूर्ध्वमङ्गुलेनानुष्ठेया यदा मैत्रावरुणा मिषा
तदङ्गुलेनानुष्ठेया तदनुष्ठानेन यदीर्यं चयनेन विनष्टं तत् पुनः
सम्पादितं भवति ॥

सञ्ज्ञाता देवमायया । 'सर्व्वास्ताः' इति । 'पा५सवः' परमासवः ।
ते च मनुष्यादिभिः सञ्ज्ञातुमशक्यत्वात् 'देवमायया' परमेश्व-
रब्रह्मा दुर्घटकारिण्या, 'सञ्ज्ञाता' यावन्तो भवन्ति, ताः सर्व्वा
इत्यादि पूर्व्ववत् ॥

(४) अथ चतुर्थमाह । "यावन्त ऊषाः पशूनाम् । पृथिव्यां
पुष्टिर्हिताः । सर्व्वास्ताः" इति । 'पशूनां' गवादीनां पुष्टिका-
रित्वेन पुष्टिरूपाः । 'पृथिव्यां हिताः' अवस्थिताः । 'ऊषाः'
शारद्विज्ञेया, 'यावन्तः' सन्ति ताः सर्व्वा इत्यादि ॥

(५) अथ पञ्चममाह । "यावतीः सिकताः सर्व्वाः । च-
क्षुन्तश्च या त्रिताः । सर्व्वास्ताः" इति । जलमध्ये भूम्वां वा
अवस्थिताः 'सिकताः' ॥

(६) अथ षष्ठमाह । "यावतीः बर्कराः पृथ्वी । अस्यां पृ-
थिव्यामधि ॥ २ ॥ सर्व्वास्ताः" इति । दार्ढ्यार्थं 'पृथिव्यां' उप-
र्यवस्थिताः क्षुद्रपाषाणाः ॥

(७) अथ सप्तममाह । "यावन्तोऽश्मानोऽस्यां पृथिव्याम् ।
प्रतिष्ठासु प्रतिष्ठिताः । सर्व्वास्ताः" इति । भूमेरुपरि 'प्रति-
ष्ठासु' दृढस्वस्तीषु अवस्थिताः 'अश्मानः' प्रौढाः पाषाणाः ॥

(८) अथाष्टममाह । "यावतीर्वीरुधः सर्व्वाः । विठिताः
पृथिवीमनु । सर्व्वास्ताः" इति । 'पृथिवीमनु' प्राप्य तत्र तत्र
विज्ञेयेषावस्थिता 'वीरुधः' वन्यः ॥

(९) अथ नवममाह । "यावतीरोषधीः सर्व्वाः । विठिताः
पृथिवीमनु । सर्व्वास्ताः" इति ॥ ३ ॥ 'ओषधीः' प्रीक्षादयः ॥

(१०) अथ दशममाह । “यावन्तो वनस्पतयः । अस्यां पृथिव्यामधि । सर्वास्ताः” इति । ‘वनस्पतयः’ अश्वत्थपगसादयः ॥

(११) अथैकादशमाह । “यावन्तो ग्राम्याः पञ्चवः सर्वे । आरण्याश्च ये । सर्वास्ता” इति । गवास्यादयः ‘ग्राम्याः’ उद्गादयः ‘आरण्याः’ ॥

(१२) अथ द्वादशमाह । “ये द्विपादस्तुष्यादः । अपाद उदरसर्पिणः । सर्वास्ताः” इति । ‘द्विपादः’ मनुष्याः पक्षिणश्च । ‘स्तुष्यादः’ गवादयः । पादरहिता, उदरेणैव गच्छन्तः । सर्पजलूकादयः ॥

(१३) अथ त्रयोदशमाह । “यावदाञ्जनमुच्यते ॥ ४ ॥ देवचा यच्च मानुषम् । सर्वास्ता” इति । ‘देवचा’ देवेषु चक्षुषि प्रक्षेपणीयं ‘आञ्जनं’ यावत्, ‘उच्यते’ । यदपि ‘मानुषं’ मनुष्यैः प्रक्षेपणीयं, त्रिककुत् पर्वतादिजन्यं ‘आञ्जनं’ ॥

(१४) अथ चतुर्दशमाह । “यावत् कृष्णाय सः सर्वम् । देवचा यच्च मानुषम् । सर्वास्ता” इति । ‘देवचा’ देवलोके कृष्णवर्षेणायसा निर्मितमायुधादि ‘मानुषं’ च, कुठारादि ॥

(१५) अथ पञ्चदशमाह । “यावत्सोहायसः सर्वम् । देवचा यच्च मानुषम् । सर्वास्ताः” इति । ‘सोहायसं’ ताम्रजन्यं पात्रं ॥

(१६) अथ षोडशमाह । “सर्वः सीसः सर्वं त्रपु । देवचा

रो यच्च ग्रीयते । सर्व्वास्ताः” इति । अन्नरिचसञ्चारिचः सूर्य-
रश्मयः ‘मरीचयः’, घनीभावरहितो जलपरमाणुसमूहोऽधः-
पतः ‘नीहारः’ ॥

(८) अथाष्टममाह । “सर्व्वा विद्युतः सर्व्वाग्नस्त्वनयिद्वन् ।
द्वादिनीर्यच्च ग्रीयते । सर्व्वास्ताः” इति । ‘विद्युतः’ चञ्चलप्रभाः,
‘स्त्वनयिद्ववः’ मेघाः, ‘द्वादिन्यः’ गर्जनानि, यदपि ‘ग्रीयते’
अग्न्यादिरूपेणाधःपतति ॥

(९) अथ नवममाह । “सर्व्वाः स्रवन्तीः सरितः । सर्व-
मप्यु चरच्च यत् । सर्व्वास्ताः” इति ॥ ३ ॥ ‘स्रवन्तीः’ ‘स्रि-
तः’ गोदावर्यादयः । ‘अप्यु चरं’ मत्स्यादिकं ॥

(१०) अथ दशममाह । “यास्य कूषा यास्य नाद्याः स-
मुद्रियाः । यास्य वैव्रन्तीरुतप्रासचोर्थाः । सर्व्वास्ताः” इति ।
कूपे नद्यां समुद्रे वैव्रन्ते चावस्थिता आपः । कूषाद्याः ‘प्रास-
चीः’ प्रकर्षेण समन्तादन्योन्यं समवेता आपः ॥

(११) अथैकादशमाह । “ये चोत्तिष्ठन्ति जीमूताः । यास्य
वर्षन्ति वृष्टयः । सर्व्वास्ताः” इति । ‘जीमूता’ मेघाः, ‘उत्ति-
ष्ठन्ति’ ऊर्द्धं घनीभूतास्तिष्ठन्ति, ‘वृष्टयो वर्षन्ति’ भूमौपतन्ति ॥

(१२) अथ द्वादशमाह । “तपस्तेज आकाशम् । यथा-
काशे प्रतिष्ठितम् । सर्व्वास्ताः” इति । ‘तपः’ सन्नापः, ‘तेजः’
प्रकाशः, ‘आकाशं’ अवकाशः, यदप्यन्यदन्धकारादिकं, ‘आकाशे
प्रतिष्ठितं’ ॥

(१३) अथ त्रयोदशमाह । “वायुं ववाप्सि सर्व्वाणि ॥ ४ ॥

अन्तरिक्षचरं यत् । सर्वास्ताः” इति । यो ‘वायुः’ ये च सर्वे पक्षिणः । ‘यच्च’ अन्यश्चराक्षसादिकं ‘अन्तरिक्षचरं’ ॥

(१०) अथ चतुर्दशमाह । “अग्निं सूर्यं चन्द्रम् । मित्रं वरुणं भगम् । सर्वास्ताः” इति । अग्न्यादयः देवताविशेषाः ॥

(१५) अथ पञ्चदशमाह । “सत्यं अद्वी तपो दमम् । नाम रूपञ्च भूतानाम् । सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा । उप कामदुघा दधे । तेनर्षिणा तेन ब्रह्मणा । तथा देवतयाङ्गिरस्वह्रुवासीद” इति ॥ ५ ॥ ‘भूतानां’ प्राणिनां सम्बन्धीनि सत्यवचनादीनि ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ।

अथ अष्टमोऽनुवाकः ।

(१) सप्तमे मध्यमलेखायामुपधानमग्न्या उक्ताः । तदभ्यन्तरलेखायां उपधानमग्न्या अष्टमेऽभिधीयन्ते । यदुक्तं बोधायनेन । अथाभ्यन्तरलेखायामुपदधाति सर्वान् दिवः सर्वान् देवान् दिवि इति । तच्च प्रथमं मन्त्रमाह । “सर्वान् दिवः सर्वान् देवान् दिवि । यच्चान्तर्भूतं प्रतिष्ठितम् । सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा । उप कामदुघा दधे । तेनर्षिणा तेन ब्रह्मणा । तथा देवतयाङ्गिरस्वह्रुवासीद” इति । कृत्स्नमपिद्युलोकं तस्मिन्निवस्थितान् ‘सर्वान्’ अपि ‘देवान्’ अन्यदपि तस्य लोकस्थान्तर्निवृत्तमानं स्थिरत्वेन स्थितं, ‘सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा’ इति पूर्ववत् ॥

ता न भवन्ति । किन्तु शुक्ल कृष्णपक्षरूपेण विस्लेषाकारा ये ते
'केवलाः' 'अर्द्धमासाः' ॥

(८) अथाष्टममाह । "सर्वानृतृन्त्सर्वान्मासान् । संवत्सरश्च
केवलम् । सर्वास्ताः" इति । युगरूपेण सङ्गीभावं अप्राप्य प्रभ-
वविभवादि विस्लेषाकारेणैव विवक्षितः । केवलः संवत्सरः ॥

(९) अथ नवममाह । "सर्वं भूतं सर्वं भव्यम् । य-
च्चातोऽधिभविष्यति । सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा । उप कामदु-
घा दधे । तेनर्षिणा तेन ब्रह्मणा । तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भु-
वासीद" इति ॥ ३ ॥ 'भूतं' अतीतं, 'भव्यं' वर्त्तमानं, 'अतः'
उभयस्मात्, 'अधि' उपरि, 'यद्भविष्यति' त्रिविधकालवर्त्तिजग-
द्रूपाः, ताः सर्वाः 'कामदुघा' 'इष्टकाः' कृत्वा उपदधे इष्टके
'तेनर्षिणा' मन्त्रदर्शिना, 'तेन ब्रह्मणा' मन्त्रेण तथा त्व-
दभिमानिन्या 'देवतया' उपहिता त्वमङ्गिरोभिः उपहिते
च निश्चला अत्र तिष्ठ ॥

इति अष्टमोऽनुवाकः ।

अथ नवमोऽनुवाकः ।

(१) अभ्यन्तरलेखाया मुपधानार्था मन्त्रा अष्टमेऽभिहिताः ।
नवमे ब्रह्मणा पठनीया मन्त्रा उच्यन्ते । यदुक्तं बोधायनेन ।
दक्षिणाकाले ब्रह्मासदस्यासीनो वैश्वसृजं व्याचष्टे च्छर्चां प्राची-
महतोदिगुच्यते इति ऋचुपचोऽर्द्धर्चशो ब्राह्मणे वाक्यश्रुत्या

अध्वर्युः प्रतिगृणात्यो ब्रह्मन् । अतं ब्रह्मन् सत्यं ब्रह्मन् इति ।
तच्च प्रथमं मन्त्रमाह । “अर्चा प्राची महती दिगुच्यते । द-
क्षिणामाहुर्यजुषामपाराम् । अथर्वणामङ्गिरसां प्रतीची । वा-
ज्रामुदीची महती दिगुच्यते” इति । अगभिमानिदेवतानां
प्राचीदिक्प्रियेत्यभिधेयैः ‘उच्यते’, अत एव सा दिक् ‘महती’ ।
यजुरभिमानिदेवतानां दक्षिणादिक्प्रिया, सा च पाररहिता
अतिविस्तीर्णा । अथर्वाङ्गिरोनामकदिविधमस्माभिमानिदेवता-
नां प्रतीचीदिक्प्रिया । वामाभिमानिदेवतानां उदीचीदिक्-
प्रिया, सा च ‘महती’ सुषैरभ्यधिका । एनास्तुर्वेदाभिमानि-
देवता आदित्यश्च प्राच्यादिदिक्ष्ववस्थाय सेवन्ते । एतच्छब्दोना
असौ वा आदित्यो देवो मध्वित्यस्यां मधुविद्यायां ब्रह्मप्रपञ्चेना-
ममन्ति ॥

(२) अथ द्वितीयमाह । “अग्निः पूर्वाह्णे दिवि देव
ईयते । यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अहः । सामवेदेनास्तमये मणी-
यते । वेदैरष्टून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः” इति । ‘दिवि’ वर्त्तमान
आदित्यो देवः, ‘पूर्वाह्णे’ काले अग्नेदेवताभिः सह गच्छति ।
‘अहः’ मध्यमे भागे यजुर्वेद देवतायाः समोपे अवतिष्ठते ।
‘अस्तमयकाले’ सामवेददेवतया पूज्यते । तदेवं त्रिभिर्वेदैरभि-
ष्टुतः ‘सूर्यः’ सर्व्वदा गच्छति ॥

(३) अथ तृतीयमाह । “अग्नेः जाताः सर्व्वे मूर्ति-
माहुः । सर्व्वा गतिर्याजुषी हैव ब्रह्मत् ॥ १ ॥ सर्व्वे तेजः वा-
मरूप्यः ह ब्रह्मत् । सर्व्वः हेतुं ब्रह्मणा हैव सृष्टम्” इति ।

सत्यवदनं 'विश्वसृजः' अनुष्ठितवन्तः । तदेव 'सत्यं' एषां विश्व-
सृजां होत्राख्यच्छलिङ्गं आसीत् ॥

(७) अथ सप्तममाह । “अमृतमेभ्य उदगायत् । सहस्रं
परिवत्सरान् । भूतः ह प्रस्रोतैषामासीत् । भविष्यत् प्रति
साहरत्” इति । यदेतत् 'अमृतं' देवैः पेयं पीयूषं तदेतत्
'एभ्यः' विश्वसृज्याः सहस्रं, सङ्ख्याकान् 'परिवत्सरान्', उद्गाता-
भूत्वा औद्गात्रमकरोत् । यत् 'भूतं' अतीतकालस्वरूपं, तत्
'एषां' विश्वसृजां प्रस्रोत्राख्यच्छलिङ्गं 'आसीत्' । यत् तु
'भविष्यत्' कालरूपं तत् प्रतिहर्ता भूत्वा प्रतिहरणाख्य-
सामांशगानरूपं कर्म अकरोत् ॥

(८) अथाष्टममाह । “प्राणो अध्यर्च्युरभवत् । इदं सर्वं
सिषासताम् ॥ ३ ॥ अपानो विद्वानावृतः । प्रतिप्रातिष्ठध्वरे”
इति । 'इदं' 'सर्वं' ह्यत्त्रमेतत् सत्त्वं 'सिषासतां' अन्तर्गम्यन्तं
कर्तुमिच्छतां विश्वसृजां, 'प्राणः' वायुरेव 'अध्यर्च्युरभवत्' ।
योऽयं 'अपान' वायुः, 'विद्वान्' प्रयोगाभिज्ञः, सोऽयं 'आवृतः'
साकल्येन आर्त्विज्यार्थं वृतः सन्, 'अध्वरे' सोमयागे, स्वयं प्रति-
प्रस्थाता भूत्वा 'प्रतिप्रातिष्ठत्' प्रतिप्रस्थातृकर्म अकरोत् ॥

(९) अथ नवममाह । “आर्त्तवा उपगातारः । सद-
स्या ऋतवोऽभवन् । अर्द्धमासाश्च मासाश्च । समसाध्यर्च्यवोऽभ-
वन्” इति । 'आर्त्तवाः' तत्तद्दुतुयोग्याः पदार्थाः 'उप-
गातारः' 'अभवन्' । सामगेषु गायत्सु तदुत्साहार्थं हो इति
शब्दमुच्चारयन्तः 'उपगातारः', ये तु वसन्तादयः 'ऋतवः', ते

‘सदस्याः’ यज्ञसदस्यवस्थिता वज्रविधाम्राह्मणाः कर्षोपदेष्टारः,
 ‘अभवन्’ । चतुर्विंशतिः ‘अर्द्धमासा’ द्वादशमासाद्यमसैर्होतारः
 ‘समसाध्वर्यु’सञ्ज्ञका ‘अभवन्’ ॥

(१०) अथ दशममाह । “अश्वसूद्रह्मणस्तेजः । अश्वावाको-
 ऽभवद्यज्ञः । अतमेषां प्रशास्तासीत् । यद्विश्वसृज आसत्” इति ।
 ॥ ४ ॥ विश्वसृजां यत् ‘तेजः’ तद्वाह्मणाच्छस्याख्यश्चलिभूत्वा
 ब्रह्मसम्बन्धिशास्त्राणि ‘अशंसत्’ । विश्वसृजां सम्बन्धि यत् ‘यज्ञः’,
 तत् ‘अश्वावाकाख्यश्चलिग्’ ‘आसीत्’ । विश्वसृजां सम्बन्धियदु-
 ताख्यं मानसं यथार्थचिन्तनं तदेषामुत्तिजां प्रशास्ताख्य-
 चलिग् ‘आसीत्’ ॥

(११) अथैकादशमाह । “ऊर्ग्याजानमुदवहत् । भुवगोपः
 सहोऽभवत् । ओजोभ्यष्टौद्वाब्णः । यद्विश्वसृज आसत्” इति ।
 या इयं ‘ऊर्ग्’ विश्वसृजां सम्बन्धोरसः, सोऽयं ‘राजानमुदवहत्’
 आसन्दीरूपेण सोममूर्द्धं धृतवान् । यदेषां ‘सहः’ बलं तत्
 ‘भुवगोपनामकः’ भूत्वा भुवाख्ययदस्य रक्षकः ‘अभवत्’ । ‘विश्व-
 सृजः’ ‘यदोजः’ सामर्थ्यं ‘आसत्’ सम्पादितवन्तः तत् ‘ओजः’
 याब्णस्तदाख्यश्चलिभूत्वा अभिषवहेतुनां याब्णस्तुतिमकरोत् ॥

(१२) अथ द्वादशमाह । “अपचितिः पोत्रीयामयजत् ।
 नेष्ट्रीयामयजत्त्रिषिः । आग्नीध्रादिदुषी सत्यम् । अद्धा हैवा-
 यजत्स्वयम्” इति । येयं विश्वसृजां ‘अपचितिः’ पूजा येयं
 पोत्राख्यश्चलिग्भूत्वा पोहसम्बन्धिर्नो याज्यां पठितवान् । या च
 विश्वसृजां ‘त्रिषिः’ दीप्तिः, येयं नेष्ट्राख्यश्चलिग्भूत्वा नेष्टृस-

मन्त्रिणीं चाज्यामपठत् । या विश्वसृजां 'अद्वा' वा 'स्रवं'
आग्नीभाख्यच्छतिग्भूत्वा 'आग्नीधात्' निमित्तभूतात् यत्
'सत्यं' अवश्यानुष्ठेयं कर्म तत् 'विदुषी' सन्ती 'अयजत्'
याज्यामपठत् ॥

(१२) अथ त्रयोदशमाह । "इरा पत्नी विश्वसृजाम् । आ-
कूतिरपिनङ्ठविः ॥ ५ ॥ इभः इ चुक्षेभ उये । दृष्ट्वा वा-
वहतामुमे" इति । येयं 'इरा' अन्नभूता सेयं 'विश्वसृजां' 'पत्नी'
वभूव । येयं 'आकूतिः' एषां सङ्कल्परूपा सेयं 'हविः' 'अपिनद्'
दासीभूत्वा पेषणमकरोत् । या 'जुत्' या च 'दृष्ट्वा' ते उभे
उपरूपे सत्यौ 'इभं' 'आहवतां' भारेण समानीतवत्यौ ॥

(१४) अथ चतुर्दशमाह । "वागेषां सुब्रह्मण्यासीत् ।
हन्द्दोयोगान् विजानती । कल्पतन्त्राणि तन्वानाहः । व-
स्यांस्य सर्वशः" इति । येयं 'एषां' विश्वसृजां 'वाक्' सेयं सुब्रह्म-
ण्याख्या देवता 'आसीत्', तदुपलक्षितः सुब्रह्मण्याख्यच्छतिग् भवि
'आसीत्' । कीदृशी 'सुब्रह्मण्या' । 'हन्द्दोयोगान्' 'विजानती',
माययादिहृन्दसां सम्बन्धिविशेषान् विजानती, तथा 'कल्-
पतन्त्राणि' कल्पेषु प्रोक्तान् प्रयोगविशेषान्, 'अहः' 'संसाह'
आग्निष्टोमोक्त्यादिरूपान् सर्वात्मना 'तन्वाना' विस्तारयन्ती ॥

(१५) अथ पञ्चदशमाह । "अहोरात्रे पशुपाख्यौ । मूकनीः
मेव्या अभवन् । मृत्युस्तदभवद्वाता । शमितोषो विशां पतिः"
इति ॥ ६ ॥ यावेतौ अहोरात्राख्यौ काष्ठविशेषौ तावचापेक्षितौ
पशूनां पाख्यौ सम्पद्ये । ये च मुहूर्ताख्याः काष्ठविशेषाः मे

SANSKRIT WORKS PUBLISHED,

IN THE OLD SERIES.

	Former Price.	Reduced Price.
The first two Lectures of the Sanhitá of the Rig Vêda, with the commentary of Mádhava Áchárya, edited by Dr. E. Röer, Nos. 1 to 4.	4 0 0	2 8
The Brihad Aranyaka Upanishad, with the commentary of S'ankara Achárya, and the Gloss of Ananda Giri, edited by Dr. E. Röer, Nos. 5 to 13, 16 and 18. (<i>Out of Print.</i>)		
An English Translation of the above Upanishad and Commentary. Complete in XI. Fasciculi, Nos. 27, 38 and 135.	3 0 0	1 10
The Chhándogya Upanishad, with the Commentary of S'ankara Achárya, and the Gloss of Ananda Giri, edited by Dr. E. Röer. Complete in 7 Fasc. Nos. 14, 15, 17, 20, 23 and 25. (<i>Out of Print.</i>)		
An English translation of the Chhándogya Upanishad of the Sama Veda, by Bábu Rájendralála Mitra. Complete in 2 Fasciculi Nos. 78 and 181.		1 6
The Taittiriya, Aitareya and Svetás'watara Upanishads, with commentary, &c. Complete in 3 Fasc. Nos. 22, 33, and 34. (<i>Out of Print.</i>)		
The I's'a, Kéna, Katha, Pras'na, Mundaka, and Mándukya Upanishads, with commentary, &c. Edited by Dr. E. Röer, Complete in 6 Fasc. Nos. 24, 26, 28, 29, 30 and 31. (<i>Out of Print.</i>)		
The Taittiriya, Aitareya, Svetás'watara, Kéna, I's'a, Katha, Pras'na, Mundaka and Mándukya Upanishads. Translated from the Original Sanskrit, by Dr. E. Röer, Complete in 2 Fasc. Nos. 41 and 50.	0 0 0	1 6
Division of the Categories of the Nyáya Philosophy, with a commentary and an English Translation, by Dr. E. Röer. Complete in 2 Fasc. Nos. 32 and 35. (<i>Out of Print.</i>)		
The Sáhitya-Darpana, by Viswanátha Kavirája, with English Translation by J. A. Ballantyne, L.L. D. Complete in 5 Fasc., Nos. 36, 37, 53, 54, 55 and 212. (<i>Out of Print.</i>)		
Chaitanya Chandrodaya Nátaka of Kavikarnapura, edited by Bábu Rájendralál Mitra. Complete in 3 Fasc. Nos. 47, 48 and 80.	3 0 0	1 10
Uttara Naishadha Charita, by S'ri Harsha, with Náráyana's commentary, edited by Dr. E. Röer. Complete in 12 Fasc. Nos. 39, 40, 42, 45, 46, 52, 67, 72, 87, 90, 120, 123 and 124.	12 0 0	12 8
Sánkhya-Pravachana-Bháshya, edited by Fitz-Edward Hall, M. A. Nos. 94, 97 and 141. (<i>Out of Print.</i>)		
Sarvadars'ana-Sangraha; or an Epitome of the different systems of Indian Philosophy, by Mádhvaráchárya, edited by Pandita Is'warachandra Vidyáságara. Complete in 2 Fasc. Nos. 63 and 142. (<i>Out of Print.</i>)		
The Súrya-Siddhánta, with its Commentary the Gúdhártha Prakás'aka, edited by Fitz Edward Hall, M. A. Complete in 4 Nos. 79, 105, 115 and 146. (<i>Out of Print.</i>)		
The Tale of Vāsavadattá, by Subandhu, with its Commentary, edited by F. E. Hall, M. A. Complete in 3 Fasc. Nos. 116, 130, 148.		1 10
The Elements of Polity, by Kámandakí with Commentary by Pandit Ram Narayan Vidyaratna, edited by Bábu Rájendralála Mitra. Complete in 2 Fasc. Nos. 19 and 179.		1 6
The Márkandeya Purána. Edited by the Rev. K. M. Banerjee. Complete in 7 Fasciculi, Nos. 114, 137, 140, 163, 169, 177 and 183.		6 8
The VEDÁNTA SÚTRA. Commenced by DR. RÖER, and completed by Pandita Rámanáráyana Vidyaratna. Complete in 13 Fasc. Nos. 64, 89, 172, 174, 178, 184, 186, 194, 195, 198, 199, 200 and 201,		6 2

“विश्वमेवाननु प्रजायते । ब्रह्मचः सायुज्यम् । सलोकतां यन्ति ।
 एतासामेव देवतानां सायुज्यम् । सार्ष्टितां समानलोकतां
 यन्ति । य एतदुपयन्ति । येनैतत् प्राहुः । येभ्यश्चैतत् प्राहुः”
 इति ॥ ८ ॥ ‘ये’ मनुष्याः ‘एतत्’ सहस्रसंवत्सरस्य ‘उपयन्ति’
 समुतिष्ठन्ति, ‘ये’ च अध्यापकाः एतद्ब्रह्मजातं ‘प्राहुः’ । ‘येभ्यः’ च
 त्रिव्येभ्यः एतद्ब्रह्मजातमाहुः, एतानुष्ठातृनध्यापकान् त्रिव्यां च
 ‘अनु’सृत्य ‘विश्वं’ ‘प्रजायते’ । तथानुष्ठातारः साक्षाद्विश्वं कर्त्तारः
 अध्यापकास्तदनुष्ठानद्वारा कर्त्तारः त्रिव्यास्तु प्रथमतस्तदनुष्ठान-
 प्रकारान्तरं विदित्वा तथानुष्ठाय पक्षाद्विश्वं कर्त्तारः तदेवं
 साक्षात् परम्परया वा तान् सर्वाननुसृत्य विश्वं प्रजायते । किञ्च
 देहपातादूर्ध्वं ‘ब्रह्मचः’ चतुर्थस्य, ‘सायुज्यं’ तादात्म्यं, ‘सलो-
 कतां’ समानलोकनिवासं, वा प्राप्नुवन्ति । किञ्च ‘एतासामेव’
 आदित्यानां ‘देवतानां’, ‘सायुज्यं’ तादात्म्यं, ‘सार्ष्टितां’ समान-
 श्रम्योपेतत्वं, ‘सलोकतां’ समानलोकनिवासं, वा प्राप्नुवन्ति । तत्र
 कर्मानुष्ठानात् वृत्तितारतम्यानुसारेण फलभेदे दृष्टयः ।
 यदेतद्दर्शनैर्मासादि सहस्रसंवत्सरानां कर्माजातमुक्तं, तत्र
 सर्वस्य वैकल्पपरिहारार्थं पुद्गलार्थपर्यवसानार्थञ्च दर्शयितुं
 परतत्त्वप्रतिपादकं प्रथममन्त्रे पठति श्रोमिति । अतएव
 महर्षय आहुः—

यस्य सत्या च नामोक्ता तपो यन्नक्रियादिषु ।

न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमश्रुतं ॥

ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्म समाधिना इति ॥

अथ मीमांसावृत्ताध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम् ।

सहस्रसंवत्सरं सत्रं गन्धर्वादेर्नृणामृतम् ।

रसाद्यनेन सिद्धानां कुलकल्पोऽथवोक्तितः ॥

तदाद्युर्वाचसार्द्धद्विजतानामुत्तमायगा ।

वत्सरोक्तिस्तदादन्नरात्रिषु दिनेषु वा ॥

आस्योदीर्घायुषः सत्वात् नृणामेवाग्निसम्भवे ।

द्वितीयोऽसु रसस्यायुरहेतुत्वे तृतीयकः ॥

हस्तकर्मणुः फलितेऽसु तुर्योऽर्थसम्भवे सति ।

पञ्चमोऽसु चतुर्विंशत्युत्तमाः सन्निधौ यदि ॥

षष्ठोऽसु यो मास एष संवत्सर इतीरणात् ।

सहस्रमासानाधानादूर्ध्वं चेदसु सप्तमः ॥

वत्सरप्रतिमादादन्नरात्रय इति श्रुतेः ।

न रात्रिष्वब्दब्रह्मोऽत्र प्रतिमाया विज्ञेयणात् ॥

स्मरणात्चिह्नदाद्युक्तेरष्टमः पञ्च इत्यन्ते ।

चिह्नदादिपदैः स्तोमविज्जिह्वमह उच्यते ॥

नाहः सप्तः ततोऽहःसु गौणी संवत्सराभिधा ।

तस्माद्विश्वज्ञां सत्रे सहस्रदिनमिष्यते ॥

इदमाध्यायते । पञ्चपञ्चाशत्तस्मिन्वत्सराः । पञ्च-

पञ्चाशत्तः पञ्चदशाः । पञ्चपञ्चाशत्तः सप्तदशाः । पञ्चपञ्चा-

व्रत एकविंशः । विश्वसृजाः सहस्रसंवत्सरं इति । तच्च स-
हस्रसंवत्सरस्य गन्धर्वादीनामेवाधिकारः, तेषां दीर्घायुषः
सङ्गावादित्याद्यः पञ्चः वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत, इत्या-
दिविधानात् मनुष्याणामेव आहवनीयाद्यग्नयः सम्भवन्ति,
नान्येषां गन्धर्वादीनां इति चेत् । तर्हि रसाद्यनेन सिद्धानां
दीर्घायुषां मनुष्याणां अधिकार इत्यस्य द्वितीयः पञ्चः ।
रसस्यारोग्यपुष्ट्यादिजनकत्वमेव न त्वायुर्हेतुत्वं इति चेत् । तर्हि
एकस्मिन् कुले समुत्पन्नानां पितृपुत्रपौत्रादीनां वङ्गनां सह-
स्राद्युः सम्भवात् कुलाधिकारः, द्वितीयः पञ्चोऽस्य, कृत्स्नकर्तुः
फलं भवति । न च पितृपुत्रादिषु एकोऽपि कृत्स्नं करोति
तस्मात् नास्ति फलं इति चेत् । तर्हि सचविधावकवचनवसा-
देव सन्निष्ठां दीर्घायुर्भविष्यति इति चतुर्थः पञ्चोऽस्य । नहि
अस्य वचनस्य सोऽर्थः सम्भवति तदायकप्रदाभावात्, न च
कल्पयितुं शक्यते, सम्भावितायुष्याणामपि सचान्तस्थेषु प्रवृ-
त्तानां देवात् स्रियमाद्यानां तत् तत् सचविधिवशात् आद्यु-
र्दृष्टादर्शनात् इति चेत् । तर्हि प्रश्नपञ्चाङ्गत इत्यस्य शब्दस्य
पुरुषपरत्वं अङ्गीकृत्य सार्द्धद्विज्जतानां पुरुषाणामधिकारोऽभिरिते
वत्सरचतुष्टयेन सचस्य सहस्रसंवत्सरत्वं सम्यक्षते इति पञ्चमः
पञ्चोऽस्य । चतुर्विंशति परमाः सचमासीरन् इति वचनात्
अभ्यधिकानां न तत्ताधिकार इति चेत् । तर्हि सो मासः स
संवत्सर इति वचनात् संवत्सरशब्दस्य मासपरत्वे इति सहस्र-
मासं सचमित्येष षष्ठः पञ्चोऽस्य । अष्टमे वत्सरे सपत्नीतो द्वादश-

वर्षाणि वेदमधीत्य विंशतिवयस्को विवाहं कृत्वा जातपुत्रोऽग्नि-
मादधीत तस्मात् आधानादूर्द्धमस्यायुषि न सन्ति सहस्रं मासा
इति चेत् । तर्हि संवत्सरप्रतिमा वै द्वादशरात्रय इति वचनात्
संवत्सरशब्दो द्वादशरात्रिपरः तथा सति रात्रौषां द्वा-
दश सहस्राणि सम्पद्यन्ते । तासु च रात्रिषु षष्ठ्युत्तरशतत्र-
यदिवसरूपसंवत्सरत्वेन गण्यमानासु त्रयस्त्रिंशत् संवत्सरेभ्य
ऊर्द्धमासश्चतुष्टयं भवति । तावत् परिमितं आयुराधाना-
दूर्द्धमपि सम्भवति इति सप्तमः पक्षोऽस्तु । संवत्सरप्रतिमा वै
द्वादशरात्रय इत्यस्मिन् वाक्ये संवत्सरशब्दो न रात्रिपरः
किन्तु तेन शब्देन प्रतिमा विशेष्यते, तस्मात् सप्तमः पक्षोऽयुक्त
इति चेत् । एवं तर्हि संवत्सरशब्दोऽपि दिनपर इति अष्टमः
पक्षोऽस्तु । तथा सति चिह्नतः संवत्सरा इत्यादिवाक्यानां
स्वारस्यं भवति चिह्नत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंश इत्येते शब्दाः
सोमवाचकाः सन्तः सोमयुक्तएकैकस्मिन् अहनि यागरूपे
कञ्चनया वर्तन्ते, सत्रेषु तथाविधप्रयोगवाञ्छायात्, नतश्च
कञ्चे कचिदपि चिह्नदादिशब्दाः प्रयुक्ताः, तैश्च शब्दैः सामा-
नाधिकरण्यात् संवत्सरशब्दः स्थावचवभूतेऽहनि कञ्चनया वर्त-
ते । चिह्नतः संवत्सरा इत्युक्ते चिह्नत्सोमकयागयुक्तानि अहानि
इत्युक्तं भवति । तस्मादिहसृजां ऋषीणां इदं सत्रं सहस्रदिनं
इति राज्ञान्तः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थीत्यतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमहिषयोनीङ्ग-श्रीविद्यातीर्थमुनीश्वरावतार-
श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-श्रीवीरबल्लभ-
राजशास्त्रापासकेन माधवामात्येन विरचिते वेदार्थप्रकाशे क-
र्तुर्भाष्ये द्वितीयकाण्डे द्वादशप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

॥०॥ समाप्तश्च प्रपाठकः ॥०॥ समाप्तश्च काण्डम् ॥*॥

संवत् १८५१ आश्विन शुद्ध १ गुरौ तद्दिने लिखितं ॥

तैत्तिरीय-ब्राह्मण-तृतीयकाण्डस्य सूचीपत्रम् ।

प्रथमप्रपाठके नक्षत्रेष्ट्युक्तिः ।

१ अनुवाके देवनक्षत्रयानुवाक्याकथनम् ।

विषयः ।

पृष्ठे ।

१ मन्त्रे	प्रथमदेवनक्षत्रयानुवाक्या.. ..	२६४
२ ”	उक्तनक्षत्रययान्या.. ..	२६५
३ ”	द्वितीयदेवनक्षत्रयानुवाक्या.. ..	२६५
४ ”	एतन्नक्षत्रययान्या.. ..	२६६
५ ”	तृतीयदेवनक्षत्रयानुवाक्या.. ..	२६६
६ ”	उक्तनक्षत्रययान्या.. ..	२६६
७ ”	चतुर्थदेवनक्षत्रयानुवाक्या.. ..	२-७
८ ”	उक्तनक्षत्रययान्या.. ..	२६७
९ ”	पञ्चमदेवनक्षत्रयानुवाक्या.. ..	२६८
१० ”	एतन्नक्षत्रययान्या.. ..	२६८
११ ”	षष्ठदेवनक्षत्रयानुवाक्या.. ..	२६८
१२ ”	उक्तनक्षत्रययान्या.. ..	२६९
१३ ”	सप्तमदेवनक्षत्रयानुवाक्या.. ..	२६९
१४ ”	उक्तनक्षत्रययान्या.. ..	२६९
१५ ”	अष्टमदेवनक्षत्रयानुवाक्या.. ..	३००
१६ ”	एतन्नक्षत्रययान्या.. ..	३००

१७	मन्त्रे	नवमदेवनक्षत्रीयपुरोऽनुवाक्या..	३००
१८	„	उक्तनक्षत्रीययाज्या..	३०१
१९	„	दशमदेवनक्षत्रीयपुरोऽनुवाक्या	३०१
२०	„	प्रस्तावितनक्षत्रीययाज्या..	३०२
२१	„	एकादशदेवनक्षत्रीयपुरोऽनुवाक्या	३०२
२२	„	एतन्नक्षत्रीययाज्या..	३०३
२३	„	द्वादशदेवनक्षत्रीयपुरोऽनुवाक्या	३०३
२४	„	उक्तनक्षत्रीययाज्या..	३०४
२५	„	त्रयोदशदेवनक्षत्रीयपुरोऽनुवाक्या	३०४
२६	„	प्रस्तावितनक्षत्रीययाज्या..	३०४
२७	„	चतुर्दशदेवनक्षत्रीयपुरोऽनुवाक्या	३०५
२८	„	उक्तनक्षत्रीययाज्या..	३०५
२९	„	पौर्णमासीदेवतापुरोऽनुवाक्या..	३०६
३०	„	उक्तदेवतायाज्या	३०६

१ अनुवाके यमनक्षत्रेष्टिगतयाज्यानुवाक्योक्तिः ।

१	मन्त्रे	प्रथमयमनक्षत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या	३०७
२	„	उक्तेष्टिप्रयोज्या याज्या	३०७
३	„	द्वितीययमनक्षत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या	३०७
४	„	प्रस्तावितेष्टियाज्या..	३०८
५	„	तृतीययमनक्षत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या..	३०८
६	„	एतदिष्टिगतयाज्या..	३०९
७	„	चतुर्थयमनक्षत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या..	३०९
८	„	उक्तेष्टियाज्या	३०९
९	„	पञ्चमयमनक्षत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या..	३१०

१०	मन्त्रे प्रस्तावितेष्टियाज्या.. .. .	३१०
११	„ षष्ठ्यमनक्षत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या	३११
१२	„ उक्तेष्टिप्रयोज्या याज्या	३११
१३	„ सप्तमयमनक्षत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या	३११
१४	„ प्रस्तावितेष्टिगतयाज्या	३१२
१५	„ अष्टमयमनक्षत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या	३१२
१६	„ उक्तेष्टियाज्या.. .. .	३१३
१७	„ नवमयमनक्षत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या	३१३
१८	„ प्रस्तावितेष्टियाज्या.. .. .	३१३
१९	„ दशमयमनक्षत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या	३१४
२०	„ उक्तेष्टियाज्या.. .. .	३१४
२१	„ एकादशमयमनक्षत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या	३१५
२२	„ प्रस्तावितेष्टियाज्या.. .. .	३१५
२३	„ द्वादशमयमनक्षत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या	३१६
२४	„ एतन्नक्षत्रेष्टियाज्या.. .. .	३१६
२५	„ त्रयोदशमयमनक्षत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या	३१६
२६	„ उक्तनक्षत्रेष्टिगतयाज्या	३१७
२७	„ चतुर्दशमयमनक्षत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या	३१७
२८	„ एतन्नक्षत्रेष्टियाज्या.. .. .	३१८
२९	„ आमावास्यादेवतेष्टिगतयाज्यानुवाक्याप्रतीके	३१८

२ अनुवाके चान्द्रमसादीष्टियाज्यानुवाक्याकथनम्।

१, २	मन्त्रयोश्चान्द्रमसेष्टियाज्यानुवाक्याप्रतीके	३१८
३	मन्त्रे अहोरात्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या	३१९
४	„ उक्तेष्टियाज्या.. .. .	३१९

५	मन्त्रे	उषोदेवताकयागीयपुरोऽनुवाक्या	३१६
६	,,	उक्तयागीययाज्या	३२०
७	,,	नक्षत्रचरपुरोऽनुवाक्या	३२०
८	,,	उक्तयागीययाज्या	३२१
९, १०	मन्त्रयोः	सौर्यचरगतयाज्यानुवाक्याप्रतीके	३२१
११, १२	,,	आदित्यचरगतयाज्यानुवाक्याप्रतीके	३२१
१३, १४	,,	वैष्णवचरयागीययाज्यानुवाक्याप्रतीके	३२१
१५, १६	,,	आग्नेयकर्मगतयाज्यानुवाक्याप्रतीके	३२२
१७, १८	,,	आनुमतिचरविषयकयाज्यानुवाक्याप्रतीके	३२२
१९, २०	,,	सर्वसूक्तेष्टिगतस्त्रिष्टुप्तांयाज्याप्रतीके	३२२

४ अनुवाके देवनक्षत्रेष्टिविधानम् ।

१	मन्त्रे	प्रथमनक्षत्रेष्टिविधानार्थास्तुतिः	३२३
२	,,	प्रथमनक्षत्रेष्टिः	३२३
३	,,	प्रधानहोमादूर्ध्वमुपहोमविधानम्	३२४
४	,,	द्वितीयनक्षत्रेष्टिविधानार्थास्तुतिः	३२४
५	,,	द्वितीयनक्षत्रेष्टिविधानम्	३२५
६	,,	द्वितीयनक्षत्रेष्ट्युपहोमविधिः	३२५
७	,,	तृतीयनक्षत्रेष्टिकथनम्	३२५
८	,,	चतुर्थनक्षत्रेष्टिः	३२६
९	,,	पञ्चमनक्षत्रेष्टिः	३२६
१०	,,	षष्ठनक्षत्रेष्टिः	३२७
११	,,	सप्तमनक्षत्रेष्टिः	३२७
१२	,,	अष्टमनक्षत्रेष्टिः	३२८
१३	,,	नवमनक्षत्रेष्टिः	३२८

विषयः।

श्रुतः।

१४	मन्त्रे दशमनक्षत्रेष्टिः	३२८
१५	„ एकादशमनक्षत्रेष्टिः	३२९
१६	„ द्वादशमनक्षत्रेष्टिः	३२९
१७	„ त्रयोदशमनक्षत्रेष्टिः	३३०
१८	„ चतुर्दशमनक्षत्रेष्टिः	३३०
१९	„ पौर्णमासीदेवतेष्टिः	३३०

५ अनुवाके यमनक्षत्रेष्टिविधिः।

१	मन्त्रे प्रथमयमनक्षत्रेष्टिः	३३१
२	„ द्वितीययमनक्षत्रेष्टिः	३३२
३	„ तृतीययमनक्षत्रेष्टिः	३३२
४	„ चतुर्थयमनक्षत्रेष्टिः	३३२
५	„ पञ्चमयमनक्षत्रेष्टिः	३३३
६	„ षष्ठयमनक्षत्रेष्टिः	३३३
७	„ सप्तमयमनक्षत्रेष्टिः	३३४
८	„ अष्टमयमनक्षत्रेष्टिः	३३४
९	„ नवमयमनक्षत्रेष्टिः	३३५
१०	„ दशमयमनक्षत्रेष्टिः	३३५
११	„ एकादशयमनक्षत्रेष्टिः	३३६
१२	„ द्वादशयमनक्षत्रेष्टिः	३३६
१३	„ त्रयोदशयमनक्षत्रेष्टिः	३३६
१४	„ चतुर्दशयमनक्षत्रेष्टिः	३३७
१५	„ अमावास्यादेवतेष्टिविधिः	३३७

६ अनुवाके चन्द्रसायुज्यादिप्रापकेष्टिविधिः ।

	विषयः ।	शङ्खे ।
१	मन्त्रे चन्द्रेष्टिविधिः	३१८
२	अष्टोरात्रेष्टिविधिः	३३६
३	चौषसेष्टिः	३३६
४	नक्षत्रदेवतेष्टिः	३४०
५	सूर्येष्टिविधानम्	३४१
६	अदितीष्टिकथनम्	३४१
७	विष्णुयागविधानम्	३४२

द्वितीयप्रपाठके दर्शयागविधिः ।

१ अनुवाके वत्सापाकरणम् ।

१	मन्त्रे पलाशशाखाप्रशंसा (द्वितीयस्यामित्यादिना) (संहि- ताभाष्ये १४ पृष्ठे)	२१
२	पलाशशाखया वत्सापाकरणम् (ब्रह्म वै पथं इत्यादिना) (सं० १४)	२१
३	गोप्रस्थानीयशाखाविनियोगः (गायत्रौ वै पथं इत्यादिना) (सं० १५)	२१
४	छेदनीयपलाशशाखागुणोक्तिः (यं कामयेतेत्यादि- ना) (सं० १५)	२१
५	पलाशशाखाच्छेदनम् (इषेत्येवार्जितेत्याद्येत्यनेन) (सं० १५) २६	
६	उक्तमन्त्रार्थवादोक्तिः (इषमेवार्ज्जमित्यादिना) (सं० १६) २६	
७	वायुमुद्दिश्य वत्ससमर्पणम् (वायवःस्थेत्याद्येत्यादि- ना) (सं० १६)	२६

- ८ मन्त्रे उक्तमन्त्रस्य प्रकारान्तराभिप्रायनिदर्शनम् (प्र वा
 एनानित्यादिना) (सं०१७) २६
- ९ ,, अस्यैवोत्तरभागस्योक्तिः (उपायवः स्येत्यादेत्यादि-
 ना) (सं०१७) २६
- १० ,, गोप्रेरयार्थमन्त्रपूर्वभागस्यसंबिद्धपदतात्पर्यम्
 (देवो व इत्यादिना) (सं०१७) २६
- ११ ,, उक्तमन्त्रोत्तरभागोक्तिः (श्रेष्ठतमायेत्यादिना) (सं०१७) २६
- १२ ,, आप्यायध्वमिति मन्त्रस्यदेवभागपदतात्पर्योक्तिः
 (आप्यायध्वमित्यादिना) (सं०१८) २६
- १३ ,, उक्तमन्त्रद्वितीयभागः (ऊर्ज्ज्वलतीरित्यादिना) (सं०१८) २६
- १४ ,, प्रस्तावितमन्त्रतृतीयभागप्रयोजनम् (प्रजावतीरि-
 त्यादिना) (सं०१८) २६
- १५ ,, उक्तमन्त्रचतुर्थभागप्रयोजनम् (मावस्तेनेत्यादिना) (सं०१८) २६
- १६ ,, तन्मन्त्रफलविधानम् (यज्ञस्य हेतिरित्यादिना) (सं०१८) २६
- १७ ,, तन्मन्त्रपाठफलम्, यजमाननिरीक्षणम्, यजमान-
 गृहपर्यावर्त्तनं वा (ध्रुवा अस्मिन्नित्यादिना) (सं०१९) २७
- १८ ,, तन्मन्त्रपाठप्रयोजनविधानम् (यजमानस्येत्यादि-
 ना) (सं०१९) २७
- १९ ,, गोरक्षणीयशाखास्थापनस्थानम् (अनघ इत्यादि-
 ना) (सं०१९) २७
- २० ,, उच्चदेशस्थापनफलम् (उपरी वेत्यादिना) (सं०१९) .. २७

१ अनुवाके बर्हिराहरणम्।

- १ मन्त्रे असिदपश्चादानम् (देवस्य त्वेत्यादिना) (सं०५१) .. २७
- २ ,, अश्वपश्नुमादाय बर्हिरानयनार्थगमने सार्थवादवाक्यम्
 (यो वा इत्यादिना) (सं०५१) २७

- ३ मन्त्रे अन्वपञ्चभिमन्त्रणम् (यज्ञस्येत्यादिना) (सं०५१) .. २७
- ४ ,, असिदप्रतपनम् (प्रत्युष्टमित्यादिना) (सं०५२) .. २७
- ५ ,, बर्हिर्हृषदर्भाहरणम् (प्रियमगादित्यादिना) (सं०५३) २८
- ६ ,, उक्तमन्त्रसोत्तरार्द्धे श्रुत्यन्तरानुमानसिद्ध्युक्तिः
(मनुनेत्यादिना) (सं०५३) २८
- ७ ,, पुरस्ताच्छब्दतात्पर्याद्युक्तिः (त आवहन्तीत्यादि-
ना) (सं०५३) २८
- ८ ,, बर्हिषो दिगन्तराहरणप्रयुक्तस्य वैकल्यस्य निरासः
(अथो यदित्यादिना) (सं०५३).. .. २८
- ९ ,, आसद इति पदस्य तात्पर्यदर्शनम् (देवेभ्य इत्या-
दिना) (सं०५३).. .. २८
- १० ,, देवार्थबर्हिर्यज्ञे दोषाभावः (देवानामित्यादिना)
(सं०५३) २८
- ११ ,, इदं शब्दस्याभिप्रायान्तरोक्तिः (अथो यथेत्यादिना)
(सं०५३) २८
- १२ ,, बर्हिस्तम्बच्छेदनप्रकारः (यावत इत्यादिना) (सं०५४) २८
- १३ ,, दर्भादीनां वर्धनप्रयुक्तलोक्तिः (वर्धयद्भमित्या-
दिना) (सं०५४).. .. २८
- १४ ,, बर्हिषो देवसम्बन्धोक्तिः (देवबर्हिरित्यादिना) (सं०५४) २८
- १५ ,, बर्हिश्छेदनदोषपरिहारार्थनिषेधोक्तिः (मा त्वान्व-
क्षेत्यादिना) (सं०५५) २८
- १६ ,, बर्हिः पुनः प्ररोहार्थोक्तिः (पर्वत इत्यादिना) (सं०५५) २८
- १७ ,, मारिषेति मन्त्रार्थज्ञानपूर्वकबर्हिश्छेदने निष्ठाभावः
(आच्छेतेत्यादिना) (सं०५५) २८
- १८ ,, आकवाभिमर्शनम् (देवबर्हिःशतवक्त्रमित्यादिना) (सं०५५) २८
- १९ ,, बर्हिश्छेत्तुः सस्याभिशासनम् (सहस्येत्यादिना) (सं०५५) २८

- २० मन्त्रे कस्मिंश्चिदाधारे क्तिन्नबर्हिर्मुष्टिस्थापनम् (पृथिव्या
इत्यादिना) (सं०५६) २६
- २१ ,, इतरबर्हिर्मुष्ट्यमन्त्रकच्छेदनम् (अयुक्तेत्यादिना) (सं०५६) २६
- २२ ,, बर्हिर्बन्धनार्थारणनासङ्ग्रहः (सुसम्भृतेत्यादिना) (सं०५७) २६
- २३ ,, बर्हिः सन्नहनस्येन्द्राग्नीप्रियत्वाद्युक्तिः (इन्द्राग्नौ इत्या-
दिना) (सं०५७) २६
- २४ ,, बर्हिषः प्रजारूपत्वोक्तिः (प्रजा वै इत्यादिना) (सं०५७) २६
- २५ ,, बर्हिर्बन्धनरज्ज्योर्गन्धिकरणे देवविशेषोक्तिः (पूषात
इत्यादिना) (सं०५७) २६
- २६ ,, दर्भोपद्रवपरिहारः (स ते मेत्यादिना) (सं०५८) २६
- २७ ,, यःश्ववशिशृङ्खलपगूहनप्रकारः (पश्वादित्यादिना)
(सं०५८) २६
- २८ ,, वज्रबर्हिःपुङ्गवस्य बाहुभ्यामुदादानम् (इन्द्रस्येत्यादिना)
(सं०५८) २६
- २९ ,, मस्तके बर्हिःस्थापनम् (वृहस्पतेरित्यादिना) (सं०५८) २६
- ३० ,, यज्ञशालाभ्यतिगमनविधानम् (उर्वन्तरीक्षमित्या-
दिना) (सं०५८) ३०
- ३१ ,, बर्हिषो भूमिस्थापननिषेधः (देवमित्यादिना) (सं०५९) ३०
- ३२ ,, गार्हपत्योत्तरदिश्यूर्ध्वे बर्हिःस्थापनम् (अनघ इत्या-
दिना) (सं०५९) ३०

३ अनुवाके अमावास्यारात्रिकर्त्तव्यदोष्टोक्तिः ।

- १ मन्त्रे बर्हिरादिसङ्ग्रहकोक्तिः (पूर्वेद्युरित्यादिना) (सं०६५) ३०
- २ ,, दोहनार्थकुम्भीदयविधानम् (प्रजापतिरित्यादि-
ना) (सं०६६) ३०
- ३ ,, कुम्भादीनां प्रोक्ष्यम् (शुन्धध्वमित्यादिना) (सं०६६) ३०

- २० मन्त्रे उक्तविषयोपयोगिमन्त्रान्तरोक्तिः (वज्रदुग्धीत्या-
दिना) (सं०७३) ३२
- २१ ,, उक्तमन्त्रावृत्तिविधिः (चिराद्देव्यादिना) (सं०७३) .. ३२
- २२ ,, अमौनाकुम्भीस्पर्शमन्त्रकगोदोहनम् (अवाचमित्या-
दिना) (सं०७४) ३२
- २३ ,, पूर्वपक्षे दासपात्रे दोहननिषेधः (न दासपात्रेवेत्या-
दिना) (सं०७४) ३२
- २४ ,, सिद्धान्ते दासपात्रे दोहनस्य विधिः (अथो खल्वि-
त्यादिना) (सं०७४) ३३
- २५ ,, पूर्वपक्षे शूद्रस्य गोदोहननिषेधः (शूद्र एव नेत्या-
दिना) (सं०७५) ३३
- २६ ,, सिद्धान्ते शूद्रस्याग्निहोत्रमात्रदोहने निषेधः न त्व-
स्मिन् यच्चार्ये (अग्निहोत्रमेवेत्यादिना) (सं०७५) ३३
- २७ ,, दोहनपात्रक्षाननेन रससम्पर्कः (सम्पृथग्धमित्या-
दिना) (सं०७५) ३३
- २८ ,, धनलाभोक्तिप्रयोजनदर्शनम् (मन्त्राधनेत्यादिना) (सं०७६) ३३
- २९ ,, मुख्यदधिग्रह्यत्यागपूर्वकसोमग्रह्योपादानप्रयोजनम्
(सोमेनेत्यादिना) (सं०७६) ३३
- ३० ,, साक्षाद्यस्य सोमीकरणप्रयोजनम् (यो वै सोममि-
त्यादिना) (सं०७६) ३३
- ३१ ,, कुम्भीपिधाने पात्रविशेषः (न मृग्ययेनेत्यादिना) (सं०७७) ३३
- ३२ ,, सजलपिधानपात्रविधिः (उदन्वदित्यादिना) (सं०७७) ३३
- ३३ ,, पिधानमन्त्रव्याख्या (अदक्षमसीत्यादिना) (सं०७८) ३३
- ३४ ,, क्षीरादिरक्षाय विष्णुसन्बोधनम् (विष्णो हव्यमि-
त्यादिना) (सं०७८) ३४
- ३५ ,, बह्विरिव क्षीरादेरधःस्थापननिषेधः (अनध इत्यादिना)

- १७ मन्त्रे हविर्निर्वापे आहन्तिविधानम् (त्रिर्यजुषेत्यादिना)
(सं०६०) ३६
- १८ ,, हविर्निर्वापमन्त्रपाठविशेषविधिः (स एतमित्यादिना)
(सं०६१) ३६
- १९ ,, श्रुर्पनिष्पत्तभागासाङ्ग्यदर्शनम् (इदमित्यादिना) (सं०६१) ३६
- २० ,, निरुप्तहविरभिमन्त्रणम् (स्नातृ त्वेत्यादिना) (सं०६१) ३६
- २१ ,, कटवेष्टितशकटोपरिस्थितस्य हविषो बहिरवसोक्त-
नम् (तमसीवेत्यादिना) (सं०६२) ३६
- २२ ,, गृह्णात्रीक्षणं प्रत्यवरोहणं वा (द्यावापृथिवीत्यादि-
ना) (सं०६२) ३६
- २३ ,, हविर्नीत्यागमनम् (उर्व्वन्तरिक्षमित्यादिना) (सं०६२) ३६
- २४ ,, गार्हपत्योपसादनम् (आदित्यान्वेत्यादिना) (सं०६२) ३६
- २५ ,, गार्हपत्याभिमन्त्रणम् (अग्ने हव्यमित्यादिना) (सं०६२) ३६

५ अनुवाके ग्रीहितुषापनयनार्थोऽवघातः ।

- १ मन्त्रे ग्रीहिप्रोक्ष्यार्थोदकस्योत्पवनम् (इन्द्रो वृत्रमहमित्या-
दिना) (सं०१०४) ३७
- २ ,, उत्पवनसाधनदर्भसङ्ख्या (दाभ्यामित्यादिना) (सं०१०४) ३७
- ३ ,, उक्तमन्त्रार्थः (देवो व इत्यादिना) (सं०१०५) ३७
- ४ ,, उक्तमन्त्रस्य सावित्रत्वादिप्रयोजनोक्तिः (सावित्रियर्च-
त्वादिना) (सं०१०५) ३७
- ५ ,, उक्तमन्त्रपूर्वभागे अयां महिमास्थानम् (आपो देवी-
रित्यादिना) (सं०१०६) ३७
- ६ ,, मध्यमभागे प्रार्थितकार्यस्याङ्गिर्नोपेक्ष्यम् (अय इम-
मित्यादिना) (सं०१०६) ३७

- १३ मन्त्रे प्रेषमन्त्रविनियोगतात्पर्यदर्शनम् (उच्चैरित्यादिना)
 . . . (सं०११२) ३६
- १४ „ श्रुष्टमन्त्रे श्रुष्टे पुरोडाशोदयनमन्त्रे च वृद्धशब्दतात्पर्यम् (वर्षवृद्धमसीत्यादिना) (सं०११२) ४०
- १५ „ तुषपरापवनमन्त्रतात्पर्यम् (यज्ञं रक्षांसीत्यादिना)
 . . . (सं०११२) ४०
- १६ „ तुषैरक्षोभागप्रदानम् (रक्षां भाग इत्यादिना)
 . . . (सं०११३) ४०
- १७ „ अपामुपस्पृशन् (अप उपस्पृशति इत्यादिना) (सं०११३) ४०
- १८ „ तखुलानां विवेचनम् (वायुर्व्व इत्यादिना) (सं०११३) ४०
- १९ „ पात्र्यां तखुलप्रष्कन्दनम् (अन्तरिक्षादित्यादिना)
 . . . (सं०११३) ४०
- २० „ यज्ञीकरणाप्रेषमन्त्रोक्तिः (त्रिष्णुकीत्यादिना) (सं०११३) ४०

६ अनुवाके तण्डुलपेषणम् ।

- १ मन्त्रे तण्डुलपेषणार्थं कृष्याजिनावधूननमाप्तरणञ्च (अवधूतमित्यादिना) (सं०१२१) ४०
- २ „ श्रम्यानिधानमन्त्रव्याख्याः (द्यावापृथिवीत्यादिना)
 . . . (सं०१२२) ४१
- ३ „ श्रम्यायां दृषठस्थापनमन्त्रतात्पर्यम् (धिषणेत्यादिना)
 . . . (सं०१२३) ४१
- ४ „ दृषद्युपनास्थापनमन्त्रार्थः (धिषणासीत्यादिना)
 . . . (सं०१२३) ४१
- ५ „ दृषदितखुलाधिपनमन्त्रः (देवस्य त्वेत्यादिना)
 . . . (सं०१२३) ४१

- ६ मन्त्रे धान्याज्जत्वा मन्त्रसामर्थ्येन वृद्धाक्षिः (धान्यमसौत्वा-
दिना (सं०१२३) ११
- ७ ,, तल्लक्षणपेयप्रकारः (प्रायायेत्वादिना) (सं०१२४) .. १२
- ८ ,, नाकोरन्ववेक्ष्यम् (दीर्घामन्त्रित्वादिना) (सं०१२४) १२
- ९ ,, कृष्णाजिने पिष्टानां प्रस्कन्दनम् (अन्तरिक्षादित्वादि-
ना) (सं०१२५) १२
- १० ,, पत्नीदास्यन्यतरामुद्दिश्य प्रैषमन्त्रोक्तिः (असंवपन्नीत्वा-
दिना) (सं०१२५) १२

७ अनुवाके कपालोपधानम् ।

- १ मन्त्रे उपवेष्टाख्यपञ्चाशकाष्टादानम् (वृष्टिरसौत्वादिना)
(सं०१२८) १२
- २ ,, अङ्गारद्वयनिष्काशनपूर्वकमेकस्य निरसनम् (अपाय
इत्यादिना) (सं०१२८) १२
- ३ ,, कपालोऽङ्गारात्पाधानम् (निर्दग्धमित्वादिना) (सं०१२९) १२
- ४ ,, कपालोपधानविधानम् (अग्निवत्युपदधातीत्यादिना)
(सं०१२९) १२
- ५ ,, अङ्गारोपरिकपालोपधानम् (अङ्गारमधिवर्त्तयतीत्या-
दिना) (सं०१२९) १२
- ६ ,, अङ्गारोपर्यङ्गारस्थापनाभावे दोषाभावः (आदित्य-
मेवेत्यादिना) (सं०१२९) १२
- ७ ,, उक्तवृत्तान्तज्ञानप्रशंसा (ज्योतिष्मन्त इत्यादिना)
(सं०१२९) १३
- ८ ,, कपालोपधानमन्त्राः (भुवमसि पृथिवी वृष्टेत्वा-
इत्यादिना) (सं०१३०) १३

- ६ मन्त्रे कपालोपधानमन्त्रोपसंहारः (इमानेवेत्यादिना)
 (सं०१३०) ४३
- १० “ कपालोपधानवृत्तान्तवेदनप्रश्नंसा (टू हन्ते इत्यादिना)
 (सं०१३०) ४३
- ११ “ त्रिकपालोपधानपक्षे कपालगतचित्तस्य बद्धधा स्तुतिः
 (त्रौण्यग्रे इत्यादिना) (सं०१३०) ४३
- १२ “ अष्टकपालोपधानपक्षे कपालगताष्टसङ्ख्याप्रश्नंसा (ए-
 कमग्रे इत्यादिना) (सं०१३१) ४३
- १३ “ कपालोपधानकर्मणः स्तुतिः (यदेवमित्यादिना) (सं०-
 १३१) ४३
- १४ “ गायत्र्यादिह्रन्दःपादाष्टनवाद्यक्षरानुसारेण कपालो-
 पधानकर्मणः स्तुतिः (यदेष्टावित्यादिना) (सं०
 १३१) ४३
- १५ “ अष्टमंकपालोपधानमन्त्रस्य स्पष्टार्थता (चित्तःस्थेत्या-
 दिना) (सं०१३२) ४४
- १६ “ कपालाङ्गारारोपणमन्त्रस्य तात्पर्यार्थः (भृगूष्मानि-
 त्यादिना) (सं०१३२) ४४
- १७ “ सन्तमेषु कपालेषु चतुष्पादविशिष्टकपाठपूर्वकं तेषां
 सङ्ख्यां ह्यत्वा उत्थापनं (तानि तत इत्यादिना)
 (सं०१३३) ४४

८ अनुवाके कपालेषु पुरोडाशप्रणमम् ।

- १ मन्त्रे कृष्णाजिनादादायौषधिपिष्टानां कपालेषु वपनस्य
 विधायकमन्त्रगतानां कतिपयवाक्यानां तात्पर्यार्थः
 (देवस्य खेत्यादिना) (सं०१३६) ४४

- १३ मन्त्रे गार्हपत्याङ्गारप्रतप्तस्य पात्रीप्रक्षालनजनकस्य वेदिम-
ध्यस्थरेखात्रयेषु निनयने यो मन्त्रस्तत्रोक्तानामेक-
तादिदेवतानामुत्पत्तौ आख्यायिका (देवा वै इ-
त्यादिना) (सं०१३३) ३७
- १४ “ ब्रीह्यवघातादौ देवकृतजीवबध्नादिपापक्षेपस्य परम्प-
रया जीवघातिनि पुरुषे पर्यवसानम् इत्युक्तिः (ते
देवा इत्यादिना) (सं०१३३) ३८
- १५ “ पात्रीप्रक्षालनोदकस्य वेदिमध्यस्थरेखात्रये निनयनम्
(अन्तर्वेदितीत्यादिना) (सं०१३३) ३८
- १६ “ वेदीरेखायां निनीतस्य जनस्य वज्रिना प्रतप्त्रे विधिः
(उल्लुक्नेत्यादिना) (सं०१३३) ३८

८ अनुवाके वेद्युक्तिः ।

- १ “ वेदिजघनप्रदेशे स्थित्वा स्फ्यग्रदृष्टे विधिः (देवस्य ले
त्यादिना) (सं०१३८) ३८
- २ “ इन्द्रस्य बाऊरसीतिस्फ्याभिमन्त्रणमन्त्रप्रथमभाग-गते-
न्द्रशब्दविवक्षितार्थः (आददे इन्द्रस्येत्यादिना)
(सं०१३९) ३८
- ३ “ स्फ्याभिमन्त्रणमन्त्रद्वितीयभागे बाऊसदृशस्य स्फ्य-
स्य महिम्नः प्रस्थापने उक्तिः (सहस्रर्थाद्विरुद्धा-
दिना) (सं०१३९) ३८
- ४ “ स्फ्याभिमन्त्रणमन्त्रतृतीयभागे तेजोरूपेण वायुना
सह स्फ्यदृष्टस्य बाऊतुल्यरूपोपमाकरणेन य-
जमाने तेजोभवतीत्युक्तिः (वायुरसीत्यादिना)
(सं०१४०) ३८

- ५ मन्त्रे दर्भप्रहारमन्त्रे देवयजनीतिविशेषज्ञदानेन पृथि-
 व्या वान्तलोहितजनिताशुचित्वनिवृत्तिर्भवतीति
 वर्णयितुमाख्यायिका (विषाद्वैनामासुर इत्यादि-
 ना) (सं०१५०) ४८
- ६ “ दर्भप्रहरणमन्त्रोत्तरार्द्धप्रयोजनम् (ओषध्यास्त इत्या-
 दिना) (सं०१५०) १६
- ७ “ व्रजं गच्छेत्तिस्रष्टणपांश्चपहरणमन्त्रस्य तात्पर्यार्थः (व्र-
 जङ्गच्छेत्यादिना) (सं०१५०) ४६
- ८ “ वेदिनिरीक्षणमन्त्रस्य द्युशब्दस्य पर्जन्यरूपत्वेप-
 चारदर्शनं (वर्षतु ते इत्यादिना) (सं०१५१) .. ४६
- ९ “ स्रष्टणपांशुनिवपनमन्त्रोपयोक्तान् यच्चेति यच्छब्दद्वयस्य
 पुनरुक्तिपरिहारे पुरुषभेदोक्तिः (वधान इ-
 त्यादिना) (सं०१५१) ४६
- १० “ स्रष्टणपांशूनामुत्कारनिवपनेन शत्रूणां हननार्थसिद्धौ
 आख्यायिका (अरुर्वे इत्यादिना) (सं०१५१) ... ४६
- ११ “ अग्नीध्रेयोत्करोत्तपांशुसमूहस्य अन्नलो यज्ञो यो म-
 न्नस्तस्य आख्या (ते मन्यन्त इत्यादिना) (सं०१५२) ४६
- १२ “ दर्भस्तम्बस्य चतुर्वारमुत्कारदेशे हरणम् (स्तम्बयजुरि-
 त्यादिना) (सं०१५३) ५०
- १३ “ आहवनीयगार्हपत्ययोर्मध्ये वेदिजननार्थं रूपेण द-
 क्षिणादिदिक्त्रये रेखाकरणे विधिः (असुराणां
 वै इत्यादिना) (सं०१५३) ५०
- १४ “ पूर्वमारभ्य रूपेण वेद्याः खनने यो मन्त्रस्तस्य तात्प-
 र्यार्थः (दैवस्य सवितुरित्यादिना) (सं०१५४) ... ५०
- १५ “ खनने तस्या पूर्वोत्तरभागे निम्नतासम्पादनम् (पृथिव्यै
 इत्यादिना) (सं०१५५) ५०

- १६ मन्त्रे वेदीपूर्वकोऽयम् असाकारेण पाश्चात्त्यकोऽयम्
कोऽप्यसाकारेणैकविधानम् (प्राची इत्यादिना)
(सं०१५५) ५१
- १७ “ त्वक्स्थानीयस्य भूमेरुर्द्धभागस्य स्थानाप्रसारणम्
(उद्गन्तीत्यादिना) (सं०१५५) ५१
- १८ “ पुनर्यत्नेन तद्भूमिनिर्गच्छन्मूलादीनां पृथक् पृ-
थक् क्तेदनम् (मूलच्छिन्नतीत्यादिना) (सं०-
१५५) ५१
- १९ “ क्तेदने साधनविशेषोक्तिः (यद्गस्तेनेत्यादिना) (सं०-
१५६) ५१
- २० “ प्रादेशपरिमाणेन वेदीखननम् (पिष्टदेवत्येत्यादिना)
(सं०१५६) ५१
- २१ “ चतुरङ्गुलपरिमितवेदीखननपक्षे प्रमादभूता आ-
स्थायिका (वेदिर्देवेभ्य इत्यादिना) (सं०१५६) ५१
- २२ “ पक्षे वेद्याश्चतुरङ्गुलखनने विधिः (चतुरङ्गुलमित्या-
दिना) (सं०१५६) ५१
- २३ “ यावत् वेदिखनने सिकतालाभः शल्यपरिहारश्च न
भवेत् तावत् खननं कर्त्तव्यमिति विशेषविध्युक्तिः
(आप्रतिष्ठायै इत्यादिना) (सं०१५६) ५१
- २४ “ दक्षिणत उत्तरतभावं विधाय वेद्याः खननं (दक्षिणत
इत्यादिना) (सं०१५७) ५१
- २५ “ वेद्याः सर्वत्र सिकतासदृशकोमलमृत्तिकायाः प्रक्षेपः
(पुरीषवत्तीमित्यादिना) (सं०१५७) ५१
- २६ “ वेद्या उत्तरतः कार्योपयोगिकियत्प्रदेशस्तस्यासुरत्वदो-
षनिवारणार्थं तमादाय तदुत्तरतो रेखाकरणं
(उत्तरं परियाहमित्यादिना) (सं०१५७) .. ५१

- २७ मन्त्रे वेद्याः परितः कार्योपयोगिप्रदेशस्यासुरत्वदोषनि-
वारणार्थं समादाय तद्वक्ष्यपश्चिमोत्तरदिक्त्रये
रेखाकरमन्त्रत्रयाणामर्थस्य स्पष्टतादर्शनम् (ऋ-
मस्यतेत्यादिना) (सं०१५८) ५२
- २८ “ स्फ्येन वेद्याः समीकरणम् (क्रूरमिवेत्यादिना) (सं०१५९) ५२
- २९-३२ “ वेदिसमीकरणमन्त्रगतोर्वीवस्वीत्यादिकतिप्रयशब्दस्वा-
रस्यदर्शनम् (उर्वी, पुरा, उदादाय, तान्धीरा-
स, इत्यादिमन्त्रचतुष्टयेन) (सं०१५९) ५२
- ३३ “ प्रोक्षणाद्यासादनार्थमग्नीध्रं प्रति प्रैषमन्त्रोक्तिः (प्रोक्ष-
णीरासादयेत्यादिना) (सं०१५९) ५२
- ३४ “ अग्नीध्रकर्तृकं प्रोक्षणाद्यासादनं (प्रोक्षणीरासा-
दयतीत्यादिना) (सं०१५९) ५२
- ३५ “ प्रोक्षणीनामपां बाहुल्येनासादने देवलोक्तिः (उवाच
इत्यादिना) (सं०१६०) ५२
- ३६ “ द्वेष्ट्यध्यानपूर्वकमुत्करे स्फ्यस्य परित्यागः (स्फ्यमुदस्य-
मित्यादिना) (सं०१६०) ५३

१० अनुवाके प्रोक्षणाद्यासादनादिकृत्यम्।

- १ “ मन्त्रे उत्करे परित्यक्तं स्फ्यं समादाय तस्य वेद्यां पूर्वा-
दिदिक्षु तीर्थगादिरूपेण धारयम् (वक्षो वै स्फ्य
इत्यादिना) (सं०१६०) ५३
- २ “ स्फ्यं संस्थाप्य हस्तयोः प्रक्षालनं (हस्ताववनेनित्ते
इत्यादिना) (सं०१६१) ५३
- ३ “ स्फ्यस्य प्रक्षालनम् (स्फ्यं प्रक्षालयतीत्यादिना)
(सं०१६१) ५३

- ४ मन्त्रे अग्नीध्रकर्तृकं इध्मवर्हिषोऽपसादनं (इध्मवर्हिषि-
त्यादिना) (सं०१६१) ११
- ५ “ पूर्वस्यान्दिशि अयं भागं छात्वा इध्मवर्हिषोऽपसादन-
मिति विश्वेषोक्तिः (नपुंसकादित्यादिना)
(सं०१६१) ११
- ६ “ वद्यां दक्षिणत इध्मस्य तदुत्तरतो वर्हिषश्च पूर्वायस्य
उपसादनम् (दक्षिणमिध्ममित्यादिना) (सं०१६२) ११

तृतीयप्रपाठके पौर्णमासेष्टिः ।

१ अनुवाके आज्यहविर्यहणम् ।

- १ “ खुवादितपनमन्त्रयोरनियपरिहारेष्टसिद्धिरुपपन्नो-
क्तिः (प्रत्युष्टं रक्ष इत्यादिना) (सं०१६८) .. ११
- २ “ खुचः सम्मार्ज्जनम् (खुचः सम्मार्ज्जित्यनेन) (सं०१६९) ११
- ३ “ सर्वाये खुवस्य सम्मार्ज्जनम् (खुवमये इत्यादिना)
(सं०१६९) ११
- ४ “ सम्मार्ज्जनमन्त्रोक्तक्रमेण जुहादीनां सम्मार्ज्जनम् (अथ
जुह्वमित्यादिना) (सं०१६९) ११
- ५ “ जुहादीनां प्रशंसा (असौ वै जुह्वरित्यादिना) (सं०
१६९) ११
- ६ “ पूर्वोक्तवृत्तान्तवेदनप्रशंसा (समेधन्ते इत्यादिना)
(सं०१६९) ११
- ७ “ वेदादिना खुवादिसम्मार्ज्जने तदयमूखभागाभ्यां छत-
सम्मार्ज्जनस्य फलं (यदिकामयेतेत्यादिना) (सं०
१७०) ११

- ८ मन्त्रे सुवादिसम्मार्जने मतान्तरन्यासः (तदु वा आङ्गि-
त्वादिना) (सं०१७०) ५५
- ९ “ अग्रत आरभ्य सुववित्तस्य निःशेषेण सम्मार्जनं
(प्राचीमभ्याकारमित्वादिना) (सं०१७०) .. ५६
- १० “ सुवदण्डस्य सम्मार्जने तन्मूलत आरम्भः (अधस्तादि-
त्वादिना) (सं०१७०) ५६
- ११ “ सुववित्तदण्डयोः सक्तसम्मार्जनक्रमस्य लौकिकदृष्टान्तेन
तुल्यता (तस्मादरम्भौ इत्यादिना) (सं०१७१) .. ५६
- १२ “ सुवस्य सर्वाग्रे सम्मार्जनस्य रूपकेन हेतुपपादनम्
(प्रायो वै सुव इत्यादिना) (सं०१७१) ५६
- १३ “ सुवजुह्वपट्टसुवादोनां प्राञ्चहस्तदयात्मभावेन रूप-
ककल्पनाय उल्लिखितयोः प्राञ्चापानयोः प्रसङ्गेन
वेदनप्रशंसा (तौ प्राञ्चापानौ इत्यादिना) (सं०१७२) ५६

१ अनुवाके आज्यहविर्यहणशेषः ।

- १ “ सम्मार्जनसाधनानां वेदपरिवासनादीनामग्नौ प्रक्षेपः
(दिवःशिल्पमवततमित्वादिना) (सं०१७२) .. ५६
- २ “ दर्भाणां महिमा (आपो वै इत्यादिना) (सं०
१७२) ५६
- ३ “ अग्न्युपहन्तोयुक्तेन मन्त्रेण सम्मार्जनीयमित्युक्तिः (अ-
ग्न्युभर्चा इत्यनेन) (सं०१७२) ५६
- ४ “ अग्न्युपहन्तो व्यवहारस्योद्देशः (अग्न्युभ. इत्यादिना)
(सं०१७३) ५६
- ५ “ अग्न्युपहन्तोयुक्ताया ऋचोऽपि प्रशंसा (अथो ऋ-
ग्वाव इत्यादिना) (सं०१७३) ५७

- ६ मन्त्रे सम्मार्जनदर्भाणामुत्तरप्रक्षेपपक्षस्य समर्पणं (ता-
न्येके इत्यादिना) (सं०१७३) ५०
- ७ “ पुनस्तेषामुत्तरप्रक्षेपपक्षं दूषयित्वा अधिप्रक्षेपपक्षस्य
स्थापनम् (अथो स्तम्भस्य इत्यादिना) (सं०१७४) ५०
- ८ “ सम्मार्जनदर्भाणामधिप्रक्षेपपक्षस्य दृढीकरणम् (नव-
दास्यासु इत्यादिना) (सं०१७५) ५८
- ९ “ अधिसम्मार्जनदर्भाणामधि अधौ प्रक्षेपे विनियोगः
(योभूतानामित्यादिना) (सं०१७५) ५८
- १० “ अधौ दर्भाणां प्रक्षेपस्य बोध्यताप्रदर्शनम् (इषा वै
इत्यादिना) (सं०१७५) ५८

३ अनुवाकेषु आख्यहविर्गृहणशेषः ।

- १ “ योऽङ्गवन्धनाय गार्हपत्यसमीपे पत्न्या उपवेशनम् (अ-
वक्षो वै इत्यादिना) (सं०१७६) ५८
- २ “ उपविश्यैव योऽङ्गवन्धनं कर्त्तव्यमित्युक्तिः (यत्तिष्ठन्ती
इत्यादिना) (सं०१७६) ५८
- ३ “ कस्मिन् देशे योऽङ्गवन्धनकाये पत्नी उपविशेदित्यस्य
निर्णयः (यत्पश्चादित्यादिना) (सं०१७६) .. ५८
- ४ “ सौमनस्यप्राप्तौ इतराभ्यो योऽङ्गिभ्यो अस्या विज्ञेयः
(अग्राक्षाना इत्यादिना) (सं०१७७) ५९
- ५ “ योऽङ्गवन्धनेन पत्न्या कर्मसु अस्मात्पश्चात् अनुव्रत-
सूचितार्थाभिधेयता (अभेरनुव्रता इत्यादिना)
(सं०१७७) ५९
- ६ “ योऽङ्गवन्धनस्य कर्माङ्गत्वे औचित्यवैदिकप्रसिद्धिदर्श-
नम् (तस्मादाहुः इत्यादिना) (सं०१७७) ५९

- ७ मन्त्रे प्रकारान्तरेण पत्न्य योक्तवन्धनस्य कुतिः (यद्योक्त-
मित्रादिना) (सं०१७७) ५६
- ८ “ पत्न्या अचक्षवन्धनेप्रत्युः कोभिप्रायस्तस्य प्रक्षाशः (यु-
क्तं क्रियाता इत्यादिना) (सं०१७८) ५६
- ९ “ यजमानस्यास्रजेन सह पत्न्या वस्त्राचक्षस्य योक्तव-
न्धनम् (यस्मिं यस्यातीत्यादिना) (सं०१७८) ५६
- १० “ यज्ञे यजमानपत्न्या गार्हपत्यजघनप्रदेशे उपवेशने
प्रयोजनम् (सुप्रजसत्त्वा इत्यादिना) (सं०१७८) ५६
- ११ “ आच्यनिरूपणे पठनीयस्य महीनामिति मन्त्रस्य पूर्व-
भागस्य स्पष्टार्थः (महीनां पयोसीत्यादिना) (सं-
१८०) ५६
- १२ “ उक्तमन्त्रोत्तरभागस्यस्य अक्षीयमाख्यपदस्याभिप्रायः
(तस्य तेष्वक्षीयमाख्येत्यादिना) (सं०१८०) .. ५६

४ अनुवाके आज्याधिअयणोक्तिः ।

- १ “ आज्यस्य यामाहुतप्रतिपादने आख्यायिका (दृतच
वै इत्यादिना) (सं०१८०) ६०
- २ “ पत्नीकर्तृकाव्यावेक्ष्यम् (पत्न्यवेक्षते इत्यादिना)
(सं०१८१) ६०
- ३ “ गार्हपत्ये आज्यस्याधिअयणमन्त्रस्य व्याख्या (अमेधं
ना इति इत्यादिना) (सं०१८२) ६०
- ४ “ अघ्नित उत्तार्य आज्यस्यप्रवाय स्वेन अग्न्युदगदेशे
हेक्काकरवज्रम् (स्वस्य वज्रम् इत्यादिना) (सं०१८२) ६०
- ५ “ तप्तमन्त्रेण तप्तदाहतिदानायैतदाख्यं पर्याप्तं भवति-
त्येतदर्थमुक्तिः (अग्नेर्जिह्वासीत्यादिना) (सं०१८२) ६०

- ६ मन्त्रे सम्मार्जनदर्भाणामुत्तरप्रक्षेपपक्षस्य समर्पणं (ता-
न्येने इत्यादिना) (सं०१०३) ५०
- ७ “ पुनस्तेषामुत्तरप्रक्षेपपक्षं दूषयित्वा अभिप्रक्षेपपक्षस्य
स्थापनम् (अथौ सत्यस्य इत्यादिना) (सं०१०४) ५०
- ८ “ सम्मार्जनदर्भाणामभिप्रक्षेपपक्षस्य दृढीकरणम् (नव-
दास्यासु इत्यादिना) (सं०१०५) ५८
- ९ “ अभिसम्मार्जनदर्भाणामपि अथौ प्रक्षेपे विनियोगः
(योभूतानामित्यादिना) (सं०१०५) ५८
- १० “ अथौ दर्भाणां प्रक्षेपस्य योग्यताप्रदर्शनम् (रथा वै
इत्यादिना) (सं०१०५) ५८

३ अनुवाकेषु आख्यहविर्गृहणशेषः ।

- १ “ योक्तावन्धनाय गार्हपत्यसमीपे धत्वा उपवेशनम् (अ-
यस्यो वै इत्यादिना) (सं०१०६) ५८
- २ “ उपविश्यैव योक्तावन्धनं कर्त्तव्यमित्युक्तिः (यत्तिष्ठन्ती
इत्यादिना) (सं०१०६) ५८
- ३ “ कस्मिन् देशे योक्तावन्धनकाले धत्वा उपविशेदित्यस्य
निर्ययः (यत्पश्चादित्यादिना) (सं०१०६) .. ५८
- ४ “ सौमनस्यप्राप्तौ इवराभ्यो योषिभ्यो अस्या विशेषः
(अग्रासाना इत्यादिना) (सं०१०७) ५९
- ५ “ योक्तावन्धनेन धत्वा कर्म्मसु अज्ञातव्यात् अनुरत-
सूचितार्थाभिधेयता (अग्नेरनुरता इत्यादिना)
(सं०१०७) ५९
- ६ “ योक्तावन्धनस्य कर्म्मफलं त्रीणि कवेदिकप्रसिद्धिदर्श-
नम् (तस्मादाहृत्यादिना) (सं०१०७) ५९

- ७ मन्त्रे प्रकारान्तरेण यस्या योक्तवन्धनस्य कृतिः (यथोक्त-
मित्रादिना) (सं०१७७) ५६
- ८ “ यस्या अक्षयवन्धनेपत्युः कोभिप्रायस्य प्रकाशः (यु-
क्तं क्रियाता इत्यादिना) (सं०१७८) ५६
- ९ “ यजमानस्याश्वमेजेन सह यस्या वस्त्राक्षयस्य योक्तव-
न्धनम् (यस्मिं यस्यासीत्यादिना) (सं०१७८) ५६
- १० “ यस्मै यजमानयस्या मार्हपत्यवधनप्रदेशे उपवेशने
प्रयोजनम् (सुप्रजसक्ता इत्यादिना) (सं०१७८) ५६
- ११ “ आश्विनिरूपणे पठनीयस्य महीनामितिमन्त्रस्य पूर्व-
भागस्य स्पष्टार्थः (महीनां पयोसीत्यादिना) (सं-
१८०) ५६
- १२ “ उक्तमन्त्रोत्तरभागस्य अक्षीयमाणपदस्याभिप्रायः
(तस्य तेष्वक्षीयमाणस्येत्यादिना) (सं०१८०) .. ५६

४ अनुवाके आज्याधिअयणोक्तिः ।

- १ “ आज्यस्य यामाहुत्वप्रतिपादने आज्याविज्ञा (दृतश्च
वै इत्यादिना) (सं०१८०) ६०
- २ “ पत्नीकर्तृकाव्यावेद्यम् (पत्यवेद्यते इत्यादिना)
(सं०१८१) ६०
- ३ “ मार्हपत्ये आज्यस्याधिअयमन्त्रस्य व्याख्या (अमेधं
वा इत्यादिना) (सं०१८२) ६०
- ४ “ अघित उक्तार्थं आज्यस्यप्रवाय स्मेन अग्न्युदगदेशे
देवाकारम् (अग्न्यस्य वर्जम् इत्यादिना) (सं०१८२) ६०
- ५ “ तत्तन्मन्त्रेण तत्तदाहुतिदानायैतदाज्यं पर्याप्तं भवति-
त्येतदर्थमुक्तिः (अग्नेर्जिह्वासीत्यादिना) (सं०१८२) ६०

- ६ मन्त्रे उदगग्राभ्यां पवित्राभ्यामाज्यस्योत्पवनं (तदा अथ
.. इत्यादिना) (सं०१८२) ६१
- ७ “ आज्यस्य त्रिवारोत्पवनार्थं विधिः (पुनराहारमि-
त्यादिना) (सं०१८३) ६१
- ८ “ त्रिवारोत्पवनमन्त्रत्रयपठितानां शुक्रमित्वादिपदानां
स्पष्टार्थः (शुक्रमसीत्यादिना) (सं०१८३) .. ६१
- ९ “ यजुर्मन्त्रेणापि त्रिवारमाज्यस्योत्पवने विधिः (त्रिर्यजुषा
इत्यादिना) (सं०१८३) ६१
- १० “ आज्यस्य वारचस्योत्पवने तात्पर्यम् (व्याहृतिश्च
इत्यादिना) (सं०१८३) ६१
- ११ “ आज्योत्पवनपवित्राभ्यामेव प्रोक्षणीप्राचक्ष्यजस्योत्प-
वनं (अथाज्यवतीभ्यामप्य इत्यादिना) (सं०-
१८३) ६१
- १२ “ ऋद्धमन्त्रेण यजुर्मन्त्रेण च प्रोक्षणीप्राचक्ष्योत्पवने
विधिदर्शनं (आपो वै इत्यादिना) (सं०-
१८४) ६१
- १३ “ सुवजुःश्रगहयमन्त्रेषु धामवजुःश्रद्धयोर्वीक्षुषा पठ-
नस्य तात्पर्यम् (शुक्रमन्त्रेणादिना) (सं०१८५) .. ६२

५ अनुवाके आज्यावेक्षणं ग्रहणम् ।

- १ “ आज्यावेक्षणे विशेषं वस्तुन्येवासुरप्रसङ्गेवाज्यकुतिः
(देवासुरा इत्यादिना) (सं०१८५) ६२
- २ “ आज्याभिधारवक्ष्यस्य चक्षुषा आज्यावेक्षणस्य ब्रह्म-
वादिप्रसङ्गेन प्रश्नंसा (ब्रह्मवादिना इत्यादिना)
(सं०१८५) ६२

- १ मन्त्रे अर्द्धनिमित्तचक्षुषैवाण्यस्य निरीक्षणे विधिः (ई-
श्वरो वा एष इत्यादिना) (सं०१८६) ६२
- ४ “ सुवे आण्यग्रहयम् (आण्यं गृह्णातीत्यादिना) (सं०-
१८६) ६२
- ५ “ प्रत्येकाङ्गुली जुह्वादौ चतुरादिवारं आण्यं गृणीया-
दित्युक्तिः (चतुर्जुह्वामित्यादिना) (सं०१८६) .. ६२
- ६ “ उपस्रति अष्टवारगृहीताज्यापेक्षया जुह्वां गृहीतमा-
ण्यमधिकमित्युक्तिः (यजमानदेवत्या इत्यादिना)
(सं०१८६) ६२
- ७ “ जुह्वादौ आण्यग्रहयसख्यया पदप्रपक्ष्णनादिसाम्य-
मादाय सुचो गोरूपकक्ष्णयः स्तुतिः (गौरैवेषुच
इत्यादिना) (सं०१८७) ६३
- ८ “ जुह्वादौ गृहीताण्यस्य प्रयाजाद्यङ्गत्वदर्शनं (यज्जुह्वां
गृह्णातीत्यादिना) (सं०१८७) ६३

६ अनुवाके इध्रवर्हिःपूर्वकहविरासादनम् ।

- १ “ यज्ञकर्म्मोपयोगिनीनामपामभिमन्त्रयम् (आपोदेवी-
रये इत्यादिना) (सं०१८८) ६३
- २ “ छान्दोग्याखरेण इतः स्य इध्रप्रोक्षयमन्त्रस्य उपाख्या-
नपूर्वकं स्पष्टार्थः (अग्निर्देवेभ्य इत्यादिना) (सं०-
१८५) ६४
- ३ “ वेदिप्रोक्षयमन्त्रमतयोः वेदिवर्हिःशब्दयोः प्रजाप-
त्यिवीशब्दाभ्यां सह रूपकक्ष्णनेन तयोराधा-
राधेयभावदर्शनम् (वेदिरसि इत्यादिना)
(सं०१८५) ६४

- ११ मन्त्रे उक्तप्रस्तरोद्धोषयनस्य प्रशंसा (इयन्तं गृह्णाति इ-
त्यादिना) (सं०१६८) ६५
- १४ “ उक्तप्रस्तरोद्धोषयनस्य पुनःप्रशंसा (इयन्तमित्यादिना)
(सं०१६८) ६५
- १५ “ प्रस्तारस्य यावद्गृह्णधारणे सामर्थ्यं पक्षान्तरेण तावत्त-
स्योद्धधारणे विधिः (अपरिमितं गृह्णाति इत्या-
दिना) (सं०१६८) ६५
- १६ “ उक्तप्रस्तरे उत्पवनार्थकपवित्रद्वयस्य स्थापनम् (त-
स्मिन्पवित्रे इत्यादिना) (सं०१६८) ६५
- १७ “ वेद्यां बर्हिषास्तारणमन्त्रस्य ऊर्ध्वेत्यादिवाक्यद्वय-
स्य व्याख्या (ऊर्ध्वामदसं त्वेत्यादिना) (सं०-
१६६) ६५
- १८ “ वेद्यां बर्हिषामास्तारणम् (बर्हिष्युयातीत्यादिना)
(सं०१६६) ६५
- १९ “ यथा वेदिभूमिर्नदृश्येत तथा बर्हिषास्तारणं कर्त्तव्यं,
इति विशेषोक्तिः (अनतिदृष्टमित्यादिना) (सं०-
१६६) ६६
- २० “ यूपार्थकपरिधिष्वयस्थापनमन्त्रस्य गन्धर्वोसीत्यादि-
वाक्यस्य तात्पर्योक्तिपूर्वकं यूपार्थकपरिधिष्व
स्थापनविधिः (धारयन्मित्यादिना) (सं०-
१६६) ६६
- २१ “ आहवनीयाभिर्मन्त्रमन्त्रस्य सूर्यस्वेतिवाक्यद्वयस्य
व्याख्या (सूर्यस्वेत्यादिना) (सं०२००) ६६
- २२ “ आघारसमिद्द्वयस्थापनमन्त्रस्यानां वीतिहोत्रेत्यादि-
वाक्यत्रयाणां तात्पर्यार्थः (वीतिहोत्रमित्यादि-
ना) (सं०२००) ६६

- २३ मन्त्रे दर्भरूपविष्टतिनामकपदार्थद्वयस्य वेदिमध्ये तिर्य-
गासादनमन्त्रस्य तात्पर्यार्थः (विष्टो यन्त्रेण इ-
त्यादिना) (सं०२००) ६६
- २४ “ विष्टतिद्वयस्य तिर्यगासादने प्राप्ते उत्तरायणस्य तस्य
निधानम् (उदीचीनायेत्यादिना) (सं०२००) .. ६६
- २५ “ वेद्यां प्रक्षरासादनमन्त्रस्य वसूनां ब्रह्मात्मित्वादि-
पदानां तात्पर्यार्थः (वसूनामित्यादिना) (सं०-
२०१) ६६
- २६ “ प्रक्षरे जुह्वपभृदाद्यासादनमन्त्रस्य जुह्वरसीत्यादिवा-
क्यद्वयस्य तात्पर्यार्थः (जुह्वरसि इत्यादिना)
(सं०२०१) ६६
- २७ “ प्रक्षरे असादितजुह्वादिसर्गपूर्वकतदभिमन्त्रणमन्त्र-
स्य एता इत्यादिवाक्यद्वयस्य तात्पर्यार्थः (एता
असदग्निर्त्यादिना) (सं०२०१) ६७

७ अनुवाके प्रज्वलिताग्नौ होतुं आधाराख्याज्यभागद्वयस्योक्तिः।

- १ “ अध्वर्युणा होतारं प्रति वक्तव्यस्य प्रैषाख्यस्य मन्त्रस्य
उक्तिः (अग्निना वै इत्यादिना) (सं०२०५) .. ६७
- २ “ वैरितिरस्काराय अग्नौ प्रज्वलिते कर्त्तव्ये तत्र सम-
न्वकान्येकविंशतिकाष्ठानि प्रक्षेप्याणि इत्युक्तिः
(एकविंशतिमित्यादिना) (सं०२०६) ६७
- ३ “ होता प्र वो वाजा इत्यादिसामिधेन्याख्यर्षपाठात् पू-
र्वमग्नौ प्रक्षेप्याणानां काष्ठानां सङ्ख्यायास्तात्-
थोक्तिः (पञ्चदशेष्टेयादिना) (सं०२०६) ६७
- ४ “ बहुतुद्देशेन षट्काष्ठानामग्नौ प्रक्षेपः (चीन् परिधी-
नित्यादिना) (सं०२०६) ६७

- ५ मन्त्रे अभिषम्वाकवायुत्पादनार्थं कुशमुष्टिनिर्मितवेद-
नामकवेदीसम्मार्षनीविष्टोद्येन अभिषेपवीजनम्
(वेदेनोपवाजयतीत्यादिना) (सं०२०६) ६८
- ६ “ वेदेन अभिषेयदुपवीजनमुक्तं तत् त्रिवारं कर्त्तव्य-
मित्युक्तिः (त्रिषपवाजयतीत्यादिना) (सं०-
२०६) ६८
- ७ “ वेदोपरि सुर्वं संस्थाप्य सुवेद्य आघारनामक प्रथमा-
ज्जतिहोमः (वेदेनेत्यादिना) (सं०२०७) ६८
- ८ “ तैर्दर्भैः पूर्वमिष्टो बद्धः तैरभिसम्मार्षनार्थमग्नीध्रस्य
प्रेषये प्रेषमन्त्रोक्तिः (अभिषमग्नीध्रत्यादिना)
(सं०२०७) ६८
- ९ “ परिधिसम्मार्षनार्थम् अभिसम्मार्षनप्रेषमन्त्रे त्रि-
शब्दस्य वीष्ठा (परिधीनित्यादिना) (सं०-
२०७) ६८
- १० “ तैर्दर्भैः प्रत्येकपरिधेस्त्रिः सम्मार्षनं कर्त्तव्यमित्युक्तिः
(त्रिः त्रिः सम्मार्ष्टीत्यादिना) (सं०२०७) .. ६८
- ११ “ आघाराज्ज्योर्द्वयोर्होमविधाने स्थित्वा एकामपरामु-
त्थाय जुहुयादिति क्रमेण गुह्यभेदोक्तिः (आसीन
इत्यादिना) (सं०२०७) ६८
- १२ “ सारथिद्वयस्य रथोपर्यधश्च उत्थानोपवेशक्रियायाः
साष्टश्रमादाय आघारस्यापि रथत्वे प्राप्ते
तद्देदनप्रशंसा (वह्न्येनमित्यादिना) (सं०-
२०८) ६९
- १३ “ द्वितीयाघारहोमे कर्त्तव्ये यठनीयमन्त्राणां मध्ये भु-
वनमसीति प्रथममन्त्रस्य स्पष्टार्थः (भुवनमसी-
त्यादिना) (सं०२०८) ६९

- १३ भन्ते जूह्वपष्टदादानमन्त्रद्वये अभिसवितृपदद्वयस्य सत्त्वा-
त्तत्र तत्पदद्वयस्य सम्बन्धो युक्त इति खवक्ष्या-
कथनम् (जूहे अभिरित्यादिना) (सं०२०८) .. ६६
- १४ “ मध्यमपरिधिमनतिक्रम्य आघाराऊतिदानार्थमाहव-
नीयस्य निकटे दक्षिणतो उत्तरस्यां दिशि सख-
भावेन गमनसमये अग्निं तत्पश्चादवस्थितं यज्ञपु-
रुषं प्रति च पादस्पर्शशब्दात् क्षमाप्रार्थने पाश्व-
स्यामाविष्णू इति मन्त्रस्य अमाविष्णू इति वाक्यार्थस्य
निदर्शनं (अमाविष्णू मा वामित्यादिना) (सं०२०९) ६६
- १५ “ वेदिमध्ये यज्ञपुरुषस्थानकस्थनायां पाश्वमन्त्रप्रति-
पाद्यस्य यज्ञरूपस्थानस्य यज्ञपुरुषाधिष्ठिततया
आतिशय्यदर्शनम् (विष्णोः स्थानमित्यादिना) (सं०-
२०९) ६६
- १६ “ आघाराऊतिदाने पाश्वमन्त्रस्येन्द्रशब्दस्य तात्प-
र्यार्थः (इत इन्द्र इत्यादिना) (सं०२१०) .. ६६
- १७-२१ “ उक्तमन्त्रगतैरूर्ध्वसमारभ्याऋतेन्द्रशब्दैः सूचितार्थस्य
दर्शनम् (समारभ्य, आघारं, अऋत, इन्द्रावान्,
इति मन्त्रचतुष्टयेन) (सं०२१०) ६६
- २२ “ खुगुद्गृह्यमन्त्रस्य वृहद्वा इति शब्दस्य तात्पर्यार्थः
(वृहद्वा इत्यादिना) (सं०२११) ७०
- २३ “ आघाराऊतिं दत्त्वा प्रत्यागमनकाले वृक्षस्यजुह्वप-
ष्टतोः परस्परं स्पर्शमकारयित्वा प्रतिनिवर्तितव्यं
इत्युक्तिः (यजमानदेवत्येत्यादिना) (सं०२११) .. ७०
- २४ “ जुहादिना सह खुचमस्पर्शयमुदक्षप्रत्यागमनकाले
जप्यमन्त्रस्यपदवाक्यार्थदर्शनम् (पाहि मा इत्या-
दिना) (सं०२११) ७०

३५

विषयः ।

शृष्टे ।

- २५ मन्त्रे आधाराङ्कतिं दत्त्वा जुह्वा सह भ्रवायाः संयोगः कर्त्तव्य इत्युक्तिः (शिरो वै इत्यादिना) (सं०२१२) ७०
- २६ “ उक्तसंयोगः किं द्विवारं कर्त्तव्य इति पूर्वपक्षः (द्विः समनक्षीत्यादिना) (सं०२१२) ७०
- २७ “ उक्तसंयोगस्त्रिवारं कर्त्तव्य इति सिद्धान्तः (तदाङ्क- रित्यादिना) (सं०२१२) ७०
- २८ “ जुह्वा सह भ्रवासंयोगे पठनीयमन्त्रस्योक्तिःशब्द- विवक्षितार्थदर्शनं (मखस्येत्यादिना) (सं०२१२).. ७१

८ अनुवाके इडाभक्षणपुरोडाशादिविधुक्तिः ।

- १ “ इडाभक्षणार्थं वेद्या उत्तरभागे अवस्थितानां ब्रह्मा- दीनां मध्ये सञ्चरतः कस्यापि बाधकस्य परि- हाराय इडाभागं पुरोडाशभागादपश्चिद्य हस्ते तं घृत्वाऽध्वर्युः सञ्चरेदित्यस्य विधानम् (धिषिष्या वै इत्यादिना) (सं०२२७) ७६
- २ “ इडापात्रपूर्वभागे प्रत्यङ्मुखासीनाय होत्रे सर्वसा- धारण्या महेडायाः सकाशात् किञ्चिदादाय या इडा प्रदीयते सैव अवान्तरेडा, तस्या विधानम् (पुरस्तादित्यादिना) (सं०२२८) ७१
- ३ “ होतुस्तर्जन्याः पर्वद्वये घृतमन्त्राय (द्विरङ्गुलावनक्षी- त्यादिना) (सं०२२८) ७२
- ४ “ होतुर्हस्ते तामवान्तरेडां चतुर्वारं पूर्ववद्दद्यादिति- विशेषोक्तिः (सकृदुपस्तृणातीत्यादिना) (सं०- २२८) ७२

- १० मन्त्रे वत्सापाकरणशाखया सह प्रस्तरस्य आहवनीये
प्रक्षेपे कर्त्तव्ये पठनीयमन्त्रस्य मन्त्रतां एष-
तयः स्त्रेयादिवाक्यद्वयस्य तात्पर्यार्थः (मन्त्रता-
मित्यादिना) (सं०२३६) ७५
- ११ “ अथर्वयुक्ता आहवनीये प्रस्तरप्रक्षेपसमये पठितमन्त्रे आ-
युञ्जन्तुषोः पावनविषये प्रार्थना कृतास्ति, इत्यस्य
प्रदर्शनम् (यावद्दे इत्यादिना) (सं०२३६) ७६
- १२ “ वेदिमध्यभूमिस्पर्शे पठनीयमन्त्रस्य तात्पर्यार्थः (ध्रुवा-
सीत्यादिना) (सं०२३७) ७६
- १३ “ मध्यमपरिधिप्रहारे पठनीयमन्त्रस्य पर्यधत्वा इति
पदस्य याथार्थ्यज्ञापनम् (यम्परधिमित्यादिना)
(सं०२३७) ७६
- १४ “ परिधौ अग्नेः प्रीतुत्पादनाय उक्तमन्त्रे अग्निसम्बो-
धनपदन्यासः इत्युक्तिः (अग्ने देवेत्यादिना)
(सं०२३७) ७६
- १५ “ उक्तमन्त्रे तन्ते एतमनु इत्यत्र अनुशब्दप्रयोगेन ज्ञा-
तिप्रियभवनत्वस्य सूचनम् (तन्त एतमनु इत्या-
दिना) (सं०२३७) ७६
- १६ “ उक्तमन्त्रे नेदेष इत्याद्यपराधपरिहारकवाक्योक्तिः स्व-
स्मिन्नग्नेरत्यन्तानुकूल्यजननार्थम् (नेदेष इत्यादि-
ना) (सं०२३७) ७६
- १७ “ उक्तमन्त्रे परिधिद्वयस्योक्तेष्वपि स्वस्मिन्नग्नेरत्यन्तानुकू-
ल्यजननार्थम् इत्युक्तिः (यज्ञस्येत्यादिना) (सं०-
२३७) ७६
- १८ “ परिधिप्रहारकर्मणो विधानम् (परिधीनित्यादिना)
(सं०२३७) ७६

१० अनुवाके पत्नीविषयकमन्त्रोक्तिः ।

विषयः ।

४४।

- १ मन्त्रे पत्नीयजमानाश्चणयोऽङ्गवन्धनविमोचने पठनीयम-
न्त्रस्य पूर्वार्द्धस्य व्याख्या (योवा अयथेत्यादिना)
(सं०२४१) ७६
- २ ,, उक्तमन्त्रतृतीयपादगतपदार्थवाक्यार्थयोः प्रदर्शनम्
(धातुस्येत्यादिना) (सं०२४२) ७६
- ३ ,, उक्तमन्त्रचतुर्थपादे यजमानस्य दुःखनाशनपूर्वकसु-
खप्राप्तिरूपफलस्य उक्तिः (स्योनं मे इत्यादिना)
(सं०२४३) ७६
- ४ ,, पत्नीकर्तृकपूर्वपात्रागमनसमये तत्पात्राभिमन्त्रणे प्र-
जप्यमन्त्रस्य व्याख्या (समायुषा इत्यादिना)
(सं०२४४) ७६
- ५ ,, उक्तमन्त्रे अनुष्टुप्छन्दसैव भवितव्यमिति तच्छन्दः-
प्रशंसा (अन्ततोऽनुष्टुभा इत्यादिना) (सं०२४४) ७६
- ६ ,, वायूपक्तत्वेनानुष्टुप्छन्दसः पुनः प्रशंसा (अथो वाग्वै
इत्यादिना) (सं०२४४).. .. ७६
- ७ ,, विमोचितयोऽङ्गवन्धनं पूर्णपात्रोदकस्य एकत्र अग्नौ
पत्न्या सन्धार्यमिति विधिः (यद्वै यच्चस्येत्यादिना)
(सं०२४५) ८०
- ८ ,, उक्तविधानेन पत्नीकर्तृकपूर्वपात्रधारणम् (अग्नौ
वित्यादिना) (सं०२४५) ८०
- ९ ,, पूर्वपात्रोदकेन पत्न्या मुखप्रक्षालने विधिः (मुखं वि-
मृष्टे इत्यादिना) (सं०२४५).. .. ८०

११ अनुवाके उपवेधपरित्यागः ।

विषयः ।

४४ ।

- १ मन्त्रे पञ्चाशशाखामूने त्वत्त्वभागस्य उपवेधस्य मन्त्रोच्चार-
पूर्वकं परित्यागः कर्त्तव्योऽस्ति अतस्तावदादौ तत्त्व-
श्रंसा (परिवेषो वै इत्यादिना) (सं०२४५) .. ८०
- २ ,, उपवेधवेदनप्रश्रंसा (य एवं वेदेत्यादिना) (सं०२४६) ७०
- ३ ,, मन्त्रोच्चारणपूर्वकमुपवेधपरित्यागः (तत्त्वत्वे इत्या-
दिना) (सं०२४५) ८०
- ४ ,, तस्योपवेधस्योत्कारे अदृश्यरूपेण निधाने विधिः (स-
विमत इत्यादिना) (सं०२४६) ८०
- ५ ,, उपवेधद्वारा अभिचारकर्मसिद्धेः सम्भावनीयत्वात्
तत्त्वमन्त्रे मन्त्रान्तरोत्पादनार्थं कृतिः (दृष्टिर्वा
इत्यादिना) (सं०२४६) ८०
- ६ ,, अभिचारार्थं देव्यनामगृहीत्वा उपवेधकालस्य अग्नौ
प्रहरणं (योपवेधे इत्यादिना) (सं०२४६) .. ८१
- ७ ,, पुनस्तदर्थमुपवेधस्य गृहदूरदेशे निक्षेपश्चाथ ऋक्त्रयं
(निरमुनितादिना) (सं०२४७) ८१
- ८ ,, कृतिद्वारा उक्तकर्मण्य आधिक्यदर्शनं (चिह्नै इत्या-
दिना) (सं०२४७) ८१
- ९ ,, खाते उपवेधस्य प्रक्षेपे पाप्यमन्त्रः (होतृसौ इत्या-
दिना) (सं०२४७) ८१
- १० ,, उपवेधस्य अग्नौ प्रहरणे दूरदेशनिरसने भूमौ खनने
च देव्यध्वानं कुर्यादित्युक्तिः (यन्दिष्यादित्यादिना)
(सं०२४८) ८१

इति दत्तोचप्रपाठकः ।

चतुर्थप्रपाठके नरमेधपशुकथनम् ।

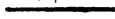

१ अनुवाके ब्राह्मणादिनरपशूक्तिः ।

विषयः ।

पृष्ठे ।

ब्राह्मणक्षत्रियादिजात्यभिमानिदेवतानिमित्तं ब्राह्मणराज-
न्यादिपुरुषबलिदानस्य उक्तिः ३४६

२ द्वितीये अनुवाके सूतादिनरपशूप्राख्यानम् ।

गीतव्याघ्रभिमानिदेवतानिमित्तं सूतशैलूषादिपुरुषबलि-
दानप्रपञ्चः ३४७

३ अनुवाके कौलाद्यादिनरपशूनिर्द्धारणम् ।

अममायाद्यभिमानिदेवतानिमित्तं कुलालपुत्रलोहकारादि-
पुरुषबलिदाननिर्देशः ३४८

४ अनुवाके जारादिनरपशुकथनम् ।

सङ्घटकम्पहाद्यभिमानिदेवतानिमित्तं पारदारिकोपपत्त्यादि-
पुरुषबलिदानविधिः ३४९

५ अनुवाके कैवर्त्तादिनरपशूक्तिः ।

विषयः ।

३४।

नदीशून्यखाद्यभिमानिदेवतानिमित्तं कैवर्त्तनिषादादि-

पुखववजिदानोक्तिः ३५०

६ अनुवाके कुब्जादिनरपशूनिर्देशः ।

कार्यविनाशप्रहर्षाद्यभिमानिदेवतानिमित्तं कुब्जवामनादि-

पुखववजिदाननिरुक्तिः ३५१

७ अनुवाके चौर्यतात्पर्ययुक्तादिनरपशूकथनम् ।

श्रुतिवीरहत्याद्यभिमानिदेवतानिमित्तं चौर्यतात्पर्ययुक्त-

परदोषसूचकादिपुखववजिदानकथनं ३५२

८ अनुवाके इन्धनाहर्त्तादिनरपशूनिर्देशः ।

भाप्रभाद्यभिमानिदेवतानिमित्तं इन्धनाहर्त्तमिप्रज्वाहन-

कर्त्तादिपुखववजिदानप्रस्तावः ३५३

९ अनुवाके गजपालकादिनरपशूकथनम् ।

गतिविशेषवेगाद्यभिमानिदेवतानिमित्तं गजपाशकान्धपाश-

कादिपुखववजिदानप्रपञ्चः ३५४

१० अनुवाके लोहकारादिनरपशुविस्तारः ।

विषयः ।

४४ ।

मानसकोपवाद्यकोपाद्यभिमानिदेवतानिमित्तं लोहकार-
बध्यजनवह्निर्निःसारकादिपुरुषबलिदानप्रचारः .. ३५४

११ अनुवाके यमप्रस्तादिनरपशुकथनम् ।

यमस्यथर्वाद्यभिमानिदेवतानिमित्तं यमप्रसूगर्भश्चाविशी-
प्रभृतिस्त्यादिवलिदानविधानं.. .. ३५६

१२ अनुवाके मत्स्यपाद्यादिनरपशुविवेकः ।

सरःपत्न्याद्यभिमानिदेवतानिमित्तं धीवरदासादिपुरुष-
बलिदानोक्तिः ३५७

१३ अनुवाके देशराजवार्त्ताकथनशीलादिनरपशुविनियोगः ।

ध्वनिप्रतिध्वन्याद्यभिमानिदेवतानिमित्तं देशराजवार्त्ताह-
रखशीलासम्बद्धप्रजाप्यादिपुरुषबलिदानप्रपञ्चः ३५८

१४ अनुवाके अतिनिकृष्टजातियुक्तादिनरपशुकथनम् ।

वीभत्साभूत्याद्यभिमानिदेवतानिमित्तं अतिनिकृष्टजाति-
युक्तजागरखशीलादिपुरुषबलिदानप्रस्तावः ३५८

३ काण्डे ५ प्रपाठके दृष्टिष्टौचमन्त्रकथनम् ।

१ अनुवाके होढजयसामिधेनीमन्त्रोक्तिः ।

विषयः ।

३४ ।

- १ मन्त्रे आहवनीयोत्तरमध्यदेशात् पश्चिमे गमनसमये हो-
 चचारबोयमन्त्रोक्तिः (सत्त्वं प्रपद्ये इत्यादिना)
 (सं०६११) ८७

२ अनुवाके अवशिष्टैकादशसामिधेनीमन्त्रप्रपञ्चः ।

- १ ,, होढकथितस्य हिङ्गारपूर्वकस्य प्रथमसामिधेनी-
 मन्त्रस्य विनियोगः (प्र वो वाजेत्यादिना) (सं०६१२) ८८
- २ ,, होढपठितद्वितीयसामिधेनीसमाख्यानं (अग्र आया-
 हि इत्यादिना) (सं०६२०) ८८
- ३ ,, होढनिबृत्ततृतीयसामिधेनीप्रचारः (तं त्वा समिद्धि-
 रित्यादिना) (सं०६२०) ८८
- ४ ,, होढप्रोक्तचतुर्थसामिधेनीनिर्वचनम् (स नः पृथुःअ-
 वायमितीत्यादिना) (सं०६२०) ८८
- ५ ,, होढसमुच्चारितपञ्चमसामिधेन्युक्तिः (ईडेऽन्यो नम-
 स्तुतिर इत्यादिना) (सं०६२१) ८८
- ६ ,, होढआहृतषष्ठसामिधेनीकथनम् (वषो अग्निः
 समिद्भ्यते इत्यादिना) (सं०६२१) ८८
- ७ ,, होढभाषितसप्तमसामिधेनीवचनं (वृषणं त्वा वयं वृषन्
 इत्यादिना) (सं०६२१) ८८
- ८ ,, होढकुक्ताष्टमसामिधेनीप्रपञ्चः (अग्निं द्रुतं वृणीमहे
 इत्यादिना) (सं०६२१) ८८

- ६ मन्त्रे होतृपठितनवमसामिधेन्याख्यानं (समिध्यमानो अश्वरे
इत्यादिना) (सं०६२९) ८८
- १० ,, होतृजल्पितदशमसामिधेनीकथनं (समिद्धो अश्व
आऊत इत्यादिना) (सं०६२९) ८८
- ११ ,, होतृपठितैकादशसामिधेनीसमाख्यानं (आजुहोत
दुवस्यतेत्यादिना) (सं०६२९) ८८
- १२ ,, वशिष्ठगोत्रीयराजन्यपक्षे उक्तैकादशमन्त्रपरिवर्त्ते क-
थनीयसामिधेनीनिर्देशः (त्वं वदस्व उत मित्रो
इत्यादिना) (सं०६२९) ८८

३ अनुवाके होतृपाथप्रवरनिविन्मन्त्राद्याख्यानं ।

- १ मन्त्रे होतृपठितप्रवरमन्त्रोक्तिः (अग्ने महाष्ट्र अवि,
असावसा इत्यन्तेन) (सं०६३२) ८८
- २-८ मन्त्रेषु निविन्मन्त्रप्रतीकोक्तिः (देवेद्भ इत्यादि) (सं०६३३) ८८
- ६ ,, होतृपठिताग्न्यादितत्तद्देवतावाहनमन्त्रतात्पर्यप्रचारः
(अग्निमम आवह, सुयजा च यज ज्ञातवेद
इत्यन्तेन) (सं०६३५) ८८

४ अनुवाके जुह्वपशुतोरादानं ।

- अस्मिन् अनुवाके अर्घ्यकूर्तकजुह्वपशुतोरादानं (अग्निर्होता-
वेत्वभिः, यजाम यक्षियान् इत्यन्तेन) (सं०६३७) ८८

५ अनुवाके प्रयाजमन्त्रोक्तिः ।

- १-५ मन्त्रेषु समिधोऽग्ने इत्यारभ्य अग्न आन्वस्य विद्यन्तु इतत्
पर्यन्तमग्नेः पञ्चप्रयाजमन्त्रोक्तेः (सं०६८१) .. ८८

विषयः ।

ऋ० ।

- ८ मन्त्रे आग्नेयस्त्रिष्टुप्कृद्दयागस्य पुरोनुवाच्या (पिप्रोहि देवा-
नित्यादिना) (सं०७१३) ६१
- ९ ,, आग्नेयस्त्रिष्टुप्कृद्दयागीयनिगदाख्यमन्त्रोक्तिः (अपिं
स्त्रिष्टुप्कृतमित्यादिना) (सं०७१३) ६१
- १० ,, आग्नेयस्त्रिष्टुप्कृद्दयागस्य याज्या (आग्ने यदद्यविह
इत्यादिना) (सं०७१४) ६१

८ अनुवाके यजमानार्थं इडोपाङ्गानविधिः ।

- १ ,, उपांशुजपपूर्वकं प्रतीचीनमुख्या इडायाः आङ्गानं
(उपहृतं रथन्तरमित्यादिना, उपहृताऽश्वे
इत्यन्तेन) (सं०७५८) ६१
- २ ,, उच्चैर्जपपूर्वकं तस्या एव पराचीनमुख्या आङ्गानं
(इडोपहृता इत्यादिना, उपहृतस्योपहृत इत्य-
न्तेन) (सं०७५८) ६१

९ अनुवाके अनूयाजमन्त्राणां कथनं ।

- १ ,, उत्तराङ्गतिकाके पाद्या अनूयाजमन्त्राः (देवं
वर्हिरित्यादयः नमो वाके वीहि इत्यन्ताः)
(सं०७८१) ६१

१० अनुवाके सूक्तवाकमन्त्रोक्तिः ।

- १ ,, दर्भमुखिरूपप्रस्तरस्य अध्वर्युणा अघौ प्रक्षेपे कर्त्तव्ये
होतृपाथस्य सूक्तवाकस्य प्रथमभागस्योक्तिः (इदं
आवाप्यविबोत्यादिना) (सं०७८३) ६१

२ अनुवाके प्रयाजविषयकमैचावरणप्रेषोक्तिः ।

विषयः ।

३४६ ।

१-१२ मन्त्रेषु अध्वर्युप्रेषितमैचावरणस्य होतारं प्रति समिद-

र्यप्रेषणे उक्तिः.. .. ३७४

३ अनुवाके आप्रीसञ्ज्ञकप्रयाजयाज्योक्तिः ।

१-१२ मन्त्रेषु होदपठनीयाप्रीसञ्ज्ञकप्रयाजयाज्योक्तिः .. ३८०

४ अनुवाके पर्यग्निकरणीयानामृचामुक्तिः ।

१-३ मन्त्रेषु ज्वलदुसमुक्तस्य हविषः परितो भ्रामयं .. ३८६

५ अनुवाके मैचावरणप्रेषोक्तिः ।

१ मन्त्रे मैचावरणकर्तृकं होतुः प्रेषयं .. ३८७

६ अनुवाके अभिगुप्रेषकथनम् ।

१ मन्त्रे पशुहृत्तनविषये अभिगुं प्रति होतुर्वाक्यं .. ३८८

२ .. उक्तविषये होदकर्तृकपुनर्जपः.. .. ३९०

७ अनुवाके स्त्रोत्रविषयकमैचावरणानुवचनोक्तिः ।

१-६ मन्त्रेषु अभिमुद्दिष्ट अभिजतवपादिहविस्तुतविन्दुवि-

षया मैचावरणस्य उक्तिः ३९६

विषयः ।

पृष्ठे ।

२ मन्त्रे	उक्तविषये मैत्रावरुणप्रोक्तप्रैषः	४१२
३ ,,	मैत्रावरुणप्रोक्तवनस्पतिसम्बन्धिपुरोगुवाक्या	..	४१३
४ ,,	मैत्रावरुणप्रोक्तवनस्पतिसम्बन्धिप्रैषः	४१४
५ ,,	मैत्रावरुणप्रोक्तस्त्रिष्टुक्कृत्यम्बन्धिपुरोगुवाक्या	४१५
६ ,,	मैत्रावरुणप्रोक्तस्त्रिष्टुक्कृत्यम्बन्धिप्रैषः	४१५

१२ अनुवाके हविर्वनस्पतिस्त्रिष्टुक्तां याज्योक्तिः ।

१ ,,	होतृप्रोक्तहविःसम्बन्धियाज्या	४१६
२ ,,	होतृप्रोक्तवनस्पतिसम्बन्धियाज्या	४१७
३ ,,	होतृप्रोक्तस्त्रिष्टुक्कृत्यम्बन्धियाज्या	४१७

१३ अनुवाके अनूयाजसम्बन्धिमैत्रावरुणप्रैषोक्तिः ।

१-११ मन्त्रेषु	होतारं प्रति याज्यापाठविषयकमैत्रावरुण- प्रषाद्यामुक्तिः	४१८
----------------	--	-------	-----

१४ अनुवाके अनूयाजविषयकहोतृयाज्याकथनम् ।

१-११ मन्त्रेषु	मैत्रावरुणप्रेषितहोतृपाठ्याज्यानामुक्तिः	..	४२५
----------------	--	----	-----

१५ अनुवाके सूक्तवाकविषयकमैत्रावरुणप्रैषोक्तिः ।

१ मन्त्रे	सूक्तवाकनिष्पत्तये मैत्रावरुणकर्तृकं होतुः प्रेषणं	..	४२६
-----------	--	----	-----

७ प्रपाठके अर्चिद्रकारणकथनं ।

—०००००—

१ अनुवाके दर्शपूर्णमासयागविषयकप्रायश्चित्तेति ।

विषयः ।

३८।

- १ मन्त्रे इष्टिमनिर्व्वाह्यदेशान्तरं यास्यतोऽग्न्याहिताग्नेर्दोष-
शान्त्यर्थकहोमविधानं ३९८
- २ ,, अग्न्याहिताग्नेराहवनीयाग्निनाशे आहवनीयान्तर-
प्रणयनान्तरं जघविधानं इतिकर्त्तव्यता.. .. ३९०
- ३ ,, आहिताग्नेरभिकुण्डादग्न्यङ्कारवह्निःपातनिमित्तक-
प्रतीकारविधिः ३९२
- ४ ,, अङ्काराग्नेः शम्यायतनदेशादपि अतिदूरदेशे पाते
तदानीं कर्त्तव्यहोमकथनं ३९१
- ५ ,, हविषः सम्पादनार्थं दुग्धाय घेनोर्दूरे स्थापितानां
वत्सानां कथमपि मातुर्दुग्धपाने तत्प्रतिक्रि-
याविधिः ३९१
- ६ ,, सायन्दुग्धे हविषि कथमपि विनष्टे प्रतिविधानम् ३९।
- ७ ,, सायंप्रातर्दोहविनाशे इतिकर्त्तव्यता.. .. ३९१
- ८ ,, व्रतदिवसे यजमानपत्न्यां रजस्वलायां कर्त्तव्यानुष्ठानं ३९।

६ मन्त्रे वदि दर्भानवि न कभेत् तदा जने होतव्यमित्य-

भिधानं १३०

७ ,, वसु अहिवासेः औवसान्तैः किकाघोनामन्त्रदी-

क्षादशाभिभिः संसर्गे भवेत् तदा तज्ज विधिः.. १३८

८ ,, संकल्पद्रव्यधारणे विधिः १३९

९ ,, अग्निहोत्रस्याग्नीभक्तेन तदीयहविषः क्षद्वे प्रती-

क्षारविधिः १४९

१० ,, गर्भं खवन्तमित्यादिमन्त्रद्वितीयादौ स्त्रियाणां अग्नि,

इन्द्र, त्वष्टा, रुद्रस्यवि, इत्येवचतुर्धां पदानां

वात्पर्यार्थः १४९

११ ,, घोक्तमन्त्रकतीयपादस्य वात्पर्यार्थः १५०

१२ ,, उक्तमन्त्रस्य चतुर्थपादस्य वात्पर्यार्थकथनं .. १५०

४ अनुवाके ऐष्टिकयागीययजमानमन्त्रोक्तिः।

१ ,, प्रणीताभिमन्त्र्यं १५०

२ ,, अन्वाधानोपक्रमे कर्त्तव्यजपोक्तिः १५१

३ ,, पक्षाग्रप्रासाच्छेदने यस्तत्पुच्छो भूमौ पतितस्तस्या-

दानं १५१

४ ,, साद्याश्वपानाद्यामभिमन्त्र्यं १५१

५ ,, यैव दुग्धेन सोमो भविष्यति तस्मिन् पर्वदक्षिण-

विक्षेप्यं आतक्ष्यं वक्षिद् कर्मणि मन्त्रपाठः.. १५१

६-८ मन्त्रेण आहवनीवाधिर्यापवकाशे जपवीयमन्त्र-

योक्तिः १५१

६ मन्त्रे आहवनीयमार्हपत्याग्निहोत्रमन्त्रे स्थित्वा अपनीवनि-	
तुक्तिः	४५४
१०, ११ मन्त्रयोः मार्हपत्याग्निहोत्रमन्त्रे पठनीयमन्त्रद्वयोक्तिः	४५४
१२ मन्त्रे दक्षिणाग्निहोत्रमन्त्रे जप्यमन्त्रोक्तिः	४५५
१३ ,, सभ्यवामकवज्रेरपस्थाने पाण्ड्यमन्त्रः	४५४
१४ ,, आवसथ्यनामकवज्रेरपस्थाने पाण्ड्यमन्त्रः	४५६
१५ ,, अन्वाहितेषु पञ्चस्रस्त्रिषु जप्यमन्त्रोक्तिः	४५६
१६ ,, होमात् पूर्व जायापतीभ्यां हविर्भक्ष्यमितुक्तिः	४५६
१७-२० मन्त्रेषु व्रतस्वीकारार्थमुक्तिः	४५७
२१ मन्त्रे मातुः सकाशात् वत्सस्य दूरीकरणे साधनीभूतायाः	
यकाशशाखाया आहरणकर्मणि पाण्ड्यमन्त्रः	४५७
२२, २३ मन्त्रयोः रज्जुं प्रसार्य तत्र एकविंशतिकाष्ठसम्भरणे	
मन्त्रद्वयोक्तिः	४५८
२४ मन्त्रे परित्तराचार्याणां दर्भाणां छेदनाव तेषु शस्त्रसंयोगे	
पाण्ड्यमन्त्रः	४५८
२५ ,, दर्भच्छेदनसमये पाण्ड्यमन्त्रः	४५८
२६ ,, द्विजदर्भाणां बन्धने पाण्ड्यमन्त्रः	४६०
२७ ,, पिण्डपिण्डयज्ञस्थले वर्धिराक्षरखम्	४६०
२८, २९ मन्त्रयोः शाखापवित्रानुमन्त्रखम्	४६०
३० मन्त्रे पवित्रहयनिर्माखं	४६१
३१ ,, आक्षरखदर्भे पवित्रसंयोगः	४६१
३२ ,, वेदीसम्मार्जनार्थवेदस्य दर्भेर्निर्माखं	४६२
३३ ,, गोदोहवकाले वत्सबन्धनार्थरज्जुमन्त्रखं	४६२
३४ ,, क्षीरपाकार्थमङ्गारेषु कुम्भग्रा अधिभ्रम्यखं	४६३
३५ ,, उपवेशनामकाङ्गारनिःसारणप्रयोजनकाष्ठनिर्माखम्	४६३

३६	मन्त्रे ऋत्विग्यजमानेन जप्यमन्त्रः	३६४
३७	„ प्रोक्ष्यमाद्यसान्नाय्यपाचायामभिमन्त्र्यं	३६४
३८	„ सायङ्काले वनादागच्छन्तीनाङ्गवामागमने प्रतीक्षाक- र्यं	३६५
३९	„ वत्सबन्धनं	३६५
४०	„ वत्समोक्षणपूर्वकं दोहनार्थं ग्रामपुरुषं दोग्धुर्वाक्यं	३६५
४१	„ अदुह्यमानाया गोरभिमन्त्र्यं	३६५
४२	„ दोहनकाले गोस्तननिःसृतक्षीरधारघोषस्थाभिम- न्त्र्यं	३६६
४३	„ दुग्धमागयन्तं पुरुषं प्रति अभ्यर्च्योऽन्नः	३६६
४४	„ दोग्धुः प्रत्युत्तरं	३६६
४५	„ मौनित अभ्यर्च्योर्वाग्विसर्जनं	३६७
४६	„ दध्यातक्ष्णोपरि अभिहोत्रशेषनिक्षेपः	३६७
४७	„ दुग्धपूर्वकुम्भाः कालपात्रादिनाच्छादनं	३६७
४८	„ कुम्भीस्यदुग्धे पचाग्रशाखास्यस्य निक्षेपः	३६८
४९	„ शाखापवित्रद्वयस्य ज्ञानपूर्वकं कुत्रचिदवस्थापनं	३६८
५०	„ सायङ्काले वज्रिषु परिस्तीर्यमाणेषु अपविधानं	३६८

५ अनुवाके अनुक्तदर्शयौर्णमासाङ्गीभूतकतिचिन्मन्त्रोक्तिः ।

१	„ गार्हपत्यागारे आहवनीयागारे वा श्रयानस्य जपः	३७०
२	„ अतिदाहनिवृत्त्यर्थं पुरोडाशाज्ज्वलदङ्गारायामपन- यनं	३७१
३	„ पुरोडाशाभिमन्त्र्यं	३७१
४	„ अभिघार्यं	३७२

	विषयः ।	पृष्ठे ।
५	मन्त्रे पात्र्यामुपस्तरयं	४७२
६	„ पुरोडाशसादनं	४७२
७	„ पुरोडाशोदासनं	४७२
८	„ प्रातर्दोहाभिघारयं	४७३
९	„ कपाजप्रत्यङ्गनं	४७३
१०	„ यजमानजपकथनं	४७३
११	„ हविरवदानं	४७५
१२	„ हविःप्रत्यभिघारयं	४७५
१३	„ प्राशिषावदानं	४७६
१४	„ इडावदानं	४७६
१५	„ इडाभक्ष्यमन्त्रः	४७७
१६	„ वहिर्वदः पुरोडाशस्याभिमर्शनमन्त्रः	४७८
१७	„ चतुर्धाकृतपुरोडाशस्य दिक्षु व्यूहनं	४७८
१८	„ खुक्षु प्रस्तरस्याव्यमानीयानुमन्त्रयं	४७८
१९	„ गार्हपत्यदक्षिणत उपविष्टया यजमानपत्न्या पात्र्यमन्त्रः	४७८
२०	„ सम्यन्त्रीयहोमकथनं	४८०
२१-२४	नारिष्ठहोमः	४८०
२५	„ पौर्वमास्यां पार्वण्यहोमः	४८२
२६	„ अमावास्यायां पार्वण्यहोमः	४८३
२७	„ होतुरपवेशदर्भेर्वेद्या अभिस्तरयं	४८३

६ षष्ठेऽनुवाके चतुर्थपञ्चमानुवाकानुक्ता इष्टिमन्त्राः ।

१	„ दोहादूर्ध्वं प्रैषः	४८५
२	„ ब्रह्मवरयम्	४८५

३	मन्त्रे वृत्तस्य ब्रह्मणो जपः	४८१
४	अग्निघ्नगृह्यमाख्योत्तरानुमन्त्रणं	४८६
५	वेदसम्पूज्यमानवेद्यनुमन्त्रणं	४८७
६	क्रियमाख्यवेद्यनुमन्त्रणम्	४८७
७	आक्रियमाख्यस्तम्बयजुरनुमन्त्रणम्	४८८
८	समाप्तीर्थ्यमाख्यवर्हिरनुमन्त्रणम्	४८९
९	वर्हिराप्तीर्थ्यमाख्यवेद्यनुमन्त्रणम्	४८९
१०	परिध्यनुमन्त्रणम्	४९०
११	वेदेर्मध्ये तिर्यक्तेन साद्यमानविधत्वाख्यदर्भानुमन्त्रणम्	४९०
१२	साद्यमानप्रक्षरानुमन्त्रणम्	४९१
१३	प्रक्षरसाद्यमानजुहनुमन्त्रणम्	४९१
१४	साद्यमानोपष्टदनुमन्त्रणम्	४९१
१५	साद्यमानध्रुवानुमन्त्रणम्	४९१
१६	जुहदक्षिणभागे सुवसादनम्	४९१
१७	साद्यमानसुवानुमन्त्रणम्	४९१
१८	आव्यस्याव्यनुमन्त्रणम्	४९१
१९	आग्नेयपुरोडाशाभिमर्शनं	४९१
२०	आसादितवक्त्रपयोभिमर्शः	४९१
२१	आसादितदध्नेभिमर्शः	४९१
२२	ध्रुवाया अग्नेयोत्तरेण वा वेदविधानं	४९६
२३	आसादितसर्वहविरभिमर्शः	४९६
२४	ऐन्द्राग्रपुरोडाशाभिमर्शः	४९७
२५	अग्निसम्मार्जनं	४९७
२६	आयीग्रभागस्य विशेषबूहनम्	४९८
२७	इडाभक्ष्याग्रमार्जनम्	४९८

१८ मन्त्रे अग्नयाजिकसमिदाधानानन्तरमग्न्यभिषेकम् ..	४८७
२८ ,, अग्नयाजसमिदाधानादूर्ध्वकर्तव्याभिसम्पत्तिर्जनं ..	५००
३० ,, ऊताभिसम्पत्तिर्जनदर्भाभिमन्त्रणं	५००
३१ ,, यत् प्रक्षरात् दृश्यमानम् तस्मिन्मौ प्रक्षीयमात्रे जपः ..	५००
३२ ,, शंयुवाकानुमन्त्रणम्	५०१
३३ ,, तद्युक्ताप्रक्षालनजननियमम्	५०१
३४ ,, पिष्टलेपहोमः	५०२
३५-४० आदित्योपस्थानं	५०२
४१ ,, अग्निसमिन्वनादूर्ध्व आहवनीयोपस्थानम्	५०३
४२ ,, उपवेधोदासनम्	५०५

७ अग्नवाके सोमाङ्गभूता दीक्षाङ्गमन्त्राः ।

१ ,, दैवतोपस्थानम्	५०६
२ ,, क्षौमप्रतियहः	५०७
३ ,, पूर्वोक्तानुमन्त्रणम्	५०८
४ ,, क्षणाजिनस्पर्शः	५०८
५ ,, क्षणाजिनारूढजपम्	५०८
६ ,, दीक्षितस्याध्वर्युर्कर्तव्याभिमन्त्रणम्	५१०
७ ,, यजमानकर्तव्याहवनीयोपस्थानम्	५११
८-९ पुनरुपस्थानम्	५१२
१० ,, सोमक्रयत्रोपदिविषयकानुवर्तनम्	५१३
११ ,, सप्तमपदीयजपः	५१३
१२ ,, सुत्रक्षणाङ्गमन्त्रारभ्य यजमानजपः	५१४
१३ ,, वेदिविमानमन्त्रः	५१४

	विषयः ।		पृष्ठ ।
१४	मन्त्रे वेदिकर्तृन् प्रति प्रैषः	५१५	
१५	” वेद्यभिमन्त्रणम्	५१५	
१६	” वेद्याः जोष्टस्य वहिःक्षेपणम्	५१६	
१७	” सञ्ज्ञप्यमानपशोः परावृत्तिः	५१६	

८ अनुवाके पञ्चविषयमन्त्रोक्तिः ।

१	” उपाकृतपशुवाशने होमः	५१७	
२	” पशुवाशननिमित्तकहोममन्त्रान्तरम्	५१८	
३	” पशूपवेशने होमः	५१८	
४	” पशूत्थापनम्	५१८	
५	” पशोः कम्पनादिविषये प्रत्येकमन्त्रः	५१९	
६	” उक्तविषये साधारण्यैको मन्त्रः	५१९	
७	” स्वयं मृते पशौ वक्तव्यं	५१९	
८	” ऊतशेषसोमेन अऊतसोमसंसर्गे होमः	५२०	
९	” सोमभक्ष्ये मन्त्रः	५२०	

९ अनुवाके अभिषवादिविषयमन्त्रोक्तिः ।

१	” उपांशुग्रहार्थाभिषवीयमन्त्रः	५२१	
२	” ग्रावाभिमन्त्रणम्	५२१	
३	” माध्यन्दिनसवनोक्तं प्रतिप्रख्यातग्रावानुमोदनं	५२१	
४	” आग्नीध्रीयाग्नौ दधिक्षिप्रयणम्	५२१	
५	” दधिघर्महोमः	५२१	
६	” दधिघर्मभक्ष्यं	५२१	

विषयः ।

पृष्ठे ।

७ मन्त्रे नाभिदेशाभिमर्शनार्थकमन्त्रद्वयप्रतीकदर्शनं ..	५२५
८-११ षोडशीयहाभिमन्त्रणं	५२५
१२ ,, षोडशीहोमः	५२७
१३ ,, षोडशीभक्ष्यम्	५२७
१४ ,, विद्यारादौ भयोपस्थितौ होमः	५२७
१५ ,, अष्टम्यगमनकाशीनहोमः	५२८
१६, १७ सक्तुहोमः	५२८
१८ ,, सौमिकवेद्यां यजमानाध्ववसानं	५२९
१९, २० महाव्रतकूर्चारोहणपूर्वकं प्रतिगृह्यप्रकरणम् ..	५३०

१० अनुवाके प्रायश्चित्तमन्त्रोक्तिः ।

१ ,, हविर्धानादिपाते होमादिकथनं	५३१
२ ,, स्तत्राद्या वधाद्या हविर्धा वा क्षुण्णवर्णापनं	५३१
३ ,, स्नानप्रायश्चित्तार्थहोमः	५३१
४ ,, आर्म्भित्यविनाशे होमः	५३३
५ ,, एककपालस्नानादौ कर्त्तव्यं	५३३
६ ,, यजमानकर्त्तव्योक्तकपालानुमन्त्रणं	५३४
७ ,, उत्तैककपालस्नानप्रायश्चित्तहोमः	५३५
८ ,, भयोपस्थितौ त्रैलोक्यप्रवृत्तयामद्रव्यस्य होमः ..	५३५
९-११ चमसभक्ष्यातूर्वं सोमं उपाकृते कर्त्तव्यप्रायश्चित्तहोमः	५३६
१२ ,, चमसप्रक्षालितस्येतरचमसेषु योजनं	५३७
१३ ,, अष्टम्यसोमस्याभिमन्त्रणं	५३७
१४ ,, उत्तसोमभक्ष्यं	५३८

११ अनुवाके दार्शिकप्रायश्चित्तमन्त्रोक्तिः ।

विषयः ।

४८ ।

१-२८ मन्त्रेषु दार्शिकादिप्रायश्चित्तोक्त्योक्तिः ५३८

१२ अनुवाके यजमानजपार्थमन्त्रोक्तिः ।

१-१५ मन्त्रेषु यजमानकृतजपोक्तिः ५४१

१३ अनुवाके ऋजीषप्रोक्षकथनम् ।

१-१९ मन्त्रेषु ऋजीषप्रोक्षोक्तिः १५१

१४ अनुवाके अवस्थयादिषेचनमन्त्रोक्तिः ।

१-२ मन्त्रेषु अङ्गलिना यजमानकर्तृकमपोभिविचनम् .. ५५०

४-६ ,, आहिताग्निमान्ययागे आत्विष्यं कृत्वा होमे भक्षिते

तत्र होमः ५५८

७ मन्त्रे आन्यग्नेषभक्षोक्तिः ५६०

८-१० मन्त्रेषु दक्षिणामौ होमविधिः ५६०

११-१३ ,, दक्षिणाभिषमोपे प्रागयजुशस्तरये दधिस्त्रापनं ५६०

१४ मन्त्रे पित्रुपस्थानम् ५६०

१५ ,, द्वादशाहकर्तृकगार्हपत्यहोमः ५६०

१६ ,, दक्षिणामौ होमः ५६१

१७ ,, आहवनीये होमः ५६१

८ प्रपाठके चिराचाश्वमेधस्य प्रथमदिनकृत्यम् ।

—४३४४—

१ अनुवाके यजमानसंस्कारकथनं ।

विषयः ।

श्लो ।

१	मन्त्रे साङ्गप्रहर्षीयेष्टिविधानं	५६३
२	अश्वमेधनार्थरश्मनाप्रमाणाद्युक्तिः	५६३
३	अश्वमेधस्य मन्त्रविशेषोक्तिः	५६४
४	यज्ञीयदेशोक्तिः	५६४
५	ऋत्विगानयने विशेषः	५६४
६	यजमानकेशवपनादिकृत्यं	५६५

२ अनुवाके ब्रह्मोदनोक्तिः ।

१	चतुर्विधजलोक्तिः	५६६
२	उक्तजलाहंरणे देशविशेषविधानं	५६६
३	आहृतजलेनोदनपाकः	५६७
४	ओदनपरिमाणविधानं	५६७
५	ब्रह्मोदनस्याध ऊर्ध्वं एकमध्यापनं	५६७
६	ब्रह्मोदनोच्छेद्ये रश्मनाञ्जनम्	५६८
७	रश्मनाया दर्भमयपक्षत्वविधिः	५६८
८	महर्त्विजां ब्रह्मोदनप्राशनं	५६९
९	प्राशनकर्तव्यो सुवर्णदानं	५६९
१०	उक्तदानस्य काजविधिः	५६९

३ अनुवाके अश्वबन्धनम् ।

विषयः ।

श्लो ।

१	मन्त्रे ब्राह्मणात् अश्वबन्धनस्य प्रथमशुभायह्वं	५७०
२	उक्ताश्वबन्धनस्य तात्पर्यं	५७०
३	अश्वबन्धनरक्षणायह्वादिक्थनं	५७१
४	रक्षणमिममन्त्रं	५७१
५	रक्षणायास्त्रयीदंष्ट्रांरत्निपक्षत्वविचारः	५७२
६	रक्षणादानमन्त्रद्वितीयपादगततयुःशब्दतात्पर्यदर्शनम्	५७२
७	उक्तमन्त्रस्य द्वितीयपादगतबभ्रुवुःशब्दतात्पर्यदर्शनम्	५७३
८	उक्तमन्त्रचतुर्थपादगततर्गशब्दतात्पर्यदर्शनम्	५७३
९	अश्वबन्धनमन्त्रतात्पर्यं	५७३
१०	अश्वबन्धनायं कशाखान्तरीयमन्त्रतात्पर्योक्तिः	५७४

४ अनुवाके रक्षनावगाहनविधिः ।

१	अन्नावगाहनविधिः	५७५
२	अहननेऽध्वर्योदनुष्ठा	५७५
३	शुनो हनने साधनविधानं	५७७
४	शुनो हन्तुर्निरूपणम्	५७७
५	हतस्य शुनोऽश्वपादाधःस्थापनम्	५७८
६	मृतशुनः परित्यागे विधिः	५७८
७	जघस्थाश्वस्रोत्तरततीरोद्गमनसाधनप्रयोक्तिः	५७८
८	उद्गृह्यन्वने साधनप्रयोक्तिः	५७९
९	अश्वस्य तीरे उद्गृहणम्	५७९
१०, ११	मन्त्रयोः ब्राह्मणवर्तकयजमानहस्तयह्वं	५८१

५ अनुवाके अन्यप्रोक्षणेतिः ।

विषयः ।

श्लो ।

१	मन्त्रे अतिवर्द्धकान्प्रोक्षयं	५७०
२	” अश्वयुक्तकान्प्रोक्षयं	५८०
३	” कष्टकृतकान्प्रोक्षयम्	५८१
४	” होष्टकृतकान्प्रोक्षयम्	५८१
५	” उद्गाष्टकृतकान्प्रोक्षयम्	५८१
६	” प्रोक्षयकारिणां . सहस्रादिराश्वयुज्यारीणां प्रवसः	५८२
७	” उक्तसङ्ख्यामकचकुःप्रवसङ्ख्यायाः प्रशंसा	५८२

६ अनुवाकेऽश्वशरीरपतितविन्दुमन्त्रणम् ।

१	” अश्वशरीरपतितविन्दुमन्त्रणम्	५८२
२	” अनुवचनीयमन्त्रसङ्ख्या	५८३
३	” उक्तमन्त्रसङ्ख्यायां पञ्चान्तरविधानं	५८४
४	” अनुवचनीयमन्त्रप्रशंसा	५८४
५	” उक्तविन्दाधारीभूतभूमिप्रशंसा	५८४
६	” लोकाधनुवचनप्रशंसा	५८४
७	” उक्तमन्त्राणां मध्ये प्रथममन्त्रस्य तात्पर्यदर्शनं	५८५
८	” अवशिष्टनवमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	५८५
९	” सर्वमन्त्रतात्पर्यनिगमनं	५८५
१०, ११	मन्त्रयोः मन्त्रदशकादृष्टिविधानं	५८५
१२	मन्त्रे खन्दनदोषोपसंहारः	५८६

७ अनुवाके अध्वर्युकर्तृकाश्वप्रोक्षणम् ।

विषयः ।

पृष्ठे ।

१	मन्त्रे अश्वपूर्वदिग्भागस्थितेन पश्चिमाभिमुखेनाध्वर्युणा अश्वस्य प्रोक्षणम्	१८०
२	अश्वस्य दक्षिणभागास्य अध्वर्युकर्तृकप्रोक्षणविधानं ..	१८०
३	अश्वस्य पश्चिमभागास्य अध्वर्युकर्तृकप्रोक्षणविधानं ..	१८०
४	अश्वस्य उदरभागास्याध्वर्युकर्तृकप्रोक्षणविधानं ..	१८८
५	अश्वधोभागप्रोक्षणम्	१८८
६	अश्वोर्ध्वभागप्रोक्षणम्	१८८
७	अवशिष्टप्रोक्षणमन्त्रपूर्वभागतात्पर्यदर्शनं	१८८
८	उक्तमन्त्रोत्तरभागतात्पर्यदर्शनं	१८८
९	अश्वप्रोक्षणप्रश्नंसा	१८८

८ अनुवाके अश्वचरिताश्वरूपयोर्होमः ।

१	अश्वचरितहोमः	१९०
२	उक्तहोममन्त्राणां तात्पर्यदर्शनं	१९०
३	अश्वचरितहोमस्य आक्षेपपूर्वकं समाधानं	१९०
४	उक्ताहुतिहोमे देशकालनिरूपणं	१९१
५	उक्तहोमे मतान्तरदर्शनं	१९१
६	उक्तहोमे सिद्धान्तमतदर्शनं	१९१
७	अश्वरूपहोमविधानम्	१९१
८	एतदतिरिक्तपृथगेकहोमः	१९१

८ अनुवाके अश्वनामवाचनाद्युक्तिः ।

विषयः ।

श्लो ।

१	मन्त्रे प्रभूविभित्वाश्वनामद्वयतात्पर्यदर्शनं	५८४
२	„ अश्वस्य तृतीयचतुर्थनाम्नोक्तात्पर्यदर्शनम्	५८४
३	„ पञ्चमनाम्नोक्तात्पर्यदर्शनम्	५८५
४	„ उक्ताश्वनामवेदनप्रशंसा	५८५
५	„ नरार्वसप्तिवाजीश्वनामचतुष्टयतात्पर्यकथनं	५८५
६	„ अश्वस्य ययुनाम्नोक्तात्पर्यदर्शनं	५८५
७	„ एकादशस्याश्वनाम्नोक्तात्पर्योक्तिः	५८६
८	„ अश्वनामवाचनानन्तरानुष्ठेयहोमोक्तिः	५८६
९	„ होमनन्तरमश्वोत्सर्गविधानं	५८६
१०	„ आशीपाकीराजपुत्रेभ्योऽश्वसमर्पणं	५८७
११	„ उत्कृष्टस्याश्वस्य रथकारकुक्षे वासनिरूपणाद्युक्तिः	५८७
१२	„ चतुःशतश्वरक्षकपक्षोक्तिः	५८८
१३	„ अश्वेऽपहृते प्रायश्चित्तं	५८८

१० अनुवाके दीक्षाभिधानम् ।

१	„ वैश्वदेवहोमविधानं	६००
२	„ होमसंक्षोक्तिः	६०१
३	„ उक्तसंज्ञाकहोमस्य प्रतिदिनविधेयत्वसंक्षोक्तिः	६०१
४	„ उक्तसंज्ञायाः विशेषेण विभागविधानं	६०१
५	„ सप्तदिनहोतव्यवैश्वदेवास्यानां संज्ञाविधानं	६०१
६	„ आदित्यजोक्तप्रशंसा	६०२
७	„ उक्तहोमप्रशंसा	६०२

विषयः ।

पृष्ठे ।

८	मन्त्र वैश्वदेवमन्त्रगतविधिदिशेषप्रशंसा	६०३
९	„ दीक्षायां दिनसंज्ञाविधानम्	६०३
१०	„ पूर्वाहुतिहोमः	६०३

११ अनुवाके वैश्वदेवमन्त्रव्याख्या ।

१	मन्त्रे वैश्वदेवविधिप्रशंसा	६०४
२	„ उक्तदीक्षायां प्रथमद्वितीयदिनहोतव्यव्यसन्नतात्पर्य- दर्शनं	६०४
३	„ „ तृतीयदिनगतमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६०५
४	„ „ चतुर्थदिनगतमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६०५
५	„ „ पञ्चमदिनगतमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६०६
६	„ „ षष्ठदिनगतमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६०६
७	„ „ सप्तमदिनगतमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६०७
८	„ पूर्वाहुतिप्रशंसा	६०७

१२ अनुवाकेऽश्वत्थारण्यकाले देवयजनहेतु कर्त्तव्ये-

ष्टिक्रियोक्तिः ।

१	„ प्रातरनुष्ठेयैष्टिक्यर्थं	६०८
२	„ मध्याह्नकर्त्तव्यैष्टिक्यर्थं	६०८
३	„ अपराह्नकर्त्तव्यैष्टिक्यर्थं	६०८
४	„ द्वादशकपालेऽश्वत्थं सायंज्ञाने कर्त्तव्यहोमविधिः	६०९
५	„ अश्वत्थनारायणपूजाविधिः	६०९

१३ अनुवाके उखास्याग्न्युपस्थानमन्त्रव्याख्योक्तिः ।

विषयः ।	श्लो ।
१ मन्त्रे उखास्याग्न्युपस्थानमन्त्रस्य प्रथमवाक्यव्याख्या.. ..	६१०
२ „ उक्तमन्त्रस्य द्वितीयवाक्यव्याख्या.. ..	६१०
३ „ उक्तमन्त्रस्य तृतीयादिचतुर्वाक्यव्याख्या	६१०
४ „ उक्तमन्त्रस्य सप्तमवाक्यव्याख्या	६११
५ „ उक्तमन्त्रस्य अष्टमवाक्यव्याख्या	६११
६ „ उक्तमन्त्रस्य नवमवाक्यव्याख्या	६११
७ „ उक्तमन्त्रस्य दशमवाक्यव्याख्या	६११
८ „ उक्तमन्त्रस्य एकादशद्वादशवाक्यव्याख्या	६१२

१४ अनुवाके अन्नहोमोक्तिः ।

१ „ व्याख्यायिकास्थानपूर्वकं व्याख्यादिदशत्रयाणां होमे विधिदर्शनं	६१२
२ „ उक्तदशत्रयेषु व्याख्यहोमस्य प्राथम्येनोक्तेः.. ..	६१३
३ „ उक्तावशिष्टनवत्रयाणां क्रमेण होमविधानं.. ..	६१३
४ „ उक्तदशत्रयस्य मिश्रीकृत्य होमविधानं.. ..	६१४

१५ अनुवाके अन्नहोमप्रकारविशेषोक्तिः ।

१ „ अन्नहोमस्य कालविशेषविधिः	६१५
२ „ पूर्वानुवाकीकृतप्रथमत्रयप्रशंसा.. ..	६१५
३ „ उक्तप्रथमत्रयस्योत्तरनवत्रयेभ्यः पूर्वं होमस्योक्तिः ..	६१५
४ „ व्याख्यहोमोत्तरं नवत्रयहोमोक्तिः	६१६

विषयः ।

शृङ्खला

५	मन्त्रे व्याख्यहोमेऽयुष्मानुवाकस्यान्नहोमे युष्मानुवाकस्य च अवस्थादर्शनं	११६
६	रात्रिरूपहोमकाकप्रशंसा	११६
७	श्रुताय आहोमनुवाकस्यान्नत्रयं निराकृत्य व्याख्य- त्रयस्य विधानं	११६
८	व्याख्यहोमोक्तप्रथमानुवाकगतमन्त्रद्वयव्याख्या ..	११७
९	व्याख्यहोमोक्तान्धानुवाकीयमन्त्रद्वयव्याख्या ..	११७
१०	व्याख्यहोमोक्तान्धानुवाकीयशेषमन्त्रव्याख्या ..	११७

१६ अग्नवाके पूर्वोक्तानुवाकस्य विस्तरेण व्याख्या ।

१	उक्तानुवाकद्वयव्याख्यानेपयोगिकृतिः	११८
२	उक्तानुवाकीयप्रथममन्त्रस्य प्रजापतिप्राप्तिहेतुतादर्शनं	११८
३	उक्तानुवाकाघातसङ्ख्याविशेषानुपूर्वप्रशंसा	११८
४	उक्तमन्त्रीयोत्तरोत्तरसङ्ख्यागतपूर्वपूर्वसङ्ख्यामभितल- प्रशंसा	११८
५	प्रथमानुवाकगतसङ्ख्यासातत्वप्रशंसा	११८
६	चरमानुवाकव्याख्याप्रपञ्चार्यमाद्यमन्त्रव्याख्या ..	११८
७	उक्तानुवाकगततृतीयचतुर्थपञ्चममन्त्रतात्पर्यदर्शनं ..	११८
८	उक्तानुवाकगतषष्ठमन्त्रव्याख्या	११९
९	उक्तानुवाकगतसप्तममन्त्रव्याख्या	११९
१०	समुद्रादिसङ्ख्याद्वारा तत्तत्सङ्ख्येयवस्तुप्राप्तिदर्शनं ..	११९
११	उद्यसे आहोमव्यादिमन्त्रद्वयव्याख्या	११९
१२	उद्यसे आहोमव्यादिमन्त्राणां काव्यविशेषोक्तिः	११९

१७ अनुवाके अन्नहोममन्त्रानुवाकव्याख्या ।

विषयः ।

श्रुते ।

१	मन्त्रे अन्नहोमाख्यमन्त्रानुवाकतात्पर्यदर्शनं	६२२
२	उद्भावमन्त्रानुवाकतात्पर्यदर्शनं	६२२
३	अन्नहोमात् पूर्वहोमस्य मन्त्राणां तात्पर्यदर्शनं ..	६२२
४	उक्तप्रकरणीयानुवाकान्तरतात्पर्यस्पष्टतादर्शनं ..	६२३
५	पूर्वदीक्षामन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२३
६	उक्तप्रकरणीयोत्तरानुवाकोक्तमन्त्रसङ्ख्योपजीव्यत्व- प्रशंसा	६२३
७	ऋतुदीक्षामन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२४
८	उत्तरानुवाकतात्पर्यदर्शनं	६२४
९	आप्तिमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२४
१०	पर्याप्तिमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२४
११	आभूमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२४
१२	अनुभूमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२४
१३	वैश्वदेवमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२५
१४	अङ्गमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२५
१५	रूपमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२५
१६	शेषधिमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२५
१७	वनस्पतिमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२६
१८	अपात्यमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२६
१९	असज्जकानुवाकद्वयोक्तमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२६

१८ अनुवाके अन्नहोमानुवाकावन्निष्ठव्याख्या ।

१	अम्भोमन्त्रप्रशंसा	६२७
२	नभोमहोमन्त्रद्वयप्रशंसा	६२७

विषयः ।

पृष्ठ ।

१	मन्त्रे यथाख्यमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२८
४	„ गन्धमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२८
५	„ सन्तत्याख्यमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२८
६	„ प्रमुक्तिसमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२६
७	„ पञ्चसप्रपाठकान्तर्मतैकतमानुवाकस्युद्धार्यतादर्शनं..	६२६
८	„ शरीरहोममन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२६
९	„ योगमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२६
१०	„ महिसमन्त्रत्रयतात्पर्यदर्शनं	६२६
११	„ ब्रह्मवर्चससमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२०
१२	„ अनुवाकान्तरतात्पर्यदर्शनं	६२०
१३	„ सप्ततिसमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२०
१४	„ संहितानाम्नातस्य भूताय स्वाहेत्यादिमन्त्रद्वयस्य व्याख्या	६२०
१५	„ चतुर्थकाख्योक्तानुवाकत्रयतात्पर्यदर्शनं.. .. .	६२१
१६	„ उक्तान्नाहोमसंहिताश्रमेधानुष्ठानवेदवयोः प्रशंसा..	६२१
१७	„ अन्नहोमानन्तरं यदि रात्रिरवगच्छेत् तदा तदानीं कर्त्तव्यहोमविधानं	६२१
१८	„ सर्वान्ते विधीयमानहोमः.. .. .	६२१

१८ अनुवाके यूपप्रयोगाभिधानं ।

१	„ अश्वमेधीययूपसङ्ख्यविधानं	६२२
२	„ अधिष्ठनामकमुख्ययूपस्य वृक्षविशेषोक्तिः	६२२
३	„ अश्ववधिरावदाने साधनविशेषविधानं	६२१
४	„ उक्तान्नावदानसाधनविशेषोक्तिः	६२१
५	„ एकविंशतियूपानां पशुविशेषनियोजने व्यवस्थादर्शनं	६२१
६	„ उक्तपशुगतावानारविशेषविधानं	६२१

२० अनुवाके यूपस्थानादिनिरूपणं ।

विषयः ।

श्लो ।

१	मन्त्रे प्रधानयूपस्थापनं	६३४
२	उक्तयूपपार्श्वद्वये देवदाखयूपयोः स्थापनं	६३५
३	उक्तयूपत्रयपार्श्वद्वये वैज्ययूपानां स्थापनं	६३५
४	उक्तयूपनवकपार्श्वद्वये घट्खादिरयूपस्थापनं	६३५
५	उक्तपञ्चदशयूपपार्श्वद्वये घट्पाक्षाश्रयूपस्थापनं	६३५
६	उक्तैकोनविंशतियूपप्रशंसा	६३५
७	यूपसङ्ख्यास्तुतिप्रसङ्गेन पशुबाहुव्यस्तुतिः	६३५
८	अश्वमेधे पशुसङ्ख्याविशेषनियमनिषेधः	६३६
९	प्रश्नोत्तरकमेव पशुवदानप्रदेशविशेषविधानं	६३६
१०	उत्तरस्यां दिक्ष्यश्चविधोऽवस्थापनं	६३७
११	तूपरगोमृगादिहविरासादनप्रकारः	६३७
१२	होमविशेषविधानं	६३७
१३	होमान्तरविधिः	६३८
१४	एतदेदनप्रशंसा	६३८
१५	पुनराहुतिद्वयविधिः	६३८

२१ अनुवाके चेतव्याभ्यादिविशेषोक्तिः ।

१	अभिचयने विशेषविधानं	६३९
२	अग्नेरेकविंशत्वपक्षद्वयं	६३९
३	उक्तविषये पूर्वपक्षवादिमतोपन्यासः	६३९
४	अभिस्तोमयोर्द्वादशपुरुषपरिमितत्वप्रशंसा	६४०
५	यूपैकादशसङ्ख्याप्रशंसा	६४०
६	उक्तपक्षद्वयं	६४०

विषयः ।

पृष्ठे ।

७ मन्त्रे उक्तविषये सिद्धान्तदर्शनं.. .. .	६४९
८ „ दृष्टान्तद्वारा रूपादिप्रशंसा	६४९
९ „ त्रिरौदृष्टान्तद्वाराश्वमेधप्रशंसा.. .. .	६४९

२२ अनुवाके अश्वमेधद्वितीयदिनकर्त्तव्यवहिष्यव-
मानविशेषोक्तिः ।

१ „ अश्वसाहित्यविधानं	६४९
२ „ अश्वस्य उद्गाहस्थाने वरजविधानं	६४९
३ „ अश्वपुच्छान्वारम्भोक्तिः	६४९
४ „ अश्वकर्त्तव्यमुद्गानदर्शनं	६४९
५ „ उपगानविधानं	६४९
६ „ अश्वहिङ्गारानन्तरमभ्यर्च्यवाक्यं	६४९
७ „ वर्हिस्थाने हिरण्यविधानं	६४९

२३ अनुवाके अश्वे पर्यग्न्यपशुनियोजनं ।

१ „ अश्वे पर्यग्न्यपशुनियोगः	६४९
२ „ अश्वान्निषादात्मनिष्ठयूपे नियोजनं	६४९
३ „ अश्वान्नसम्पन्नाद्यपशुनियोजनं	६४९
४—१० मन्त्रेषु द्वितीयाद्येकादशान्नापशुनियोजनं	६४९

६ प्रपाठके रोहितादिपञ्चासम्भनं ।

१ अनुवाके रोहिताद्यष्टादशपञ्चासम्भोक्तिः ।

विषयः ।

श्लो ।

१	मन्त्रे अष्टादशपञ्चविधानं	६५०
२	„ पञ्चमताष्टादशसङ्ख्याप्रशंसा	६५१
३	„ उक्तपञ्चपाकरन्तं यूपविशेषोक्तिः	६५१
४	„ यूपान्तरेषु अष्टादशपञ्चनामुपाकरणे सङ्ख्याविभागः	६५१
५	„ यूपान्तराण्यधितारण्यपञ्चप्रयोगनिषेधः	६५२
६	„ आरण्यपञ्चविषये आक्षेपवादिमतोपन्यासः	६५२
७	„ उक्तविषये समाधानवादितदर्थनं	६५४
८	„ ग्राम्यपञ्चानां समाप्तिपर्यन्तं प्रयोगविधानं	६५४

२ अनुवाके चातुर्मास्यपञ्चप्रयोगकथनं ।

१	„ ग्राम्यारण्यपञ्चप्रशंसा	६५४
२	„ चातुर्मास्यपञ्चविधानं	६५६
३	„ ऐकादशिनपञ्चविधानं	६५६
४	„ दशिनपञ्चविधानं	६५७
५	„ पञ्चवर्गसङ्ख्याविधानं	६५७
६	„ उक्तपञ्चदेवतानात्मादिभेदस्य क्रमेण प्रशंसा	६५८

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 45, Park Street.

1.—THE SOCIETY'S PUBLICATIONS.

A. BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Works complete.

Old Series, Nos. 1 to 211, demi 8vo.

RS. AS.

The first two Lectures of the Sañhitá of the Rig Veda. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 1 to 4, ...	2 8
Uttara Naishadha Charita, by S'ri Harsha, with a Commentary. Edited by Dr. E. Röer. Complete in 12 Fasciculi, Nos. 39, 40, 42, 45, 46, 52, 67, 72, 87, 90, 120 and 124, ...	7 8
Chaitanya Chandrodaya Nátaka, by Kavikarnapura. Edited by Bábu Rájendralála Mitra. Complete in 3 Fasciculi, Nos. 47, 48 and 80, ...	1 14
Vásavadattá, by Subandhu, with its commentary entitled Darpana. Edited by Professor F. E. Hall, M. A. Complete in 3 Fasciculi, Nos. 116, 130 and 148, ...	1 14
The Márkaṇḍeya Purána. Edited by the Rev. K. M. Banerjea. Complete in 7 Fasciculi, Nos. 114, 127, 140, 163, 169, 177 and 183, ...	4 6
Vedánta Sutrás or Aphorisms of the Vedánta, with the Commentary of Sāñkara and the Gloss of Ananda Giri. Edited by Pañḍita Rāmanārayana Vidyaratna, 2 to 13 Fasciculi, Nos. 89, 172, 174, 178 184, 186, 194, 195, 198, 199, 200 and 201, ...	7 8
The Elements of Polity, by Kámandaki. Edited by Rájendralála Mitra. Complete in 3 Fasciculi, Nos. 19, 179 and 206, ...	1 14

New Series, Nos. 1 to 85, demi 8vo.

The S'rauta S'útra of A'svaláyana, with the Commentary of Gárgya Náráyana. Edited by Pañḍita Rāmanārayana Vidyaratna. Complete in 10 Fasciculi, Nos. 55, 61, 66, 69, 71, 80, 84, 86, 90 and 93, ...	6 4
The S'añkara Vijaya of Anantánanda Giri. Edited by Pañḍita Jayanārayana Tarkapanchánana, in 3 Fasciculi, Nos. 46, 137 and 138, ...	1 14
Vais'eshika Dars'ana, with the Commentaries of S'añkara Mis'ra, &c. Edited by Pañḍita Jayanārayana Tarkapanchánana. Complete in 5 Fasciculi, Nos. 4, 5, 6, 8 and 10, ...	3 2

The Nyāya Dars'ana of Gotama, with the Commentary of Vātsyāyana. Edited by Pandita Jayanārāyaṇa Tarkapāṇḍanana. Complete in 3 Fasciculi, Nos. 56, 67 and 70, ...	1 14
Pāli Grammar, by Kācchāyana, Edited by Dr. F. Mason, ...	1 4
The Das'a-Rūpa, with Dhanika's Commentary. Edited by Professor F. E. Hall, D. C. L. Complete in 3 Fasciculi, Nos. 12, 24 and 82, ...	1 14
The Aphorisms of S'āṇḍilya, with the commentary of Svapṇes'vara. Edited by J. R. Ballantyne, LL. D. Complete in one Fasciculus, No. 11, ...	0 10
The Nārada Pañcharātra. Edited by the Rev. K. M. Banerjea. Complete in 4 Fasciculi, Nos. 17, 25, 34 and 75, ...	2 8
The Kaushītaki-Brāhmaṇa-Upanishad with Commentary, and a translation by E. B. Cowell, M. A. Complete in 2 Fasciculi, Nos. 19 and 20, ...	1 4
The Kāvyaḍars'a of S'rī Daṇḍin. Edited with a Commentary by Pandita Premachandra Tarkavāgīś'a. Complete in 5 Fasciculi, Nos. 30, 33, 38, 39 and 41, ...	3 2
The Sāṅkhya Sāra of Vijnāna Bhikshu. Edited by Dr. F. E. Hall, 1 Fasciculus, No. 83, ...	0 10
The Brihat Saṁhitā of Varāha-Mihira. Edited by Dr. H. Kern, Complete in 7 Fasciculi, Nos. 51, 54, 59, 63, 68, 72 and 73, ...	4 6
The Maitrī Upanishad with a commentary and a translation, By E. B. Cowell, M. A., Published 3 Fasciculi, ...	1 4
The Gopāla Tapini. Edited by Paṇḍita Harachandra Vidyābhūṣaṇa, No. 183, ...	0 10
The Grihya Sūtra of Āsvalāyana, with the commentary of Gārgyaṇārāyaṇa, edited by Anandachandra Vedāntavāgīś'a. Nos. 102, 132, 143 and 164, ...	2 8

Sanskrit Works in progress.

Old Series, Nos. 1 to 221, demi 8vo.

The Lalita-Vistara, or Memoirs of the Life and Doctrines of S'ākya Siṁha. Edited by Bābu Rājendralāla Mitra. Published 5 Fasciculi, Nos. 51, 73, 143, 144 and 145, ...	3 2
The Taittirīya Brāhmaṇa of the Black Yajur Veda with the commentary of Sāyana. Edited by Bābu Rājendralāla Mitra. Published 23 Fasciculi, Nos. 125, 126, 147, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 175, 176, 188, 189, 190, 191, 192, 196, 197, 204, 210, 216, 220 and 221, ...	13 12
Taittirīya Saṁhitā. Edited by Dr. E. Röer and E. B. Cowell, M. A. Published 22 Fasciculi, Nos. 92, 117, 119, 122, 131, 133, 134, 137, 149, 157, 160, 161, 166, 171, 180, 185, 193, 202, 203, 218, 219 and 221, ...	13 12

New Series, Nos. 1 to 198, demi 8vo.

The Taittirīya Aranyaka of the Black Yajur Veda. Edited by Bābu Rājendralāla Mitra. Published 9 Fasciculi, Nos. 60, 74, 88, 97, 130, 144, 159, 169 and 203, ...	5 0
---	-----

The Nukhbat-al Fikr wa Nuzhat-al Nazr Edited by Capt. W. N. Lees, LL. D. 1 Fasciculus, New Series, No. 37,	0 10
The Conquest of Syria, commonly ascribed to Wáqidí. Edited with notes by Capt. W. N. Lees, LL. D. Complete in two Vols., being Nos. 59, 66, 96, 98, 102, 103, 164, 168 and 187,	5 10
Futúh-ul-Shám, an account of the Moslem Conquests in Syria by Mir Isma'íl. Edited by Capt. W. N. Lees, LL. D. 4 Fasciculi, being Nos. 56, 62, 84 and 85,	2 8
The Magházi of Wáqidí. Edited by A. von Kremer. 5 Fasciculi, Nos. 110, 112, 113, 121 and 139,	3 2
Suyúti's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Qurán. 10 Fasciculi,	8 0

Arabic Works in progress, royal 8vo.

Biographical Dictionary of Persons who knew Muhammad. Published 20 Fasciculi, at 12 annas each, ...	15 0
---	------

Persian Works, complete, demi 8vo.

Tárikh i Firúz-Sháhi of Ziá-i Baraní. Edited by Sayyid Ahmad Khán. Complete in 7 Fasciculi, ...	4 6
Tárikh i Baihaqí of Mas'úd. Edited by the late W. H. Morley. Complete in 9 Fasciculi, ...	5 10
The Muntakhab-ut-Tawárikh. Edited by Maulawí Aghá Ahmad 'Alí. Vols. I. II. and III. complete, ...	9 6
Wis o Rámín, an ancient Persian poem. Edited by Maulawí Aghá Ahmad 'Alí. 5 Fasciculi, ...	3 2
Tabaqát-i Náçiri. Edited by Capt. W. N. Lees, LL. D. 5 Fasciculi, ...	3 2
Iqbálnámah-i-Jahángiri by Mu'tamid Khan. Edited by Maulawis 'Abd ul Hai and Ahmad 'Alí. 3 Fasciculi, New Series, Nos. 77, 78 and 79, ...	1 14
The Alamgír Námah by Muhammad Kázim ibn i Muhammad Amín Munshí. Edited by Maulawis Khádim Husain and Abdu-l Hai. 12 Fasc. at 0-10, ...	7 8
The Pádisháh Námah by Abd-al-Hamid Láhauri. Edited by Maulawis Kabír-ud-dín Ahmad and 'Abdur-Rahím. 18 Fasciculi, at 0-10, ...	11 4

Persian Works in progress, demi 8vo.

The Muntakhab ul-lubáb of Kháfi Khán, edited by Maulawí Ghulám Qádir and Kabír-ud-dín Ahmad. Published 16 Fasciculi, ... in press	10 0
The Maásir i 'Alamgíri by Musta'idd Khán. Edited by Maulawí Aghá Ahmad 'Alí. Published 1 A. P. 1 A. M. nan, M. A.	

Persian Works in progress, ...

The Áin-i-Akbari by Abul Fazl i Mubárik. Edited by H. Blochmann, M. A. Published with plates, at Rs. 1-4 each, ...	
--	--

The Farhang i Rashídí, a critical Persian Dictionary by Mullá 'Abdurrahíd of Tattah. Edited by Maulawí Zulfaqár 'Alí. Published 1 Fasc., ... 1 4

Persian Works in progress, royal 8vo.

Sikandarnámah i Bahrí by Nizámí. First Fasc. edited by Dr. A. Sprenger and Ágá Muhammad Shustarí. Fasc. II. edited by M. Aghá Ahmad 'Alí, ... 2 0

English Translations from Persian Works in progress.

The Áin i Akbarí of Abul Fazl i Mubárik i 'Allámí, by H. Blochmann, M. A. Published 4 Fasciculi, with 17 plates, Nos. 149, 158, 163 and 194, ... 7 0

B. MISCELLANEOUS.

One complete set of the Journal of the Asiatic Society of Bengal, ... 750 0
 Journal of the Asiatic Society, from Vol. XII. for 1842, to Vol. XXXVI. for 1867, except Vols. XXIII, XXIV. and XXIX. prices as per title page.
 Asiatic Researches, from Vols. VI. to XII. and Vols. XVII. to XX., each at, ... 10 0
 Ditto ditto Index, ... 5 0
 Catalogue of the Books and Maps in the Library of the Asiatic Society, by ditto ditto, 1856, ... 3 0
 — of the Sanscrit Books and MSS. of the Asiatic Society, ... 1 0
 — of Persian, Arabic, and Urdu, ditto, ... 1 0
 — of the Fossil Remains of Vertebrata from the Sewalik Hills, the Nerbudda, Perim Island, &c. in the Museum of the Asiatic Society of Bengal. By H. Falconer, Esq., M. D., F. R. S and H. S. ... 2 0
 — of the Recent Shells in the Museum of the Asiatic Society, by W. Theobald, Esq., Jnr. ... 3 0
 — of the Reptiles in the Asiatic Society's Museum by W. Theobald, Esq., Jr., ... 3 0
 Fatáwa i 'Alamgirí, 2nd Vol. 759 pages, 3rd Vol. 565 pages, 6th Vol. 667 pages, royal 4to., per Vol., ... 8 0
 Harivaṇsa, 563 pages, royal 4to., ... 3 0
 Isṭiláhát i Qúfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo., ... 0 12
 Jawámí'ul 'ilm ir Riázi, 168 pages with 17 plates, 4to., ... 2 0
 Khazánat ul 'ilm, 694 pages, 4to., ... 4 0
 Mahábhárata, Vols. 3rd and 4th, royal 4to. (& Index,) ... 40 0
 Rájatarangini, 440 pages, 4to. ... 4 0
 Sharáyatu-l Islám, 631 pages, 4to. ... 4 0
 Taríkh-i Nádirí, ... 3 0
 Osoma's Tibetan Grammar, ... 8 0
 — Dictionary, ... 10 0
 Anísul Musharrihín, 541 pages complete, 4to. ... 3 0
 Vedánta-Sára, translated by Dr. E. Röer, ... 0 8